

ВРИНДАВАНЛАЛ ВАРМА

ЖҲАНСИЙ МАЛИҚАСИ

ТАРИХИЙ РОМАН

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1979

ББК 84.5Ид
В 24

В $\frac{70404-118}{M352(04)-79}$ 116--79--3704040000

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.
(Гарж.)

Т О Н Г

1

Куни кеча ёмғир мавсуми тугади. Куар¹ ойи бошланди. Осмонда аҳён-аҳёнда паға-паға булутлар кўриниб қоларди. Бироқ бу оқшом осмон мусаффо эди. Қуёш гўё борлиқни тарк этишни истамагандек, эринибгина уфққа бош қўймоқда.

Ганг дарёси соҳили бўйлаб Битхурга бир йигитча, бир ўсмир ва бир қизча от чоптириб келди. Йигитча ўн олти-ўн еттига, ўсмир ўн тўртга кирган, қизчанинг ёши ҳали ўн тўртга ҳам тўлмаганди. Йигитча олдинда келарди.

Мана, қизча отига шиғов берди.

— Қани, ким ўзаркин?— деб қичқирди у тўсатдан олдинга отилиб чиқиб. Йигитча уни қувмоқчи бўлган эди, бироқ ногаҳон оти қоқилиб кетди. Йигитча отдан учиб тушди ва боши билан қуриган дарахтга бориб урилди. От ҳуркиб, бир томонга шаталоқ отиб қочди.

— Ману, тўхта! Шикастландим...— деб қичқирди йигитча.

Қизча отини шартта тўхтатди-ю, эгардан сакраб тушиб, жиловни қўлидан қўйиб юбормай, ерда ётган йигитча устига энгашди. Йигитчанинг боши қон эди.

— Хавфли эмас. Қўрқма, бошинг бир оз шилинибди, холос,— деб юпатди қизча йигитчани.

Учинчи отлиқ ҳам отидан тушиб, дўстининг жароҳатини ташвишланиб кўздан кечирди.

¹ Куар — ҳинд календарига еттинчи ой, сентябрь-октябрь ойларига тўғри келади.

— Вой, Наъна, қаттиқ урилибсан!— деб ваҳима қилди у.

— Ҳечам қаттиқ урилмаган,— деди қизча эътироз билдириб.— Мен уни саройга олиб бораман, у ерда ярасини боғлайдилар, уч-тўрт кунда тузалиб кетади.

— Отга қандай миниб кетаман, Ману?— деди Наъна ташвиш чекиб.

— Менинг отимга мингашамизу кўз очиб-юмгунча саройга етиб оламиз,— кулиб жавоб берди қизча.

— Отим қани?— безовталиқ билан сўради Наъна.

— Қочиб кетди!— деди Ману.— Типчлан, илтимос. От одамдан азиз бўптими! Менинг отимга мин. Бўла қол чаққон, Наъна!

— Минишга ҳолим йўқ-ку, Ману!

— Урнингдан тур, мен миндириб қўяман.

Наъна қийнала-қийнала ўрнидан турди ва қизчанинг кўмаги билан отга миниб олди. Кейин қизча ҳам лип этиб эгарга чиқиб ўтирди-да, бир қўли билан жиловни тутганча иккинчи қўли билан Наънани суяб борди. Усмир ташвишли қиёфада отини уларнинг орқаларидан ҳайдади.

Қишлоққа кираверишда уларни отлиқ сипоҳлар кутиб олишди. Улар узоқданоқ бир кор-ҳол рўй берганини фаҳмлаган эдилар.

Сипоҳлар бир-бирларига гал бермай чувиллаб, ҳамдардлик билдира бошладилар.

— Бу фалокат ҳам бор эканми-а?

— Вой-бў, ҳамма ёғи қон-ку.

— Бизга беринг, уни биз олиб борамиз саройга.

Бироқ Ману уларнинг бу таклифларига кўнмади.

Улар етиб келишганда сарой дарвозаси олдида икки эркак турарди. Бири бўйнига дур-марварид осган, қимматбаҳо кийим-бош кийган чол, иккинчиси одмигина кийинган ёшроқ киши эди. Кул билан манглайига чизилган уч чизик уларнинг шива¹ мазҳабига мансуб эканликларини билдирарди.

Чолнинг кўзи яхши кўрмасди. У отларнинг дупурига қулоқ солиб турди-да:

— Келишдимиз, Мўрапант?— деб сўради.

— Ҳа, ҳукмдор, келишди,— деди унинг ёнидаги киши. Кейин бирдан ҳовлиқиб сўзлади.— Ё парвардигор,

¹ Шива худосига сифинувчилар.

бу қандай ҳодиса, Ману билан Наънанинг ҳамма ёғи қон-ку!

Чол — пешво¹ Бажи Рао II отлиқлар истиқболига югурди.

Сипоҳийлар Наънани кўтариб олишди. Ману эса дик этиб отдан сакраб тушди.

Мўрапант қизни қучиб, бетоқат сўради:

— Ману, сенга нима бўлди, қизалоғим?

— Менгами? Ҳеч нарса,— жилмайди Ману.— Наъна бир оз лат еди, холос.

— Нима бўлди ўзи?— деб сўради Бажи Рао.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. От қоқилиб кетди. Наъна эгардан йиқилди. От қочиб кетди. У шундай шаталоқ отиб қочдики... Кулавериб ичагим узилаёзди!..

Мўрапант унинг чуғурлашига гурурланиб қулоқ солиб турди. Кўнглидан эса: «Ману шеригини ёлғиз қолдирмай, уни ўзи олиб келибди, бу яхши!»— деган гапни ўтказди.

— Менга шуни айт-чи, Наъна соҳибни қандай қилиб кўтардинг?— сўради у атайин унинг сўзларини Бажи Рао эшитсин деб.

— Кўтариб зарур кептими менга. Отга ўзи минди. Мен унга мингашиб олдим. Бир қўлим билан жиловни ушлаб, иккинчи қўлим билан уни суяб келдим... Бор гап шу!

Наъна соҳибни тўшакка ётқизиб, ярасини ювишди ва боғлаб қўйишди. Гарчи жароҳат унча оғир бўлмаса ҳам Бажи Рао билан Мўрапант қаттиқ қайғуришди. Ҳатто Бажи Рао кўз ёшларини базўр тийиб турарди.

Уйларига келишгач, гапларини ҳеч ким эшитмаслигига амин бўлган Ману отасига деди:

— Жиндай шилинганига шунча ваҳима қилишди-я?

— Боланинг жароҳати енгил эмас, қизалоғим, у кўп қон йўқотган.

— Қадимда ахир қаҳрамонлар жанглarda қон тўкишмаганми? Бу ҳақда ўзингиз гапириб берган эдингиз-ку.

— Тўғри, Ману, қон тўкишган. Лекин Наъна ҳали бола-ку!

— Бола эмиш! Мендан катта-ку! Яна бақувват ҳам!

¹ Пешво — маратҳлар давлатининг бошлиғи. 1817 йили сўнги пешво Бажи Рао II Ост-Индия компанияси билан курашда мағлубиятга учраган, унинг мулкини инглизлар босиб олган эди.

У ҳар хил машқлар билан кўп шуғулланади. Балгуру ҳамма вақт уни ибрат қилиб кўрсатади. Бир эсланг-а, ҳеч жаҳонда Аржунинг ўғли Абҳиман Наънадан катта бўлганми?

— Мана, ҳозир замона бошқа...

— Нега бошқа бўларкан? Ўша осмон, ўша ер. Қуёш, ой, юлдузлар ҳам ўша-ўша. Ҳеч нарса ўзгаргани йўқ.

— Сенга гап маъқуллатиш қийин, ўжарсан жуда.

— Сиз нуқул замона бошқа дейсиз. Бундоқ тушунтириб айтинг-чи, бу нима дегани?

— Бунинг маъноси шуки, бахт қуши бошимиздан учиб, инглизлар бошига қўнди. Шон-шухратимиз сўнди. Халқнинг руҳи тушиб кетди, ўз кучига ишончини йўқотди. Начора, тақдиримиз шу экан!

— Йўқ-йўқ... Халқ тақдирини каромат қилиб бўлмайди. Менимча, бу сафсатани қўрқоқлар ўйлаб чиқарган.

— Ману, катта бўлгач, ҳаммасига тушунасан.

— Катта-ку бўламан-а, лекин зинҳор-базинҳор чўри бўлмайман! Жасоратли ва чидамли бўл, деб ўзингиз ўргатасиз-ку, Тара Бай, Жижа Бай, Сита каби. Ахир бу чўпчак эмас-ку. Бу аёллар бўшанглик нималигини билишмаган.

— Қизалоғим, улар ҳақиқатан ҳам қаҳрамонона ишлар қилишган... лекин замон ўзгарди, ҳозирги вақтда бу ҳақда гапиришдан маъни йўқ.

— Нима учун ҳозир замон бошқа?

— Ману, ухла энди...

— Лекин иқрор бўлинг, сиз ноҳақсиз!

— Ухлайсанми-йўқми? Ёки тонг отгунча мен билан гап талашасанми?— бегараз жеркиди Мўрапант.

— Ҳа, гапни калта қилмоқчимисиз! Майли, ҳали яна бу ҳақда гаплашамиз. Ҳозир эса аччиғингиз чиқмасин. Мана, ухляпман, лекин бошқа ёнбошимга ағдарилиб олай.

Бироқ орадан сал ўтмай яна у тилга кирди:

— Жон дада, билиб келинг-чи, Наъна ухладими-йўқми? Тургингиз келмаётган бўлса, ўзим ғиз этиб бориб келаман.

Мўрапант чор-ночор ўрнидан турди.

— Тинчлан, Наъна ухлаб ётибди,— деди дадаси қайтиб келиб.

Ману жим бўлди. Бироқ Мўрапантнинг уйқуси ўчди.

Қизи ҳақидаги ўй-фикрлари миясида хира пашшадек айланаверди. «Ману ёшига нисбатан ақлли,— деб ўйлади у,— бўйи ҳам етиб қолди. Аммо унга муносиб куёв бу ерда борми? Йўқ, чамаси Маҳораштрга боришга тўғри келади...»

Тонг отар олдидагина Мўрапантнинг кўзи илинди.

2

Ману эрталаб Наъна соҳибни кўргани келди. У уйғонса ҳамки ўрнидан турмаган эди. Ману меҳр билан унинг бошини силади.

— Қалай, яхши ухладингми?

— Раҳмат, ёмон ухламадим, лекин тез-тез уйғониб кетдим. Бошим оғрияпти,— деди Наъна.

— Ҳечқиси йўқ... Пешингача тузалиб қолади. Кейин айланиб келамиз!— шодон хитоб қилди Ману.— Хўпми?

— Қайдам, боролмасам кераг-ов, ярам оғрийди.

— Олдинига оғриб туради-да, кейин ўтиб кетади.

— Барибирам оғривчи?

— Сабр-тоқатга ўрган. Кейин оғриқни писанд қилмайдиган бўласан.

— Борди-ю, бугун ҳам отдан йиқилиб тушсам-чи?

— Нима қипти? Сени яна кўтариб отга миндираману уйга олиб келаман!

— Узинг ҳам йиқилишинг мумкин, Ману. Унда нима бўлади?

— Ҳеч нарса! Отга минаману яна йўлимда кетавераман.

— Мен бундай қилолмайман,— деди Наъна хомуш.

— Ладду¹ ейсанми?

— Егим келмаяпти...

— Нимани кўнглинг тусаяпти?

— Тинч ётай, мени ўз ҳолимга қўй.

— Қанча вақт ётмоқчисан?

— Бир неча кун.

— Бир неча кун? Нега?

— Амаким айтди. Доктор ҳам.

— Доктор албатта шунақа дейди-да. Ахир унга пул тўлашади. Лекин амакинг нега бундай деганига ҳайронман!

¹ Соққадек пирожний.

— Буни унинг ўзидан сўра, мени эса тинч қўй. Қора-шақшақдек ҳадеб шақиллайверма.

Ману хандон отиб кулди.

— Оббо сен-е! Тагин: «Бажи Прабҳу Дешпанде билан Танажий Малсуредан ўтаман. Шиважий менинг қаҳрамонона ишларимни арши аълодан туриб кўриб ҳайратга тушади. Марҳум пешво Бажи Рао I ни эса ярим йўлда қолдириб кетаман», деб мақтаниб юрибсан-а.

Ману гап билан бўлиб, Бажи Рао келганини сезмай қолди.

— Қизиқ, қачон бас қиласан бемаъни гапларни, билсак бўладими?— деди у.

Бироқ Ману изза бўлмади.

— Қанақасига бемаъни бўлсин бу гаплар, амаки? Ахир ўтмишдаги қаҳрамонларни ўзингиз бизларга ибрат қилиб кўрсатдингиз-ку. Мен бор-йўғи сизнинг гапларингизни такрорляпман, холос.

— Ахир тушунсанг-чи, болакай, ҳозир замон бошқа,— деди Бажи Рао. Биз фақат «Маҳобҳорат» ва аждодларимизнинг қаҳрамонона ишлари билангина фахрланишимиз мумкин. Ҳақиқий бахтни инсоф-диёнат хазинасидан топишга ҳаракат қил,— деди у ва пича сукут сақлаб гапини давом эттирди.— Наъна соҳибнинг эса жиғига тегма!

Наъна истеҳзо билан кўзини қисди ва лабини қимтиди. У Бажи Раонинг кўзига тик қараб, сўради:

— Бундан чиқди, қаҳрамонликлар даври ўтиб кетибди-да, амаки?

Бажи Рао жилмайди, лекин жавоб беришга улгурмади. Мўрапант кириб сўз қотди:

— Ҳукмдор, ижозат этинг, Наъна соҳиб филда сайр қилиб келсин. Фил дарвоза олдида турибди.

— Силкинса беҳуд бўлмасмикин?— деб сўради Бажи Рао безовталаниб.

— Наъна соҳиб юмшоқ паркүда ўтиради, иннайке-йин филни секин юргизишади.

Ману филни кўргани чопқиллаб кетди. Наъна соҳиб ногаҳоний озодликдан севиниб, тўшакдан турди.

Албатта, филни Ману илгари ҳам кўрган эди. Лекин шунга қарамай, у баҳайбат кучли ҳайвонни завқу шавқ ва ҳайрат билан томоша қилди.

Ҳадемай Наъна соҳиб, Рао соҳиб ва Мўранант ку-

затувида Бажи Рао чиқди. Хизматкорлар Наъна соҳибни авайлаб филга миндирдилар, укаси Рао соҳибни эса унга мингаштириб қўйдилар.

Филбон филни бўшатди, фил итоаткорона ўрнидан турди.

— Мен ҳам филда айланиб келаман! Мениям миндириб қўйинглар! Амаки, мен ҳам минаман!— деб ялтижо қилди Ману Бажи Раонинг тиззасини қучоқлаб.

Бироқ Наъна Мануга эътибор бермай, филни ҳайдашни буюрди.

— Наъна, тўхта, Мануни ола кет!— деб қичқирди Бажи Рао. Наъна ўзини унинг гапини эшитмаганликка солди.

— Рао, Мануни ола кетайлик, нима қипти?— деди пешво бошқа болага.

Филбон нима қилишини билмай тўхтади. Бироқ Наъна унинг биқинига қаттиқ туртди. Шунда филбон шартта йўлга тушди.

— Нега улар кутиб турилмади?— қизнинг кўзларида саросима ва ранжиш ифодаси кўринди.— Қайтаринг филни! Менам айланиб келаман!

— Филни энди қайтариб бўлмайди, қизим, кетиб қолди у,— деди Мўрапант. У ҳам қизидан кам ўксимаганди. Бажи Рао вақт ғаниматида жўнаб қолишни лозим кўрди.

Бироқ Манунинг кўнгли жойига тушмай, Мўрапантнинг енгидан тортди.

— Филбонни чақиринг, тўхтайти. Хўп, дея қолинг, жон дада.

Мўрапант жаҳли чиқди-ю, лекин индамади. Ману эса ҳамон филга минаман, деб хархаша қилишини қўймасди.

Ниҳоят, Мўрапант тоқати тугаб жеркиди:

— Бас қил ўжарликни! Қулоғингда бўлсин, фил миниш сенга муносиб иш эмас!

Ману жаҳл билан кичкина бошини азот кўтарди, бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин индамай қўя қолди.

— Минг марта айтдим сенга,— сўзида давом этди Мўрапант қизига ачинганидан мулойимгина, — аҳволимизни унутма. Биз худо ёрлақанган обрў-эътиборли жаноблар эмасмиз. Ҳамма одамлар қатори яшашимиз керак. Ақлли-хушли қиз бўла туриб, нимага буни тушунишни истамайсан? Мен сенга, фил миниб юриш пешонангга

ёзилган эмас, деб тушунтирдим. Бу гап бир умр қулогингда бўлсин.

Ману лабларини бурди.

— Сиз янглишасиз, ота!— деди у гўё тақдир билан ўчакишгандек.— Менинг пешонамга битта эмас, ўнта фил ёзилган!

Бу гапдан Мўрапант чор-ночор жилмайди. Оббо қизи тушмагур-ей! У аччигдан тушиб қизининг бошини силади.

— Энди бор, шастр¹ ва пуроналарни ўқи; бу орада улар ҳам келиб қолишади.

— Йўқ, мен яхшиси отда бориб, у ярамас филнинг таъзирини бериб қўяман,— деди Ману эътироз билдириб.

Мўрапант уни бу йўлдан қайтармоқчи бўлди, лекин қизининг феълени билгани учун ётиғи билан деди:

— Борди-ю, фил отингдан дарғазаб бўлса, сенга ҳеч нарса қилмайди, лекин Наъна соҳиб, Рао соҳиб ва филбонга жабр бўлади.

Бу гап Мануга ҳар қандай тақиқдан кучлироқ таъсир қилди.

— Майли, бирор юмуш билан шуғулланаман,— деди у норози бўлиб,— бироқ шастрларни ўқимайман. Нишонга уришни машқ қиламан.

3

Орадан кўп ўтмай қўнғироқнинг жиринглагани эшитилди. Наъна соҳиб билан Рао соҳиб сайр қилиб қайтишмоқда эди. Кўз очиб-юмгунча Ману кўчага югуриб чиқди. Филга қараб, чуқур хўрсинди-да, яна уйга қайтди. Иккала йигитча ўз хоналарига йўл олди.

— Ҳеч қаеринг оғримадими, болагинам?— сўради Бажи Рао меҳр билан Наънадан.

— Йўқ, тузукман. Парвона қани?— сўради Наъна.

— Ҳозиргина шу ерда эди, кетди, чамаси, у. Сен уни ўзинг билан бирга олиб кетмаганингдан хафа, Наъна.

— Ана, кўрдингми, мен сенга айтдим-ку!— деб хитоб қилди Рао.

¹ Ш а с т р — қадимги муқдас китоб.

— Ахир у эрталаб безорижон қилди-ку,— деди ўзини оқлаб Наъна.

— Наҳотки? Нима учун?— сўради Бажи Рао.

— Феъли ўзи шунақа,— деди Наъна.

Уларнинг ёнига Ману келди.

— Ҳа, Парвона!— деди Наъна кулиб.— Ақлга тўла китобларни мириқиб мутолаа қилгандирсан-а?

— Парвона дема мени!— ғазабдан Манунинг кўзлари чақнади.

Наъна кулишдан тўхтади.

— Менга бу ном жуда ёқади. Парвона, Парвона...— деди у ўйчан.

— Истамайман мени бундай аташларини! Эшитдингларми?

Ману шартта орқасига ўгирилиб, жўнаб қолмоқчи бўлган эди, Бажи Рао билан Наъна уни ушлаб қолишди.

— Наҳотки, ростданам хафа бўлган бўлсанг, Ману?— деди Наъна муросага келиб.

— Ҳа. Хафа бўлдим. Оғзингга қараб гапир, бундан кейин бу ном билан атама мени!— деди Ману зарда билан.

Шу пайт уларнинг ёнларига хизматкор келиб, хабар берди:

— Жҳансийдан қандайдир жаноб келди. Тантиа Дикшитман дейди.

— Тантиа? Эшитяпсанми, Ману? Яна битта Тантиа!— деб хитоб қилди Наъна.

Бажи Рао меҳмонни кутиб олишни тайинлади.

Ману хурсанд бўлиб кетди.

— Жҳансийлик Тантиа балки мусобақалардан хабардордир?

— Бўлмаса-чи? Албатта, у ерда ўзларининг Балгурулари бор, демак, мусобақалар ҳам бўлиб туради. Ахир Жҳансий ҳар қалай бутун бошли бир хонлик!— деди Рао.

— Каттами?— деб сўради Наъна қизиқиб.

— Йўқ, унчалик катта эмас, лекин ўзига яраша,— деди Бажи Рао. Бир вақтлар у ота-боболаримизга қарашли эди, улар уни ҳозирги рожанинг ота-боболарига инъом этишган.

— Уни қайтариб олишининг иложи йўқми?— деб сўради Рао.

— Нима деяётганингнига ўзинг тушунмайсан! Уни ахир инъом қилишган!— деди Ману зарда билан.

— Албатта, хонликни қайтариб олишнинг иложи йўқ,— деди Бажи Рао.— Бироқ Жҳансийнинг рожалари ҳамма вақт бизларнинг нонбимиз бўлишарди, башарти, инглизлар бўлмаганда, ҳозир ҳам у ерда бизнинг обрў-эътиборимиз баланд бўлар эди. Инглизлар аллақачоноқ Жҳансийни эгаллаб олишган.

— Арзимаган, бир ҳовучгина инглизлар Гвалиор, Индур, Барода, Нагпур, Сатару ва яна қанчадан-қанча жойларни эгаллаб олдилар-а...— деди Ману оҳиста.

— Иложимиз қанча, инглизлар бизлардан кучли,— деди Бажи Рао.— Уларнинг қуроли зўр, ўзлари жасур, худо ёр уларга. Бизлар эса ўзимизнинг пайимизни ўзимиз кесиш билан оворамиз.

— Даъда¹, сиз худо ёр уларга деяпсиз-а,— деди Ману тутатиб. — Ахир бир кун келиб аҳвол ўзгариши мумкин-ку! Наҳотки қаҳрамонларнинг жасоратларини ҳам худо белгилаб берган бўлса? Бундан чиқди, сизнингча, худо шерни чиябўрига, чиябўрини шерга айлантириб қўя олар экан-да?

— Қутурган чиябўридан шер ҳам қўрқади,— деди Бажи Рао.

— Балки чиябўри ҳам худонинг иродаси билан қутурар,— деди Ману эътироз билдириб.

Бажи Рао унинг топқирлигига қойил қолиб, беихтиёр жилмайди.

Мўрапант кирди.

— Даъда соҳиб,— деб мурожаат қилди у пешвога,— Жҳансийдан Тантиа Дикшит исмли одам келди.

— Хабарим бор,— деди Бажи Рао.— Уни иззат-икром билан кутиб олиб, жойлаштириш, меҳмон қилиш керак, токи ҳеч нарсага муҳтож бўлмасин.

— Тантиа Дикшит билан Банорасда зиёрат қилиб юрганда учрашган эдим,— деди Мўрапант.— У маълумотли, ақлли, диловар йигит. Жҳансийда рожа саройида унинг обрў-эътибори баланд.

Ману отасини саволга кўмиб юборди:

— Полвонми? Мерганми? Қиличбозми? Чавандозми?

— Э, жим бўлсанг-чи! Эсингни едингми, Ману?— деди Мўрапант безор бўлиб.— Гапинг қизиф-а, шулар-

¹ Еши катталарга қилинадиган мурожаат.

дан беҳабар одам гӯё ҳеч нарсага арзимайдигандек. Муҳтарам Тантиа Дикшит ҳақиқий браҳман. Ҳам шастрий, ҳам ачаря¹.

— Совут киймаган браҳман ҳам ҳақиқий браҳман бўптими? Тўғрими, Ману?— деди Наъна Мануга ялт этиб қараб.

Ману шундай шарақлаб кулиб юбордики, Бажи Рао билан Мўрапант беихтиёр жилмайдилар.

— Оббо шақилдоқ қизим-ей! Дунёда сендақа қиз йўқ, — деди Мўрапант.

Ману кичкина бошини мағрур кўтарди, катта-катта кўзларини сузиб жиддий деди:

— Ота, ҳамма вақт менга Тару Бай, Жижа Бай, Аҳаля, Мира Байларни ўзингиз ибрат қилиб кўрсатмас-мидингиз? Сизнинг гапларингиздан уларнинг камгап эканликларини сезганим йўқ. Балки мен адашаётгандирман?

4

Бажи Рао пешиндан кейин Мўрапант иштирокида Тантиа Дикшитни қабул қилди.

Афсунгар ва мунажжим Дикшит бутун Маҳораштрни бошдан-оёқ кезиб чиққан, бир неча бор Нагпурда ва Пунада бўлган, донолар шаҳри Кошийда ҳам узоқ турган эди.

Суҳбат чоғида Мўрапант Дикшитга шундай мурожаат қилди:

— Муҳтарам Дикшит, мени бир ташвиш ғоятда қийнаб келмоқда... Қизим Ману Байни узатадиган пайт келди, лекин унга муносиб қайлиқни топишга ақлим ҳайрон. Ўзимизда унга муносиб йигитлар йўқ. Худо хайрингизни берсин, бу ишда менга ёрдам қилинг! Сиз Маҳораштрда барча браҳманларнинг оиласини биласиз.

Бажи Рао Мўрапантнинг гапини қувватлади.

— Қиз ниҳоятда гўзал ва доно, тагли-тахтли оилга муносиб.

— Қиличбозликда усталигини айтмайсизми!— деб гапида давом этди Мўрапант. — Чавандозликда эркаклардан қолишмайди, маратҳий, санскрит ва ҳиндийни ҳиндча ўқийди, шастрларни тушунишга иштиёқманд.

¹ Шастрий, ачаря — олим браҳманнинг фахрий унвонлари.

Манунинг онаси тўрт яшарлигида оламдан ўтган, уни ўзим тарбия қилганман.

— Ҳа-ҳа, — деб гапга қўшилди Бажи Рао, — Ману ёшига нисбатан анча ақл-идрокли. Шунинг унутмангки, у ҳали қизалоқ. Муқаддас китобларни жон-дилидан яхши кўради! Унинг сеҳни ўткирлигини айтмайсизми! — Бажи Рао Манунинг чавандозлик, мерганлик ва қиличбозликка қизиқишини атайин тилга олмади.

Тантиа Дикшит зойнча сўради ва унга қараб, шодон хитоб қилди:

— О! Мен умрим бино бўлиб бундай мужассамликни кўрмаганман! Унинг пешонасига малика бўлиш ва бутун оламини ҳайратда қолдириш битилган!

Мўрапант яшнаб кетди. Азбаройи таъсирланиб кетган Бажи Рао зойичани меҳмонга совға қилди.

— Биз куёв тўғрисидаги хабарни кутамиз, — деди у. Дикшит бажонидил рози бўлди.

— Мана ўзи.... — деди оҳиста Бажи Рао.

Рао соҳиб кузатувида Ману кирди.

Дикшитнинг оғзидан беихтиёр ҳайратомуз нидо отилиб чиқди. Ману ҳақиқатан ҳам соҳибжамол эди — унинг шахло кўзлари, қуюқ, тим-қора сочлари, буғдойранг чеҳраси кишини ҳайратга солмай қўймасди. Қийимлари ҳам бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб турарди. Дикшит унга маҳлиё бўлиб қолди.

— Бери кел, қизалоқ, — эркалаб чақирди у, — сен шаштр ўқийсанми? Машҳур браҳманнинг қизи учун бу жуда мақтовга сазовор иш.

Ману Бажи Раонинг ёнига парқуга жойлашиб ўтираркан, бийрон жавоб берди:

— Ҳа, шаштр ўқийман. Бироқ Тулсий Доснинг «Рамояна»си менга кўпроқ ёқади. Севган машқларим эса, кураш, қиличбозлик, чавандозлик...

— Ҳаммадан ҳам бетиним шақиллашни яхши кўрасан, — Мўрапант кулиб унинг сўзини бўлди.

Бажи Рао хафа бўлди. Мўрапант билан Ману унинг режасини бузди. Нима учун Ману Дикшитнинг ҳузурда ўзини камтар, бўш-баёв қизча қилиб кўрсатмайди?

— Ахир у қизалоқ-ку, — деб кулди Дикшит, — дунёга келиб нимани кўрибди?

Бажи Раонинг кўнгли таскин топди.

— Жуда гўр ҳали, — деб таъкидлади у. — Бола-да,

бола. Лекин имоним комилки, рўзғор юмушларини туп-па-тузук эплаб кетади.

— У бирор хонликда малика бўлиши керак,— деди Тантиа Дикшит ишонч билан.

— Бироқ барча хонликларни инглизлар эгаллаб олган. Янгисини қаердан топамиз?— деди шу асногача Манунинг орқасида жим ўтирган Рао соҳиб.

— Менимча, хонликлар ва уларни барпо этувчилар беҳад кўп,— деди истеҳзо билан Тантиа Дикшит.

— Мишмишларга қараганда, инглизлар одамларнинг бош кўтаришига йўл қўймасмиш,— деб луқма ташлади Ману.

Бу мавзуда суҳбат қуришни истамаган Бажи Рао Дикшитни:

— Жҳансийда боғ-роғлар кўпми?— дея саволга тутди.

— Сон-саногни йўқ,— жавоб берди меҳмон.— Рожаларнинг, сардорларнинг, савдогарларнинг боғлари бор, шаҳар худди катта боққа ўхшайди.

— Қўшини каттами? Жҳансийнинг отлари яхшими? Филлари-чи? Кўпми улар?— Ману билан Рао пайдарпай савол беришди.

Шу чоқ залга бир хушқад йигитча кириб келди.

— Хўш, нима гап, Тантиа?— деб сўради Бажи Рао. Дикшит ўз исмини тилга олинганидан ногаҳон чўчиб тушди.

— Бу ўқитувчимиз Балгурунинг биринчи ёрдамчиси. Унинг ҳам исми сизникидақа,— деди Ману бурро.

Ёш Тантиа келишидан мақсади нималигини айтди.

— Жаноб, ўқитувчим жҳансийлик азиз меҳмонни мусобақалар ўтадиган майдонни кўздан кечиришга таклиф этади.

Тантиа Дикшит бу таклифни миннатдорчилик билан қабул қилди.

Пешво билан саккиз минг чоғли браҳман Маҳораштрдан Битхурга келиб жойлашган эди. Бажи Раонинг аксари маблағи шуларга кетарди. Улар орасида энг машҳури, чамаси, ачаря Балгури эди. Унинг мусобақаларга мўлжалланган майдончаси ҳамиша жанубликлар билан шимолликларга тўла бўларди. Бу ерда у қай тахлит ҳам жисман, ҳам руҳан кучли бўлишни ўргатарди. Бу борада унга бас келадиган одам йўқ эди. Балгурунинг ўзи филдек кучли, чидамли ва иродали

бўлиб, бекорчиликни ёқтирмас, меҳнатни севар, ишлаб-ишлаб данг қотиб ухлар эди.

Пешиндан кейин ҳамма Балгурунинг майдонига йўл олар ва бу ердаги олишувларни томоша қилар эди.

5

Сатор яқинидаги чоққина Ваи қишлоғини кўпчилик билмайди. Шу қишлоқ аҳолисидан бири Кришна Рао Тамбе Бажи Рао I ҳукмдор бўлган пайтда баланд мартабага эришган эди. Кришна Рао Тамбенинг ўғли Балвант Рао добюрак ва серғайратлиги боисидан пешво қўшинида йирик аскарбошилардан эди. Балвант Раонинг ўғиллари Мўрапант билан Садашива Бажи Рао II саройида эътиборли кишилар бўлганди.

1818 йилда инглизлар пешволар ҳукмдорлигига чек қўйди. Бажи Рао саккиз юз минг рупия миқдоридан маблағ билан таъминланди ва Пунадан Битхурга кўчиб кетишга мажбур бўлди. Бажи Раонинг укаси Чиманжий Аппа соҳиб ўз ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, Банорасга жойлашди. Пунани тарк этар экан, ўзи билан бирга Мўрапантни олиб кетди. Мўрапантни у кўнглига яқин тутарди. Садоқатли Мўрапант арзимас даромад эвазига янги жойда ҳам унга сидқидиллик билан хизмат қила бошлади.

1835 йил 19 ноябрда Мўрапантнинг хушфёъл, оқила, сулув хотини Бҳагийратҳий Бай қиз туғди.

Орадан кўп ўтмай Чаманжий қазо қилди-ю, Мўрапант маблағсиз қолди. Фалокатдан уни меҳрибон Бажи Рао қутқариб қолди, уни ўз ёнига, Битхурга чақириб олди.

Ёҳагийратҳий Бай вафот этганида Ману атиги тўрт ёшда эди. Қизнинг ташвиши бутунлай отанинг бошига тушди. Мўрапант қизини жон-дилидан севарди. Ману ёқимтой бўлиб ўсди, ҳамма уни ардоқларди, Бажи Рао унга Парвона деб лақаб қўйди.

Бажи Рао бефарзанд эди, у Наъна Дхундупант деган болани асраб олди. Боланинг Баъла соҳиб ва Рао соҳиб исмли укалари бор эди.

Битхурда Наъна соҳиб билан фақат кичкинтой укаси бирга турарди.

Ману, Наъна соҳиб ва Рао соҳиблар бирга катта бўлишди. Улар бирга ўйнашар, ўқиш-ёзишни ҳам бирга

Ўрганишар, лекин ижтимоий тарбия ва чавандозлик билан қизиқиб шуғулланишарди.

Жажжи Ману ҳайратангиз муваффақиятларга эришар, барча ўйинларда болаларни ярим йўлда қолдириб кетарди. Серҳаракат, чаққон қизча кучли иродаси, тиришқоқлиги, ўткир зеҳни билан ажралиб турарди. Бўшанглик, тортинчоқлик, лапашанглик унга ёт эди, унинг вужудида жасорат ва шиддат барқ урарди.

Ману аёллар суҳбатидан бебаҳра ўсди, турган гапки, бу унинг феъл-атворига таъсир этмай қолмаган эди.

Гарчи болалар бирга ўсишса ҳам ҳар бири ҳаётга бошқа-бошқа кўз билан қарар эди. Наъна соҳибни шуҳратпарастлик қизиқтирмас, унинг орзу-умиди жўнгина эди. У келажаги таъминланганини биларди, зеро, инглизлар билан тузилган шартномага кўра, пешвога ажратилган маблағ ворисларга ўтиши шарт эди, йилига олинадиган саккиз юз минг рупияга бемалол ҳузур-ҳаловатда яшаса бўларди. Шундай бўлгач, нимага бевозта бўлсину нимага интилсин?

Бундай беғамлик ҳисси Мануга бегона эди. Ҳалитданоқ у очиқ-равшан ва онгли бўлмаса-да, қаҳрамонликларни хаёл қила бошлаган эди. Мозийдаги қаҳрамонна сиймолар — Аржун, Бҳима, Шиважийлар хаёлини тамоман банд этганди.

6

Тантиа Дикшитни ҳурмат-эҳтиром ва совға-саломлар билан Битҳурдан Жҳансийга кузатишди. Манунинг тўйи билан шуғулланиш зарур эканлигини у дарҳол тушунди. Борди-ю, Тантиа Дикшит Мануга муносиб куёв топса, Бажи Рао хизматини тақдирлаб пулни аямаслигини ҳам фаҳмлади.

Энди Дикшитнинг дарду фикри Бажи Раонинг кўнглини олиш бўлиб қолди. Хаёлан у барча куёвларни кўз олдидан ўтказиб, уларнинг ҳар бирига ягона савол билан мурожаат этарди: «Пешвога ёқармикинсан?» Афсуски, у танийдиган маълуму машҳур браҳманлардан Мануга муносиб биронта куёв топилмади.

Қутилмаганда Дикшитнинг хаёлига лоп этиб бир фикр келди. «Хўш, борди-ю, зойичани муҳтарам рожа-миз Гангадҳар Раога тўғриласам-чи!» Унинг биринчи

хотини ўлган, боласи йўқ, Жҳансийга ворис керак. Ажабмас, бирон иш чиқса!» Айтилган сўз — отилган ўқ. Зойича ишнинг хайрли кўчишини кўрсатди. Дикшитни фақат бир нарса ташвишга соларди: узунқулоқ гапларга қараганда, у бадфеъл эмиш, кечаларни масхарабозлари ва раққосалари даврасида айш-ишратда ўтказармиш... Гангадҳар Рао чиндан ҳам ўйин-кулги ва театрга иштиёқманд эди, у ҳофизлар, созандалар ва раққосаларга ҳомийлик қилар, ҳатто ўзи хотинларнинг ролида чиқар эди. Ўйин-кулгига берилиб кетган рожа фуқароларини бутунлай унутиб қўйган эди. Чамаси, шу бонс уни ёмонотлиқ қилишарди.

Тантиа Дикшит Жҳансий рожасини эслагач, куёв топилди, энди совчиликни ўринлатиб бажаришим қолди, деган фикрга келди. Иш ўнгидан келса, мени ҳеч қачон унутишмайди, бўлажак маликанинг отаси Мўрапант бир умр мендан миннатдор бўлади, деб ўйлади. Пешво Бажи Раонинг ўзи унга саховат тўла кўзларини меҳр билан тикади. Жҳансийда эса, қандай ҳурмат қозонади!

Ману-чи? У гўзал... Бу қиз гўё малика бўлиш учун дунёга келганди. Шўх, чаққон, мағрур, бир оз ўжарлиги ҳам бор. Биронта оддий хонадонга тушса, ўзиям бахтли бўлмайди, эрига ҳам шодлик келтирмайди. Йиллар ўтиб қуюлади, сабр-тоқатли, мулоҳазали бўлиб қолади. Бунга вазият мажбур қилади, рост. У энди ўн тўртга кирди, Гангадҳар Рао эса қирқдан ошган. Нима бўпти? Отдек соғ. Лекин қаттиққўл, тиниб-тинчимас Мануга бошқача эрнинг кераги ҳам йўқ.

Жҳансийда у қандай хоҳласа, шундай яшайди! Севган машғулотлари чавандозлик, мерганлик, қиличбозлик билан шуғулланишига ҳеч нарса халал бермайди. Йўқ, дунёнинг ҳеч ерида Ману бунчалик яйрамайди...

Дикшит шу гапларни хаёлидан ўтказиб, темирни қизиғида босиш керак деган ўйда саройга йўл олди.

— Ҳукмдор!— деб гап бошлади у бирон ноҳўя гап айтиб ишни бузиб қўйишдан қўрқиб.— Арзимни тинглашингни эйтиб сўрайман.

— Гапир, ҳурматли Дикшит,— деди тоқатсизланиб Гангадҳар Рао.

— Ҳукмдор, кўпдан буён ҳарам ҳувиллаб ётибди...

— Илож қанча!— деб хитоб қилди рожа.— Чекимга дурустроқ қиз тушмаяпти. Биттаси чиққан эди — кўҳ-

ликкина қиз. Лекин камбағал отаси браҳман экан. Барча кўнгил очишларингга барҳам берасан, бутун ҳаётингни қизиму тоат-ибодатга бағишлайсан, дейди. Бекор айтибди! Йўқ, бу азобга тоб-тоқатим йўқ. Ҳаммаси театримдан ўтаверсин! Паривашларнинг бир ўзига оламини берса арзийди! Қандай ажойиб томоша! Дилрабо куй ва қўшиқлар, рақслар-чи! Э, нимасини айтасан, ахир ўзинг ҳам бир эмас, бир неча бор бўлгансан-ку, театрда.

— Лекин, ҳукмдор, табаррук шастрийлар зурриёт қолдириш тўғрисида айтган гапларни ҳам унутмаслик керак. Ҳукмдор аввалгидек кўнгилхушлик қилаверади...

— Ҳа-ҳа, тўғри...— Гангадҳар Рао ўйлаб қолди.— Муҳтарам Дикшит,— деди у ниҳоят,— сиз шеърят заршуносисиз... Шри Ҳаршдевнинг мўъжаз пьесаси... «Ратнваълий» қанчалар нафис-а, тўғри эмасми! Унда ўйнайдиган Мўтий Байни олинг, қандай жозибали ва беназир!

Бу сўзлар яхшиликдан дарак бермасди. «Демак, рожа ўша Мўтий Байга чинакамига мафтун экан-да»,— деб ўйлади Дикшит хавотирга тушиб.

У бу ёғига нима дейишини билмай турди-турди-да, охири шундай деди:

— Ахир, ҳукмдор, сарой ҳувиллаб ётибди-да... Унда Деволий¹ байрамида фақат сизнинг табақангиздан бўлган қизгина машъалдек порлаб туриши мумкин.

Гангадҳар Раонинг кўзлари катта-катта эди. Уларда қизил томирлар кўзга ташланарди. Дикшит рожага қаради-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Унинг катта-катта кўзларига қон қуйилган эди.

— Хўш, нима қилай? Саройга ўз табақамдаги қизни зўрлаб олиб келайми?

— О, ҳукмдор,— деди шоша-пиша Дикшит,— мен юлдузингизга тўғри келадиган қиз топдим... Ҳар жиҳатдан тўқис, мукамал. Қиз нилуфар гулидек зебо, ақлли-хушли... Худди малика бўлиш учун дунёга келган.

— Қаердан топа қолдинг бунақа қизни?— сўради Гангадҳар.

Бу савол Дикшитга далда берди.

— Ҳукмдор, ҳозир у Битҳурда истиқомат қилади.

¹ Ҳиндларда маъбуда Лакшмий шарафига ўтказиладиган чи-роқлар байрами.

Унинг отаси Мўрапант Тамбе табаррук пешвонинг хизматида... Қизи маълумотли, яхши... тарбия кўрган...

— Тамбе — маълум ва машҳур зот, лекин Мўрапант... Ишқилиб, у қашшоқ браҳманлардан эмасми?

— У ерда бир қашшоқ браҳман бор, Гўдсе...— деб гапни чалғитди Дикшит.— Пешвонинг паноҳида яшайди. У Мўрапантнинг дўсти. Қиз таълимни ўшандан олган. Умуман, Мўрапант бошқа биронта қашшоқ браҳман билан борди-келди қилмайди!

— Сендан бунга сўраётганим йўқ!— деб тутақди рожа.— Тўғри жавоб бер: Мўрапант қашшоқ браҳманми, йўқми?

— Йўқ, йўқ, ҳукмдор,— жавоб берди Дикшит қатъий.— Мўрапантнинг пешво билан муносабати қандай?

— Жуда яхши. Уларни қалин дўст деб ўйлаш мумкин. Улардан бири хўжайин, иккинчиси хизматкор деб ҳеч ким айтолмайди. Мўрапантнинг қизига ҳам пешво ўз қизидек муомалада бўлади.

— Улар никоҳга рози бўлишармикин?

— Рози бўлишади, имоним комил!

— Ундай бўлса, яна Битҳурга бориб, унаштириш хусусида гаплашиб кел.

— Ҳа, ҳа, албатта, ҳукмдор!— деди Дикшит шодликдан ўзини йўқотиб.— Бориб келаман...

Ортиқ ҳеч нарса деёлмади, томоғи бўғилиб кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Сизга нима бўлди, муҳтарам Дикшит?— деб меҳрибонлик билан сўради рожа.

Тантиа Дикшит ҳаяжонини аранг босиб, хитоб қилди:

— Бу хушxabарни эшитиб, Жҳансий аҳолиси хурсанд бўлади, ҳукмдор!

7

Дикшит Жҳансий хонлиги аёнлари кузатувида Битҳурга келди ва Мўрапант билан Бажи Раога рожанинг таклифини баён этди. Улар Гангадҳар Раонинг ёши ўтганига эътибор бермай, унинг таклифини бажонидил қабул қилишди.

Унашиш муносабати билан Мануга яп-янги, нафис шоҳи сорий кийдиришди, бўйни ва қўлларини олтин би-

лагузуклар, ёқут, маржонлар безади. Буларни Бажи Рао ҳада қилди.

Бироқ бу нодир маржонлар ҳам қизнинг чақнаб турган жозибали кўзлари олдида хиралашиб қолди.

Маросимдан кейин Ману ва башанг кийинган Наъна соҳиб билан Рао соҳиб саройнинг холи бир хонасида учрашишди. Улар ёлғиз қолишни исташган эди.

— Энди Ману Жҳансидан фил миниб келади,— деди Наъна соҳиб ҳазиллашиб. Бироқ унинг овозида мунг бор эди.

— Битта филдами ёки бирваракайига ўнтасидами?— деб қўнғироқдек кулди Ману.

— Биринчи филда сен, қолганларида мулозимларинг: казо-казолар, аскарбошилар, хизматкорлар келишади.

— Йўқ, яхшиси, мен олдинда отда келаман.

— Жҳансиди ҳам от миниб юрасанми?

— Ким тақиқларди бунга?

— Рожа жуда баджаҳл эмиш.

— Наҳотки у отда юрганим учун мени осса?

— Осишга-ку, осмайди-я,— деди Рао жиддий,— лекин унинг олдида оёқ учида юришингга тўғри келади!

— Мана бундай-а?— Ману оёғи учига турди-да, хушомадгўйларча икки букилиб, хона ичида юрди.— Унинг олдида шундай юраманми? Шундайми?— деб сўради у хандон ташлаб куларкан.

Унинг қувноқ кулгисига Наъна соҳиб билан Рао соҳиб қўшилди, диққинафас сарой ёшликнинг қўнғироқдек, сержило кулгисидан жаранглаб, чароғон бўлиб кетди.

— Ману, сен кетгач, бу ер ҳувиллаб қолади,— деди Рао қайғуриб.

— Унда бирга кетаверамиз!— деди Ману шартта.

— Даъда кўпга рухсат бермайди. Энг кўпи бир ой ёки икки ойга рухсат беради, холос,— деди Наъна куюниб.

— Узоқ қолиб кетишнинг ҳожати ҳам йўқ,— деди Ману жиддий.— Ахир сиз фақат шу ердагина Балгурунинг қўли остида чинакамга шуғулланишингиз мумкин. Сиз чиниқишингиз, кучли бўлишингиз ва қуролни маҳорат билан ишлата олишингиз керак.

— Кейин Деҳлига бостириб борамиз-а! Деҳлига! Шундайми?— деб кулди Наъна.

— Нега Деҳлига бўларкан? У ерда ким билан жанг қилардинг? Биласанми, у ерда тахтда ким? Даъда, отам ва барча доно одамлар подшо аянчли бир қўғирчоқ, дейишяпти,— деди Ману.

— Ҳозир ҳамма ерда инглизларни гапиришади,— деб таъкидлади Наъна.

— Наҳотки улар бизни ҳам ямламай ютса?— деди Рао эсанкираб.

— Чамаси, Наъна ҳам инглизларнинг енгилмаслигига ишониб қолибди,— деб кесатди Ману.

— Парвона ачитмай туролмайди,— деди Наъна хафа бўлиб.

— Парвона! Парвона!— деди Ману жаҳл билан кўзларини чақнатиб.

— Ана, қўлга тушдинг-ку! Узингни-ўзинг майна қиляпсан-а, Парвона деб!— Наъна хурсанд бўлиб кетди, сўнг бирдан жиддий тортди.

— Йўқ, бундан буён сени ҳаммавақт Жҳансий маликаси дейман.

Хонага Бажи Рао билан Мўрапант киришди. Иккови мамнун, шод-хуррам эди.

— Ману,— деди Бажи Рао тантана билан,— сенга битмас-туганмас бахт тилайман, бахтинг шу қадар мўлкўл бўлсинки, уни бошқаларга ҳам улашгин!

— Болалигида уни қандай атар эдингиз?— деб сўради Мўрапант пешводан, жилмайиб Мануга қиё боқаркан.— Негадир унутибман...

Ману лабини чўччайтирди, бироқ аччиғидан тушиб, шарақлаб кулиб юборди.

— Сени нима деб атардик, Ману? Мен ҳам унутибман. Қани, бир эслаб кўр-чи, қизалогим,— деди Бажи Рао.

— Йўқ, даъда, эслаб нима қиламан,— деди Ману Бажи Раога эркалик қилиб.— Тоқатим йўқ шу номга— Парвона!

Бажи Рао билан Мўрапант худди болалардек кулишди. Ҳамманнинг кайфи чоғ эди.

Еш Тантна кириб зал қабулга шай эканини маълум қилди. Чиндан ҳам бу ерда пешво билан Мўрапантнинг Битҳур ва Жҳансийнинг номдор браҳманлари кутиб ўтиришарди. Улар тўйнинг маслаҳатини қилишмоқчи эди.

Мўрапант камбағал бўлса-да, борини тўйга беришга рози эди. Битҳур браҳманлари тантана Жҳансийда ўт-

сни, тўй харажатларини рожа ўз бўйига олсин, деб талаб қўйишди. Бундан ташқари, кўпчилик кенгашиб, Мўрапант Жҳансийга кўчиб боради ва хонликдаги сардорларнинг бирига айланади, деб қарор қилди.

Меҳмонлар Мўрапантга, биз билан Жҳансийга кета қолинг, деб таклиф қилишди. Бироқ у қандайдир мулоҳаза билан бу таклифни рад этди ва орадан бир қанча вақт ўтганидан кейингина у ерга Ману билан бирга борди.

Шундай қилиб, тўй куни белгиланди ва Жҳансийнинг элчилари Битҳурни тарк этишди. Танτια Дикшит билан бирга Битҳурдаги Ману устоз Балгурунинг бош ёрдамчиси деб атайдиган ёш Танτια ҳам жўнаб кетди. Бажи Рао унга Мўрапант етиб боргунча ҳамма нарсани тахт қилиб қўй, деб тайинлади.

Кейинчалик бу йигит Танτια Тўпе номи билан довуғ солди.

8

Бу вақтда Жҳансийда турли-туман дин таълимоти мухлислари тўпланган эди. Қимлар йўқ эди дейсиз бунда! Шакти ва тантр, шива, вишну таълимоти тарафдорлари... Айниқса вишну билан шивалар кўп эди. Булар орасида шароитга қараб осонгина ўзларини шактилар, ё вишнулар, ёхуд шиваларнинг фидойилари қилиб кўрсатувчилар улардан ҳам бисёр эди.

Уларнинг барчаси бир-бирининг пайини қирқиб ётарди. Бу орада ижтимоий майдонга азалдан паст табақа ҳисобланган шудралар чиқа бошлади. Улар ҳаёт шароитларининг яхшиланишини талаб қилдилар, ахлоқий камолотни тарғиб этдилар, жамиятда обрў-эътиборли ўринни эгаллашга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қила бошладилар.

Шудралар биринчи марта учта олий табақанинг: браҳманлар, кшатрийлар ва вайшьяларнинг айирма белгиси бўлмиш зуннорни тақишга журъат этдилар. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган шаккоклик эди. Шудраларнинг мардонавор ишини Бунделкханд ва Маҳораштрнинг баъзи браҳманлари қўллаб-қувватлашди. Жҳансий шаҳрида эса сон-саноксиз браҳманлар жамоани ғазаблантирди.

Зиддият кучаяверди.

Брахман олимлари ўртасида қизгин баҳс бошланиб кетди. Аксари пандитлар зуннорни тақишга шудраларнинг ҳақи йўқ деган фикрни маъқуллади. Шудраларнинг хатти-ҳаракатиши брахман олими ва мунажжиминишқий поэзиянинг қадимий трактатлар билимдони деб ном чиқарган Нароян Шастрий қувватлади. У ўз йўлини ҳимоя қилиш учун буюк олим Вишвешвар Бхаттнинг Шиважийнинг машҳур маслаҳатгўйи Балажий Аважий ҳимоя қилиб айтган сўзларини келтиришни яхши кўрарди.

Бир неча кундирки, баҳс давом этарди. Рожа Гангадҳар чамаси ҳозирча баҳсга аралашмас, бироқ тўнини тескари кийган пандитларни беаёв мазах қилиб, куларди. Бу турган гапки, баҳсни аланга олдирарди. Эндиликда, қайси табақани шудраларга, қайсисини «икки марта туғилганларга»¹ кўшиш тўғрисидаги масалани муҳокама қилмаган биронта уй қолмаган эди. Бу хусусда ҳамма ерда — уйда, меҳмонда, кўча-кўйда, майдонларда, қабулхона залларида, дўконларда, черков ва мактабларда баҳслашишар, ҳатто ёқа бўғишга-ча боришарди.

Бу вақтда Жҳансийда икки шоир ном чиқарганди: Хридаеш тахаллуси билан ёзадиган Хийралаъл Вьянс ва Пажанеш.

Хридаеш ўз замонидаги илғор кишиларнинг орзумидларини ифода этар, Жҳансийнинг ҳақиқий фидойисини эди.

Пажанеш севги куйчиси эди. У ўзини Нароян Шастрийнинг дўсти деб атарди. Уларнинг иккови гўзаллик шайдолари бўлиб, брахманларнинг табақа истисноси тўғрисидаги фикрларини тан олганди.

Бу ҳақда Пажанеш ҳатто баъзи шеърлар ҳам тўқиган эди. Бироқ бу шеърлар эътиборсиз қолиб унутилиб кетди, зеро шоирнинг фикри жамоат кайфиятига жавоб бермади.

Хридаеш омадлироқ чиқди. Унинг жўшқин эҳтироси талай шеърлар яратишига имкон берди, натижада

¹ Ҳинд дини ҳар бир жонли мавжудот, хусусан, одамзод илгари ҳам бир қув оламга келиб, яшаб ўтган, руҳи ўлмай, ҳозирги қиёфада яна мавжуддир, деб таълим беради. Буни ҳинд тилида «нирван» дейилади.

шеърлари ҳаммага манзур бўлди. Уларнинг машҳур бўлишида қўшиқ ва рақсларнинг моҳир ижрочиси соҳибжамол вайшя Дурганинг ҳам хизмати катта бўлди. У Ҳридаеш шеърларини қўшиқ қилиб куйлар, ҳатто ўзи тўкиган шеърларда ҳам уни мадҳ этар эди.

Нароян Шастрий ўз томонининг мавқеини мустаҳкамлаш учун роса уринди. Пажанеш руҳан сўниб, шеър ёзмай қўйди. Ҳридаешнинг шон-шухрати унинг оромини ўғирлаган эди. Ҳридаешнинг шунчалик машҳурлиги, унинг шеърларини соҳибжамол Дурга қўшиқ қилиб айтишини ўйлаб, ўз ёғига ўзи қовурилди.

Энди Пажанеш Нароян Шастрийникига бот-бот кириб турар ва у ерда узоқ вақт ўтириб қоларди. У олим дўстининг гапларини жон қулоғи билан тингларди. Нароян шастрларни дастур қилиб ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилар, Пажанеш эса эшитганларини эслаб қолишга ҳаракат қиларди. Кейин баҳсу мунозараларда ҳеч тортинмай Нарояннинг далил-исботларини ишга соларди. Бир кун баҳс вақтида Пажанешнинг душманларидан бири тўсатдан:

— Сиз бўйнига осилиб олган одамингиз Нароян Шастрий, агар билсангиз, мутлақо браҳман эмас!— деб қолди.

Пажанеш қаҳру ғазабдан бўғилиб сўради:

— Қанақасига браҳман эмас?

— Шунақасига: унинг бҳанга табақасидаги маъшуқаси бор!

Ҳадемай бу гап бошқаларга ҳам етиб борди. Гийбат ва ёлғон-яшиқ гаплар тарқалди. Баъзилар буларга ишонса, бошқалар ишонмасди. Пажанеш кўнглида: «Ҳаммасини ўзим кўриб иқроп бўлмоғим керак», деган гапни ўтказди.

Ниҳоят, Нароян Шастрий шарманда бўлганини билди.

9

Кунлардан бир кун тонг саҳарда Пажанеш Нароян Шастрийнинг эшигига келди. Нароян Шастрий айвонда ўтирар, чамаси, аллакимни кутар эди.

— Келинг, Пажанеш, марҳамат,— деди у хушмуомалалик билан. Борди-ю, Пажанеш шу дақиқада Шас-

трийга тикилиброқ қараганда унинг энсаси қотганини сезган бўларди.

Пажанеш айвонда Нароян Шастрийнинг рўпарасига, орқасини эшикка ўгириб ўтирди. Мезбон унга бир қути бетель¹ тутди.

— Бирон янгилик борми?— деб сўради Шастрий.

— Ҳозир фақат сизни гапиришмоқда. Ёмон гап тарқалди,— деди Пажанеш ва шу заҳоти чакки иш қилганини фаҳмлади. Аслида у буни ётиғи билан айтмоқчи эди.

Шастрий унга нигоҳини қадади.

— Ҳа, эшитдим.

Пажанеш энгил тин олди. У қутидан бетелнинг бир япроғини олди-да, уни ўраб, чайнай бошлади.

— Менинг фикримча,— деб гапида давом этди Шастрий,— бу ғийбатни тарқатаётганлар табаррук тақводор жаноб браҳманлардир. Эшитиб ҳеч ажабланмадим. Аҳмоқлар бамаъни далил топа олмаса ҳақорат ва бўҳтонга зўр беради. Шошмай тур, ярамаслар! Мени кўрқитолмайсанлар, мен барибир шастрлардан воз кечмайман. Менга ишонишингиз мумкин. Пажанеш, мен бу жанобларнинг асл башаралари қандайлигини биламан. Бу табаррук бандалар ғирт нодон, шаккоқдир. Шастрларни тушунмайди, лекин устомонлик билан ўз саховатпешалари — бой савдогарлар ва жогирдорларнинг кўнглини овлашга эпчил. Шундай қилиб кун кўради улар! Рост, бу бўҳтонлар мени кўпда ташвишга солмайди, имоним комилки, биронта ҳақиқий шастр билимдони, ҳақиқатга хизмат қилувчи онгли одам вайсақи ва туҳматчиларга қўшилмайди.

— Шунга қарамай, бўҳтонни бартараф қилиш керак,— деди Пажанеш.

— Овора бўлишнинг ҳожати йўқ! Майли, вайсайверсин, менинг парвойимга ҳам келмайди. Яхшиси, ўз ишларингни ўйла,— деди Шастрий лоқайдлик билан.

— Менимча, рожага арз қилиш керак. Қабиҳ бўҳтон тарқатувчиларни у беаёв жазолайди.

— Бу арзимаган гапни рожага етказишни истамайман. Шундоғам у нотавон вайсақиларни роса хўрляпти.

¹ Бетель — шифобахш япроқ бўлиб, ундан ҳиндлар ҳузур қилиб чайнаб шимадиган пон тайёрланади.

— Унда бу ишни мен ўз зиммамга оламан,— деб жонбозлик кўрсатди Пажанеш, бироқ Шастрий дарҳол унинг таклифини рад этди.

— Асло ҳожати йўқ бунинг. Рожа, «Модомики шикоят қилгани ўзи келмай, бошқа одамни юбордими, демак бу ерда бир гап бор», деб гумон қилади. Сиз менга шуни айтинг-чи, нега бугун уйдан барвақт чиқдингиз?

— Мана, сиз эшитишни хоҳламаяпсиз, мен атайи...

Пажанеш гапини тугатиб улгурмаган ҳам эдики, эшикда сават ва супурги кўтарган бир кампир кўринди. Унинг орқасида оддий, лекин дид билан кийинган ёшгина қиз турарди. Қиз кампирни четлатиб, жилмайганча айвонга кирди. У эшикка орқа ўгириб ўтирган Пажанешни олдинига кўрмади, лекин бир қадам қўйгач, таққа тўхтади.

— Конса, бу ерда супуринди йўқ,— деди у кампирга.

— Шошма, мен ҳозир келаман,— жавоб қилди кампир.

Пажанеш шу заҳотиёқ оддий қизнинг мағрур қаддибастидан олий табақага мансуб бўлган аёллардан қолишмаслигини фаҳмлади. У ҳанг-манг бўлиб қолди: «Ё тавба, паст табақадан ҳам шунчалик зебо қиз чиқарканми-а!» У шеърий таъриф ахтариб бекорга бош қотирди, бироқ шеърият унинг таъриф-тавсифини тасвирлашга ожизлик қилди, Пажанеш унга маҳлиё бўлиб тикилди. Дилбар, дилхоҳ соҳибжамол шоир қалбини асир этган эди. Шастрий бир амаллаб ўзини қўлга олди-ю, қизга деди:

— Бир оздан кейин кел, Чҳўтий. Ўшанда ҳаммасини бажо қиламан. Уқдингми?

Қизнинг чехраси лоладек қизарди.

— Тузук,— деди у ва айвондан лип этиб чиқиб кетди. Шастрий билан Пажанеш холи қолишди. Уларни қандайдир оғир туйғу беҳуд қилмоқда эди.

— Ким бу?— сўради Пажанеш чидолмай.

— Чҳўтий,— қисқа жавоб берди Шастрий.

— Бу фақат унинг исми. Ўзи ким?

— Бҳанга табақасидан у.

— Бунинг ўзига жуда яхши билиб турибман. Нима қилиб юрибди у бу ерда?

— Супуриб-сидиргани келган.

— Майли, бунинг менга аҳамияти йўқ, лекин борди-ю...

— Нима «борди-ю»?...— Пажанешнинг гапини шартта бўлди Шастрий. Мендан бирор нарсада шубҳаланаётган бўлманг тагин.

Пажанеш бир зум ўйга чўмиб, қатъиян деди:

— Борди-ю... Шаҳарлик ғийбатчилар мана шу қизни назарда тутаётган бўлсалар, эҳтиёт бўлишингиз керак. Уни ўз табақасига мансуб одамлар нобуд қилади, сизни эса — рожа.

— Бу бўҳтон! Тухмат! Мен ҳеч кимдан қўрқмайман!

— Ихтиёрингиз. Менинг бурчим — огоҳлантириб қўйиш,— деди Пажанеш бамайлихотир ва ўрнидан турди.

Шастрий муросасозлик билан Пажанешга тамаки қутисини узатди, бироқ у қутига қиё ҳам боқмай нари кетди.

У кўчага чиқди-да, кўзи олма-кесак териб қизни қидирди, бироқ қиз ғойиб бўлган эди.

10

Пажанеш ўз гуруҳига кўмак беришни йиғиштириб қўйди. Нароян Шастрий ҳам шаштидан тушиб, курашдан қарийб бош тортди. Янги раҳнамолар — шудраларнинг ўзлари дадил чиқиб қолишди-ю, гап-сўздан амалий ишга ўтишди, даҳанаки жанглар кўпинча ур-сур билан тугар эди. Ёв томонлар очиқдан-очиқ тўқнашиш йўлига ўтиб олишди. Энди рожанинг ўзи Гангадҳар Рао бу можарога аралашшига жазм қилди. Даставвал у энг мўътабар браҳманларни ва зуннор таққан янги кимсаларни ҳўзурига чақиртирди.

Бошда у мунозара уюштирди, бироқ бундан ҳеч қандай натижа чиқмади. Шудралар бир кунга муҳлат сўрашди. Улар Нароян Шастрийга ёрдам сўраб мурожаат қилишмоқчи эди. Шастрий, дарҳол уларнинг таклифини қабул қилди.

Худди шу куни Битҳурдан Жҳансийга Танτια Дикшит билан навқирон Танτια келишди. Дикшит шу заҳотиёқ рожага барча янгиликларни сўзлаб, унашиш бўлиб ўтганини, тўй Жҳансийда бўлишлигини айтди. Рожа битҳурлик браҳманларнинг шартларини қабул қилди ва

дарҳол сарой аёнларига тўй тараддудини бошлаб юборишни буюрди.

Навқирон Тантиа тўй баҳонаси билан Жҳансийда бир неча кун туриб қолди.

Эртаси куни зуннорни ноҳақ таққанликда айбланган шудраларнинг иши кўрилмоғи лозим эди. Навқирон Тантиа судда бўлишни хоҳларди. Саройга у ўзи яхши кўрадиган ҳарбий кийимда, французларнинг темир каскасини кийиб келди. Бу каскани у жуда эъзозларди.

Гангадҳар Рао меҳмонни иззат-икром билан қарши олди: ҳар қалай у пешво Бажи Раонинг сардори ва бўлажак қайнатасининг вакили эди-да. Ҳар нима бўлмасин, унинг олдида обрў-эътиборини сақлаши керак эди. Шу боис рожа судда қаттиққўл бўлишга аҳд қилди. У энди қонунга кўра шафқатсизларча иш кўради.

— Браҳман бўлмоқчимиз денг?— мурожаат қилди рожа шудраларга.

— Э, йўқ, ҳукмдор!— деди улар ичида битта довюраги, дадил.

— Унда нима учун бу ножўя ишни қилдингиз?

— Биз буни ножўя иш деб ўйламаймиз, ҳукмдор.

— Ундай ҳолда қандай тушунмоқ керак буни?

— Ҳукмдор! Зуннорни фақатгина браҳманлар эмас, бошқа табақалар ҳам тақади.

— Оббо ярамас-ей! Ўзингни бошқа табақадагилар билан тенглашга қандай журъат этдинг?

Шудра чурқ этмай аламини ичига ютди.

Рожа газабини базўр босиб ҳукм чиқарди.

— Зуннорни узиб, улоқтиринг! Буни сизларда қайта ҳеч ким кўрмасин.

Шудра итоатгўйлик билан қўл қовуштириб, бошини эгди.

— Нега без бўлиб турибсан?— деди рожа тутақиб.— Гапимни эшитдингми? Ёки буни ўз қўлинг билан қилишга ожизмисан? Балки ёрдамга икки нафар хизматчимни юборишим керакдир?

— Ихтиёр сизда, лекин биз ўз қўлимиз билан зуннорни узмаймиз.

Гангадҳар Раонинг кўзи қонга тўлди.

— Ингичқа сим келтир,— деб буюрди у қўриқчига.— Мисми, темирми, барибир! Чаққон!

Қўриқчи зум ўтмай буйруқни адо этди.

— Энди уни унга кийгизинг,— деб буюрди рожа.

Симдан чилвир эшиб, утда қиздирдилар.

Шудра бошини мағрур кўтариб, қўлларини кўкка чўзди, сўнг итоаткорлик билан рожа олдида икки букилди. Бироқ қизиган сим елкасига тегар-тегмас Тантиа қичқириб юборди.

— Қонунни ҳурмат қилиш керак, ҳукмдор! Қани сизда адолат?

Гангадҳар Рао кутилмаган бу ишдан довдираб қолди ва ишора қилиб тўхтатишларини буюрди.

— Ахир сизнинг муҳтарам пешвонгиз ҳам шундай жазолайди-ку,— деди у йигитга ўгирилиб.

— Йўқ, ҳукмдор,— деди у дангалига эътироз билдириб.— Сиз маънавий ҳуқуқ билан ҳокимиятни чалкаштиряпсиз. Инсонга нима қялиши кераклигини фақат виждони айтиши мумкин. Ҳокимиятни бунга аралаштирмаклик керак.

— Ҳатто бу кўпчилик қабул қилган урф-одат ва ахлоқ-одобга тегишли бўлса ҳам-а?— деди рожа ишонқирамай кулимсирар экан.

— Ҳа, ҳукмдор,— деди Тантиа мулойим, ҳурмат билан.— Қолаверса, бу урф-одатлар вақт ўтиши билан ўзгаради.

Йигитнинг босиқ гапиришидан рожа хотиржам бўлди. Жаҳлидан тушди. Тўсатдан эътиборини меҳмоннинг бошидаги каскага қаратди. Уни қизиқсиниб кузатаркан, сўради:

— Нега бу каскани кийиб олдинг?

— Мен жангчиман,— деди Тантиа.

Бирдан рожанинг ҳазиллашгиси келди.

— Ўзинг биласанки,— деб гап бошлади у,— бизда бир Тантиа бор. У олим браҳман. Сен ҳам Тантиасан, браҳман-аскар. Башарти икковингизни бир хил айтадиган бўлсак, одамлар сизларни адаштириб юбориши мумкин. Сенга бошқа ном топиш керак. Албатта! Истайсанми, сени Тантиа Тўпе¹ деб атаймиз. Чаккимас-а?

— Ҳукмдор, топдингиз,— деди йигит кулиб.— Ҳамма мени ўзи шундай деб атайди.

— Бунга қара-я!— деб хурсанд бўлди рожа. Шу пайт у шудраларни эслаб қолди-ю, атайин дўқ уриб, Тантиани кўрсатиб тайинлади.— Мана, у сизларни қутқарди! Боринглар энди!

¹ Телпак (ҳиндча).

. Шудралар кетгач, рожа меҳмонни театрга таклиф қилди.

— Бугун «Ратнваълий» драмасини кўрсатишади. Ажойиб томоша! Қўшиқ, музика, рақс. Илгари бирор марта кўрганмисан «Ратнваълий» ни?

— Йўқ, ҳукмдор,— деди Тўпе.

— Уқиганмисан уни?

— Йўқ, ҳукмдор.

— Эртароқ кел,— деб таклиф қилди рожа.— Томоша бошлангунча драманинг мазмунини сенга айтиб бераман.

Қош қорайгач, Танτια Тўпе театрга келди. Рожа шавқ-завқ билан унга «Ратнваълий»нинг мазмунини сўзлаб берди, кейин актёрлар билан таништирди.

— Малика Ваъсавдатт ролини Мўтий Бай ижро этади. Унинг қанчалик истеъдодли эканлигини ўзинг кўрасан! Саъгарикани, яъни Ратнваълийни Жухий ўйнайди. У театрга яқингинада келган. Қобилиятли жуда. Қотп-риб рақсга тушади, куйлайди.

Томоша бошланди.

Барча актёрлар рожанинг ёнида ўтирган нотаниш йиғитдан кўзларини узишмасди. Қанчалар хушрўй, хушқад, томошага маҳлиё бўлиб ўтирибди. Бошидаги нима? Уни қаранглар! Тавба, телпак ҳам шунақа бўладими?!

Танτια Тўпе томошадан беҳад хурсанд эди. Айниқса уни Мўтий Бай билан Жухий қойил қолдирди.

Томошадан кейин Гангадҳар Рао одатига хилоф қилиб, сахна орқасига ўтмади. Чамаси, Танτια билан ҳамдамлиги унга қувонч бағишларди.

— Хўш, қалай?— деб сўради у.

— О, қойил! Ҳаммаси сиз айтган гаплардан ўзим гасаввур қилганча қойилмақом бўлди,— деб жавоб қилди Танτια.

— Жухийга нима дейсан?

— Рақсни мен биринчи марта кўришим,— деди йиғит ётиги билан,— лекин, менимча, рақс тушишда Жухийдан ўтадигани бўлмаса керак!

Бундай жавобдан кейин рожа Тантиани бутунлай ёқтириб қолди.

— Кетма, яна Жҳансийда бир неча кун қол,— деб рожа унга дўстона таклиф қилди.— Бошқа қизиқ-қизиқ томошаларни кўрасан.

Танτια Тўпе бу таклифни бажонидил қабул қилди.

Шудраларнинг душманлари ҳукмдорнинг судидан бениҳоя мамнун бўлди. Саройдан қайтгач, тўпланган шаҳарликларга ўз ғалабаларини зўр тантана билан хабар қилдилар, манфур бадкирдорларнинг ер билан яксон бўлганларини қувониб эсга олдилар. Оломон маъқуллаб, сурон кўтарди: «Эшитдиларингми, рожа уларга қандай жазо топибди? Бадандаги зуннорни қиздирилган темир билан куйдирибди. Энди бу сурбетларга қаттиқ сабоқ бўлади! Баттар бўлсин! Ўз жойларини билсинда, ахир! Бугун зуннор таққилари келибди, эртага кўчақўйда Ригведа¹ни куйлашдан ҳам тоймайди бу баттоллар».

«Худога шукур қилсин, яхшиям саройда битҳурлик меҳмон бор экан, йўқса, у шаккоқлар бошидан жудо бўларди», деганлар ҳам бўлди.

Бўлиб ўтган ишлардан руҳи сўнган Нароян Шастрий уйига қайтди. У айвонга ўтди-да, эшикни ёпиб, бўйра устига чўзилди ва узоқ ётди. Шу пайтда унинг кўнгли чироқ ёқса ёримасди.

Кеч киргач, у ўрнидан туриб, шамни ёқди ва ўз жойига қайтди.

Қимдир аста эшик қоқди. Шастрий бориб эшикни очди. Бўсағада Чҳўтий турарди. Унинг кўзлари ўпкали боқарди, бироқ бу нигоҳда одамни маст қилувчи шундай жозиба бор эдики, Шастрий ғам-ғуссасини дарров унутди-қўйди.

Чҳўтий ерга ўтирди-да, иягини тиззасига тиради.

— Жоним азобда қолди, — деди у. — Ҳамма менга таъна қилади. Сизнинг номингизни тилга олиб, кўзимни очирмай қўйишди.

— Парво қилма, Чҳўтий, оғизларига сиққунча алжийверсинлар, — Шастрий қовоғини уйди. — Ит ҳурар, карвон ўтар, ташвиш чекма!

— Ҳамма маломат қилади, — деб зорланди қиз, — ўз табақамиздан қувиб юборамиз, деб дўқ уришади.

— Хўш, унда нима қиласан?

— Ҳайронман. Ёрдам беринг менга, йўл кўрсатинг!

— Ҳеч нима бўлмайди, Чҳўтий, қайғурма. Бирор йўлини топамиз, борди-ю, шу гап рост бўлса.

¹ Ригведа — тўрт китобдан иборат ҳинд қуръонидан бири.

— Дилозорларга нима деяй!

— Индама, Чхўтий, юзингни тескари буриб, ўз йўлнигга кетавер.

— Ҳа, ўзимам таъна-маломатлари менга чивин чаққанчаям таъсир қилмагандек сиртимга юқтирмаяпман. Бунисиям майли-я, менга муҳаббат изҳор қилиб безо-рижон қилаётганлари дард устига чипқон бўляпти.

— Ҳали шунақа дегин!

— Шунақа! Битгаси мени пари деб атайди. Бошқаси шеър бағишлайди. Учинчиси, сени деб бу ёруғ дунёдан бошимни олиб кетаман, дейди.

— Хўш, уларга нима деб жавоб беряпсан?

— Одамига яраша жавоб беряпман. Баъзиларидан мен: «Сиз мени деб ҳатто зуннордан воз кечишгаям тайёрмисиз?»— деб сўрадим.

— Хўш-хўш?

— Улар, ҳа, розимиз, дейишди.

Шастрий бирданига қарсак урди.

— Қалламни бераман, бу зўр иш бўларди!— деди хитоб қилиб у.— Чхўтий, сенга ишонса бўладими?

— Ҳали мендан шубҳа қилган вақтингиз ҳам бўлганмиди?— деб сўради қиз обрўсини сақлаб.

Шастрий, мулзам бўлди.

— Аччиғинг чиқмасин, Чхўтий, шунчаки айтдим-да, бу гапни. Бир иш қилиш керак.

— Қандай иш?— деб сўради Чхўтий хотиржам.

— Сен ўша жанобларни зуннордан воз кечишга мажбур қила оласанми?

— Бунинг учун наҳотки бирон нарсанинг баҳридан ўтиш даркорлиги эсингизга келмаса? Чхўтий очиқ сўради.— Улар ҳеч вақтда бекордан-бекорга зуннорларидан воз кечишармиди?

— Ахир ким у? Исми ва табақасини айт менга!

«Улар» унчалик оз эмас экан. Чхўтий уларни номманом санаб бергунича орадан хийла вақт ўтди. Шастрий ҳар бир янги номни эшитганида тепа сочи тика бўларди.

Ногаҳон ғалати бир товуш янгради. Назарларида аллаким ташқаридан эшик занжирини тутгандек бўлди. Чхўтий сапчиб тушди ва имо қилиб эшикни кўрсатди. Кейин қулоқ солди. Эшик орқасида пичирлаш, шитирлаш, қадам товуши эшитилди. Шастрий Чхўтийга имо-ишора қилиб, ички ҳовлига ўтишини буюрди, у занжирни

тушириб эшикни очмоқчи бўлган эди, эшик очилмади. Шундан кейин Шастрий эшикни ичкаридан яна беркитди-да, Чхўтийнинг олдига келди.

— Бу одамлар бир қабоҳатни ўйлаганлар,— деди у Чхўтийга.

— Буни кутиш мумкин эди,— деди Чхўтий маъюс.— Чамаси, сизникига келаётганимда менинг изимдан келишган улар.

Шастрий лом-мим демади. У ўзини хотиржам тутар, хавотирлигини сиртига чиқармас эди.

Чхўтий эса шоша-пиша давом этди.

— Мени ўйламанг. Бир амаллаб ўзингизни қутқаришни ўйланг. Мени ўлдилинг-да, манави қудуққа ташланг. Уларга, Чхўтий, бу ерга келгани йўқ, денг.

— Нималар деяпсан, Чхўтий, ҳушингни йиғ!— хитоб қилди Шастрий. Наҳотки мен ўлимимни мардонавор кўкрак кериб қарши олишимга шубҳа қилсанг? Бўлар иш бўлди, энди рожа олдида жавоб беришим муқаррар. Лекин сен заррача зиён-заҳмат кўрмаслигинг керак. Сен рожага, Шастрий мени зўрлади, десанг бас, сенга тегишмайди.

— Асло!— деди Чхўтий бошини мағрур кўтариб.— Мен мансуб бўлган табақа бошига қилич келса ҳам ёлғон сўзламайди.

Шастрий ўйлаб қолди.

— Нима бўлганда ҳам бирор нажот йўлини топиш керак, Чхўтий,— деди у ниҳоят.

— Мен истаган ҳамма нарсангизни айтишим мумкин, лекин бунга эмас, фақат бунга эмас!— деб қизғин эътироз билдирди Чхўтий.

— Гап бундай: сен бир нечта браҳманни, савдогарни, истаган одамнингги номма-ном айтиб, булар зуннорларини ечиб, менга беришган, дейсан.

— Яхши. Лекин фақат менга кўз олайтирганларнигина айтаман. Бошқаларнинг асло номини тилимга олмайман. Зуннорларни қаердан оламан?

— Ташвиш чекма, мен бераман,— деди Шастрий.— Менда бир қанча янги ва эски зуннорлар бор. Ишонарли бўлсин учун сен янгиларини ифлос қилиб, эскиларига аралаштириб юбор.

— Яхши, фақат тез бўлинг. Улар дарвоза ёнига мен мансуб бўлган табақа кишиларини йиғмасларидан олдин ғойиб бўлишим керак.

Шастрийнинг қўлидан зуннорларни қабул қилиб олар экан, Чхўтий илтижо қилди:

— Айвондан шамни олиб, уларнинг эътиборини чалгитишга ҳаракат қилинг. Йўқса, мени пайқаб қолишади.

Шастрий эшикни очишга қийналаётгандек эшик тагида ивирсиди. Чхўтий бундан фойдаланиб томдан сакради. Унинг йўлига пистирма қўйилган эди, лекин қиз уларни четлаб ўтди-да, эсон-омон уйига етиб олди.

12

Зуннор воқеасига боғлиқ гап-сўзлар босди-босди бўлмай туриб Нароян Шастрий билан бҳанга табақасига мансуб қиз можароси бошланиб кетди. Ҳаммадан кўп бой-бадавлат текинхўрлар айюҳаннос солишди, риёкорларча ўз гуноҳларини яшириш мақсадида ўзларини инсоф-диёнатли қилиб кўрсатишга уринишди. Улар Шастрий бошига маломат тоши ёғдиришди. «Ёлғончи, галамис, худодан қайтган! Қамида у ўлим жазосига маҳкум! Чхўтий-чи? Уни чиябўриларга ем қилиш керак, шундай браҳман олимни фаҳш гирдобига тортган у!»

Шастрий билан Чхўтийнинг шармандали алоқаси ҳақидаги гап-сўзлар рожанинг қулоғига ҳам бориб етди.

Ғазабни ўт олган рожа уларнинг ҳар иккаласини судга чақирди. Судга Тантиа Тўпе ҳам келди. Бу сафар у иш қандай тугашини билмоқчи эди.

— Хўш, нима бўлди. Шастрий?— деб сўроқни бошлади у.

— Бўлиши керак бўлган иш-да, ҳукмдор,— деди Шастрий.

— Қандай содир бўлди у?

— Бу саволга жавоб беришим қийин, ҳукмдор.

— Тушунтир. Билъакс, ўзингдан кўр.

— Нимани тушунтиришим керак, ҳукмдор?

— Нега бу иш содир бўлди, деб сўраяпман сендан.

— Агар билишни истасангиз, сабр косаси тўлганидан. Тана қийноқларга бардош беролмай, ўзини озодлик сари отди...

— Ахир сенинг тўғрингда қалб сирларининг пухта билимдони деган овозалар юрарди-ку кўпдан бери?— деди рожа истехзо билан.

— Ҳа, лекин бу фақат илм-фанга тааллуқли,— деб

Шастрий жиддий жавоб берди.— Бунда менинг шастрлардан бохабарлигимни назарда тутишадн.

— Ишонаман, Эшитишимча, сен бу масалаларга қизйқар экансан ва чамаси, бизларни бахтиёр этган донишманд Кувкга эргашиб, ўлмас трактатни ҳам ўрганган эмишсан.

— Ҳа, ҳукмдор. Мен буни шахсан ўзимга алоқадор барча нарсаларни қидириб топиш ва Риши Ватсяян «Комасутра»да ҳаёт мазмунини қандай тушунтиришини идрок этиш учун ўргандим.

— Қани, қандай хулосага келдинг?

— Ўз ҳаётимнинг борлиқ билан қарама-қаршилигига амин бўлдим.

— Энди бу ённга нима қилмоқчисан?

— Буни аниқлаш менинг ихтиёримда эмас, ҳукмдор.

— Қимнинг ихтиёрида экан?

— Сизнинг ихтиёрингиздадир, ҳукмдор.

Рожа ўйга толди ва ҳозир бўлганларга бир қур кўз югуртириб чиқди. Чхўтийнинг маънос кўзларини, чиройли, узун киприкларини кўрди... Улардан кўз узиш маҳол эди. Бироқ браҳманларнинг обрў-эътибори бу туйғунингди.

У эълон қилди:

— Бу қиз дарҳол хонлигимизни тарк этиши ва умрини қувғинда ўтказиши керак. Унга шу жазо кифоя. Сенга бўлса...

— Ҳукмдор,— деб Чхўтий шартта унинг гапини бўлди,— Шастрийда гуноҳ йўқ. Унга ўзим талпиндим, унинг бу кунга тушишига мен айбдорман. Мени оғирроқ жазоланг, лекин уни афв этинг. Мен ўлишга ҳам тайёрман.

Рожа бирдан «Ратнваълий» драмасидаги бир сахнани эслади: тангри Вишну Ратнваълийни қутқаради.

— Шошма, қизча,— деб у Чхўтийни тўхтатди.— Шастрий, расм-русмга кўра сен гуноҳингни ювишинг керак. Сигирнинг¹ неъматидан е, умуман, бундай аснода нима қилиш керак бўлса, ҳаммасини бажо айла.

— Чхўтий қувғин қилинадими?— деб сўради Шастрий.

— Ҳа, албатта,— жавобан деди рожа.

¹ Ҳинд мазҳабида сигир муқаддас ҳайвон ҳисобланади.

Шастрий бошини мағрур кўтарди. Чехрасида қатъият ифодаси балқиди.

— Мен тавба қилишдан бош тортаман, ҳукмдор,— деди у.— Менинг зиғирдек ҳам гуноҳим йўқ. Еорди-ю, адолат юзасидан суд қилсангиз, унда шаҳарнинг ярим одамидан кўпроғи гуноҳини ювиши керак!

— Нима учун?— деб сўради рожа ҳайрон бўлиб.

— Ҳукмдорга тушунтир; Чҳўтий.

Чҳўтий кўйлагининг қатидан иккита кўза чиқарди-да, ундан зуннорларни олди.

— Булар нима?— деб сўради рожа таажжубга тушиб.

Чҳўтий у билан нигоҳи тўқнашмаслигига ҳаракат қилиб жавоб берди:

— Булар олий табақадан бўлган ҳурматли кишиларнинг зуннорлари, улар мени қўлга туширишга уринган эдилар. Улар илтифотимдан умидвор бўлиб, бир вақтлар буларни менга берган эдилар. Мен эсам, асраб қўйган эдим. Мана, кўринг, томоша қилинг.

Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди.

Рожа анча мушкул аҳволга тушиб қолди. Кейин оирдан кулиб юборди.

— Кўриниб турибди, Шастрий, сен бу аёлга таънагина эмас, ақл ҳам берибсан!

Шастрий индамади. Чҳўтий алланарса демоқчи бўлган эди, рожа ишора қилиб уни тўхтатди-да, Шастрийга мурожаат этди:

— Бу аёлни разолатга ботган деб ҳисоблайсанми?

— Йўқ, ҳукмдор!— чўрт кесиб жавоб берди Шастрий.

Рожа зўр-базўр жиддий гапиришга уриниб, деди:

— Бундан чиқди, мен бу аёл сендан бошқа ҳеч ким билан алоқада бўлмаган, деган хулоса чиқарсам бўларкан-да. Энди фаҳмладим, бу найранг сендан чиққан, муҳтарам зот. Мен бу макруҳ зуннорларга қўлимни ҳам теккизмайман. Улар қалбаки. Ростини, уларни унга сен бергансан.

Шастрийнинг вужудидан муздек тер чиқди, рожа эса гапида давом этди.

— Сен, чамаси, бу ердаги одамларнинг ҳаммаси лақама, хийла-найрангимни фаҳмламайди, деб ўйлайсан. Сени шафқатсизларча жазолашим керак эди, лекин манави бояқишга юрагим ачияпти.

Чхўтий фарёд чекди:

— Ҳар қандай жазога тайёрман...

— Тавба қилишдан бош тортсанг, сен ҳам, Шастрий, дарҳол Жҳансийдан чиқиб кет,— деди пировардида рожа беаёв.

— Сиз жуда олиҳимматсиз, ҳукмдор!— деди Шастрий қувониб.— У билан бирга бажонидил Жҳансийдан чиқиб кетаман.

Шундан сўнг олим браҳман Нароян Шастрий билан бҳанга табақасидан бўлган қиз Чхўтий биргаликда саройдан чиқиб кетди. Рожа Тантиа Тўпега қаради. У мамнун кўринарди.

Гангадҳар Рао кўнглидан: «Бу найрангбоз осон қутулди! Қизни қаранг, қизни! Паст табақадан-ку, қалбини айтинг! Манаман деган браҳманга муносиб. Начора, қувиб юбордим, шу ҳам етади уларга. Ҳа, Битҳурдагилар ҳам хурсайд бўлади. Қаттиқроқ жазо бергайимда, жанжал чиқиши турган гап эди», деган ўйни ўтказди.

13

Жҳансийда шошилиш равишда Мўрапант, Ману ва уларнинг мулозимлари учун ажратилган муҳташам қароргоҳни безаш ишлари ниҳоясига етай деб қолган эди. Ҳамма нарса тахт қилинган, тўй тараддудини кузатиб юрган Тантиа Тўпе Битҳурга хабар юборди.

Жҳансий унинг кўнглига ёқиб қолди. Унга бу ердаги ҳамма нарса: одамлар, табиат, ҳаёт тарзи ёқарди, театр эса бутунлай унинг ақлини ўғирлади-қўйди.

У Битҳурга қайтганида ёшлар уни саволга кўмиб ташлашди.

— Наҳотки, Жҳансий Битҳурдан катта бўлса!— деб сўради Наъна.

— Бунга қарангки, катта экан,— деб жавоб берди Тантиа.— Чор атрофи қалъа билан ўраб олинган. Шаҳарнинг ўзи тоғнинг ёнбағрига жойлашган. Шунинг учун ёмғир ёққанида у ерда сира лой бўлмайди. Ҳар бир хонадон олдида қудуқ. Қаёққа қараманг, боғлар, гулзорлар. Қалъа тоғнинг худди тепасида қад кўтарган. Бу ерда рожа саройи ва Маҳодев билан Ганешнинг ман-

дир¹лари. Пастда, тоғ этагида бошқа сарой бор. Унинг орқасида театр.

— Театр?!— деб қичқирди Ману завқ-шавқ билан.— У ерда нима қилишади?

— Театрда ажойиб томошалар кўрсатишади, қўшиқ айтишади, куй чалишади,— деб Танτια гапираётган эди, Ману чапак чалиб унинг сўзини бўлди:

— Мен ҳам театрга бораман! Бораман дедим, бораман!

— Рожа ҳар куни театрга боради,— деб тушунтирди Танτια.

— У ерда қанча фил бор?— сўради Ману театрни унутиб.

— Менимча, ўнта. Тагин ким билсин, балки кўпдир,— деб жавоб берди Танτια.

— Отлар кўпми?

— Ҳукмдор от миниб юришни ёқтирмайди. У тахтиравонни афзал кўради.

— Қўшини каттами?

— Бир неча минг.

— Аниқроқ билолмадингми?

— Албатта, аниқлигига кафил бўлолмайман. Саккиз-ўн минг атрофида.

— Одамлари қанақа?

— О, улар чиройли ва соғлом. Умуман, Жҳансийда ҳаёт жўшқин. Савдо-сотиқ ишлари баравж, ҳамма ёқда фаровонлик... Аёллар Лакшмий ибодатхонасига сиғингани боришганида патнисларида жизғирилган ёртўла шамчироқлар бўлади. Кечқурунлари эркагу аёллар шода-шода антиқа гуллар тақиб сайр қилишади. Нимасини айтасан, ажойиб шаҳар!

— Спортга қизиқишадими у ерда? Ҳеч бўлмаса у ерда машқлар қилиш мумкин бўлган майдонча борми?— деб сўради Рао соҳиб.

— Ҳа, ҳа, мен ҳам худди шуни билмоқчи эдим,— деди Ману.

— У ерда майдон ҳам бор,— деди Танτια.— Бироқ Жҳансийда одамлар кўпроқ қўшиқ ва музыкага қизиқишар экан. У ерда ҳамма, мавриди келса-келмаса куйлайвераркан. Айниқса, аёллар. Сиртдан қараганда оғир

¹ М ан д и р — ҳинд ибодатхонаси.

меҳнат қилаётган аёлнинг кўнглига қўшиқ сиғадими, деб ўйлайсан. Лекин Жҳансийда куйлайди! Уларга қараб туриб булар ўлганда ҳам қўшиқ айтиб ўлади, деган ўйга борасан.

— Жҳансийда нечта тўп бор?— деб сўради Ману.

— Каттасидан тўртта. Жуда катта қурол бу. Кичкиналарини санаб саногига етиб бўлмайди,— деди Тантиа.

— Қалъада бассейн борми?

— Йўқ, ҳовуз бор. Яна чуқур қудуқ ҳам бор, таги кўгинмайди. Худо билади тоғда уни кавлаш кимнинг хаёлига келганикин.

— Ҳа, рост, одамлар, на худо, на иблис!

Шу чоғ Бажи Рао Тантиани чақириб қолди.

— Болалар билан нималарни гаплашяпсан?

— Жҳансийни,— деди Тантиа.

— Нароян Шастрий воқеасини айтмадингми?

— Йўқ, ҳукмдор.

— Мўрапант билан яна Жҳансийга бир неча кунга борасан, тузукми?

— Бош устига, ҳукмдор.

— Фурсат етди. Шошилиш керак.

14

Вақт-соати келиб, Мўрапант билан Ману Жҳансийга жўнашди. Тантиа Тўпе уларни кузатиб юборди.

Тўй куни узил-кесил белгиланганидан тўй тараддуди қизиб кетган эди. Тўй маросими Ганешнинг шаҳардаги ибодатхонасида ўтди.

Рожа Гангадҳар Рао ибодатхонага отда келди. Ману уни биринчи марта шунда кўрди. У буғдойранг, бақувват киши эди, ёшлигида хушрўй бўлгани биллиниб турарди. Қорни бир оз дўмпайган бўлса ҳам бесўнақай кўринмасди. Фақат қон талашган кўзларигина жонсарак чақнар, одамни маҳлиё қилишдан кўра кўпроқ даҳшатга соларди.

Дарвоқе, Ману рожанинг чиройига учмасди. У дарҳол унинг отда беўхшов ўтирганини пайқади: «Нўноқ чавандоз!» Ману кўнглидан шу гапни ўтказиб, ўз фикрини яқинидаги биронта таниши билан ўртоқлашишга шешилди. «Эҳ, Наъна ёки Рао бўлганда ҳозир уларга

айтиб, бир чақчақлашган бўлардик...»—алам билан ўйлади у. Рожа шаҳарликларнинг таъзим бажо айлаб, қутлашларига жилмайганча миннатдорчилик билдириб, шошилмай, тўхтаб-тўхтаб келарди.

Ногаҳон Ману ёнида қорачадан келган, қотма, ўн беш ёшлардаги бир маратқ қизини кўриб қолди. Унинг юз тарҳлари бўртиқ, кўзлари катта-катта, манглайи чиройли, текис эди. Нотаниш қиз Мануга торганибгина яқинлашиб, ҳурмат билан таъзим қилди.

Ману бир кўргандаёқ қизни ёқтириб қолди, гўё кўпдан бери танишдек у билан самимий гаплашди.

— Қимсан, яхши қиз?

— Сизнинг канизагингиз, исмим Сундар. Сиз бизнинг маликамизсиз, сизга хизмат қилишдан бахтиёрман!

— Менда канизак бўлмайди! Сен менга дугона бўласан, хўпми?— Ману чаптастлик билан қизни қўлидан ушлаб, ўзига тортди.— Сен чиндан ҳам мен билан ҳаммиша бирга бўлмоқчимисан?

— Ҳа, малика. Мен ёлғиз эмасман, биз ўн олти нафармиз. Ҳаммамиз ҳаммиша сизга хизмат қиламиз,— деб жавоб берди Сундар.

Ману янги дугонаси билан чақчақлашишни хоҳлар, бироқ Гангадҳар Раонинг яқин келиб қолган мулозимлари халал берар эди.

— Сен от эгарлашни биласанми, Сундар?— деди Ману шивирлаб.

— Ҳа, унча-мунча!— деди қиз.— Лекин чопишга тузукман, бир тош чопсам ҳам чарчамайман.

— Қара, у бақувват оёқлари билан бечора отнинг биқинини қандай сиқяпти? Нима кераги бор? Тез юришга ҳожат йўқ-ку! Ману ҳамсуҳбатига айёрона кўз қисиб, жилмайди, шунда унинг садафдек тишлари ярақлаб кетди.

Рожанинг мулозимлари олдинга ўтгач, Ману ёнига таъзим қилиб, салом берганча Сундар билан тенгдош икки қиз келди.

— Булар Мундар билан Коший,— деб Сундар уларни таништирди.

— Сиз ҳам менинг дугоналарим бўласизлар,— деди Ману оддийгина. Қизлар бахтиёр жилмайишди. Коший жажжигина, хушбичим, катта-катта кўзлари жиддий боқар эди. Мундар баланд бўйли, юзи дағалроқ, кички-

на кўзлари чиройли бўлмаса ҳам ақлли ва тийрақ боқарди.

— Сизлар кимсизлар?— деб сўради Ману.

— Бизларнинг ҳаммамиз кунба табақасиданмиз,— бирваракайига жавоб беришди қизлар.

— Жҳансийга келганларингга кўп бўлдими?

— Бу ерда бобокалонларимиз яшаган.

— О, унда сизлар шаҳар атрофларини яхши билар экансизлар-да?

— Унчалик эмас, малика.

— Йўғ-э, наҳотки отда юришни севмасангиз?

— От минишни билмаймиз-ку,

— Қурол ишлатишни-чи?

Бу гапни эшитиб, Мундар билан Коший мақтанишга тушди. Мундар қилчбозликни, Коший мерганликни ўрганган экан. Ману буни эшитиб қувониб кетди.

— Мен сизларга от минишни, маҳорат билан қурол ишлатишни ўргатаман,— деди у жўшиб.— Гимнастика билан шуғулланасизми?

— Йўқ, малика,— деб жилмайишди қизлар хижолат чекиб.

— Билъакс, имқим комилки, сиз қўшиқ айтиш ва рақс тушишни қийиб юборасиз,— деди истеҳзо билан Ману.

— О. бўлмаса-чи,— дейишди Мундар, Сундар ва Коший соддадиллик билан.—Қачон эшитишни истайсиз, малика?

— Кейин. Очигини айтсам, мени унча қизиқтирмайди бу нарсалар. Инкор қилмайман, қўшиқ ва рақс — яхши нарса, лекин мени кўпроқ бошқа нарсалар қизиқтиради. От миниш, қурол, гимнастика, кураш — бу бошқа гап! Қадимги қаҳрамонлик афсоналари-чи? Уларни тингласа, одам роҳат қилади!

— Ку-ура-ш-ш?!— Сундар таажжубга тушиб, катта-катта кўзларини пирпиратди.

Манунинг чеҳрасида билинар-билинемас табассум жилва қилди.

— Ҳа, кураш!— деди у насиҳатомуз.— Кураш ҳам биз учун жуда керакли нарса. Буни сизларга кейин тушунтираман, ҳозир мавриди эмас.

Шу заҳоти ҳозиргина айтган гапларини унутиб, гапни давом эттирди:

— Чидамли ва кучли бўлиш, эркакларга мардлик

бобида ибрат кўрсатиш учун аёллар гимнастика, кураш ва чолиш билан шуғулланиши керак. Албатта, қўшиқ ва рақс сизни латофатли қилади, лекин аёл киши фақат шунинг ташвишини қилмаслиги керак-да!..

Бу гапларни ўзининг ёши катта дугоналарига ўн тўрт яшар Ману гапирмоқда эди! Нарироқда турган аёллар унинг гапларини эшитиб ҳайрон бўлишди. Сундар, Мундар ва Коший бутунлай эсанкираб қолиб, ҳатто кулишни ҳам бас қилдилар. Зотан, Манунинг кулгиси қистади! Ахир бу муғамбир қиз гаплари бу қизлар учун бутунлай янгилик эканлигини билиб турарди-да. У қизлар буни тушунишларини ва қадрлашларини истарди.

Ману уларни ўй-мулоҳазалар гирдобига отиб, яқинлашишга юраклари бетламай бир чеккада қисилиб-қимтиниб турган аёллар билан қизларни кўздан кечирди.

Улар ботинмайгина Мануга яқин келишди, бироқ ундан илиқ ва далда берувчи сўзларни эшитиб, кўп ўтмай хижолат ҳиссидан халос бўлишди ва дадиллашиб унга қўшиқ айтиб беришни таклиф қилишди. Эътироф этин керакки, Ману уларнинг бу ниятидан унча хурсанд бўлмади.

Гап-сўзларидан Ману уларнинг барчаси унга канизак қилиб белгиланганини билди.

Бу одатдаги ҳол эди, браҳман бўлмаган табақадан саройга ҳусн ва назокат бобида беназир қизларни танлаб олишарди. Улар умр бўйи маликалари ёнида бўлишлари шарт эди, шу боис эрсиз ўтишарди. Бирон-бир қиз эрга теккудек бўлса, дарҳол саройдаги жойидан маҳрум этиларди. Маҳораштрнинг ўзида тўйда канизакларни тухфа қилиш одати йўқ эди. Бу одат, чамаси, Рожпутандаги баъзи хонликлардан ўтган бўлса керак. Бунинг келиб чиқиши эса бокира бўлиб ўтишга аҳд қилган будда роҳибалари ва ибодатхона раққосаларига боғлиқ бўлса, ажаб эмас.

Ўзларини саройдаги долғали ҳаёт уммонига отган қизларнинг қисмати қанчалик аччиқ бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Борди-ю, улар бу ҳаётдан воз кечиб, ўз вақтида оила қуришни ўйламасалар, бошларига қандай кун тушиши аниқ эди; тўлин ойдек тўлишиб, гулдек очилган ёшлик чоғларида рожанинг эрмагига айланарди. Бу қизларнинг оталари кўпинча саройда хизмат қилар ва қизларини канизликка бериб, уларни бахтсиз қи-

лишларини биларди. Билиб туриб, улар шу ишнй қилишарди, зеро, тамагирлик ҳамма нарсадан устун келарди...

Ману бу манзарани аниқ кўз олдиға келтирди.

— Сизларнинг менда канизак бўлишларингни истамайман,— деди у очиқ-ойдин.— Менга дугона бўлинглар! Фақат бир шартим бор!— Ману ҳаммани бирма-бир кўздан кечириб чиқди.— Биласизми, қандай шарт у?

Қизлар йўқ, деган маънода бош чайқашди.

— Менга қаранглар, башарти мен билан қолишни истасангиз, анча-мунча нарсани ўрганишингиз керак бўлади. Авваламбор, отда юришни. Иккиламчи, барча қуроллардан — қилич, милтиқ, найза, ханжар, тўппончадан фойдаланишни. Агар буларни иккала қўлда бирдек маҳорат билан ишлатсангиз, нур устига аъло нур бўлар эди. Тушундингизми, қизлар?

Қизлар эса эркаклар ишига қўл уришлари кераклигини ўйлаб, капалаклари учиб кетди. Уларнинг чеҳралари ҳаёдан қизарди, лекин Ману уларнинг қалбларига солган учқун аланга олди. Ҳамма учун Қоший хотиржам деди:

— Биэ фақат ўргатган нарсаларини биламиз. Бундан буён малика буюрган барча ишларни тиришиб ўрганишга киришамиз. Лекин бизларни гимнастика билан курашга ким ўргатади?

— Сизларга билган машқларимни мен ўзим ўргатаман,— деди Ману бурро.— Қолганларини битҳурлик машҳур устоз Балгурудан ўрганасизлар. Уни мен бу ерга таклиф қиламан.

Қизлар Балгуру исмини эшитишлари биланоқ шумшайиб қолишди.

— Нимадан қўрқасиз?— деб ҳайрон бўлди Ману.— Балгуру — табаррук одам! Борди-ю, у шундай бўлмаган тақдирда ҳам қўрқинингиз ортиқча. Аёлнинг дахлсизлигини таъминловчи совути пухта бўлса, ҳеч ким унга тажовуз қилолмайди. Кўнглингизни тўқ қилинг, курашни сиз бевосита Балгурудан ўрганмайсиз. У фақат сўраган нарсани бажаради, машқларни эса ўзим олиб бораман.

Улар Ганеш мандирига етай деб қолишди. Музика садолари янграрди. Гоҳ-гоҳ баравж куй орасидан сурнайнинг майин навоси ажралиб чиқарди. Аёллар одоб

доирасидан чиқмай, Ману билан муҳаббат мавзунда суҳбат қурмоқчи бўлишарди. Бироқ Манунинг хаёлини бошқа нарса: Гангадҳар Раонинг мулозимлари, созандаларнинг куйи, Жҳансий аҳолисининг шод-хуррамлиги банд этган эди.

Тўй муносабати билан барча аёллару қизлар ўзларининг энг яхши либосларини кийишган, зеб-зийнатларини тақишган, сочларига ранго-ранг, муаттар гуллар қўшиб ўришган эди. Манунинг сочларида ҳам гуллар кўринарди.

— Қизлар,— деди у шўхчан,— ҳозироқ майдончага бориб, машқларни, мисол учун курашни бошлаб юборсак, қалай бўларкин?

— Қандай бўларди, бутун майдонни гулларимиз безайди,— деди кулиб Сундар.

— Сизларнинг сочларингизни майдоннинг тупроғи безайди,— деб гапни илиб кетди Ману. Қизлар бараварига кулиб юборишди.— Фақат тупроқ, менимча, сизларнинг сочларингизни гуллардан кўра кўпроқ безайди.

— Ие, бу қанақаси, малика? Сочлар ҳам тупроқдан ҳеч вақтда чиройли бўладими?— чидолмай сўради Мундар.

Ману мурувват қилгандек, қизнинг елкасига қоқди.

— Гуллар чиройни қаердан олган? Гуллар қаердан пайдо бўлгану қаёққа ғойиб бўлади? Тупроқдан нимаси яхши уларнинг?

Манунинг сўзларида бувиларининг бевафо дунё тўғрисида айтган гаплари борлигини сезган қизларни ваҳм босди. Бу гаплардан улар қизалоқлик пайтларида қўрқиб қолишган эди. Ману буни пайқаб, насихатомуз деди:

— Гулларни ўйламанг, лекни дунё билан алоқани узманг...

Шўрлик қизлар! Улар ўлганларининг кунидан шафқатсиз маликаларининг гапларини маъқуллашди, бироқ уларнинг кўзларида шундай умидсизлик ифодалари зоҳир бўлдики, қалбларини лиммо-лим тўлдирган шодлик ҳислари исиз йўқолди, фақат ҳадик-хавотирнинг изтиробли туйғуси қолди. Гўё Ману уларнинг гулларига тил теккизиб, ўзларининг ҳам қадр-қимматларини ерга ургандек бўлди.

Ману дугоналарига ачинди, шу боис бундай деди:

— Ганеш мандирига бориб билинглар, у ерда нима-

лар бўляптикин. Ёдингизда бўлсин, гулларингиз менга жуда ёқди, ташлаб юборманглар уларни.

Қизлар қувониб кетишди. Мануга миннатдорчилик билдириб жилмайишди ва енгил тортиб, мандирга кетишди. Манунинг ишораси билан Сундар, Мундар ва Кошийлар қолишди.

— Кўриб турибман,— деди уларга Ману,— Жҳансийда гулни жуда яхши кўришаркан. Инкор этмайман, бу яхши, ўзим ҳам гулни севаман. Лекин, ўзингиз ўйлаб кўринг, қирчағи отга олтин безак ярашадими?

— Мана энди гапингизга тушундим, малика!— деди Сундар завқланиб.

15

Ганеш мундирида никоҳнинг дастлабки расм-русмлари бажо келтирилди: тўй қўшиғи, куйи ва рақслари ижро этилди. Алоҳа, тўй куни етиб келди.

Тантанага теварак-атрофдаги барча рожалар кўчиб келди, деса муболага бўлмайди. Тўйга ҳаммадан кўпроқ Датиянинг рожаси санъат шайдоси, ҳазилвон ва исрофгар Вижай Баҳодир Синҳ хурсанд бўлди.

Қадимдан Ҳиндистонда шундай одат бор: тўйда куёв билан келин қўл ушлашиб, муқаддас олов атрофидан ўтади.

Бу қадимий одат Ману билан унинг отаси учун ажратилган уйда амалга оширилиши керак эди.

Қўш хонада парда ортида ўз санъатларини намоийш қилиш учун фурсат келишини кутиб, ясан-тусан Мўтий Бай, Жухий ва бошқа артистлар ўтирарди. Бу чоғда кўчада томошабинлар олдида раққоса Дурга Бай билан машҳур хонанда Мугҳал Хон ким ўзарга ўз санъатларини намоийш қилмоқда эдилар. Кўпчилик Мугҳал Хоннинг ашулани эшиб айтаётганига қарсак урар, бироқ Дурганинг рақси ҳаммани қойил қолдирар, томошабинлар тинимсиз уни ўртага чақирар эди. Мана, ниҳоят, Мугҳал Хон танбурини бир чеккага қўйди-да, имлаб Дургани таклиф қилди. Дурга Бай ҳали рақсга тушишга улгурмаган ҳам эдики, унинг ёнига башанг кийинган аён келди ва шундай маросимларга мўлжалланган одатга кўра, соф олтиннинг юпқа баргларига ўралган

хушбўй бетель япроғи совға қилди. Ахир томошабинлар орасида санъат шайдоси рожа Вижай Баҳодир Синҳ бекорга парқуда гердайиб ўтирмаган эди-да!

Мана, муқаддас олов атрофидан айланиб ўтиш маросими бошлангани ҳақида хабар қилинди.

Худди шу пайт кичкина бир ишқал чиқиб қолди. Қоҳин маросимни бошлаб берар экан, Гангадҳар Раонинг кифтпўши ва Манунинг сорийси этагидан ушлаб, келин билан куёв тақдирини бир-бирига боғлаш ниятида уларни боғлашга тутинди. Қоҳин қари, имирсиланган чол эди. Унинг қўллари титраб, ҳадеганда этаклар учини бир-бирига боғлай олмади. Ману сабри чидамай, бир кўнгли: «Менга беринг, мен боғлайман!»— демоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди.

Алоҳа этаклар учи бир-бирига боғланди, лекин тугун бўш бўлиб чиқди. Шунда Ману чидаб туролмай, баралла деди:

— Тугунни қаттиқроқ боғланг, ечилиб кетмасин тагин!

Гангадҳар Рао афтини буриштирди, Мўрапант ҳам изза бўлди, азбаройи ҳаяжонланганидан лабини тишлади. Бироқ буни қарангки, аччиқланмади, У аста, беғараз кулди. Теварак-атрофда турганлар ҳам кулди, Манунинг овозини кўчадагилар ҳам эшитган эди, Кўп ўтмай бу воқеа ҳақида яқин-ўртадаги уйларда гап бўлиб кетди. Ману ерга боқиб, айёрона жилмаярди. У шодон эди. Унинг қилиғи тўғрисида озмунча гап тарқаладими энди!

Ҳамманинг қалби шодлик ҳиссига тўлди,

Айниқса ёш Жуҳий хурсанд эди.

— Рақсга тушгим келяпти!— деб хитоб қилди у.— Индамай ўтириш жонимга тегиб кетди. Бугун шундай бахтли кунки! Бугун рақс тушмасам, қачон тушаман!

Сиртдан қараганда, Мўтий Бай ўзини сипо тутаётган бўлса-да, у ҳам бениҳоя шод эди.

— Тушавер, ким қўлингдан ушлаяпти? — деди Жуҳий. — Менинг ҳам ўйнагим келяпти! Фақат оёғимиздаги тақинчоқларни ечиб қўймоғимиз керак бўлади. Йўқса, жиринглаб, кўчадаги меҳмонлар буни ёқтирмаслиги мумкин.

— Биз аста ўйнаймиз, Мўтий. Қўрқма!— деди Жуҳий. — Қўнғироқча ва дўмбираларсиз рақс тушаверамиз, бўптими? Борди-ю, ҳукмдор бизларга дакки берса, бу ҳам ҳеч гапмас. Ахир бугун томоша кўрсатамиз, бу

барча казо-казо меҳмонлар, бизларни барибир кейин театрда кўришарди.

Ниҳоят, Мўтий рози бўлди-ю, улар берилиб рақсга тушиб кетишди. Дугоналари оҳиста чапак чалиб, музика оҳангини келтириб турдилар.

Кўчада эса, Мугҳал Хонга навбат келди. Бироқ у қўшиқ айтиш ўрнига шундай деди:

— Биз хушбахтмиз — диёримизга хонлигимизга муносиб малика қадам ранжида қилди! Қалблар шодликка тўла, қалб рақсга чорлайди, лекин афсуски, худо мени бу санъатдан бебаҳра қилган, айбга буюрмайсиз... — у шундай деб, кўз ёшини енги билан артди-да, жойига ўтирди.

Шунда Дурга ўрнидан турди.

— Устоз, менга ижозат этинг. Мен рақс тушибгина қолмай, қўшиқ ҳам айтаман... чин кўнгилдан. Сиз ҳаёлан менга жўр бўлинг, устоз...

— Ҳа, ҳа, Дурга, ўйна! — деб қувватлади Вижай Баҳодир Синҳ қувонч билан. — Ўйнаб бўлганингдан кейин, совға оласан.

— Жоним билан, жаноб!

Дурганинг чеҳраси шодон табассумдан ёришди, у билинар-билимас кифтини учирди-да, давра бўйлаб товусдек юриб кетди. Рост, қўшиғи ҳали камол топмаган эди. Бундан Мугҳал Хон афсус чекди, лекин ўйини... Ўйинда Дургага ҳеч ким бас келолмасди. У жўшиб, зўр маҳорат билан ўйнади.

Мана, ниҳоят, барча тўй расм-русмлари бажо этилди. Рожа Гангадҳар Рао серҳашам куёв либосида уйдан чиқиб келди ва гиламлардан юриб томошабинлар орасидаги ўз жойига келиб ўтирди. Ҳозир бўлганлар уни ҳурмат қилиб табрикладилар, устидан гуллар ва гуруч сочдилар. Қўшиқ ва куй оҳанглари бир неча сонияга тинди. Рожа баланд қилиб қурилган жойга ўрнашиб ўтиргач, Манунинг қилиғи одамларга қандай таъсир этганикин, деган ўйда, барчанинг юзига синчиклаб разм солиб чиқди. Лекин ҳеч нарса сезмагач, унинг қаҳрли, мағрур чеҳрасида ҳайрат ва саросималик ифодаси балқиди.

Дарҳақиқат, таассурот улкан эди. Қоҳиннинг калака бўлганини ҳамма бизар, ҳамма Манунинг қилмишини маъқуллар эди. Мана, ҳозир одамлар ҳурмат-эҳтиром билан рожага боқишаркан, бўлажак малика тўғрисида ўйлашар ва унга қойил қолишар эди.

Жухий Мўтий Байга шивирлади:

— Мана энди Жҳансийга ҳақиқий ҳукмдор келди!

— Жинни бўпсан!— деб қўйди Мўтий Бай капалаги учиб, унинг қўлини сиқар экан. — Рожа эшитса, ўлдиради-я! Кўзингни оч, Жухий, эҳтиёт бўл!

— Буни фақат сенга айтдим-да,— деб жавоб берди Жухий. — Ишонаманки, бу гап орамизда қолади...

Гангадҳар Рао:

— Сиз илгари Мугҳал Хоннинг қўшиғини эшитганмисиз?— деб сўради Вижай Баҳодир Синҳдан.

— Ҳа,— деб жавоб берди у,— уни Холи¹ байрамида эшитиш шарафига муяссар бўлган эдим. Лекин этироф этаман, Дурганинг рақси менга кўпроқ ёқади.

Мугҳал Хоннинг қовоқ-тумшуги осилди. Буни кўрган рожа Вижай Баҳодир Синҳга деди:

— Э, сиз Мугҳал Хонни билмас экансиз. У димоғи чоғ пайтларда жуда куйлашни ўринлатиб қўяди. Қўшиқда унга тенг келадигани йўқ. Албатта, рақс ҳам ўз йўлига, лекин қиёс қиладиган бўлсак, ижозатингиз билан шуни айтаманки, Мугҳал Хоннинг қўшиғи — хоқон, Дурганинг рақси унга хизматкор.

Мамнуниятдан Мугҳал Хон эриб кетди. У ўрнидан турди-да, кўзига қалққан ёшларини тезгина артиб, ҳурмат билан таъзим қилди:

— Улуғ ҳукмдор изн берсалар, Лакҳнавда бўлиб ўтган бир воқеани сўзлаб бераман.

Манунинг қилиғи ҳамон Гангадҳар Раога тинчлик бермасди, шу боис у Мугҳал Хоннинг таклифига бажонидил қўшилди. Гангадҳар Рао хонанданинг ҳикояси олов атрофидаги машмашани одамларнинг унутишига шояд ёрдам берса, деб умид қиларди.

— Кошки эди, Мугҳал Хон, бизларга сўзлаб бер ўша ҳикояни, — деди рожа. — Қани бўлмаса, ўтиру бошла.

Орага сукунат чўмди. Ҳамма Мугҳал Хоннинг ҳикоясини эшитиш учун жим бўлди.

Мугҳал Хон бошлади:

— Ҳукмдор, мен бахтимни топармикинман, деб Лакҳнавга йўл олдим. Уша ерлик хонандалар сен навоб соҳибнинг кўзига асло кўринма, деб огоҳлантиришди. «Аввало бизларга куйлаб бер,— дейишди улар.— Агар

¹ Ҳинд халқ байрами. Бу байрамда одамлар бир-бирига рангли сув сеппиб, хушчақчақлик қилади.

тузукроқ куйласанг сени саройга рўпара қиламиз, бўл-маса, яхшиси «чангалзорингга» қайтиб кетавер». Кейин устимдаги либосни майна қилиб кулишди: «Манави рўдапони қаранг! Салласи жуда ажойибми? Шиппагини айтмайсизми! Соқоли бамисоли супургининг ўзгинаси-я! Қарашини айтмайсизми, нақ бўрининг қарашига ўхшайди-я! Қип-қизил йиртқич!» Бу таъна-маломатларни эшитиш менга қанчалар оғир бўлганини билсангиз эди! Чор-ночор қўшиқ айтдим.

— Кейин нима бўлганини мен сўзлаб бераман, маҳорож соҳиб!— деб сўзни илиб кетди Гангадҳар Рао завқшавққа тўлиб. — Мугҳал Хон ҳаммани ром қилади, унга ҳеч ким ғиринг деёлмайди. Ҳатто уни майна қилиб кулганлар ҳам унинг санъатига тан берадилар, Мугҳал Хонни шу ондаёқ навоб соҳиб ҳузурига олиб борадилар. Навоб музикани тушунадиган нозиктаъб одам экан. У Мугҳал Хонни муносиб равишда тақдирлайди ва унинг ватани — Бунделкхандни астойдил мақтайди.

Рожанинг сўзларидан ийиб кетган Мугҳал Хон жуда таъсирли қилиб куйлади. Вижай Баҳодир азбаройи ҳайратга тушганидан тошдек қотиб қолди. Мугҳал Хон кўшиғини тугатганида у мулозимига буюрди:

— Мугҳал Хонга салласига сиққунча рупия бер. Дургага эса қанча кўтара олса шунча, созандаларга созлари тўлгунча, ноғорачиларга ноғоралари тўлгунча бер!

Созандаларнинг ҳаммаси ҳам хурсанд бўлмади. Айниқса, сивизғачи чув тушди. Унинг сивизғасига жуда оз рупия сиғарди. Жаҳл устида у сивизғасини ерга улоқтирди-да, деди:

— Ҳукмдор, модомики, бу тегишли мукофотни қабул қилолмас экан, ундан нима фойда?

Шунда Вижай Баҳодир Синҳ унинг сивизғасини олтин билан тўлдиришларини буюрди. Тўй тантанасининг охирида саройда ҳаводор уюштиришди. Қадимги одатга кўра совға-салом тортиқ қилиш даркор эди. Вижай Баҳодир Синҳ олиҳимматлик билан барча актёрларни тақдирлади. Гангадҳар Рао қўли остидаги аҳолидан совға олди, ўзи ҳам совға берди. Дастлаб машҳур аъёнлар ва шогирдорлар, кейин бошқалар келиб совға олишди. Шу тахлит маулик жогирдорлардан Онандройнинг навбати келди. Онандрой эзмалик қилиб, ўз наслнасаби тўғрисида, кўрсатган хизматлари ҳақида, бундан

Йигирма йил муқаддам Гангадҳар Раонинг бир қариндоши Рамчандр Раога қарши уюштирилган фитнани фош этгани ва уни ваҳшиёна ўлимдан қутқариб қолгани хусусида гап сотди.

Бироқ толиққан баджаҳл рожа шартта унинг гапини бўлди:

— Нима бўлгани жуда яхши эсимда. Гапингга қулоқ соладиган бўлсак, сен ўз қаҳрамонликларинг билан ҳадемай барча қаҳрамонларни ярим йўлда қолдириб кетасан. Лекин бекорга уринаясан, улушингдан ортиқ ҳеч нарса ололмайсан. Ҳозир совғаларингни қўй-да, бориб жойингга ўтир!

Онандройнинг дами ичига тушиб кетди, совға-саломини қўйди-да, бир чеккага йўл олди. У рожа бошқа одамларнинг гапларига лутфан қулоқ солаётганини кўриб, аламдан чуқур хўрсинди, ўзини бардам ва мағрур кўрсатишга ҳаракат қилди. Ҳаводор ўз йўлида ўтмоқда эди. Ҳалиги кўнгилсиз ҳодисага парда ортида ўтирган маликадан бўлак қарийб ҳеч ким эътибор бермади.

Барча меҳмонларнинг шодон қийқириғи остида ҳаводор тугади.

— Яшасин, маҳорожа Гангадҳар Рао!

— Яшасин, маҳороний Лакшмий Бай!

Маратҳлар урф-одатига кўра эрининг уйига қадам қўйган келин янги ном олиши керак эди. Шу боисдан энди Мануни Лакшмий Бай деб атайдиган бўлишди.

Кейинроқ, ҳаводор тугагач, малика Лакшмий Бай—бундан буён қаҳрамонимизни шу ном билан атаймиз—оромгоҳида дам оларкан, тўй ҳақида таассуротларини ўз дугоналари—Сундар, Мундар ва Кошийлар билан ўртоқлашди.

— Бугун бир нарса яхши бўлмади, — деди малика.— Жогирдор Онандройни ўкситишди.

— Малика! Шундай тўс-тўполонда бу арзимас нарсани ва жогирдорнинг исмини эслаб қолдингизми?—деб ҳайрон бўлди Мундар.

— Бунделкҳанд — ажойиб ўлка, — деди малика.— Биз унинг шаън-шарафини ва унинг ҳар бир фуқаросининг обрўсини қадрлашимиз керак. Бугун биз Онандройни беобрў қилдик, бу жуда-жуда ачинарли ҳол.

— Ҳукмдор кичкина одамларни одам ўрнида кўрмайди, — деди Коший.— Устига-устак бугун қаттиқ чарчабди, театрғаям бормасмиш.

— Кичкина одамлар дейсан-а? Ахир бутун умидимиз ўшалардан-ку...— деди малика ўйга толиб.

Гангадҳар Рао Лакшмий Бай билан никоҳдан ўтгунига қадар ўз ҳокимлигида ҳокимиятдан асосан четлатилган эди. Жҳансийни Ост-Индия компаниясининг сиёсий агенти капитан Дэнлоп бошқарди.

Дэнлоп тез-тез келиб, рожани кўриб турарди. Миш-мишларга қараганда, улар дўстлашиб қолган эдилар.

Гангадҳар Рао кўпдан бери инглизлардан ҳокимиятни қайтариб олишга ҳаракат қилиб келарди. Тўйдан кейин ниҳоят муроди ҳосил бўлди. Компания ҳокимияти бундан фойдаланиб, рожага янги бир шартнома рўпара қилди. Тўғри, гарчи бу шартномада рожанинг бурунги ҳуқуқлари тасдиқланса ҳамки, инглиз қўшинларини Жҳансийга киритиш ҳамда уларни кийим-бош ва озиқ-овқат билан таъминлаш хонлик устига юклатилгани илова қилинган эди. Гангадҳар Рао бу шартномаи номақбул деб топса ҳам чор-ночор қабул қилишга мажбур бўлди.

Рожа нақд пул ўрнига инглизларга қўли остидаги хонликдан йилига 227 458 рупия даромад келтирадиган мулк ажратиб берди. Фақат шундан кейингина, у ҳокимиятни бошқариш ҳуқуқини олди. Бу воқеани ўйин-кулги, ҳар хил кўнгилочар ўйинлар, масхарабозликлар ва томошалар кўрсатиб, худди байрамдек нишонладилар... Бироқ ўз юртлари учун қайишган Жҳансий аҳолиси кўнглига вақтичоғлик сиғмади.

Дарвоқе, рожанинг ўзи ҳам бу галги байрамдан ҳар вақтдагидек ҳушнуд бўлмади. У шошилич театрни тарк этди-да, малика ёнига кетди.

Малика қалъа саройида яшарди. Қалъадан чиқиш маҳол эди, шу ваддан гимнастика ва чавандозлик машқлари қалъа ичида бўларди. Бу ҳол, ўз севган машқларига аксари вақтини беришига монелик қилмасди. У бу машқларга ўз дугоналарини ва кўпгина бошқа жувонларни жалб қилди. Малика бўш вақтларида муқаддас китобларни мутолаа қиларди. Очигини айтганда, бу ишни астойдил берилиб қилмас, лекин

бунн ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз деб биларди. Унинг учун энг табаррук нарса Бҳагавадгита эди.

Унинг асосий ишлари шулар эди. Малика янги либосларга, қимматбаҳо безакларга ишқибоз эмасди. Ваҳоланки, унинг ёшидаги навжувон аёллар бу нарсаларга ғоят ўч бўлишади. Зеб-зийнат ва ҳашамдан у мудом жирканарди.

Шаддод, шўх Ману эрга теккач, бирмунча ўзгарди. У жиддий, сипо бўлиб қолди, илгариги шаддодлигидан асар ҳам қолмади. Ундаги бот-бот кўриниб қолувчи заҳархандалик ўрнини майин табассум эгаллади.

Гангадҳар Рао саройга келганида малика уни одатдагидек очиқ чирой билан қарши олди.

Рожа ўз туйғусини ва кайфиятини яшира олмасди. Бугун ҳам шундай бўлди: унинг совуқ нигоҳидан малика таъби тирриқ эканлигини дарров пайқади.

— Бугун негадир театрдан эрта қайтдингиз? Томоша ёқмадимми ёки ёмон ўйнашдимми?— деб сўради малика.

— Уяммас, буяммас, — деди рожа. — Шунчаки томоша жонимга тегди, қизиғи қолмади. Мен ҳатто «Лой арава» номли янги томоша тайёрлашларини буюрдим.

— Қанақа томоша у?

— Сиз билмайсиз. Бу драма, уни санскритда шоир Шудрак ёзган. Унда браҳман Чарудатт билан баядера Васантсенанинг муҳаббати мадҳ этилган. Ажойиб нарса! Мен уни ҳинд тилига таржима қилишларини буюрдим. Кўргани борасизми?

— Йўқ.

— Сиз ўзи чавандозлик, гимнастика ва бошқа балобаттарлардан бошқаям бирор нарса билан қизиқасизми?

— Албатта. Масалан, мен дугоналаримни ҳам ўзимга ўхшаб эпчил бўлишга ўргатмоқчиман. Токи улар чиниққан, бақувват ва жасур бўлсинлар, ҳеч қачон эрлари олдида тупроқ билан тенг бўлмасинлар, ҳамма вақт уларнинг жонларига ора кирсинлар. Қолаверса, уйда ҳам ишларим анча-мунча...

— Оқсочлар нима қилишади? Хўш, уларга ҳалиги ҳунарларни ўргатганингиздан кейин уларни нима қилмоқчисиз?

— Ҳозирча бу ўзимга ҳам унчалик равшан эмас, лекин тана ва қалбни бардам қилиш, чиниқтириш мақтовга сазовор иш эмасми?

— Рўзғор ишлари билан шуғулланиши керак бўлган

аёлларни чавандозликка ўргатиш бемаъни иш эмасми? Хуллас, аёлга ярашмайдиган иш бу!

— Рақс тушиш ва куйлаш ярашадиган қилиқми?

— Ҳа, агар билишни истасангиз, барча аёл бирдек рақс тушишни ва куйлашни севади. Бу санъатни тўлатқис эгаллагудек бўлишса, таналари чиниқади, қалблари шодликка тўлади.

— Рост, энди чинданам рақс тушишу кўнгил очишдан бўлак иш қолмади! Ақл бовар қилмайди, инглизларга хонликнинг тўртдан бирини осонгина бериб ўтиришибди-я... Ҳойнаҳой дўстингиз Гордон ҳам театрга бориб турса керак?

— Нимаям дердим, инглизлар вақтихушлик қилишни ва ҳазил-мутойибани қойиллатишади...

— Кулги ва ҳазил-ҳузул билан Ҳиндистон кўчаларида худди ғолиблардек айланиб юришади. Шуюм ҳазил бўлди-ю!

— Иложимиз қанча? Бизда қаёққа қарама, зиддият ва жанжал-тўполон, қишлоқлар исёпчилар билан қароқчиларга тўлиб кетган. Инглизларнинг қуроли зўр, ўз ҳукмронликларини ўрнатишларига ажабланмаса ҳам бўлади.

— Биз эса, чамаси, уларни сизнинг театрингиздаги жанглар учун яшашадиган даҳшатли қуроллар билан даф қиламиз шекилли?

Рожага бу гап айил ботди, лекин малика сўнгги сўзларни ғоятда жозибали кулиб туриб айтгани уни ҳовридан туширди. Бироқ шу заҳоти Мўтний Бай, Жухий ва яқинда илк бор кўрсатилажак «Лой арава» драмасини ўйлади-ю, маликага қарши кўнглида ранжиш ҳисси пайдо бўлди.

— Гапим оғир ботади деб ўйламайсизам-а...— деди у ўкиниб.

Бироқ малика тинчланмади.

— Қизиқ, театрингизда бирор марта бўлсин, жанговар кўшиқ эшитиш мумкинми ёки хонандаларингиз фақат ҳамду сано айтишадими?

Бу энди дард устига чипқон бўлди. Рожа қайнаб-тошаётган ғазабини зўр-базўр босди ва жанжал чиқмаслиги учун дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Бизнинг Жҳансийда шоирлар ва рассомлар сероб. Барчаси ҳам ҳақиқий санъат ишқибозлари.

— Менга шоирлар ҳақида гапириб беринг,— деб

илтимос қилди малика. — Мен улар ҳақида қарийб ҳеч нарса билмайман.

— Жилла қурса, Ҳийрадешни олайлик,— деди рожа. — Тан бериш керак — яхши шоир. Еки Пажанеш. У сўз маржонларини теришга уста. Боз устига, ўзига хос шоир. Улар иккови пасторали тўқийди, Радҳа билан Кришнанинг муҳаббати ҳақида поэмалар ёзади. Шеърият ҳақида уларнинг ҳикматли рисоалари ҳам бор. Бироқ энг яхши шеърлар соҳибжамолларга бағишланган. Бу борада улар таъриф-тавсифни жуда ўрнига қўядилар.

— Чамаси, бунинг учун улар ташаккур ва мукофот олишса керак-а?— деди малика.

Рожа кесатиқни эшитмаганга солди ўзини.

— Шеъриятнинг бу тури шоирдан улкан билим ва меҳнат талаб қилади,— деди у. — Шоирлар бекорга мукофот олишмайди, бундай одамларни қадрлаш керак. Улар ҳар доим саройнинг кўркини очиш учун хизмат қилиб келишган, бундан кейин ҳам хизмат қилишади.

— Бироқ Бҳушан ҳеч вақт ишқий шеърлар битмаган, шунга қарамай, у Шиважий саройнинг марвариди бўлмаганми?

Бу гал Гангадҳар Рао ўзини туголмади.

— Нуқул сиздан «Шиважий, Бажи Рао», деган сўзларни эшитаман. Ахир сизга минг марта айтдим-ку, бундай суҳбатдан ҳеч қандай фойда йўқ, деб.

— Мен нима ҳақда суҳбат қуришимиз кераклигини кўпдан бери билмоқчи бўлиб юргандим.

— Лоақал хонлик ҳақида суҳбатлашайлик. Мен кўпдан бери Жҳансийда қандай қилиб тартиб ўрнатиш мумкинлигини ўйлайман. Сизга ҳам шу тўғрида ўйлашингизни маслаҳат бераман. Борди-ю, яхши идора қилинса, хонлик сақланиб қолади. Йўқса, яна уни инглизлар ўз назорати остига олади ёхуд биратўла эгаллаб олади.

— Имоним комилки, бу фожиали дамларда сизнинг санъаткорларингиз ёғоч қиличлари билан мушкулингизни осон қиладилар!

Рожа тутақиб кетди. Ортиқ ғазабини босолмади.

— Сизнинг дарди фикрингиз ўрмонлару тоғларда от чопиш! Башарти, барча дугоналарингиз сиз билан бирга дайдиб юрса, унда сизга ҳеч нарса керак эмас — на ҳокимият, на хонлик, на театр...

Бироқ маликага бу гаплар чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмади. У эрининг сабр-тоқатини синамоқда эди.

— Ишонаманки, ҳайҳотдек бу саройда биз бир-биримизга халал бермасак керак...

Рожанинг кўзлари қонга тўлди. Бироқ у аламини ичига ютиб, мурасасозлик билан сўради:

— Ростдан ҳам сизга театрга қизиқишим ёқмай-дими?

— Йўғ-е, ёмон ери йўқ сира бунинг, — деб шартта жавоб берди малика. — Чиндан ҳам қизиқсангиз нима бўпти! Ишларни олиб бориш учун министрлар бор. Қароқчиларни тийиб қўйишга инглизлар қўшини тайёр. Бирор хатога йўл қўйилса, осмон узилиб ерга тушмайди: Компания агентининг кўнгли олинса бас, олам гулистон!

Гангадҳар Рао бу таъналарни охиригача тек туриб эшитди. Бу гаплар унга қанчалик оғир ботмасин, у ёш хотинининг ақл-заковатига қойил қолганини яширолмади.

17

1850 йилда Гангадҳар Рао билан Лакшмий Бай аввал Компания ҳокимиятидан розилик олиб саёҳатга жўнашди. Улар Праёг, Банорас, Чайя ва бошқа шаҳарларни бориб кўрдилар.

Гангадҳар Рао эркин қушдек бемалол юришларга йўл қўймасди: Лакшмий Бай фақат ёпиқ файтонларда юришга мажбур эди. Очиги, у шунга ҳам хурсанд эди, зеро, янги-янги жойларни кўришга имкон туғиларди. Банорасда улар қадамжоларни зиёрат қилишди. Ману туғилган уйда бўлишди. Бир куни сайр қилиб юрганларида Ражендр Бобу деган одамни учратиб қолишди. У тавозе билан рожага таъзим қилди, бироқ рожа бу одам ўлганининг кунидан мени ҳурматлади, деган ўйга бориб, хизматкорига уни аёвсиз калтаклашни буюрди. Жабрдийда Компания маъмуриятига шикоят қилди, бироқ у ердагилар жабрдийдага, Гангадҳар Рао таниқли рожа, кимда-ким уни ҳурмат қилишни хоҳламаса, уйи-

да ўтирсин; унинг кўзига кўринмасин, деб жавоб беришди.

Малика эрининг бераҳмлигини ва ноҳақлигини тўла ҳис этди, бироқ уни инсофга чақиринишга ожиз бўлгани важдан қаттиқ изтироб чекди. Рожа пулни пўчоқча билмай, ерга совуради. Суюкли фили Сидҳабаксга олтин нўхта буюрди, талай пулга Банорасдан ўймакор кўшк олдириб келди, беҳисоб серҳашам ёпқилар харид қилди. Саёҳатлари охирлашганда у уч миллион рупиянинг тагига сув қуйди. Бу пулларни инглизлар солиқдан ундиришган, унга ҳукмронлик ҳуқуқини қайтаришганда, қўшиб беришган эди. Малика Гангадҳар Рао ва ўзи орасида осмон билан ерча фарқ борлигига тобора кўпроқ ишона бошлади. Маликани хушнуд этган ягона нарса рожанинг қўшинларни кўпайтириши эди. У беш минг кишилик қўшин, икки юз минг полициячи, суворийлар отряди, беш юзта чавандоз, юзта посбон-сипоҳ ва тўртта замбарак батареяси ташкил қилди. Жҳансий хонлигида ва бутун Бунделкҳандда дам-бадам можаролар чиқиб турар, қишлоқлару йўлларда босқинчилар ва қотиллар жинсий ишлар қилишарди. Гангадҳар Рао уларни шафқатсизларча йўқотишни талаб қиларди. Дарвоқе, бу ишни у ўзининг бош министри, Нарсинҳ Раонинг маслаҳатчиси Рагҳав Рамчандр билан эски дўсти судья Наъна Бҳўпаткарга бемалол ишониб топшириши мумкин эди. Рожанинг шафқатсизлигидан инглизлар беҳад мамнун эдилар, зеро, улар шунга умид боғлагандилар.

Гангадҳар Рао бир неча бор инглизларга ёрдам берди. Бир кун у Компания ҳукуматининг илтимосига биноан ўзининг содиқ саркардаси Рагҳунатҳ Синҳни уларга ёрдам бериш учун юборди. Қичкина отряд вазифасини дўндириб бажарди. Натижада Гангадҳар Рао яна ҳам кўпроқ инглизларнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди, Рагҳунатҳ Синҳ эса қиролича Викториядан ташаккурнома ва қилич мукофот олди.

Бироқ бу нарсалар Лакшмий Байни хурсанд қилмади. Гарчи у ҳали ўн беш ёшга тўлмаган бўлса-да, ақл-фаросати ниҳоятда теран эди. Одатда қизлар бу ёшда ҳавойи, беғам бўлади. Лакшмий Бай эса бунинг аксича, бамаъни, мулоҳазали эди, кундан-кунга унинг иродаси мустаҳкамланиб борарди. Энди у илгариги шўх қизалоқ Ману эмасди.

Эскиликка муккасидан кетган рожа Гангадҳар Рао аёллар Маҳораштрада эркин яшаётганларидан норози эди. Лакшмий Бай эски урф-одатларга риоя қилган ҳолда қафасдаги қушдек яшарди. У от миниб қалъа чегарасидан чиқа олмасди. Ҳатто шу ерда ҳам унинг эркинлиги чекланган эди. Саёҳатдан қайтиб келгач, у сарой майдони устига брезент ёпилаётганини кўрди, энди отда сайр қилиши ҳам барҳам топган эди. У жисмоний машқлар ва кураш билан фақат уйда қат-қат гиламлар устида шуғулланишга мажбур бўлди. Бироқ тарки одат — амри маҳол деганларидек, ўзининг суюкли машғулотини давом эттираверди. Рожа ҳамон Лакшмий Байнинг қилиқларига ола қараб келарди. У хотинини бу йўлдан қайтаришга умид қилар ва шу сабаб, канизакларини ўзгартиришгача етган эди. Фақат маликанинг ардоқли канизаклари — Сундар, Мундар ва Кошийни ундан йироқлаштиришга журъат этмаган эди.

Хотини билан маънавий зиддият рожанинг ғазабини баттар аланга олдиарди. У жазолаш ва қатл этишининг янгидан-янги усулларини кашф этиб, аламинини шундан оларди.

Алоҳа, «Лой арава» драмаси кўрсатиладиган кун этиб келди. Бу муносабат билан рожа театрни байрамдагидек безашга амр этди.

Бошқа меҳмонлар қатори театрга капитан Гордон ҳам таклиф қилинди. Томоша тугагач, тўсатдан у Гангадҳар Раодан сўраб қолди:

— Айтинг-чи, ҳукмдор, нима учун сизнинг ҳинд маданиятида жонларни кўкларга кўтариб мақташади?

— Ота-боболаримиз ҳаёт лаззатини билган бўлсалар керак-да, — деб гапни ҳазилга йўйди рожа.

Гордон Кромвель давридаги англизларнинг хушахлоқлиги ва ундан кейин Карл II замонидаги вужудга келган ахлоқсизликни эслади.

— Йўқ, ҳукмдор, — деди у, — бу ерда бошқа гап бор. Чинини айтса, Ҳиндистон таназзулга юз тутяпти. Келинг, бу сўҳбатни кейинга қолдирамиз, — деди рожа.

Гордон кетишга чоғланган пайтда Гангадҳар Рао бурчакда қачонлардир ўзи Жҳансийдан қувган саркарда Худобахшни кўриб қолди.

У ўз хотирасига ишонмай соқчиларнинг бирдан сўради:

— Ким у?

— Худобахш, — деб жавоб берди соқчи унинг гумонини тасдиқлаб.

— Бу ерга қандай келиб қолди?

Соқчи жавоб беришга улгурмаёқ, Худобахш хавф туғилаётганини сезиб, одамлар орасида ғойиб бўлди.

— Нима гап, тинчликми, маҳорож?— деб сўради Гордон.

— Тинчлик. Шунчаки бу ерда кўпдан бери кўринмай юрган бир одамни кўриб қолдим.

Гордон кетиши ҳамано рожа ҳозироқ театр қоровулнинг оёқ-қўлига кишан солишни ва зиндонга ташлашни, эрталаб эса ҳузурига сўроққа олиб келишни буюрди. Ҳарчанд уринишмасин, Худобахшни топишолмади. Уни театрга етаклаб келган сеҳрли куч Мўтий Байнинг ҳусни латофати эканлигига рожанинг имони комил эди. Фақат бу жозибагина қувғинни бу хатарли йўлга бошлаши мумкин эди.

Эртаси куни Мўтий Бай театрдан қувилди. Бунинг сабабини ҳеч ким билолмади. Актёрлар саросимага тушиб қолишди: улар «Лой арава»нинг муваффақияти муносабати билан табрик ва мукофотлар оламиз, деб умид қилишган эди. Ваҳоланки ҳеч вақо олишмади. Яна бунинг устига театрнинг энг яхши актрисасини бўшатишгани уларни баттар гангитиб қўйди! Бу воқеа Мўтий Бай рақсини ақаламати бир бора бўлсин, кўрган барча Жҳансий аҳлини лол қолдирди.

Тонг-саҳарда рожа ҳузурига қоровулни келтиришди.

— Қани жавоб бер, кўрнамак. Театрга баттол Худобахшни киритишга қандай журъат этдинг?— деб сўради рожа даҳшат солиб.

— Айбдорман, ҳукмдор. Бутунлай хотирамдан фаро-муш бўпти.

— Демакки, сен уни Жҳансийдан қувиб юборганимни унутибсан-да?— деб ўшқирди рожа.

— Ахир бунга озмунча вақт бўлдимин, ҳукмдор,— деди қоровул итоаткорлик билан.— Қолаверса, ҳукмдор зиёратдан қайтдингиз, хурсандликдан кўпларнинг гуноҳидан ўтдингиз, Худобахш ҳам афв этилибди, деб ўйлабман.

Рожа газаби қайнаб сўроқни тўхтатди. Суд тугади.

Бечора қоровул қўрқинчли ўлимга ҳукм қилинди. Уни чаёнлар чақиб ўлдириши керак эди. Бу жазони Гангадҳар Рао айрим одамлар учун ўйлаб топган эди. Турмуш аччиқ-чучугини кўп тотиган Жҳансий аҳолисига қийноқ ва ўлимнинг турли-туман усуллари маълум эди, бироқ буниси уларнинг сабр косаларини тўлдирмоғи даркор эди! Бир неча жойидан чаён чаққан қоровул қаттиқ азоб чекарди. Ниҳоят, у ҳушини йўқотди. Шўрлик жон таслим қилгачгина рожа бирмунча таскин топди.

19

Жҳансийдаги инглиз гарнизонининг офицери кани-тан Гордон ҳинд тилини сув қилиб ичиб юборган эди. У Гангадҳар Раоникига бот-бот меҳмонга келиб турар, рожа уни дўстидек кутиб олар эди. Нафсиламр, Гордон рожаникига яхши ният билан келмасди.

Расмана инглиз, адабиётчи ҳамда корчалон Гордон ўзини ватанпарвар ҳисоблар ва ҳиндларга тегишли барча нарсалардан жирканар эди. Тиришқоқ бу кимса, ўз бурчини ҳалол бажарар, рожаларни ўз томонига олдириш учун тинмай уринар, хушомад ва мурувват кўрсатиб уларнинг ҳушёрлигини сусайтирар эди. Инглизлар барча ҳинд ҳукмдорларига нисбатан шундай сиёсат қўллар эдилар. Уларнинг ишончини қозониш учун ҳатто урф-одатларини ҳам қабул қилар эдилар. Ажнабийлар ҳуқққа чекишни ўрганар, тахтиравонда юрар, кўча раққосалари даврасида кўнгил очар, ҳинд ва мусулмонларнинг байрамларида қатнашар эдилар... Бу ишларни улар, инглизлар Ҳиндистонда бегона одамлар эмас, деган мақсадни кўзлаб қилар эдилар. Бироқ бу қип-қизил риёкорлик эди. Инглизлар барибир бегона эдилар. Ҳиндистон улар учун даромад манбаи эди, холос. Уларнинг дарди фикри ўз уйида, Англияда эди.

Бир куни рожа Гордонни уйига таклиф қилди. Гордон Гангадҳар Раонинг шаҳардаги қароргоҳига тахтиравонда келди. Рожа унга биргаликда қалъа саройига боришни таклиф этди. У ўзининг тахтиравонига ўтирди-да, шаҳарнинг шимолдаги дарвозалари томон юришни буюрди. Дарвозаларга филхона ёнидан ўтиб бориларди. Баногоҳ у ердан катта бир фил отилиб чиқди-да,

кўчадан асысаю дабдаба билан келаётган маросимга ташланди. Хизматкорлар елкаларидан тахтиравонларини туширдилар-да, қиличларини яланғочладилар. Қуролсиз Гордон ўтакаси ёрилиб, уларнинг ҳимоясига отилди. Гангадҳар Раонинг қиличи бор эди. Бироқ рожа уни эсламади ҳам. Тахтиравондан туша, телба фил у томон югуриб келаётганини кўрди-ю, жон-пони чиқиб кетди. Гордон билан хизматчилар «Эҳтиёт бўлинг!»— деб бақиришдилар. Довдираб қолган рожа акс садодек «Эҳтиёт бўлинг!»— деб қайтарди. Бироқ қутулишдан нажот йўқ эди.

Шу пайт ердан чиқдимиди, осмондан тушдимиди, фил минган бир сипоҳий келиб қолди-ю, қутурган филнинг йўлига кўндаланг бўлди ва найза отиб филни қочишга мажбур қилди.

— Исминг нима?— деб сўради рожа ундан.

— Имом Али, — деб жавоб берди сипоҳий бош эгиб.

— Баракалла!— деб хитоб қилди Гангадҳар Рао.— Мукофотдан умидвор бўл!

— Қамина қулингиз сиздек ҳукмдорга ўла-ўлгунча хизмат қилишга тайёр, лекин унинг бола-чақасини боқиб катта қилишга жиндек имкон бўлганда эди... Ортиқ ҳеч нарса керак эмас унга!— деди айёр сипоҳий.

Рожа Имом Алига кичикроқ жогир инъом қилажани билдирди.

Гордон анчагача хавф-хатардан беҳуд бўлиб юрди. Саройга етиб келиб меҳмонхонага жойлашганларида эса деди:

— Менимча, ҳукмдор, мукофотга пул бериш керак. Ер эмас. Бу аҳволда хонликда бир бўйрачаям ер қолмайди-ку!

— Лекин Жҳансийда беҳисоб қаҳрамонлар бўлади!— деди рожа қувонч билан. Гордон эса афтини бужмайтирди, жавоб унга ножўя кўринди.

— Сизнинг мамлакатингизда нуқул бир-бирга тескари ишларни кўради одам, — деди у. — Баъзилар жуда бой, жуда кўп одамлар камбағал. Нодир ҳушахлоқлик ёнида бадахлоқлик. Баъзилар, худо билади, қанақадир хизмати учун ер-сув ва жогир олади, бошқаларни эса арзимаган гуноҳи учун майиб қилинади. Тавба, ҳеч замонда одамни ҳам чаёнга ем қилиб ўлдирадиларми!

Гангадҳар Рао газабинини зўр-базўр босганидан, бўғриқиб кетди.

— Жинойтга яраша жазо...— деди у ижирганиб.

Гордон рожа ғазабини зўр қийинчилик билан босганини фаҳмлади.

— Ишонаманки, мен айтадиган бир хабар ҳукмдорда қизиқиш уйғотар, — деди у, — бизнинг йирик бир олимимиз бутун Ҳиндистон учун ягона мажмуа¹ тузибди. Ғоятда аниқ ифодаланган ва адолат руҳи билан суғорилган бу мажмуа ҳеч қандай эътироз туғдирмайди ва биронта ғайрининсоний жазо чорасини кўзда тутмайди.

— Нима, бу қонунлар хонликда ҳам татбиқ этиладими?— деб сўради Гангадҳар Рао.

— Йўқ, ҳукмдор. Хонликларга ўз қонунлари асосида иш кўришга ҳуқуқ берилган.

— Ҳа, рост. Бу ҳуқуққа орамиздаги муқаддас шартнома кафилдир, — пича ўйлаб жавоб берди Рожа.

Шартноманинг «муқаддаслиги» ҳақидаги гап Гордонга айил ботди.

— Лекин ҳукмдор, — деб ҳурмат билан давом этди у, — бизнинг қироличамиз ва генерал-губернатор, Ҳиндистон учун барча хонликларда ягона ҳуқуқ, ягона қонун ва ягона суд ишлаб чиқариши ташкил этилган кун энг бахтли кун бўлади, деб ҳисоблашяпти. Ушанда рожаларга ҳам хонликларни идора қилиш осон кўчади, халқ ҳам эркин нафас олади.

— Айтинг-чи, қироличангининг ваколати каттами?

Гордон бир оз иккиланиб тургач, жавоб берди:

— Бизнинг давлат бошлиқлари ҳокимиятни халқ вакиллари мажлисига топширадилар. Қонунни мана шулар чиқарадилар ва давлатни идора қиладилар.

— Бунинг менга бизнинг панчоятлар² эслатиб турншади, — деб таъкидлади Гангадҳар Рао. — Зеро бирон-та рожа уларнинг қарорини бекор қилолмайди. Ҳар бир қишлоқнинг ўз панчояти борким, қишлоқ ҳаётини ўша бошқаради. Менинг амалдорларим уларнинг ишларига мутлақо аралашмайди. Менинг ҳукмимга энг муҳим ишларгина топширилади. Улар устидан ажрим чиқарарканман, мудом Наъна Бҳўпаткар билан маслаҳатлашаман.

¹ Лорд Маколейнинг «Жазо қонунлари мажмуаси» кўзда тутиляпти. (Автор изоҳи.)

² Қишлоқ оқсоқоллари бошқарадиган ўз-ўзини идора қилувчи жамоа органи.

— Албатта, бу жуда қулай, ҳукмдор, бироқ бу ҳақда сўз кетар экан, бирон-бир тартиб, қонун ва одамийлик тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бундан ўзбошимчалик ва қонунсизликка кенг йўл очилади.

— Наҳотки сизнинг мамлакатингизда бизларнинг панчоятларга ўхшаш қишлоқ жамоа кенгашлари бўлмаса?— деди қизиқсиниб рожа.

— Йўқ, уларнинг даври ўтди. Тўғрироғи, бошқа шакл касб этди — ҳозирги вақтда бу сайланган вакиллар органидирки, бу вакиллар судьяга маслаҳатлар беради ва суд мажлисининг тўғри олиб борилишини назорат қилади. Улар ҳар бир суд мажлисида қатнашадилар.

— О, бизнинг панчоятлар анчагина шуҳратли ва ҳаётий. Бир подшолик ўрнига бошқаси келади, ҳалок бўлади, йўқолади, бироқ панчоятлар қолади!

Гордон бу гапларда панчоятларнинг родини анчамунча ошириб кўрсатаётганини сезиб турарди, У жаҳлини аранг босиб, деди:

— Мен ўйлайманки, сизнинг панчоятларингиз ҳеч вақт ҳақиқий суд ўрнини босолмасди. Ахир улар аксарияти саводсиз кишилардан иборат жоҳил одамлар-ку.

— Ҳали Бенгалиядаги ва Мадорасдаги судларингиз панчоятлар ёрдамига таянмайдими?

Гордон ўз сўзида қаттиқ туришни кўнглига тугди.

— Йўқ-йўқ, улар панчоятлар ёрдамига таянмайдилар! Лекин ҳинд билан мусулмон орасидаги жанжалли ишни бир ёқлик қилиш зарур бўлганида пандитлар билан мавлавийлардан маслаҳат олишлари мумкин. Жиноий ва граждандлик ишларини суднинг ўзи ҳал қилади.

— Ёлғиз ўзи-я!— деб сўради рожа ҳайрон бўлиб.— Қандай қилиб ўзи ҳал қилади?

— Гувоҳлар ва адвокатлар ёрдами билан.

— Бундан чиқди, ҳар бир суднинг ўз адвокати бор экан-да? Наҳотки?

Гордон истеҳзо билан жилмайди. Жуда содда экан-ку, бу рожа!

— Йўқ, ҳукмдор,— деди у.— Томонлар — даъвогар билан жавобгар адвокатлар ёрдами билан ўз гувоҳларини кўрсатадилар. Адвокатлар қонунни мукаммал, билишади, шунинг шарофати билан судга ҳаққоний ҳукм чиқаришларида кўмак беришади.

— Наҳотки адвокатлар гувоҳларни текинга олиб келишса?— рожа шубҳали кулгисини зўрға яширди.

— Илгари Англияда шундай эди. Адвокатлар чиндан ҳам бу ишни текинга қилар эдилар, — деди Гордон кибру ҳаво билан.— Фақат бизнинг давримиздагина бу иш учун ҳақ олинадиган бўлди. Бу ерда, Ҳиндистонда улар ўз хизматлари учун аниқ белгиланган ҳақни оладилар.

— Ундай ҳолда одамлар қай йўсинда адолатга умид боғлашлари мумкин?— деб хитоб қилди рожа.— Ўз қонун-қондаларингизни бизларга татбиқ қилишга нега уринасизлар? Ахир бунда пул билан иш битириш мумкин-ку.

Бу гапни эшитиб, Гордон тутатиб кетди. Узоқ вақт қалбида пинҳон тутган Ҳиндистонга қарши ғазаб-нафрати юзага чиқди.

— Мамлакатингизда адолат тўғрисидаги тушунча қанчалик мантиқсиз, бемаъни эканлигини эслатиш шартмикин, ҳукмдор? Бир жиноят учун жазо тариқасида браҳмандан бир рупия, тўқурдан эллик рупия, савдогардан беш юз рупия жарима олинади, бечора шудра-ку, калласидан ажраши ҳам мумкин! Ҳукмдор, жазо барчага баравар бўлиши керак, гапимга қўшилаверинг!

Бу далилдан мот бўлган рожа, аламига чидолмай сўради:

— Ҳўш, ўша мақтовли қонунингиз ишни олиб боришингизда сизга қандай ёрдам беради? Сизнинг амлокларингизда ҳақиқатга тезгина етишиб бўладими?

— Жиний ишларга бир-икки ой вақт кетади, граждандлик ишлари эса, эътироф этиш керак, баъзан бир неча йилга чўзилади,— деди Гордон.

— Мана шунақа-да, мен эсам икки кун ичида бир ёқлик қиламан,— деди рожа кулиб.— Ишларнинг буниси жиний экан, буниси граждандлик экан демай аралашига кўравераман. Панчоятларнинг қарорини қонун деб биламан. Шунақа. Энди сиз менинг манави саволимга жавоб беринг: борди-ю, сизларда полициянинг гофиллиги ёки бепарволиги билан, фараз қилайлик, ўғирлик содир бўлса, сиз полициячиларни жазолайсизми?

— Ҳа, ҳукмдор,— деди Гордон,— ишдан бўшатамиз, амалини пасайтирамиз.

— Ана шунақа-да!— деди рожа тўлқинланиб.— Бундан жабрдийдага нима фойда? Мен бўлсам бундай вақтларда анқовлик қилган полициячиларни ўғирланган нарсанинг ҳақини тўлашга мажбур қиламан.

— Ахир бу билан полициянинг халқ орасидаги обрўси тўкилади-ку. Бориб-бориб одамлар полициячиларни назар-писанд қилмай қўяди. Бундай тузум узоқ яшмайди, ҳукмдор.

— Халқ орасида даставвал менинг амалдорларим эмас, мен энг бообрў одам бўлишим керак,— деди рожа чўрт кесиб. Гордоннинг гапи унинг кўнглига оғир ботган эди.— Сизни ишонтириб айтаманки, амалдорлар билан полиция обрўсига таянган ҳокимият ҳам узоқ умр кўрмайди. Мен уларни аямайман, айбдор қонунбузарларни ҳамма вақт қамчилайман!

— Ҳукмдор, чекланмаган ҳокимият — ярамас нарсас, — деб эътироз билдирди Гордон.— Бундай ҳокимиятни бошқарган одам кўнглига келган ишни қилади. Мана, ўзингиз, Банорасда бечора Ражендр Бобун бекордан-бекорга калтаклатдингиз. Бизнинг сиёсий бўлинмамиз ғоятда кўнгилсиз аҳволга тушган бўлардики, ундан осонликча қутулиб чиқмасди.

— Мен хоҳ ўз ҳокимлигимда бўлсин, хоҳ унинг ташқарисида бўлсин, дағалликни кўриб қолсам жазоламай қўймайман,— деди рожа тутақиб. Шу заҳоти Худо-бахшнинг театрга келиши ва кейин бўлиб ўтган ишларни эслади.

— Иштиёрингиз, ҳукмдор, лекин бундай ишга асло йўл қўймаслик керак,— деди Гордон.— Рожа бўладими, навоб бўладими, генерал-губернатор қуюшқондан чиқиб иш кўришга ҳеч кимга изн бермайди. Шўрлик банорасликка боягидек жавоб берганимизнинг боиси шуки, обрўйингиз кетмасин дедик. Лекин энди зинҳор-базинҳор бундай бўлмайди, ҳукмдор.

Қаҳру ғазабдан Гангадҳар Рао унниқиб кетди. Вужудида отаси Шива Рао Бҳаунинг қони қайнади. Азбаройи ғазаби жўш урганидан қалтироқ босиб, Гордонга бақрайганча қараб қолди. Бир нима дейишга тили калимага келмади. Бу сукут хийла вақт давом этди. Ниҳоят, рожа тилга кирди:

— Жаноб, ҳадингиздан ошяпсиз! Мен бор-йўғи кичкина бир хонликнинг эгасиман, лекин хоҳласам улкан ишлар қилиш қўлимдан келади. Афсуски, биз-

нинг рожаларимиз енгилтаклик қилдилар, шарафли ўтмишимизни унутганлар. Ўз уйимизда ўзимизни қамоқдагидек ҳис қилишимиз ахир ҳайрон қоларли ҳол эмасми? Малол келмаса, бир юз йигирма беш йил олдин ишлар қандай бўлганини эсланг. Деҳлида подшолар ва Пунада пешволар ҳузурига таъзим бажо айлаш учун борганингизда қанчалик мўмин, хушахлоқ эдингизлар!

Рожа ҳаяжондан қалт-қалт қиларди.

Гордон қўрқиб кетди. Башарти рожа ёнига қўшиб-чатиб бўлган воқеани Калькуттага хабар қилса, кўнгилсизлик бўлиши турган гап. У дарҳол паст келди:

— Кўнглингизга олманг, ҳукмдор, яна гапимни нотўғри тушунманг. Ахир мен ўз билгимча ҳеч нима деганим йўқ. Бу ерда нимаки деган бўлсам буни мен сизга генерал-губернаторнинг ва Компаниянинг сиёсатини тушунтириш мақсадида айтдим. Мана, мисол учун панчоятларни сақлаб қолиш масаласини олайлик. Баъзи инглиз амалдорлари уларни сақлаб қолишни таклиф этади, бироқ аксарият эса қонунлар ёрдами билан Ҳиндистондаги турли-туман жамоат ташкилотларини бекор қилишни маъқул деб ҳисоблайди. Ишонаманки, ҳукмдор менга илгаригидек мурувватли бўлиб қолади...

Гордон тахтиравондан ҳуқққа олиб келишларини буюрди ва асабий ҳуқққа торта бошлади. Рожа тинчиди ва инглизга бетель узатди. Орадан пича вақт ўтгач, инглиз хайрлашди-да, кетди.

Бу даҳанаки жангни эшитган малика жуда хурсанд бўлди.

— Кўпдан бери мен ўзимни бунчалик хушбахт сезмаган эдим,— деди у дугоналарига.— Мен Шива Рао Бҳау ўғлининг жуфти ҳалоли бўлганимни ифтихор билан ўйлайман. Мен ўз эрим ва ўз Жҳансийим билан фахрланаман, о, мен бўлганимда Гордонга шундай гапларни айтардимки, ота-боболари гўрларида типпа-тик туришарди... Бажи Рао менга юз-юз йигирма беш йил аввал ўзларини боодоб ва ширинсухан тутганларини гапириб берган. Қани энди, ихтиёр менда бўлса...— малика тишларини маҳкам бир-бирига босди, кўзларида ғазаб учқунни ёнди...

— Малика Битҳурдан устоз Балгуруни чақиртирмоқчи эдилар...— деди ийманибгина Коший маликага тасалли бериш учун. Лакшмий Бай жилмайди ва меҳр билан деди:

— Ҳа, ҳа, жонгинам, бу ишни пайсалга солиб бўлмайди.

20

Чайт¹ ойн келди. Чайт ойн билан бирга навбахор байрами ҳам келди. Янги либос кийган табиат чечаклар билан ер юзини безади, одамлар маза қилиб, унинг муаттар бўйини симиришди. Қош қорайиши билан кўкда пайдо бўлган ойннинг ўроғини кўрган малика қасрга Ой тасвири ишланган суратни қўйишга амр этди. Унинг оромгоҳида тўққиз кун муқаддас қурбонлик расм-русми бажо келтирилади. Шаҳар аёллари тўққиз кун мобайнида вақтихушлик қилишади. Қадимги одатга кўра, бу кунлар ичида аёллар куркум илдизини бир-бирларига суркашади, хина билан манглайларига табақаларининг тамғаларини чизишади, хилма-хил илмоқли саволлар билан дугоналаридан эрларининг исмини билиб олишга ҳаракат қилишади. Шаҳар яшнаб, қувнаб кетди. Ҳамма ерда байрамона кўтаринкилик.

Қалъа дарвозалари барча табақалар учун очиб қўйилди. Ҳатто энг паст табақа ҳисобланган кўнчилар, сават тўқувчилар, фаррошлар ҳам «Шиванинг маскани»ни зиёрат қилишлари мумкин эди. Бу ерда Маҳодев билан Ганешнинг ҳайкаллари бор эди. Бироқ муқаддас Ой тасвири қўйилган маликанинг оромгоҳига фақат камида тўқувчилар ва кулоллар табақасига мансуб аёллар киришлари мумкин эди.

Улар бу ерга гулдасталар кўтариб киришарди, баъзи аёлларгина таваккал қилиб гулшодалар осиб олишарди, бунинг боиси малика бунга нима дейишини ҳеч ким билмасди.

Лакшмий Бай хафа бўлди.

— Нима учун сизларда гулчамбар кўрмаяпман?— деб сўради у.— Ёки сизлар муқаддас Ойни ҳурмат қилмайсизларми?

Аёллар саросимага тушишди. Шу пайт аёллар орасидан артиллерия командири Бҳау Бахшийнинг ёшгина хотини Бахшин чиқди. Маликага салом ифодаси ўлароқ, кафтларини жуфтлаштириб, жавоб берди:

¹ Ҳинд календаридида март-апрелга тўғри келади.

— Маликамизда гулчамбар йўқ, шу боис, биз ҳам журъат этмадик...

— Э, гап бу ёқда денг!— деди малика қувноқ ва қўлини Бахшиннинг елкасига қўйди.— Бўлмасам ғиз этиб гулчи аёллар ёнига боринг-да, гулчамбарлар олинг, менгаям биттасини ола келинг. Шундан кейин Ой момо шарафига куйлаймиз, рақс тушамиз.

Аёллар югурганча гулчамбарларга кетишди. Биринчи бўлиб Мундар билан Бахшин етиб келди. Мундар гулчамбарни маликанинг бўйнига осмоқчи бўлган эди, малика уни тўхтатди:

— Аввало, сен қиз боласан, Мундар, иккинчидан, ҳамма вақт гул келтирасан. Бу гал мен гулларни Бахшиндан олсам дейман.

Бахшиннинг кўзлари шодликдан порлади, Мундар эса ўксиб қолди. У эрга тегса, суюкли маликасидан ажраб қолиши мумкинлигини эслади. Лакшмий Бай унинг кўнглидан ўтган гапни фаҳмлади. У Мундарни кучди-да, қулоғига шивирлади:

— Нимага хафа бўласан? Сен ҳеч қачон ёнимдан кетмайсан.

Аёллар бирин-кетин келиб маликанинг бўйнига гулчамбарларни оса бошлашди. Энг охирида қорачадан келган, келинларнинг рангдор либосини кийган ёшгина жувон келди. Борди-ю, унинг бадани қора бўлмаганда, уни Лакшмий Бай деб ўйлаш мумкин эди, улар олманинг икки палласидек бир-бирларига ўхшар эдилар.. Малика бу антиқа ўхшашликдан ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Сен кимсан?— деб сўради малика меҳр билан қиздан.

— Эрим тўқувчи, маликам, Исмин Жҳалкорий.

— О, исминг жисмингга мос экан, Жҳалкорий¹, жуда соз, қани, гулларингни бер менга!

Жҳалкорий маликанинг бўйнига гулчамбарларни осди-да, апил-тапил, оёғига йиқилди.

— Нима бўлди сенга, жонгинам?— деди Лакшмий Бай ҳайрон бўлиб.— Менга айтадиган гапинг борми?

— Ҳа, малика, лекин журъат этолмайман.

Жҳалкорий бошини кўтариб, маликага мўлт-мўлт қаради. Малика жилмайиб унга тасалли берди.

¹ Жҳалкорий — шижоат (ҳиндча).

— Малика,— деди у,— эрим моҳир тўқувчи, лекни кейинги вақтда бадантарбия машқлари ва курашга берилиб кетди-ю, ишни йиғиштириб қўйди.

Малика завқланиб кетди.

— Сенинг табақангдан яна кимлар бу ишлар билан шуғулланыпти?

— Бошқалар нима қилишаётганини пойлаб юришни одат қилмаганман, малика,— деб жавоб берди Жҳалкорий.

— Эринг тўғри иш қиляпти,— деди малика жилмайиб.— Сен ҳам ундан ибрат олиб шу нарсалар билан шуғулланишингни маслаҳат бераман. У қилган машқларни бажарсанг, мендан мукофот оласан.

Жҳалкорий батамом эсанкираб қолди. У маликага таъзим бажо айлади-да, базўр хижолати ва қўрқувини енгиб, сўзлади:

— Лекин рўзғор ишларим бошимдан ошиб ётибди, малика... Ўғирда дон янчаман, сув ташийман, ип йиғираман...

Малика Жҳалкорийнинг ташвишга тушиб қолганини кўриб, ошиғич унга тасалли берди:

— Яхшиси, менга шуни айт, эрингнинг исми нима?

Жҳалкорий индамади.

— Биз худди шу бугун бир-биримиздан эрларимизнинг исмини сўраб билишга аҳд қилган эдик,— деди Бахшин.— Мана, пешонага хина билан белгилар чизамиз, шунда Жҳалкорий ҳам чор-ночор эрининг исмини айтишга мажбур бўлади. Хўш...— Бахшин дугоналарига айёрона қаради.

— Хўш, деганинг нимаси, Бахшин?— деб кулди малика.

— Хўш, ким бошлаб беради? Чамаси, малика бошлаб берса керак. Бундай шарафга малика лойиқ!

Жувонлар жилмайишди, маъқуллаб чапак чалишди. Сабрсизлик билан малика нима деркин, деб кутиб туришди.

Лакшмий Бай шарақлаб кулиб юборди.

— Сен мендан каттасан, Бахшин,— деди у.— Шунинг учун эрингнинг исмини сен олдин айтишинг керак.

Бахшин ҳарчанд илтижо қилмасин, малика барибир байрам шодиёнасини бошламай турди.

— Начора, майли,— деди Бахшин.— Агар гап шундай бўлса, малика, биринчи бўлиб сиз айтишингиз ке-

рак. Мен сиздан Маҳодевнинг барча номларини ата-шингизни сўрайман.

— Шива, Шанкар, Бхуланаътх, Гирижапати,— деди малика бурро.

— О, малика ҳеч бирини унутгани йўқ... Энди айтингчи, Маҳодевнинг бошидан нима чиқади?

— Илон!..

— Яна! Маҳодев ёли орасида кимни яширган ва у ердан нима отилиб чиқиб Ҳимолайдан оқиб тушадию ерларимизни табаррук этади? Кимнинг улугвор ва боқий чиройи Браҳмавартда¹ қўшилишади?

— Ганг!— деб юборди Лакшмий Бай.

— Рожанинг исми Ганга... дҳар Рао!

Жувонлар шод-хуррам бўлишди, қўшиқ айтиб, рақс туша кетишди. Бунделкханд рақсини ижро этган Жҳалкорий ўйинни қийиб қўйди. Кўнгли гулдек яшнаб кетган малика миннатдорлик билан Ойнинг суратига тикилди. Шодиёна бир оз босилгач, у ҳаяжонга тушган Бахшиннинг қўлидан ушлади:

— Энди сен тайёрлан, Бахшинжу! Саволларга сен жавоб берасан.

Бахшин анордек қизариб, ер чизиб қолди.

— Маликам, ахир бу ерда анча эътиборли жанобларнинг, министрлар билан маслаҳатчиларнинг хотинлари бор...

Малика қовоғини солди, бироқ кўзларида табассум балқирди.

— Эринг армиянинг таянчи, тўпларнинг хўжайини, унга фақат бош қўмондонгина бошлиқ. Лала Бҳау Бахший — рожанинг ўнг қўли, нима, сен аёллар ичида энг баттаримсан? Жавоб бер!

Бахшин ўзини маъюс кўрсатишга ҳар қанча уринмасин, унинг найрангини кўзларининг чақнаб туриши ва айёрларча табассуми ошкор қилиб турарди.

— Эҳ, малика,— деб нола чекди у ёлғондакам,— сизнинг қўлингиз шундай забардастки, менинг қўлларим увушиб қолади.

— Муғамбирлик қилма! Хоҳласанг сенинг қўлларинг ҳам меникидақа забардаст бўлади. Гапимга қулоқ

¹ Браҳмаварт — Ганг билан Жамна водийсининг қадимги номи. (Тарж.)

солсанг, бас. Ҳозирча мана бу саволимга жавоб бер. Менинг ота-боболаримни номма-ном биласанми?

— Билганда қандоқ, малика,— деди Бахшин енгил тин олиб.— Уларнинг номларини унутиб бўларканми ҳеч замонда, ахир биз уларга бутун бир аср хизмат қилганмиз-ку.

— Хўш, қайнатамнинг номи нима?— малика жуда усталлик билан тузоқ қўйди.

Бахшин тутила-тутила жавоб берди:

— Шива Рао Бҳау! Ҳукмдорларимизнинг оталарини шундай аташар эди.

Бахшиннинг эрини Лала Бҳау дейишарди.

Шундай қилиб, Бахшин маликани қийнолмади, у уни бирпасда тилидан илинтирди-қўйди.

Яна ўйин-кулги, қаҳқаҳа, рақс, ҳазил-мутойиба бошланиб кетди. Байрам тугай деб қолганда Лакшмий Бай жувонларга мурожаат қилди:

— Гапларимга диққат билан қулоқ солинг. Гуллар ҳамма вақт ҳам очилиб, муаттар ҳид сочмайди. Бизнинг ҳам ҳаётимиз ҳамма вақт шодлик ва хушчақчақлик билан кечмайди. Аксари ҳолларда қалб фақат бир нарсани: ўтган хурсандчиликларни ва хазон бўлган гулларни эслайди. Хотирот ҳам ўз йўлида ҳаловат. Қалбимизни тан ардоқлайди. Тан соғ бўлиши учун уни чиқириш ва тоблаш керак, ана шунда қалбингиз ҳам тобланиб, сизларни мардона ва бардошли қилади. Фарзандларингиз ҳақ-ҳурмати сизлардан сўрайман: унутманг бунини! Менинг маслаҳатимга киришга сўз берасизларми?

Жувонлар бу ваъзнинг мағзини чақишдими-йўқми, ҳар қалай, сўз беришди. Шўрлик жувонлар маликамиз ҳозир шу ернинг ўзида бизларни машқларни бажаришга мажбур қилса-я, деган андишада юраклари така-пука бўлиб, маликанинг барча талабларига розилик беришга тайёр туришарди! Кейин улар маликага иззат-ҳурматларини изҳор этиб бетель тортиқ қилдилар ва икки туйғу етагида ҳам шодланиб, ҳам ҳайратга тушиб, хонани тарк этдилар. Малика антиқа феъли билан уларни ҳайратга солган бўлса, ўзининг меҳри, иродаси ва ғайрати билан мафтун этди.

Байрам тугади, ҳаёт яна аслича давом этди. Жҳансий аёллари илгаригидек ёқилган шамлар қўйилган патнис кўтариб, яминдан гулчамбарлар тақиб ибодат,

хонага қатнай бошладилар. Бироқ энди улар хотиржам ва дадил эдилар, зеро содиқ ҳимоячилари ва дўстлари борлигига, у уларни ҳеч қачон хафа қилдириб қўймаслигига ишонишар эди.

21

Гангадҳар Рао эндиликда театрдан анча совиган, аксари вақтини саройда ўтказар эди. Кўпинча уни шу ерда ўтадиган судда кўриш мумкин эди. Судни рожанинг ўзи бошқарар, ўзи ҳукм чиқарар эди, унинг сўзи қонун эди. Ҳукм этилганлар раҳмсизларча гоҳо ғайринсоний жазоланардилар. Лекин шунга қарамай, Гангадҳар Рао ҳеч қачон аёлларни тан жазосига ҳукм этмас, ҳеч кимнинг мол-мулкини тортиб олмас эди.

Жҳансий аҳолиси рожадан қўрқар, маликага мафтун эди. Лакшмий Бай хонликни идора қилишда бевосита иштирок этмас, лекин рожанинг қарорларида ногаҳон адолат ва шафқат намуналари кўриниб қолса, бунинг маликанинг таъсири деб билишарди.

Жҳансийдаги Компаниянинг сиёсий агенти ёрдамчиси капитан Гордон рожанинг ўзбошимчалик билан қилаётган ножўя ишлари ва зулмкорлиги ҳақида генерал-губернаторга ҳисобсиз чақув номлари юборди, уларда Гангадҳар Раонинг биронта хайрли иши тилга олинмасди. Шу тахлит Калькуттада Жҳансийдаги тартибсизликлар ҳақида материаллар йиғилиб, кундан-кунга кўпайиб борарди.

Маҳаллий кичик-кичик хонликларни эгаллаш учун пинҳона тайёргарлик кўрила бошлади.

Бу мақсад йўлидаги интилишни тўхтатиб қолиш маҳол эди. Инглизлар аллақачон ўзларини Ҳиндистоннинг тўла ҳуқуқли хўжайини деб билар эдилар. Бунинг учун бор-йўғи «ҳамма ерда ягона қонун, ягона тартиблар, ягона ҳокимият ўрнатилса кифоя», бошқача қилиб айтганда, ҳинд халқининг бахт-саодати ҳақидаги сўзларни пеш қилиб, хонликларни бир умрга тугатмоқчи эдилар.

Инглизлар, ҳиндлар юқори мансабларни эгаллашга муносиб эмаслар, деб ҳисоблар эдилар. Ҳинд маданияти, уларнинг фикрича, қолоқ эди, бас, шундай экан, уни қайта тиклаш на ҳожат? Ҳиндистонда олтин-кумуш сероб. Бу яхши, майли, инглиз савдогарларининг давла-

ти кўпаяверсин. Борди-ю, ҳиндлар мустақиллик тўғрисида чурқ этиб оғиз очишса, уларнинг овозини ўчириш қийин бўлмайди: катта-катта хонликларнинг бошига тушган мусибатга шама қилса бас, шунинг ўзи кифоя. Башарти йирик хонликлар яна бош кўтарса, уларни янчиб ташлашга баҳона топилади!

Панчоятлар пароканда бўлиб кетди. Инглизлар буни навбатдаги яхшиликка йўйдилар. Надоматлар бўлсинки, ажнабий «саховатпешалар» яхши ниятдан йироқ эдилар. Барча қадимий ҳуқуқ институтлари йўқолиб, ҳиндлар чор-ночор инглизларнинг судларига мурожаат қилган тақдирдагина Ҳиндистон уларнинг қонунлари қаршисида бош эгишини инглизлар жуда яхши тушунадилар.

«Маърифатли» инглизлар ўн тўққизинчи асрнинг энг янги илмий ютуқларига таяниб Ҳиндистонни фалокат уммонига отдилар. Бундай кулфатни ҳиндлар ҳатто бераҳм патан¹ ва мўғулларнинг ҳукмдорлиги вақтидаям кўрмаган эдилар. Инглизлар иблисона ҳийлаю найранг билан иш олиб бордилар. Даставвал улар йирик рожалару навобларни ўз томонларига тортдилар ва улар билан халқ орасини бузишга ҳаракат қилдилар. Шунда у ҳукмдорлар ўз бурчларини унутдилар. Ортиқ ҳеч ким улардан мадад ва мардлик талаб қилмай қўйди, оқибатда улар айш-ишратга муккаларидан кетдилар. Уларни инглиз қуроли ҳимоя қилар, шунинг учун хотиржам яшашлари, халқни ўйламасликлари мумкин эди.

Инглизларни ёлғиз бир нарса ташвишга соларди: у ҳам бўлса ҳиндларнинг диний эътиқоди эди. Бир келиб, у уларга панд бермасмикин? Қандай қилиб ҳиндларни ўз динларидан қайтариб, христианлар динига ўтказса бўларкин? Инглизлар, уларга «ҳақиқий» динни берса бўлгани, Британиянинг ҳукмронлиги мангуга барқарор бўлиб қолади, деб ўйлар эдилар.

Шу боис, давлат мактабларида мажбурий равишда тавротни ўқиш жорий қилинди. Америка тузоқдан чиқиб кетди. Қайтанга олтин тухум туғадиган афсонавий товуқ — Ҳиндистон тузоққа илинди! Зинҳор-базинҳор уни қўлдан чиқармаслик керак! Ибодатхоналардаги бутларни емириш, мачитларни булғаш керак эмас, ях-

¹ Патанлар — Ҳиндистоннинг шимоли-ғарб қисмидаги афгонларнинг жангари қабилалари (Тарж.).

шиси, христиан динини тарғиб қилиб, маҳаллий диннинг қадрини ерга уриш даркор. Бу нозик сиёсатнинг самараси зўравонлик қилишдан кўра кўпроқ бўлади. Боз устига, гап келди дегунча, Англиянинг диний ҳаётга аралашмаслигини, инглизларнинг бирдан-бир мақсади Ҳиндистонда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш, бусиз мамлакатнинг равнақ топиши душвор эканлигини таъкидлайвериш керак.

Равнақ топиш! Қим равнақ топиши керак? Яна ўша инглиз савдогарими?

Гангадҳар Рао бу нозик сиёсатнинг тагига етолмади.

Бир вақтлар Пунада яшаган Наъна Фарнавис исмли сардор ундан анча зийрак одам бўлган эди. У юз берган вазиятни жуда яхши англаган эди. У ҳинд ҳукмдорларини мамлакатга таҳдид қилаётган хавфдан бир неча бор огоҳлантирган эди. Бироқ улар ҳеч нарсани мушоҳада қилишни ва тушунишни исташмаганди! Иззатталаб бу ҳукмдорлар ўзаро урушлар олиб боришар, бутун Ҳиндистоннинг тақдири тўғрисида ўйлашни исташмасди.

Инглизлар уларни тор-мор қилиб, Панжобни ишғол этишди, Биҳар ва Бенгалия аллақачон уларнинг қўллари остида эди. Фақатгина Мадҳя Прадешнинг ҳокимликларидагина ҳали-ҳануз инглизлар ҳокимияти сақланиб қолган эди. Инглизларнинг ҳокимиятни узил-кесил қўлга олишларига Ауддаги мусулмонлар ноиблиги билан Жҳансийнинг катта ҳинд ҳокимлиги тўсқинлик қиларди. Бу вилоятлар қўшилмагунча инглизларнинг сиёсий тантанаси тўла-тўқис бўлмасди.

Гордон ва бошқа инглизлар рожанинг саройига тез-тез келиб турар эдилар. Турган гапки, улар яхши ниятда келмасдилар, гап олгани келардилар. Улар ҳокимликлардаги аҳволни суриштириб билиб олар ва қоғозни аямай генерал-губернаторга хабарномалар юборар эдилар.

Гангадҳар Рао бефарзанд эди. У ўғил кўрарман, деган умидда иккинчи марта уйланди. Малика иккиқат эди, лекин қиз туғилиши ҳам мумкин эди. Борди-ю, рожа насл қолдирмай ўлиб кетса, Жҳансий дарҳол Англия қироллиги ихтиёрига ўтказиларди. Инглизлар пинҳона шуни орзу қилишарди. Шу ваддан ҳам Гордон ва

унинг шериклари рожанинг ора-сира аччиқ-тиззиқ гапларига тишларини тишларига қўйиб чидардилар. Улар вақти келиб, Жҳансий аҳолиси унинг қўрслиги учун юз ҳисса ортиқ жавоб беради, деб ўйлар эдилар.

Ҳаво тоза, салқин эди. Осмонда юлдузлар чарақларди. Жҳансийнинг боғлари ойнинг кумуш ёғдусига чулғанган эди. Шу кеча Гордон билан Гангадҳар Рао саройдаги меҳмонхонада суҳбатлашиб ўтиришарди.

— Мен пешво Бажи Раонинг вафот этгани ҳақида хабар олдим,— деди рожа,— ва унинг меросхўрлари таъминотдан маҳрум этилганларини эшитиб, жуда хафа бўлдим, номаъқул иш қилгансизлар.

— Ўйлаб кўринг, ҳукмдор, йилига саккиз юз минг рупия жуда кўп!— деди Гордон.— Қолаверса, Битҳурдаги ер ҳеч қандай сарф-харажат талаб этмайди.

— Бироқ бир минг саккиз юз иккинчи йили Компания марҳум Бажи Рао билан битим тузган эдиким, унда «токи ой ва қуёш нур сочиб турар экан», бу битим ўз кучини йўқотмайди, дейилган эди. Ой билан қуёш илгаригидек нур сочиб турибди! Сиз бўлсангиз, гарчи битим имзоланганига эллик йил ўтмай уни буздингиз.

— Ҳукмдор, менинг қўлимда ўша битим йўқ, шунинг учун унда нималар ёзилганини аниқ айтолмайман. Менинг билганим шуки, таъминот масаласи пешвонинг ўзигаю унинг оиласига тегишли.

— Ахир пешвонинг асранди ўсмир ўғли Наъна Дҳўндупант унинг оиласи аъзосимасми?

— Бизнинг мамлакатимиздаги қонунга кўра асранди ўғилнинг меросга ҳақи йўқ.

— Ахир Ҳиндистон сизнинг мамлакатингиз эмас-ку!

— Шундай, лекин бу ерда ҳокимият Англия Компаниясиники. Ҳукмдор фуқароларининг қонунидан эмас, ўз қонунидан фойдаланади. Мана, сизнинг ҳокимлигингизда, ҳукмдор, сизнинг шахсий қонунингиз амалда, шундай эмасми?

— Менинг ва фуқароларимнинг қонунилари бир.

— Сиз ҳақсиз,— деди Гордон.— Компанияга қарашли вилоятларда суд ишлари кўрилганда маҳаллий қонунлар тан олинади ва татбиқ этилади. Мабодо гап хонликлар хусусида кетса, бу мутлақо номақбул иш.

— Нега энди? Наҳотки хонликлар ва ҳукмдорларнинг тақдирини уларнинг фуқароларининг тақдирини билан чамбарчас боғланмаган бўлса?

— Бу ҳақда бир нарса дейишим қийин. Менинг билганим шуки, гарчи, айтайлик, баъзиларини генерал-губернатор чиқарса ҳам қонунлар асосан Англияда Компания раҳбарлари томонидан чиқарилади. Биз эса уларга қулоқ қоқмай итоат этмоғимиз даркор.

— Биздаги диний удумга кўра, ота-боболари руҳига гуруч садақа қилишни туққан ўғли амалга ошириши керак, борди-ю, ўзининг ўғли бўлмаса, бу ишни унинг асранди ўғли бажо келтиради. Наҳотки сизлар бизларни меросхўрлар асраш ҳуқуқидан маҳрум этмоқчисизлар?

— Йўқ, ҳукмдор, асло. Ириқ хонликларга бундай ҳуқуқ берилган. Бироқ Компанияга қарашли хонликларда нимаики қилинса, генерал-губернаторнинг розилиги билан қилинади. Ҳар ҳолда, асраб олинган бола тахт вориси бўлолмайди. Албатта, у рожанинг хусусий мол-дунёсига меросхўр бўлишга ҳақли, ота-боболар руҳига гуруч садақа қилишига ҳеч ким тўсқинлик қилмайди, истаганича садақа қилаверади! Дарвоқе, бизнинг диний китобимизни ўқимадиларми, ҳукмдор? У ҳинд тилига таржима қилиниб, яқинда босилиб чиққан.

— Босилиб чиққан, деганингиз нимаси?

— Буни қандай тушунтирсам экан сизга! Машинада битилган. Бунақа машина бир йўла минглаб китобни ёзиб ташлаши мумкин.

— Во ажабо! Мен китобларни қўлда кўчиришга бе-раман, улардан доим хавотир оламан. Тагин унга сарф қиладиган жарақ-жарақ пулни айтмайсизми! Ўтиниб сўрайман сиздан, ўша ажойиб машинани менга сотинг.

Гордон даҳшатга тушди, Жҳансийда китоб нашр этишади. Худо кўрсатмасин, газеталар ҳам пайдо бўлса-я: одамлар фикрлай бошлайдилар. Бу инглизларнинг оёғига болта уради. Компания ҳокимияти асос қурган замин жаҳаннамга қулайди.

Гордон айёрлик йўлига ўтди.

— Ҳукмдор,— деди у,— генерал-губернаторнинг рухсатсиз бу машинани сотиш мумкин эмас.

— Шу ишдаям генерал-губернатордан рухсат керак-а!— деди гижиниб Гангадҳар Рао.— Ҳадемай сизларнинг рухсатларингизсиз бир қултум сув ҳам ичиб бўлмайдиганга ўхшайди!

Инглиз гапни ҳазилга йўйиб, кулиб юборди. Рожа ҳам кулди.

— Буни қаранг, ҳукмдор, бутунлай ҳуққани унутиб

қўйибмиз-ку,— деди Гордон.— Наҳотки бугун чекмай қуруқдан-қуруқ кетаверсак?

Шу пайт меҳмонхонага югурганча хизматкор кирди ва шодон қичқирди:

— Яшасин маҳорожа! Яшасин Жҳансий хонлиги!

Гангадҳар Рао маликанинг яқин-орада кўзи ёришини биларди. Қувноқ бу хитобни эшитиб, у дарҳол ҳамма гапга тушунди, лекин ўз ҳаяжонини ошкор қилгиси келмай, жиддий сўради:

— Нима гап ўзи, биродари азиз?

— О, ҳукмдор,— деди у тўлқинланиб, худолар Жҳансийга тахт ворисини ато этди!

Хизматкор тўлиб-тошиб буни хабар қилди-да, кўзини ерга тикиб, бармоқлари билан билақларидаги билагузукларни жон ҳолатда айлантира бошлади.

— Тинчлан,— деди рожа кулиб,— бу хушxabар учун еен олтин билагузуклар ва бош-оёқ сарпо оласан. Бор айт, тўплардан ўқ отишсин. Қулоғингда бўлсин, оғир тўплардан отишмасин, жуда қаттиқ гумбурлайди. Бизнинг қувончимизни панчоятлар ва барча софдил фуқаролар билсин!

Генерал-губернатор Жҳансий тахтига ворис туғилганини эшитгач, норози бўлиб, афтини бужмайтирди. Хонликларнинг инглизлар амлокига қўшилиши ноаниқ муддатга кейинга сурилди.

22

Гангадҳар Раонинг вориси Викрамадитя асрнинг 1908 йилида огаҳан¹ ойининг табаррук ярмисида ўн биринчи кун² ёки 1851 йилда дунёга келди. Бу кун қадимдан катта диний байрам сифатида нишонланарди. Бироқ Жҳансий ҳеч маҳал бунчалик шод-хуррам бўлмаган эди. Суюкли малика ўғил туғди!

Азбаройи суюниб кетганидан рожа, оз бўлмаса, хазинани қуритаёзди. Унинг саховати беқиёс эди.

Дарбор²да хонандалар қўшиқ айтишди. Улар орасида айниқса Мугҳал Хон маҳорат кўрсатди; унга фил армуғон қилишди. Раққосалардан энг қимматли софгани Дурга Бай олди. Сўнг томоша кўрсатилди. Бу сафар

¹ Огаҳан — ҳинд календариди ноябрь-декабрга тўғри келади.

² Дарбор — ҳинд феодалининг саройи.

томошада Мўтний Бай иштирок этмади. Рожанинг унн театрға қайтаргиси бор эди, лекин ҳеч ким орага тушиб тузукроқ илтимос қилмади, шу боис, рожа илгарини қарорини бекор қилишни истамади.

Гангадҳар барча жоғирдорларға эҳсон қилди. Фақат у навоб Али Баҳодирни илтифотидан четда қолдирди. Али Баҳодир Гангадҳар Раонинг акаси собиқ рожа Рағҳунатҳ Раонинг қонунсиз хотинидан туғилган эди, У ўз жоғиридан отаси ҳукмдорликни эпполмағач, инглизлар Жҳансийни эгаллаб олганларидаёқ маҳрум бўлган эди. Жоғир эвазига Али Баҳодирға ойига беш юз рупия пул белгилашган эди. Янги рожа Гангадҳар Рао бу битимни тасдиқлаган эди. Али Баҳодир ўз жоғирини қайтариб олишни ёхуд белгиланган пул миқдорини оширишга эришишни орзу қиларди. Кўпроқ пул белгилашларини сўраб у рожага ариза берган, лекин рожа мен сиёсий агент билан маслаҳатлашишим шарт деб, унинг илтимосини рад этган эди.

Али Баҳодир аламини кўнглига тугиб қўйган, лекин барибир бой берган нарсаларини қўлга киритишдан умидвор бўлиб юрар эди. У бир неча инглиз офицерини танирди, шу боис, уларни ишга солишга қарор қилди.

Қадимдан Жҳансийда шундай одат бор эди: тантанали вазиятда, меҳмонлар олдида рожага ёки ўғлига салла ўрашарди. Рожага мартабаси улуғлиги учун ўрашса, ўғлига меросхўр сифатида ўрашарди. Гангадҳар Рао даврида бу шарафли вазифани бир неча миллион рупияси бўлган Шиём Човдрий исмли савдогар бажарарди. Айтишларига қараганда, бу пайтда Жҳансийда бундай пулдор савдогарлардан элликтача бор эди. Халқ уларни «кенг ҳамёнли одамлар», деб атарди.

Шиём Човдрий, бундай тантаналарда бўладиганидек, анъанавий совға талаб қилди ва рожадан дур қадалган олтин билагузукларни олгачгина рожага салла ўради.

Буларни кузатиб турган Али Баҳодир ғазабини аранг босиб турарди. «Мен рожанинг ўғлиман,— деб ўйларди у,— Жҳансийга ўзим ҳукмдор бўлишим мумкин эди, менинг эса бир қарич ерим ҳам йўқ! Қандайдир бир зоти пастга шунча иззат-ҳурмат кўрсатишяпти, менинг ризқ-рўзимга ярайдиган пулни кўпайтириш учун эса сиёсий агент билан маслаҳатлашиши керакмиш!»

Али Баҳодир дарбордан таъби тирриқ бўлиб қайтди.

Ҳозир у ўзига қарашли Рағҳунатҳ Раонинг саройида-
яшарди. Бу ерда учта ички ҳовли бор эди. Улардан би-
рига театр жойлашган, бошқасида хизматчилар ва фил-
бон турар, учинчиси отхона эди. Саройга қириладиган
асосий жой Ой дарвозаси дейиларди: байрам кунлари
Али Баҳодир ва унинг муқарраблари шу ердан ойна
кузатишарди. Биринчи ҳовли олди катта майдон эди-
ким, майдоннинг бир томонида навобнинг суюкли фили
Мўтий Гаж турарди, бошқа томонида қачонлардир Али
Баҳодирнинг онаси Лаччҳў Бай яшаган уй бор эди.

Посбонлар қўриқлаб турадиган бу уйда одатда меҳ-
монлар ва Али Баҳодирнинг муқарраблари турарди.
Навоб даставвал ўша ерга йўл олди.

Лаччҳў Байнинг сон-саноқсиз хоналаридан фақат
иккитаси ёритилган, улар ҳам бир-биридан анча узоқ
масофада эди. Али Баҳодир кирган хонада Худобахш
бор эди.

Худобахш навобнинг саломига алиқ олгач, сўради:
— Жаноб, менинг афвномамни бердингизми?— Ху-
добахшнинг кўзларида умид учқунлари йилтиллади.

— Йўқ, дўстим, бермадим, мавриди бўлмади. Ахир
маҳорожанинг феълни ўзинг биласан-ку, ҳамма вақт
ҳам унинг яқинига бориб бўлмайди. Яна бир неча кун
сабр қиламиз. Шунда дуруст бўлади.

— Шўрлик Мўтий Бай овлоқдаги хонада сизни ин-
тизорлик билан кутяпти! Ахир унинг зиғирдек ҳам гу-
ноҳи йўқ-ку! Демак, уни ёқлаб бир оғиз сўз айтолмаб-
сиз-да?

— Барибир гапимга ҳеч ким қулоқ солмасди! У ер
бозор бўп кетди. Ҳаммага совға-салом! Фақат менга-
гина ҳеч нарса тегмади!..

— Жаноб!..

— Мен нафақамни оширишларини сўровдим, буни
қарангки, аввал инглизлар билан маслаҳатлашиб оли-
ши шарт экан! Хўш, бунга нима дейсан? Модомики,
шундай экан, уларга ўзимиз мурожаат қила қолгани-
миз дуруст эмасми? Сенга адолатсизлик қилишганини
айтсак, бас. Ахир қанча вақтдан бери сарсон бўлиб,
рожанинг одамларидан яшириниб юрибсан. Бу ёқда
Мўтий Байни айтмайсанми? Бир вақтлар унинг боши-
дан зар сочган эди. Энди бўлса, у шўрлик тиланчилик
қилишгаям тайёр. Йўқ, бу ишни шундайлигича қолди-
риб бўлмайди. Мен инглизларга сиз тўғрингиздаги бор

ҳақиқатни ва рожанинг ситамгарлигини сўзлаб бермоғим даркор. Сен ҳам уларнинг ёнига мен билан бирга борасан...

— Йўқ, жаноб... Ҳеч вақт инглизларга ишим тушмаган. Сиз улар билан дўстсиз... Ўзингиз маъқул деб билган ишни қилаверинг.

— Сен арзнома беришга Мўтий Байни кўндира олмадингми?

— У парда ортидан чиқмайди... Яхшиси, ўзингиз бир нима қилинг.

— Мўтий Бай парда орқасида пусиб ўтирибдими? Уят-андишани театрда ўрганган эканми? У ерда парда тугул...— Али Баҳодир чандишни, хотинлар шаънига тагдор гаплар қилишни хуш кўрарди. У ҳузур қилиб, гапида давом этди:— Уни саҳнада кўрганда — зўр! Бу ерда эса кутилмаганда парда! Ха-ха-ха! Дарвоқе, у Пир Алидан ётсирамайди чоғи...

Пир Али Али Баҳодирнинг шахсий соқчиси бўлиб, унинг ишончини қозонган эди.

Пир Али билан Мўтий Байни чақиришди. Али Баҳодир дарҳол унга инглизларга арзнома ёзишни таклиф қилди.

Мўтий Бай кўнмади.

— Сиз улуғ одамсиз,— деди у.— Мен сизнинг меҳру шафқатингизга ишонаман, соҳиблар эшигига танда қўйишни истамайман.

— Хотирингиз жам бўлсин, ҳеч ёққа боришингиз шарт эмас,— деди Али Баҳодир унга жавобан.— Сизнинг арзномангизни ўзим элтиб бераман.

— Бор гапни уларга оғзаки айтиб берсангиз ҳам бўлади. Арзногани ёзиб бермайман,— деди Мўтий Бай.

— Ақлли гап бу,— деди Худобахш уни қувватлаб.— Арзнома ёзишнинг нима кераги бор? Бирдан инглизлар арзногани рожага юборсалар унда нима бўлади? Ҳаммамизнинг аҳволимиз чатоқ бўлади-ку.

— Менга қара, Худобахш,— деб эътироз билдирди Али Баҳодир,— ҳар нима қилгандаям аҳволинг ҳозиргидагидан ёмон бўлмайди. Сен ҳеч қандай гуноҳ қилмай туриб, қувғинга учрагансан. Оилангдан, ер-сувингдан ажраб, бегона ўлкаларда сарсон-саргардон бўлиб юрибсан. Йўқ, йўқ, сен арзнома беришинг керак. Гап битта! Мен инглизлардан сенга ёрдам беришларини сўрайман. Сенинг арзномангни улар тўғри генерал-губернаторга

юборишади, буни рожа ҳеч қачон билмайди. Ахир бу Компания учун фойдали-ку... Улар кечасию кундузи хонликлардаги ишқалликлардан хабар кутишади.

— Бир ўйлаб кўрай...— деди Худобахш ўйга чўмиб.— Ростданам сиз ҳақсиз, менинг ягона меҳрибоним ва ҳимоячим. Мен сиздан бениҳоя миннатдорман.

Али Баҳодир кўнглидан ўтказди: «Ҳамма иш жойида, фақат шошилиш керакмас». Содиқ Пир Али хўжасининг мақсадини дарҳол англади ва кўз ифодаси билан маъқуллаганини билдирди.

Суҳбатнинг хайрли тугаганидан хурсанд бўлган Али Баҳодир Худобахшни едириб-ичиришларини тайинладида, ўз оромгоҳига йўл олди. Мўтий Бай ҳам ўз хонасига кетди. Кетаётиб, бир зум Худобахшга тикилди. Бу қарашдан Худобахш нилуфарнинг нозик бўйини туйди...

23

Лакшмий Бай ҳали бутунлай кучга кирмаёқ боққа сайр қилгани чиқа бошлаганда ўғли икки ойлик бўлган эди. Малика шод эди. Фарзандига бўлган меҳр-муҳаббати қалбини лиммо-лим тўлдирганди. У оналик бахтининг нашъу намосини сурмоқда эди.

Гангадҳар Рао эндиликда қарийб барча вақтини малликанинг оромгоҳида ўтказар, дилхоҳ ўғлини шириншакар сўзлар билан эркалар эди. Жҳансийнинг қаттиққўл ҳукмдори жуда ўзгариб кетган эди. Илгариги шафқатсизлигидан асар ҳам қолмаганди. Бунинг аввал халқ пайқади ва миннатдорлигини билдириб, уни «пуштипаноҳ», деб атаётган эди.

Жҳансийга Тантиа Тўпе келди. У Рожанинг командирларидан бири полковник Муҳаммад Зама Хонниқига тушди. Бу ердан сал нарида Жўҳий яшарди.

Бир кун алоҳа Тантиа малика билан холи суҳбатлашди.

— Сиз, албатта, даъданинг ўлганини эшитган бўлсангиз керак. Сизга яна шунинг айтишим керакки, унинг нафақаси бекор қилинди. Тавба! Ғазабимни изҳор қилишга тилим ожиз.

— Мен бетоб эдим, шунинг учун мендан яширишган,— деди Лакшмий Бай маъюс.— Қанчалик пасткашлик қилибди бу инглизлар!

— Уларнинг қонларида бор бундай қилвирлик. Инглизлар секин-аста бутун мамлакатни қўлларига киритмоқчилар. Бизларнинг рожаларимиз ва навобларимиз, қолаверса, Барода, Индур, Гвалиор, Ауднинг ҳукмдорлари вақтларини хушлашиб, наша чекиш билан оворалар, оламни сув босса, тўпиқларига чиқмайди.

— Нафақани бекор қилганлари ҳақидаги қарорга қарши қандай тадбир кўрдинглар?

— Генерал-губернаторга шикоят ёзиб юборгандик, ҳатто кўриб чиқмабди ҳам. Саводхон ва оқил бир одамни Англияга юбордик, бироқ у ерда ҳам ҳеч ким додига қулоқ солмабди, ҳамма бу ишнинг менга дахли йўқ, дегандек ўзини четга олибди.

— Яна нима қилдинглар?

— Ҳеч нарса. Наъна соҳиб билан Рао соҳиб мени сизнинг ҳузурингизга юборишди. Улар сизнинг ақли идрокингиз ва топқирлигингизга умид боғлашяпти.

— Лакҳнавга навоб соҳиб ҳузурга бормадингми?

— Бордим. Навоб сон-саноқсиз қўшиқчи қизлар, раққосалар ва масхарабозлар орасида яшаркан. Улар ҳечам унинг ёнига йўлатишмади. Улар нима дейишганини эшитинг-а! Ҳукмдор сизни келаси йили қабул қилади...

Малика хандон ташлаб кулди, унинг рангпар чеҳрасидаги табассум бамисоли кечки осмондаги оқиш булутлар орасида чақнаган чақмоқдек чақнади. Лакшмий Бай ҳали бедармон эди, илгариги қизиллик чеҳрасига қайтмаганди.

— Мен навобнинг бош министри билан учрашдим, у ҳинд, — деди Тантиа гапида давом этиб. — Лекин камбағалдан ниманиям тама қиларди? У, қўлим қисқа, ёрдам қилолмайман, деди. Кейин бир неча заминдорлар билан учрашдим. Улар, бўш келманг, дадил ҳаракат қилинг, биз қўллаб-қувватлаймиз, дейишди.

Малика ўйга толди.

— Ешлигингизда сиз Шиважийни, Бажи Раони, Чхатрасални ёдга олишни яхши кўрардингиз...— деди Тантианинг хаёлини бўлиб.

— Мен буларни ҳеч қачон ёддан чиқармайман. Чхатрасалнинг номи ҳали-ҳануз Жҳансий халқи учун муқаддас.

— Лекин амалда қачон бунга ишонса бўлади?

Маликанинг чеҳрасида билинар-билинемас табассум

ўйнади. Танτια уни таниди, кичкина Ману бирон-бир қарор қабул қилаётганида ҳамма вақт шундай кулиб қўярди. Энди бу кулги унинг қалбида умид учқунларини уйғотди.

— Тўпе, — деди Лакшмий Бай, — ҳали мавриди келгани, халқнинг сабр косаси тўлгани йўқ. Бизнинг узлуксиз адоватимиз халқни эзиб юборди. Унга пича тиним бериш керак. Одамларимизнинг қалбида озодлик орзуси ҳеч қачон сўнмайди. Улуғ Рамдас озодликка даъват этди, Шиважий озодликни орзу қилди. Чхатрасал бутун ҳаётини унга бағишлади. Бу одамларнинг номлари халқ орасида эҳтиром билан тилга олинади.

— Малика, буларнинг ҳаммаси яхши, бироқ ҳаёт бошқа нарсани кўрсатяпти. Назаримда, халқимиз— ҳиндлар, мусулмонлар мудраётганга ўхшайдилар, уларни...— деб Танτια ҳаяжонланиб гапирётган эди, малика унинг сўзини бўлди:

— Дўстим, халқ ҳеч қачон мудрамайди. Аниқроғи, уларнинг ҳукмдорлари мудрамоқда.

— Ундай бўлса, Наъна соҳибга нима дей?— деб сўради Танτια.

— Унга бориб шундай денг: у шай бўлиб турсин, фурсат келишини тоқат қилиб кутсин. Худди шундай денг шай бўлиб турсин. Қаддимни тиклаб олишим учун менга андак фурсат керак. Соғайиб кетганим ҳамоно эзгу орзумни амалга ошириш учун бутун кучимни ишга соламан. Ҳамма вақт ўз олий тилагинга содиқ бўл. Бунинг учун ҳеч нимангни аяма.

Танτια кетмоқчи бўлиб турган эди, малика бир савол билан уни тўхтатди:

— Деҳлида вазият қандай?

— Подшо ҳақида сўраяпсизми? Бояқиш бир кунини кўриб юрибди, йилига тўққиз минг рупия нафақа олади, шеър битади, бутун вақтини шоирлар орасида ўтказди. Бироқ Компания совға-салом билан уни рағбатлантирмайди, аксинча, башарти подшо ўзини Ҳиндистоннинг шоҳи деб аташдан тиймаса, нафақани бекор қиламиз, деб пўписа қияпти.

— Наҳотки мусулмонлар бу писандага қулоқ қоқмай рози бўлишса?

— Воқеалар қандай тус олишини айтиш маҳол,— деди Танτια...

Бу суҳбатдан кейин хиёл вақт ўтгач, Танτια йўлга

тушди. Унинг яна Жҳансийда бир неча кун қолгиси бор эди-ю, лекин Битҳурда уни ишлар кутмоқда, шошилиши керак эди.

24

Лакшмий Байнинг нуридийдаси уч ойга тўлар-тўлмас қазо қилди. Малика билан рожа тақдирнинг бу зарбасидан икки йилча ўзларига келолмай юришди. Ғам чекавериши Гангадҳар Раонинг соғлиғини барбод қилди. Энди у тез-тез касал бўлар, баттар тажанглашган эди.

Кунлардан бир кун рожа Али Баҳодир ора-сира Худобахшни уйда қабул қиларкан, деган хабарни эшитиб қолди. Бу арзимаган гуноҳи учун навобдан сарофини тортиб олди, унга фақат Лаччў Байнинг уйини қолдирди.

Рожани сарой табиби Пратопошў Мишра муолажа қиларди. 1856 йилнинг ошвин¹ ойида кузда улуғ айёмларнинг бирида Гангадҳар Рао ўзини тузук сезди. Табибнинг шарофати билан соғайдим, деган ўйга бориб, унга бениҳоя лутфу карам қилди. Пратопошў Мишранинг жанжалкашлиги ва қўполлигини ҳам кечириб юрди. Бир куни Дашаҳра² шарафига уюштирилган дабдабали дарборда — ошвин ойининг муқаддас ярмисида, ўзинчи кунида у рожага қўшнисидан шикоят қилди.

— Маҳорожа, — мен янги уй қурмоқчиман, эскиси торлик қилиб қолди. Бироқ қўшним ўтакетган аблаҳ одам. Дурустгина пул берсам ҳам ерини сотмаяпти. Сотмайман дедим, сотмайман дейди. Унда қаерга уй қураман? Бу қароқчини уясидан қувиб чиқарса яхши бўларди...

Рожа унинг гапини қайтарган эди, табиб томдан тараша тушгандек деди:

— Агар гап шундай бўлса, мен шаҳар ташқарисида янги шаҳарча — кичик Жҳансий барпо қиламан. Буюринг, маҳорожа. Бу ёғи ўзингизга ҳавола. Ё мен янги

¹ Ошвин — ҳинд календарида еттинчи ой, сентябрь-октябрга туғри келади.

² «Гангининг туғилиши» шарафига ўтказиладиган диний байрам.

уй қуриб шаҳарда қоламан, ё янги шаҳарча барпо қилиб, тўрт томонини девор билан ўраб оламан.

Бундан уч йил олдин бундай густоҳлик учун рожа уни ўлим жазосига буюрган бўларди. Энди унинг иродаси сусайган, кучи қирқилган, шу билан бирга, руҳи ҳам сўнган эди. Рожа табибга уй қуришга рухсат берди. Табиб одамгарчиликни унутиб, кўнглига келган номаъқулчиликни қилишга киришди. Шаҳарча-ку, қуролмади, албатта, лекин баланд девор олдирди. Бу девор ҳозиргача шаҳар дарвозасидан ташқарида Пратопшоҳ Мишранинг «букилмас иродаси» сифатида бус-бутун турибди.

Табаррук ошвин ойининг ярмисида ўнинчи кун охирлаб қолганда Дурга шарафига ва Рома галабасига бағишланган байрамлар пайтида Гангадҳар Рао яна мазаси қочиб ётиб қолди. Бу сафар унинг меъдаси бузилди. Қанча даволашмасин, нафи бўлмади, рожанинг аҳволи тобора ёмонлаша борди.

Бу вақтда Жҳансийда сиёсий агент ёрдамчиси майор Малькольм эди. Рожанинг бетоблигини эшитиб, у инглиз врачларини ишга солмоқчи бўлди, бироқ маҳаллий луқмони ҳақимлар обрўлари тўкилишидан қўрқиб, тақаббурлик билан бу таклифни рад этишди.

Улуғ маъбуда Лакшмий ибодатхонасида тинмай диний китоблар ўқишди. Жҳансийнинг барча ибодатхоналарида рожанинг дардига даъво тилаб ибодат қилишди. Ноябрьнинг учинчи ҳафтасида рожанинг бутунлай мазаси қочди. Бироқ Пратопшоҳ Мишра, мен ажойиб дори тайёрладим, ҳукмдорни кўз очиб-юмгунча даволайман, деб комил ишонч билан хабар қилди. Бироқ бу дори ҳам кор қилмади. Рожага энди умуман ҳеч нарса ёрдам қилмасди. Ниҳоят, хасталикдан адоий тамом бўлган рожа минг машаққат билан илжайиб сўради:

— Хўш, Мишра, шаҳарингни қуриб битирдингми?

Рожа жавоб олмаёқ ҳушидан кетди. Мўрапант билан бош министр Нарсинҳ Рао ташвишланиб тўшак ёнига югуриб келишди. Рожа ўзига келганида Нарсинҳ Рао хитоб қилди:

— Ҳамма иш яхши бўлади, маҳорожа! Ташвишланишга ўрин йўқ. Амрингизга мунтазирмиз, буюринг, ҳукмдор!

Рожа ҳамма гапга тушунди. У ўзига анча вақтдан

бери тинчлик бермай келаётган фикрни ўртага ташлади:

— Мен ҳали яшайман! Яқин кунлар ичида Пра-топшоҳ Мишранинг янги шаҳарчасини кўргани бораман, ҳа-ҳа! Лекин... ҳеч биримиз дунёга устун бўлмаймиз... Мен ўғил бола асраб олишга жазм қилдим.

Мўрапант билан Нарсинҳ Рао энтикиб қолишди.

Рожа гапида давом этди:

— Қариндошим Васудев Рао Невакарнинг Онанд Рао деган ўғли бор. Беш яшар. Чиройли, зеҳни ўткир бола. Ана ўшани асраб олмоқчиман. Борди-ю, муҳтарам маликам эътироз билдирмаса, бу ишни бугуноқ рисоладагидек қилиб амалга оширмоқчиман.

Лакшмий Бай розилик берди-ю, дарҳол бўлажак маросимга тараддуд кўра бошлашди. Маросимга сардорлар, савдогарлар, барча жамоаларнинг оқсоқоллари ва инглизлар — капитан Мартин, сиёсий агентлик лавозимини олиш учун яқингинада Жҳансийни тарк этган Малькольмнинг сафдоши майор Эллис таклиф қилинди.

Рожа уларнинг кўзи олдида Онанд Раонин ўғил қилиб олди. Болага Дамўдар Рао деган янги исми қўйишди.

Меҳмонлар тарқалиб кетди. Уларни иззат-икром ва бисёр совға-саломлар билан кузатишди. Рожа ёнида майор Эллис, капитан Мартин, Мўрапант ва бош ми-нистр Нарсинҳ Рао қолишди. Шу ерда парда ортида Лакшмий Бай ўтирарди.

Рожа Компания ҳокимияти номига арзнома ёздирди. Арзнома мазмунини ўзи айтиб турди:

«Ҳали Бунделкҳандда Компания ҳокимияти ўрнатилмасиданоқ ота-боболаримиз Компанияга сидқидилдан ҳар томонлама ёрдам бериб келишган. Ўзим ҳам ҳар жиҳатдан уни қўллаб-қувватлаб келдим. Компания ҳокимияти бир неча бор бизнинг хонадонимиз билан шартнома тузиб келган, булар ҳам бизнинг баъзи ҳуқуқларимизни тасдиқлайди. Ҳозирги пайтда қуйидагиларни маълум қилишга ўзимни ҳақли деб биламан. Мен бетобман. Соғайиб кетишимга шубҳа қилмайман ва ўз фарзандларим бўлишидан умидимни узмайман. Бинобарин, касалликдан бутунлай соғайиб кетиш даргумон бўлгани ва хонлигим қўққисдан вориссиз қолиш эҳтимолли борлигини назарга олиб, мен ҳинд диний анъаналарига биноан қариндошим Онанд Раонин асраб олмоқчиман. Бола беш ёшда, у менинг набирам бўлади. Мен

асраб олганимдан кейин бола Дамўдар Рао деган ном олади. Мабодо, ўлиб қолсам, уни Жҳансий тахтига ворис деб ҳисоблашингизни илтимос қиламан. Хотиним, малика Лакшмий Бай, вориснинг онаси сифатида барча ҳуқуқлардан фойдаланиши ва бола вояга етгунча хонликнинг тўла ҳуқуқли ҳукмдори бўлиб қолиши шарт. Менинг яна бир сўнги тилагим шуки, хотиним ҳеч қандай муҳтожликни кўрмаса».

Рожа хат солинган конвертни Эллисга берди. Унинг томоғи бўғилиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Парда орқасидан бўғиқ фарёд эшитилди.

— Мен сизни дўстим деб биламан, майор соҳиб,— деди Гангадҳар Рао Эллисга. — Сэр Малькольм ҳам менинг дўстим, Гордон эса, нақ иним... у... уни... бу... ерда... кўрсам... хурсанд бўлардим...

Кейинги сўзларни рожа минг машаққат билан гапирди, юраги уюшиб қолди. Ҳансираб, бутун кучини тўплаб жилмайди, бу жилмайиш изтиробларини енгилла, оғриқ азобига чидашга унга кўмак берди.

— ...Гордоннинг ҳуққаси кабинетимда турибди. Агар чекишни истасангиз, уни олдириб келаман...

— Йўқ, ҳукмдор.

— Бир қаранг-а, майор соҳиб, Дамўдар Рао қанчалар чиройли. У бўладиган бола. Менинг маликамдек она тарбиясида у Жҳансийни машҳур қилади.

Парда ортидан ўксиб-ўксиб йиғлаган овоз эшитилди. Эллис пардага кўз қирини ташлади-ю, юзини ўгирди.

— Нима ўзи? Йиғлаяпсанми?— деди рожа овози қалтираб. — Менга ҳеч нарса қилгани йўқ. Рухсат эт, гапимни тугатай...

Малика тинчланишга ҳаракат қилиб аста йўталди.

— Майор соҳиб, менинг хотиним малика аёл киши, лекин унинг салоҳиятига манман деган эркаклар ҳам ҳавас қилиши мумкин...

— Ҳукмдор, кўп гапириш мумкин эмас сизга,— деди Эллис,— соғлигингизга зарар қилади бу.

— Йўқ... йўқ...— деди рожа гўё босинқираётгандек.— Малика хонликини дўндириб бошқаради, ёш Дамўдар Рао сизни ташвишга солмай қўя қолсин... Жҳансий аҳолиси мен учун жуда азиз... Истардимки, халқим бахтиёр бўлса... Мен тортиқ қилган барча нарсаларим рожаларидан хотира сифатида ўзларида қолса... Мугҳал Хон беназир хонанда, майор соҳиб!

Эллиснинг хаёлига йилт этиб, рожа алжираяпти, деган фикр келди-ю, кайфияти бузилди.

— ...Мен унга фил совға қилдим. Фил ўзида қолсин... унинг барча пуллари... нафақаси... ҳам қолсин...

Рожа йўталди ва энтикиб қолди. Лабида қон кўринди. Қўшни хонадаги Пратопшоҳ Мишрани чақирди. У дори берган эди, рожанинг аҳволи бирмунча енгиллашди. Бироқ табиб бу ҳол узоққа бормаслигини фаҳмларди.

— Эллис соҳиб,— деди Гангадҳар Рао базўр жилмайиб,— бу улуғ ҳаким ниҳоятда қайсар. У қўярда-қўймай мендан ўз шахрини қуришга рухсат олди.

Пратопшоҳ Мишра кўзи филтиллаб, илдам чиқиб кетди. Рожа яна заиф жилмайди.

— Томошалар қўйиладими, йўқми, бундан қатъий назар, театримдаги актёрлар хазинадан маош олаверсинлар. Бу менинг амрим...— у яна йўталди. Бу сафар қон тирқираб кетди...

Яна югурганча Пратопшоҳ Мишра келди ва чўрт кесиб:

— Маҳорожа, зинҳор-базинҳор гапиришингиз мумкин эмас...— деди.

— Пича тинч қўй, Мишра,— деб унинг сўзини бўлди Гангадҳар Рао.— Шу билан тамом-вассалом. Ҳадемай ёрдамнинг кераги бўлмай қолади...

Шу пайт ҳамма рожанинг башараси қийшайиб кетганини кўриб даҳшатга тушди. У оғриқ азобига бардош бериб, шивирлаб деди:

— Майор соҳиб... майор соҳиб... сўнгги бирдан-бир... илтимосим... Жҳансийни вориссиз қолдирмаслик керак...

Шунча вақтдан бери чурқ этмай ўтирган капитан Мартин, Эллисга кетиш керак, деган ишора қилди. Бироқ у ўрнидан туришга улгурмай, рожа яна гап бошлади:

— Рассом Сукҳлаъл, шоир Ҳридаеш...

Эллис ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Ҳукмдор, биз кетяпмиз. Бироқ чақирганингиз ҳаммоно этиб келамиз.

Рожа диққат билан бир нуқтага тикилганча қолди.

— Майор соҳиб,— деди у ниҳоят оҳиста,— унутиб юборманг. Мен сизга ишонаман. Илтимосимни ёдингизда тутинг... Бу ҳақда губернатор соҳибга...

Гангадҳар Рао ортиқ ҳеч нима деёлмади. У ҳушини йўқотди.

Эллис билан Мартин кетишди.

Лакшмий Бай парда орқасидан югуриб чиқиб, беҳуш чўзилиб ётган Гангадҳар Раони кўрдию чинқириб юборди.

25

У пайтларда округ маҳкамаси биносида почта жойлашган эди. Почтадан сал нарида инглизлар клуби бор эди. Эллис билан Мартин ватандошлари билан кўнгил очгани ўша ерга йўл олдилар. Улар клубга киришлари биланоқ рожанинг соғлиғини сўраб, савол ёғдирдилар.

— Жҳансий ҳукмдорининг аҳволи чатоқ. Тузалишига умид йўқ...

— Ваҳшийлар усули билан даволагандирлар-да?

— Бўлмасам-чи. Табиб — ғирт нодон, рожага қандайдир дорини ичриб ётибди.

— Капитан Эллен даволай қолсин-да.

— Бу ҳиндларнинг қанчалик мутаассиблигини билмайсизми. Рожа инглиз врачининг қўлидан дори-дармонни олмаса ҳам керак.

— Балки тузалиб кетар... тузалмаса, нима бўлади?

— У ворис ўғил асраб олди.

— Ростдан-а? Қачон?

— Бугун, менинг кўз олдимда.

— Ворис ўғил асраб олди? Бундан чиқди, Жҳансий-да бу халқ ҳали анча-мунча вақт ҳукмронлик қилар экан-да?

Эллис бу суҳбатни давом эттиришни ноҳўя деб ҳисоблаб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Айтишларича, малика жуда чиройли эмиш,— деди инглизлардан бири.— Боз устига, абжир чавандоз эмиш. Бордию рақсни ҳам эшиб юборганида нур устига аъло нур бўларди-да!

— Овозингни ўчир, кўрнамак,— деб Эллис унинг гапини бўлди,— ахир сен унинг мулкидасан-а. Ҳиндлар рожалари ва маликаларини беҳурмат қилганларни ёмон кўради.

— Э, жин урсин ўша ҳиндларингизни, улар нимаю бир тўда аҳмоқлар нима, барибир. Лекин сўзингизни эътиборга оламан. Қандайдир маликалардан қўрққаним учун эмас, шунчаки улар билан пачакилашиб ўтиришни

истамаганимдан шундай қилмоқчиман. Келинг, қайтага ичганимиз маъқул. Йўқса, бир ойлик маошимни ўртага қўйиб гаров ўйнардимки, ҳар қандай... Дарвоқе, майор, ҳамма тасдиқлаптики, рожа рақс тушишга уста экан. Ҳар нима бўлганда ҳам бир вақтлар унинг театрида жозибаги таннозлар бўлган... Рақсни жуда қотиришган.

— Буни биз одамлардан эшитганмиз,— деди Эллис.— Рост, бошқа ерларда мен бот-бот ҳинд раққосаларини кўриб юрардим. Уларга мафтун бўлганман, деб айтолмайман. Бу мамлакатнинг рақсларида ҳам на жозиба, на латофат бор.

— Э, уларнинг қандай рақс тушишларининг менга аҳамияти йўқ. Ишқилиб раққосалар сулув бўлса бўлгани...

— Қизиғи шундаки, ҳиндлар бизнинг рақсларимизни бачкана деб ҳисоблашади. Мен уларни клубимизга келишларини тақиқлаб қўйдим. Бундан фақат навоб Али Баҳодир мустасно, у бошқалардан ақлли.

— Ўзини ҳамма нарсани биладиган одам қилиб кўрсатади.

— Йўқ, баъзи нарсаларнинг у чиндан ҳам фарқига боради. Биз учун ақлли ва керакли одам. Ўзингиз биласиз-ку...

— У бир нечта дўстларини олиб келмоқчи.

— Бунинг ҳеч ҳожати йўқ,— деди Эллис.— Мен бунақа нарсаларни ёмон кўраман.

— Бунинг сизга нима оғир-енгиллиги бор?

— Бизнинг аёлларимиз ҳақида бўҳтон тарқатадилар.

— Ҳеч бало қилмайди. Ишқилиб бу бўҳтон гаплар армия билан полициячиларнинг қулоғига етмаса бўлгани.

— Тўппа-тўғри. У ердагиларнинг барчаси ақлдан озган. Ўқларни тишлаб очишдан бош тортишди. Боплаб адабларини бериб қўйишга тўғри келди. Шундагина бу ҳайвонлар ювош бўлиб қолишди. Ахир бизлардан оладиган маошни улар етти ухлаб тушларида ҳам кўрмаган.

— Эшитишимча, сизнинг эскадронингизда аскарлар кўрикка пешоналарини бўяб келганмиш?

— Ҳа, улар, бу бизларнинг табақа белгимиз, дейди. Ҳаммасини ер ютсин. Қандай ёввойи ўлка!

— Бу ваҳшийлар ҳеч нимани тушунишни истамайди. Бу ирим-сиримлар бўлмаса ҳам бир баҳарнави эди!

Тагин бу ернинг одамлари қанчалик танбаллигини айтмайсизми?

— Ҳа, нимасини айтасиз, жоҳил, нодон халқ. Бироқ инглиз тили ва христиан дини уларнинг ақл-идрокини равшанлаштиради. Шунинг учун мактабларда тавротни мажбурий равишда ўқитиш ишини йўлга қўймоқ жоиздир. Ана шундагина ҳиндларни маърифатга эриштириш мумкин, ўшандагина бизнинг маданиятимиз уларнинг қон-қонига сингиб кетади.

— О, унда ҳиндлар Шекспир, Вальтер Скотт, Байронларни ўз азиз-авлиёларининг битикларини ўқигандек ўқишар экан-да. Ахир улар кўз очиб-юмгунча ўзларига пири муршид яратиб оладилар-ку!..

— Гангадҳар Раонинг театрида дабдабали «драма» номи остида қандай бемаза нарса қўйилганига энди ақлим етаяпти!

— Йўқ, йўқ, сиз адашяпсиз. Уларда ажойиб асарлар бор. Мен ҳатто Вильямс таржима қилган «Шакунтала»ни ўқиб чиқдим. Бебаҳо нарса! Тўғри, Шакунтала Шекспирнинг «Бўрон»идаги Миранда олдида ҳеч гапмас, аммо унинг ўзига хос фазилати бор...

— Хўш, ўша ҳинд ва мусулмонларнинг шунақа китоблари кўпми?

— Нима десам экан сизга. Ҳиндларда ёлғиз «Шакунтала»ю Веднинг баъзи нарсалари ва шу тахлиг иккита китоб... Мусулмонларда қуръон, «Гулистон», «Бўстон» ва Умар Хайёмнинг шеърлари. Бор-йўғи шу. Қолгани бутунлай бемаъни нарсалар.

— Нақ лорд Маколейнинг гапини гапиряпсиз-а...

— Хўш, Маколейнинг гапи нотўғрими? Сизларнинг энг яхши китобларингиз кичкина бир шкафга жо бўлади, деганида у ҳиндлар билан мусулмонларга катта илтифот кўрсатган.

— Онт ичиб айтаманки, Маколей ўла қолса, бундай аҳмоқона гапни айтмайди! Менимча, уларнинг яхши китоблари шкафчага эмас, шкафчанинг бир бурчагига бемалол сиғади!

— Лекин уларнинг баъзи раққосалари ҳақиқий парилардир.

— Бир талай тақинчоқларни осиб олишади, холос.

— Лекин эътироф этинг, баъзи ҳаракатлари ва муқомлари жуда жозибали.

— Балки сизга уларнинг қўшиқлари ҳам ёқар? Е

тавба, нукул увиллаш-ку! Торнинг майин овози ва дўм-биранинг гум-гуми ҳақиқий музикадир! Уни эшитиб, ўйинга тушиб кетгинг келади!

— Ҳиндистонда ҳамма нарса соз — иқлими сахий, табиати... Шу бидъат-хурофотлар бўлмаганда-ку! Ҳа, одамлари ҳам ўлгудек дангаса.

— Лекин ўғри ва талончилардан ҳеч кимга тинчлик йўқ.

— Ҳечқиси йўқ, бу каллакесарларнинг танобини тортиб қўямиз. Шунинг учун ҳам Ҳиндистондамиз.

— Хонликларда ҳақиқий ҳокимият йўқ, ҳамма ерда бошбошдоқлик.

— Ҳикоя қилишларича, бир хонликка атир сотувчи савдогар келибди. Қандайдир сардор ўттиз олти минг рупиялик атир сотиб олибди. Фалокат босиб, савдогар бирданига, менда бундан ҳам яхши атир бор, деб юборибди. Шунда сардор, узоқ ўйлаб ўтирмай, харид қилган барча атирини отларининг думидан қуйибди ва: «Менга бунақа атирнинг кераги йўқ. Отларнинг думи булардан хушбўй бўлади, бордию сен менга энг яхши атирингни сотсанг, уни мен эшагимнинг думидан қуяман», дебди. Бу гапни рожа эшитиб, унга мукофот тариқасида етмиш икки минг рупия юборибди. Пулларни у хазинадан олган, албатта!

— Бу Жҳансий рожаси ҳақидаги афсона, холос.

— Мен бу ишни қари Деҳли подшосига тақашганини эшитгандим.

— Чол бутунлай шеърлари билан ўралашиб қолди!

— Нима учун уни ҳалигача император деб аташади?

— Ҳурмат юзасидан-да.

— Ҳурмат нима қилади бу ерда! Уларга император битта эканлигини тушунтириб қўйишга фурсат келди. Бошқасига ҳожат йўқ. У Англияда. Яшасин Англия тожи, ура!

— Ура! Ўзларини рожа ва подшо деб атайдиган бу исқиртлар йўқолсин!

— Энди бу ҳақда очиқ гапирса бўлади. Ҳадемай Ҳиндистоннинг барча тахтлари оёғингиз остига қулайди. Ҳиндистон христианларники бўлади. Англия ҳукмдорлиги абадулабад ўрнатилади. Лекин ишни ими-жи-мида олиб бориш керак.

— Ими-жимиди?! Бу кечириб бўлмас хато бўлур

оди. Бунда ошиғич, қатъий тадбирлар кўриш керак. Дастлаб исёнчиларни босиш, талончиларни йўқотиш, деҳқончиликни кўтариш, савдо-сотиқни ривожлантириш даркор. Бундан ташқари, биз ҳинд аслзодалари орасидан ўзимизга суянчиқлар топишимиз, инглизчани чалачулпа биладиган ҳиндларни хизматга тортишимиз, уларга Англияни ҳурмат қилишни ўргатишимиз керак. Бу ҳурматни улар барча халққа етказадилар. Шунда бизнинг обрў-эътиборимиз бир умрга мустаҳкамланади. Фарзандларимиз эса уларни бизлардан ҳайиқишга мажбур қилишади, оқибат-натижада бу муваффақиятимизнинг гарови бўлиб хизмат қилади.

— О-ҳо! Сиз файласуф экансиз-ку, азизим!

— Э, қуриб кетсин, мени фақат бир нарса — хонликлар ташвишга солади.

— Бўлмагур гап! Сабр қилиш керак. Биз чамаси, давлат арбобларимизнинг донолиги ва фаҳм-фаросати-га умид боғлашимиз керакка ўхшайди. Шунини ҳам унутмангки, эндиликда генерал-губернатор Ҳиндистонда ўзи кон, кўланкаси майдон. Баъзи рожаларни ва навобларни асраш ҳам қарз, ҳам фарздир. Уларнинг мулкларида зулм ва қонунсизлик бўлиши биз учун жуда муҳимдир, шунда бизнинг қўл остимиздаги ерларда яшовчи ҳинд аҳолиси бу мудҳиш воқеанинг бевосита шоҳиди бўлади. Бизнинг итоатимиздаги ҳиндлар яшаш шарт-шароитлари хонликлардаги биродарлари ҳаётидан анча-мунча яхшилигига иқрор бўладилар, шу боис, Компания ҳокимиятини астойдил қўллаб-қувватлайдилар. Мана, гап нимада!

— Халқ орасида юқори ва паст ижтимоий гуруҳларга бўлинишни ҳам сақлаб қолиш даркор.

— Табақаларни демоқчисиз-да. Табақалар бу ерда ҳаддан ташқари кўп, улар қадимдан мавжуд. Бу тўғри, лекин уларнинг бизнинг сиёсатдаги ролини, менимча, ошириб юбордингиз... Биз учун муҳими бошқа нарса, ҳамма жойда заминдор ва тааллуқедорларни¹ бу ишга жалб қилиш керак. Бенгалияда бу нарса амалга оширилган. Заминдорлар билан тааллуқедорлар халқни жиловлаб туради, ҳар хил хуружларни бостиради, оқибатда бизларнинг хавотирланишимизга ўрин қолмайди.

Мана, сиз мени ноҳақ дедингиз. Ахир ҳиндлар-

¹ Иприк ер эгалари.

даги табақанинг кўплиги ва мусулмонларнинг социал гуруҳлари бизга қўл келмайдими? Хўш, эътирозингиз борми бунга?

— Мен айтмоқчиманки, барча устунликлар заминдорлару тааллуқедорлар тарафида. Ниҳоятда мураккаб масала. Биздан ўткирроқ уста сиёсатдонлар бу ҳақда бекорга бош қотирмаган.

Инглизлар клубда баҳслашишни яхши кўрарди. Бугун ҳам авваллари тез-тез бўладигани каби, кайфи ошган баҳсчилар қизишиб, «ягона ва яхлит империя» тўғрисида оғиз кўпиртириб гапира бошладилар. Томирларда қон кўпириб, даҳанаки жанг авжига чиққанида бирдан отларнинг дупури қулоққа чалинди. У тобора кучайиб уй олдига қора терга ботган отларда бир нечта чавандоз келди. Ичкарига шиддат билан сипоҳий кирди-да, Эллисга честь берди.

— Жаноби олийлари, саройдан хабар қилишди ҳукмдор беҳуш ётганмиш.

Инглизлар қадаҳларни қўйдилар-да, маъноли кўз уриштирдилар.

— Айт уларга, ҳозир етиб бораман,— деди Эллис.

Сипоҳий чиқиб кетди.

— Рожа жон таслим қиляптими ёки ўлдими?— деди Мартин Эллисга тикилиб.— Ҳиндларнинг бор ҳақиқатни яширадиган одатлари бор. Бироқ рожа ўлса, наҳотки унинг асранди ўғли ворис деб тан олинади? Менимча, Дальхузи нима қилиш кераклигини билади...

— Жин урсин, хурмачангиздан ортиқ ичиб қўйган кўринасиз,— деб бармоғини бигиз қилди Эллис унга.

Худди шу пайт яна чопарлар отларини елдириб келишди. Сипоҳий маълумот берди:

— Жаноби олийлари, ҳукмдор бир оз тузук, ошиғич сизни сўраяпти.

— Оббо, иблис-э, тирик...— деб гудранди Мартин, бироқ барибир бу гапни асқар эшитиб қолди. Аламдан у сесканиб кетди ва бўйнини ҳам қилганча остона томон юрди. Эшик ёпилиши биланоқ Эллис Мартинга таъна билан қаради, бироқ Мартин тиржайиб, гап қотди:

— Йигит — ўзимизнинг хизматчимиз, ҳечқиси йўқ, кўниксин.

Эллис доктор Эллен ҳамроҳлигида саройга йўл олди. Рожани маликанинг оромгоҳига олиб киришди. Эл-

лис билан Эллен келганда Гангадхар Рао ҳушига келган эди, уларни кўриб у хурсанд бўлди. У дармонсизликни базур энгиб, снессий агент майор Малькольмга бугун Эллис олган мактубнинг айнан маъноси такрорланган мактуб жўнатганини айтди. Фақат Малькольмга у Компания ҳокимиятининг 1817 йилда Рамчандр Рао билан тузган шартномасини эслатган бўлиб, бу шартномада Жҳансий «бир умрга» Шива Рао Бҳау авлодлари ихтиёрига берилгани қайд қилинган, боз устига, ваъдани бажариш зарурлиги айтилган эди.

Рожанинг гапиришга қийналаётганини кўрган Эллис, уни гапдан тиймоқчи бўлиб уриниб кўрди. Бироқ у тўтилиб, ҳансираб, оромини бузаётган фикрларини то ҳушидан кетгунча сўзлади.

Рожа ҳушига келгач, Эллис ундан Элленнинг дорини ичишни илтимос қилди. Врач унинг тўшаги ёнига келди. Гангадхар Рао жирканиб афтини буриштирди, Эллендан гуркираб вино ҳиди келарди.

Эллен ўзича ўйлади: «Ғайридиннинг қўлидан дори ичармиди?» Кейин овозини чиқариб илова қилди:

— Ҳукмдор, биз дорига Гангнинг сувидан қўшамиз, шунда дори тоза бўлади. Сиз уни ичсангиз, дарров энгил тортасиз.

Рожанинг юз ифодасидан у Элленнинг гапига кўнди, деб ўйлаш мумкин эди. Аслида эса, инглизнинг тезроқ ёнидан кетишини истарди. Ахир ҳар бир ҳиндни ўлими олдидан вино ҳиди таҳқирлайди-да.

Дорини табаррук қилиш учун браҳманга юборишди, бироқ рожа барибир дорига қўлини ҳам теккизмади. Инглизнинг уддабуронлиги зое кетди.

Гангадхар Рао яна кун бўйи азоб чекиб ётди. Йигирма биринчи ноябрь кунни чошгоҳдан соат тўртларгача ухлади. Сарой олдада Жҳансий аҳолиси тўпланди.

Рожа ўқтин-ўқтин ҳушидан кетарди. Эртасига эрталаб унинг аҳволи баттар ёмонлашди. У фақат икки калма сўзни шивирлаб айта олди: «Ганг сувидан...»

Дарҳол унинг истаги бажо этилди.

Жони узилаётган рожа барча изтироблардан халос бўлгандек сизди ўзини. Бироқ бу ҳузурбахш онлар узоқ чўзилмади. Аччиқ алам билан сўнгги сўзларини айтди:

— Мен кўп жиноятлар қилдим... Кўпгина одамларни

нобуд қилдим... Илоҳим ҳамма мени кечирсин... ҳақ таоло...

Дод-фарёд, қий-чув саройни босиб кетди. Табиатан босиқ малика бу сафар ўзини тутиб туролмади, ҳиссиётига эрк берди. Мўрапант билан Наъна Бҳўпатқар маликанинг ёнига Дамўдар Раони олиб келишди. Улар бола унга тасалли берар, деб хаёл қилишган эди.

Гангадҳар Раонинг жасадини Лакшмий кўли бўйида ёндиришди. Бу маросимга Эллис билан Мартинлар келишди. Улар ёнида сипоҳийлар отряди бор эди. Азадорлик белгиси сифатида ҳаммаси қора кокарда кийган эди. Инглизлар дафн маросимини қизиқсиниб кузатар, ҳинд аскарлари эса рожани аччиқ кўз ёши билан кузатаётган Жҳансий аҳолиси ёнида таъзим билдириб жимгина турарди.

1853 йилнинг 20 ноябрида Эллис Хойтҳадаги сиёсий агентга Гангадҳар Раонинг мактубини жўнатди. Бу мактубни у кеча олган эди. Бир кун кейин эса у ерга Жҳансийнинг рожаси ўлгани хабар қилинди.

26

Малькольм Гангадҳар Раонинг мактубини ва унинг ўлгани ҳақидаги хабарни 25 ноябрда олди. У дарҳол генерал-губернаторга нома ёзди ва ўзининг номасига қўшиб Гангадҳар Раонинг иккала мактубини юборди. Бу мактублардан бирини Эллис юборганди, иккинчисини ўзи олганди.

Малькольм генерал-губернаторга бундай деб ёзди:

«Жҳансий рожасининг Компания ҳокимиятининг розилигисиз ворис ўғил асраб олишга ҳақи йўқ. Малика бағоят салоҳиятли аёл, халқ муҳаббатини қозонган, аммо халқ манфаати эътиборга олингудек бўлса, Компания ҳокимияти ўша халқ учун Жҳансийни малика бошқарганидан кўра бирмунча фойдали.

Шу билан бирга, мен ўйлайманки, маликага ойига беш минг рупия миқдорида нафақа белгилаш, рожанинг барча мол-мулкни ва шаҳардаги саройни унга бериш керак...»

Шундан сўнг Малькольм ишга киришиб кетди. Даставвал армияни қайта тузди, унинг сонини анча-мунча оширди.

Маликанинг яқин кишилари ўзларига Жҳансий Дамўдар Раога берилади, деб ишониб хонликни унинг номидан идора қила бошладилар.

XIX аср ўрталарида инглизлар Ҳиндистоннинг катта территорияларини ишғол қилдилар, шу билан уларнинг ерлари тобора кенгая борди. Шарқий Ҳиндистон компаниясининг сиёсати ва қуроли зафар кучди. Бироқ акционерлар орасида бундай шиддатли ҳаракатларга қарши норозилик билдирганлар ҳам бўлди. Улар боқинчилик урушлари Англиянинг обрўсига путур етказди ва британ халқининг табиатига тўғри келмайди, дейишди. Баландпарвоз бу гаплар замирида ишқилиб оламшумул ғалабаларнинг охири вой бўлмасайди, сувтекин қўлга киритилган сон-саноксиз бойликлар кўкка совирилмасайди, деган хавотирлик ётарди...

Истилочилик режаларининг ҳақиқий раҳнамоси Дальхузи эди. У ўз сиёсатини қаттиққўллик билан олиб борарди. У тўғридан-тўғри шундай дерди: «Биз жичча ҳам имкониятни қўлдан бой бермаслигимиз керак. Бизнинг амлоқларимизга майда ҳинд хонликлари туташ, бу нарса қатор кўнгилсизлик ва англашилмовчилкларга сабаб бўлмоқда. Борди-ю, биз ўша ерларни ўз қўлимизга олсак, хазина бойийди, хонликларнинг аҳолиси эса бизнинг идора усулимиз билан танишса, зарар кўрмайди».

Малькольмнинг мактуби Гангадҳар Раонинг васиятлари билан Калькуттага етиб келганда Дальхузи тафтиш ишлари билан Аудга кетган эди. Малькольм беш ой муттасил жавоб кутди.

27

Гангадҳар Рао вафот этганида Лакшмий Бай ниҳоятини саккизга кирган эди. Тақдирнинг аёвсиз зарбаси уни шунчалик қақшатдики, одатда қаттиқ совуқ нилуфарнинг нозик гулини шундай қақшатади. Бироқ маликанинг қалбида бир туйғу, бир истак бўлиб, бу унга далдаю дармон берарди. Унинг эзгу нияти — она диёрини чет эллик келгиндилардан тозалаб, унга ўзининг илгариги довуғини қайтариш эди. Вақтинча у бу ниятини қалбининг теран ерида яшириб келди. Фақат бир неча энг яқин дўстларигина бундан хабардор эдилар. Шундай кишилардан бири Тантиа Тўпе, бошқаси амакиваччаси ва болаликдан ўртоғи Наъна соҳиб эди.

Шу кунларда Наъна соҳиб ва унинг укалари дафи маросимида қатнашиш учун Битҳурдан келгандилар. Улар билан Тантиа соҳиб бирга эди. Инглизлар нафақадан махрум қилганлари учун улар ниҳоятда даргазаб эдилар.

Гангадҳар Раонинг ўлими уларга ҳам оғир мусибат бўлди: Компания Жалаунни забт этгач, фақат Жҳансийгина маратҳлар династияси бошқараётган ягона хонлик бўлиб қолди, шунинг учун улар инглизлар охириги таянчлари бўлган Жҳансийни эгаллаб олишларидан қўрқишарди. Шундай бўлсамн, улар болалик чоғларидан ардоқлаб келган озодлик тўғрисидаги орзу-умидлари чипнакка чиқар эди.

Малика илгаригидек қалъадаги саройда яшарди. Унинг ёнида дугоналари, соқчилар ва яқин кишилари бўларди. Шаҳардаги сарой, филхона, отлар, армия ва ҳарбий анжомлар, шунингдек, шаҳар ҳокимлиги унинг қўлида эди. Хонлиkning молиявий ва маъмурий ишларини унинг министрлари олиб боришарди. Бу орада инглизлар қўшинларини ва тўпларини мустаҳкамланган қароргоҳга суриб кела бошладилар. Булар ҳозирча ҳамма-нинг кўнглида ноаниқ хавф-хатар васвасасини уйғотди.

Наъна соҳибнинг укалари бевага таъзия изҳор қилишиб, Битҳурга қайтишди. Наъна соҳиб, Тантиа Тўпе Жҳансийда қолишди.

Уша кунн совуқ эди, қош қорайганда булутлар тўдалашиб, бўрон кўтарилди ва жала қуйди. Наъна соҳиб билан Тантиа Тўпе ҳали кун ботмасданоқ малика билан учрашгани саройга жўнашган эди. Сухбат кечки овқатдан кейин бошланиши керак эди, кейин улар уйларига қайтишмоқчи бўлишганди. Бироқ ҳаво айнигани учун саройда ётиб қолишга мажбур бўлишди.

Қабулхона залида Лакшмий Бай ёнида Сундар, Мундар ва Кошийлар ўтиришарди. Маликанинг салпал ориқлаган чеҳраси ҳамон жозибали, мардонавор ва амирона эди. Унинг катта-катта кўзлари яна ҳам тиниқ чақнарди. Унда одатдаги зеб-зийнатлар йўқ эди, бўйнида бир шода марварид, қўлида олмос узук кўринарди, холос. Дугоналари ҳам безаклардан воз кечмоқчи бўлишган эди, лекин малика уларни бу йўлдан қайтарди.

Гапни маликанинг ўзи бошлади.

— Бунделкханд хонлиги бамисоли ўчган шам, мойи бору ўти йўқ.

— Учган шамни ёндиришнинг иложи йўқми?— деди Наъна соҳиб дафъатан.

— Билмайман. Ахир мен илгаригидек ташқи дунёдан узилиб қолганман. Ўзинг нима дейсан?

— Мен бутун Бунделкхандни кезиб чиқдим. Биронта рожа билан суҳбат қуролмадим, шунга қарамай барибир вазият ойдинлашди. Рожалар бутун вақтларини зиёфатларда, сайру томошаларда ўйин-кулги билан ўтказишадди. Менимча, сардорларининг лаббайгўйлиги ва фуқароларининг итоткорлигидан кўзларини ёғ босган.

— Ҳа, Вирсинҳдев, Чхатрасал ва Далпатининг ватани Бунделкханд бундай бўлмаслиги керак эди, — деди малика қайғуриб.

— Лакхнав ва Деҳлида ҳам аҳвол бундан яхши эмас, — деди Наъна соҳиб.

— Малика, мен сизга Лакхнав билан Деҳлидаги аҳвол тўғрисида маълумот берган эдим, — деди Тантна.

— Мени малика деб атаманг, ёқмайди менга бу сўз.

— Яхши...

— Подшо қариб қолди, — деб Наъна соҳиб уларнинг суҳбатини бўлди, — ўз аҳволидан жуда хафа, у дардини шеърларида тўкиб соляпти. Унинг вориси чамамда ақлли-хушли бола. Бироқ у шу ёшдаки, бу ёшда подшонинг бутун авлод-аждоди бедаво дардга мубтало бўлган. Ҳойнаҳой, бу аччиқ қисматдан у ҳам қочиб қутулмаса керак.

— Гвалиор-чи?— деб сўради малика.

— Гвалиор рожаси ҳали ёш бола, унинг ўрнига инглизлар ҳукмронлик қилади.

— Индўрда нима гап?

— Индўрда мен бўлдим, — деди Тантна, — хонлик хомталаш...

— Ҳайдаробод-чи?

— Ҳайдарободда бўлганимча йўқ, лекин ҳукмдорлари инглизларга содиқ эканлигини биламан. Халқ эса жон-дили билан бизга хайрихоҳ.

— Панжобнинг сикх хонликлари-чи?

— Мен уларнинг баъзи бирларида бўлдим. Сикхларнинг қўшини кучли, инглизларни тор-мор қилишга қодир, лекин ҳукмдорлари ўлгудек очкўз, бир-бири билан қир-

пичоқ. Хуллас, инглизлар улардан хавотир олмаса ҳам бўлади.

— Ҳатто Жҳансийнинг ўзида ҳам ишонадиган ҳеч нарса йўқ,— деди малика.— Биз қўлимизда боридан ҳам ажраб қолишимиз мумкин.

— Йўқ,— деди Наъна соҳиб эътироз билдириб.— Жҳансий бизнинг таянчимиз, Ману. Бу бизларнинг ягона умидимиз.

Маликанинг гезарган лабларида ҳаммага таниш табассум жилва қилди.

— Нимага умид боғлашимиз мумкин?

Бу саволга Тантиа жавоб берди:

— Биз ишонамизки, инглизлар Дамўдар Раони тан олади. Албатта, Эллис бизга қарши генерал-губернаторни ва Компания директорларини гижгижлатар, лекин Қалькуттада менинг дўстларим бор, улар ёрдам беради.

— Эллис... Малькольм... Ҳаммаси бир гўр, генерал-губернаторга итоат этади,— деди малика.— Мен Қалькуттага бенгал Пуранчандни юбордим. У инглиз тилини сув қилиб ичиб юборган. У бир йўлини қилиб Дальхузи билан учрашади ва талабларимизнинг ўринли эканлигини унга исбот этади! Наҳотки генерал-губернатор шартномани бузишга журъат этса?

Тантиа қизларга маънодор қаради.

Лакшмий Бай унинг мақсадини тушуниб, деди:

— Сиз ҳамма гапни бемалол гапираверишингиз мумкин. Мен уларга ишонаман.

— Ахир булар маратҳ аёллари-ку,— деди Наъна соҳиб жилмайиб.

— Жҳансийда барча аёлларга ишонса бўлади,— деди малика,— менинг дугоналарим эса улар орасида энг асли.

— Дальхузи ва унинг тўдаси «Қуёш ва ой нур сочиб тургунча» тузилган абадий шартномамизни парча-парча қилиб йиртиб ташлади,— деди Наъна соҳиб қизишиб.— Жҳансий тўғрисидаги шартномани ҳам шу қисмат кутади. Ахир бу одамларда инсоф-диёнат деган нарса қолмаган-да. Улар учун шартнома бир varaқ қоғоз, тантанали қасамлар эса пуч сўзлар, холос. Бизлардан нафақанн тортиб олганларида уларнинг ўзлари йилига саккиз лак¹ ҳисобидан сизга ўттиз миллион тегади, дейиш-

¹ Бир лак — юз минг.

ган эди. Қани ўша пуллар?.. Йўқ, уларга асло ишонмаслик керак.

— Наҳотки, улар оддий арифметикани ҳам тан олмаса?— деб хитоб қилди малика.

Наъна Соҳиб бунга жавобан истехзоли кулиб қўя қолди.

— Инглизлар, — деди Тантна, — ўла қолса ҳам ўз фойдаларидан воз кечмайди. Замонанинг зайлига қараб, худди қадимий афсонавий қаҳрамонларимиз Ҳаришчандр ва Юдҳиштҳир каби олиҳимматдирлар, бироқ куч ўз томонларида эканлигига ишонч ҳосил қилгач, нағма чиқарадилар. Қанчалик ҳийлагарлик билан иш кўрадилар! Айримлари хўжақўрсинга олиҳимматлик қилаётганларида бошқалари уларнинг соясида талончилик билан шуғулланадилар. Гастингс Ауд¹ маликаларини чув туширгани ёдингиздами? Баъзи инглизлар унга қарши жинной иш қўзғайдилар, бошқалари пора бериб қутқариб оладилар. Бироқ бечора бенгал Нандакумарни дорга тортадилар.

— Лакҳнавда нима гап?— сўради малика Наъна соҳибдан.

— Тантнанинг гапларига қўшимча қиладиган ҳеч нарса йўқ,— деди Наъна соҳиб.— У ерда ҳозир осойишталик. Шубҳа йўқки, халқнинг шижоати зўр, лекин...

— Ахир халқ қудратли куч-ку!— деди малика. — Уни ҳеч нима билан букиб бўлмайди, қатъий ишонаман бунга. Шиважий Деҳлининг қудратли ҳукмдорига қарши бош кўтарганида рожалар ва навобларнинг мададига умид боғламаган, фақат халққа таянган. Унга оддий халқ, маоли кунбилар ёрдам берган. Ҳали-ҳануз, бу халқларнинг қалбларида озодликка муҳаббат ўти алангаланиб турибди. Имоним комил, Жҳансий аҳолиси ҳам мардлигу жасоратда маратҳлардан қолишмайди. Уларга ўшанда Шиважий етакчилик қилган эди, буларга сиз етакчилик қиласиз.

Наъна соҳиб билан Тантна Тўпе бошларини солиштириб, ўйга толдилар.

— Сизлар нима дейсизлар?— деди малика дугоналарига кўз югуртириб.

¹ 1782 йилда Ҳиндистоннинг генерал-губернатори Гастингс Ауд навобининг онаси ва тул хотинининг қимматбаҳо буюмларини тортиб олади, сарой хизматчилари қаттиқ қийноққа солинади.

Биринчи бўлиб Сундар гапирди:

— Малика, менинг ўзим кунби табақасига мансубман. Мен шуни айтишим мумкинки, сизнинг амрингизни бажо этар эканман, ўлимдан ҳам қўрқмайман.

— Сиз ҳақсиз, — деди Наъна соҳиб маликага мурожаат қилиб. — Биз ҳали халқ билан дурустгина яқинлашганимиз йўқ. Кўп вақт ўтмай халқ курашга кўзгалишига умид бор, лекин у раҳбарларсиз ҳеч нима қилмайди.

— Йўлбошчи йўлбошчини қидирмайди, — деб гап қистирди малика.

— Ҳақ гап. Биз умидсизликка тушмаслигимиз керак, — деб жавоб берди Наъна соҳиб.

— Биз ҳар қандай йўл билан ўз мақсадимиз саринтилишимиз керак. Ахир рожалар ва навоблар бир-икки авлоддан кейин туғилади, халқнинг кучи эса битмас-туганмасдир.

— Агар генерал-губернатор сизнинг ҳуқуқингизни эътироф этса, — деди Наъна соҳиб, — бизда куч тўплаб мустақиллик учун курашга тайёрланишга имкон туғилади. Аммо тўсатдан бу амалга ошмаса, унда нима қиламиз?

— Мен ўз ҳуқуқимдан маҳрум бўлишимни ҳатто хаёлимга ҳам келтирмайман. Борди-ю, лорд уларни эътироф этишни истамаса, уни мажбур қилиб кўндираман. Жҳансий хонликларининг барча аҳолиси менинг томонимда, бу ердаги одамлар эса Маҳораштрдаги маолилардан кам эмас. Қолаверса, Бунделкхандда ҳамма, браҳмандан тортиб бҳанггача қурол ишлатишни билади ва бу билан фахрланади.

Малика бу сўзларни айтаётганида кўзлари қатъият билан чақнаб турди. Наъна соҳиб билан Танτια Тўпенинг қалби шодлик ҳисларига тўлиб-тошди.

— Мен Англия армиясида ҳиндлар ва мусулмонларнинг кайфиятини билиб келаман, — деди Танτια.

— Йўқ, ҳозир қўйиб тур бунини. Аввал сен қишлоқларда туғилиб-ўсган уйларда нималар бўлаётганини билиб кел.

— Хўш, борди-ю, генерал-губернатор, сизнинг фойдангизга ажрим чиқармаса нима тадбир кўрасиз? Дарров уруш бошлайсизми?

— Вақт кўрсатади... Битхурдан Жҳансийга келганимдан бери анча нарсаларни ўргандим.

Қуёш ҳали булутлар пардасини чок этиб жамол кўрсатмаган бир вақтда, аёзли тонг пайтида Эллиснинг муҳташам уйи олдида (ҳозир округ суди жойлашган ерда) фил тўхтади. Филда қўнқайиб Али Баҳодир ўтирарди. Эллис билан Али Баҳодир борди-келди қилишар, навоб ўзини ҳатто инглизнинг ошнаси деб ҳисоблар, лекин кези келганда, ялтоқланишдан ҳам тоймас эди. Али Баҳодир филдан тушгани ҳамоно Эллиснинг хизматкори югуриб келди-да, меҳмонни таъзим бажо айлаб қарши олди.

— Соҳиб нима қиляптилар?— деб сўради навоб паст, ширали оҳангда. — У зотни бир кўрсам дегандим. Иш-қилиб жуда ҳам банд эмасилар?

— Йўқ, ҳузур, — деди хизматкор. — У ҳозиргина келди, идорада трубка сўриб ўтирибди. Келганингизни ҳозир хабар қиламан.

Хийла вақтдан сўнг хизматкор қайтиб келди ва Али Баҳодирни уйга бошлади.

Салом-алиқдан сўнг, ҳол-аҳвол сўрашгач, муддаога кўчишди.

— Малика шу маҳалгача илтимосномасига жавоб олмади. Балки илтимоси рад этилар?— деди Али Баҳодир ўсмоқчилаб.

Эллис кифтини учирди.

— Ҳеч нарса деёлмайман. Хўш, нима учун сиз бундай хаёлга келдингиз?

— Компания ҳокимияти ҳинд хонликлари нотўғри бошқарилаётганини кўриб, халқ бахт-саодатини кўзлаб уларнинг баъзиларида ўз тартиблари ва суд ишларини жорий қилдилар. Эҳтимол, бу хил тадбирлар Жҳансийда ҳам амалга оширилар?

— Мен бу нарсалардан тамомила беҳабарман, навоб соҳиб, — деди Эллис ясама соддадиллик билан. — Борди-ю, бу иш амалга ошса... Халқ янги ҳокимиятни ва янги қонунларни тан олармикин?

— Халқ жон-жон деб қабул қилади, майор соҳиб, — деди Али Баҳодир. Ахир марҳум рожанинг шафқатсизлиги ва ўзбошимчалигини ҳали ҳеч ким унутгани йўқ.

— Ҳа, — деди Эллис ҳамдардлик билан, — менга айтишган эди, арзимаган гуноҳлари учун одамларни чаён-

га чақтирган экан. Бечораларнинг ўлим олдидаги шикоятлари қулогимга етмаган.

— Мен сизнинг диққат-эътиборингизни бирмунча муҳимроқ масалалардан чалғитмоқчи эмасман, — деди Али Баҳодир овозини пастлатиб. — Бироқ жабр-зулмнинг қурбонлари юрагида ҳанузгача қон оқмоқда...

— Навоб соҳиб, мен бу одамларнинг номларини ва уларнинг бошларига солинган кулфатни билмайман, — деди Эллис ўз қизиқишини пинҳон тутиб.

— Жаноби олийлари, марҳамат қилиб, шундай аламдиддалардан бири ҳақида эшитинг. У бояқишнинг исми Худобахш. Авваллари у Жҳансий ҳукмдорининг марҳаматига сазовор эди, унга жогир инъом этганди, театрда рожа уни ёнига ўтқазарди. Бироқ кунлардан бир кун Гангадҳар Рао телба тўнини тескари кияди-ю, Худобахшни бадарға қилади, жогирни тортиб олади. Шўрлик афв сўраб, бир неча бор унга мурожаат қилди, бироқ барча илтижолари бекор кетди...

— Компания ҳокимиятига мурожаат қилмадимми?

— Эсимда йўқ, майор соҳиб, — деб жавоб берди навоб пешонасини ишқалаб, — мурожаат қилмаган бўлса керак.

Эллис калондимоғлик билан деди:

— Башарти Худобахш бизнинг ҳукуматимизга шикоят қилганида борми, инглиз резиденти унинг афвномасини адолат юзасидан кўриб чиқиб, рожани мажбур этган бўлур эди.

— Ўнда Худобахшнинг шикоятномасини сизга берсам бўладими? — деди навоб.

Эллис тараддудга тушиб қолди, лекин ўткир фаросати унга йўл кўрсатди.

— Яхши, беринг ўша шикоятномани, — деди у ниҳоят, — лекин у Кайтҳадаги резидент номига ёзилган бўлсин, борди-ю, у фармойиш берса, зарур барча ишларни ўзим бажараман.

Навоб бағоят мутассир бўлди, у оғзидан бол томиб, узоқ хушомад гаплар айтди, ялтоқланиб хўп илжайди, сўнғ паст товушда дардини айтди:

— Жаноби олийлари, сизга кичкина шахсий ўтинчим бор.

— Айтаверинг, навоб соҳиб, айтинг, мушкулингизни осон қилолсам, ўзимни бахтли деб ҳисоблайман, — деди Эллис сидқидилдан.

— Жаноби олийлари, хабарингиз бўлса керак, отам раҳматли рожа Рағхунатҳ Рао менга саксон бешта қишлоқдан иборат жогир тортиқ қилган эди. Расмий қоғозларда қайд қилинган бу. Ҳокимият амри билан бу жогирни мендан тортиб олиб, эвазига ҳар ойига беш юз рупия нафақа тайинлашган эди. Бу пул билан ҳатто ёлғиз одам ҳам насл-насабига яраша кун кечиролмайди, мен эса жўжабирдек жонман. Мен рожага мурожаат қилганман, у сиёсий агент билан маслаҳатлашиб жавоб қиламан, деган эди. Уғли ўлгач эса, рожа ётиб қолди, шу билан иш чала қолиб кетди. Энди ҳокимият ўзгарди, эҳтимол орадан кўп ўтмай Компания идора усули қарор топар, шу боис, менинг адолатли илтимосимга эътиборингизни қаратишни истардим.

Эллис ўйга чўмди. У навобнинг Худобахшга ҳамдардлик билдириши асосий масалага, шахсий илтимосини баён қилишига даромад эканлигини фаҳмлаган эди. Бироқ у аччиқланмади, бу нарса ўзининг мақсадига эришишига хизмат қиларди, қолаверса, ўзи учун баъзи янгиликларни билиб олди.

— Навоб соҳиб, — деди Эллис, — сиз менинг дўстим-сиз, шу сабаб, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни аямайман. Шикоятнома беринг, ҳамма гапни батафсил қоғозга туширинг. Бунга ё ўзингиз Баҳодир соҳиб резидентга жўнатишингиз, ё худ мендан бериб юборишингиз мумкин. (Эллис атайин «баҳодир» сўзини чертиб айтди.)

Али Баҳодир ишда ютиб чиқдим, деб ўйлади. Азбароини қувониб кетганидан Худобахшни ҳам унутди.

— Сиздан ғоятда миннатдорман, жаноби олийлари! Илоҳим генерал-губернатор бўлинг!..

Шундан кейин у деярли пичирлаб гапини давом эттирди:

— Рағхунатҳ Раонинг саройи илгари менга қарашли бўлганидан хабарингиз борми, жаноби олийлари? Уни мендан ҳеч қандай сабабсиз Гангадҳар Рао тортиб олган. Ҳозир бу сарой ҳувиллаб ётибди, қулфлаб қўйилган.

— Бундан хабарим бор, — деди Эллис, — сарой сизники, уни қайтариб оласиз, пича сабр қилинг...

Али Баҳодир кетиши олдидан узоқ таъзим қилди ва миннатдорчилик билдирди.

Эллис очиқ чирой билан унга мулозамат қилди.

— Яна пича ўтиринг, навоб соҳиб. Қаёққа ҳам шошилардингиз?

Али Баҳодир чиндан ҳам ҳеч қаёққа шошилаётгани йўқ эди, шунинг учун қайта курсига ўрнашиб ўтириб олди.

— Ҳузурингизга ҳар хил одамлар келади, — деди унга паст овозда Эллис. — Шаҳарда вазият қандай?

— Очигини айтганда, халқ нотинч. Ҳамма тезроқ Компания ҳокимияти ўрнатилишини истайди.

— Ошна-оғайниларни кўпайтиринг, менга мукамал маълумот керак.

— Худди шундай қиламан, майор соҳиб, ҳар икки-уч ҳафтада билган нарсаларим тўғрисида сизга ахборот бериб тураман.

— Лакшмий Бай тўғрисида нима дея оласиз?

— Малика ҳозир азадор. У ўзини рисоладагидек тутяпти... Динга қаттиқ ишонади... Моҳир чавандоз, қурол ишлатишни билади, оқида ва саводхон.

— Буларнинг ҳаммаси менга маълум, навоб соҳиб, мен уни жуда ҳурмат қиламан. Мен шуни билмоқчи-манки, у ёмонларнинг таъсирига берилиб кетмасмикин?

— Шубҳангиз ўринли, ҳозир унинг ҳузурига қариндош-уруғлари мотам маросимларига келмоқдалар. Кунни кеча Битҳурдан бир неча киши келди. Улар жўнаб кетди.

— Маликанинг ёнига ким келса, мени огоҳ қилиб туринг.

— Бош устига, жаноби олийлари. Бу борада менинг ишончли одамим бор — соқчиларимнинг бошлиғи Пир Али. Бу ерга у мен билан бирга келган, лозим топсангиз, ҳозир уни сизга рўпара қиламан.

— Э, йўқ, навоб соҳиб, овора бўлманг. Борди-ю унга ишонар экансиз, мен ҳам тамомила ишонаман...

Йўл-йўлакай Баҳодир Пир Алига керакли кўрсатмаларини берди.

Уйда у Худобахшни учратди-ю, унга инглиз резиденти номига шикоятнома ёзишни таклиф этди.

— Мен маликага шикоятнома берган эдим, — деди Худобахш. — У менга Жҳансийда қолишимга ижозат этди. Жогир тўғрисида бундай деди: «Генерал губернатор менинг ҳуқуқларимни тасдиқласа, ишингни кўриб чиқишларини буюраман!» Шундай бўлгач, мен на катта соҳибни, на кичигини безовта қилишни истамайман.

Али Баҳодир аламинини ичига ютиб:

— Жуда соз, — деди. — Хўш, шикоятномани унга қандай топширдинг?

— Мўтий Бай олиб борди... У менга нафақа ундириб бермоқчи бўлиб, саройга борган эди.

— Қачон бўлди бу иш?

— Кеча. Бугун маликадан жуда кўнгилли жавоб олдим.

— Нимаям дердим, хурсандман... Мен ҳам сенга бир яхшилик қилай девдим.

— Сиз жуда олиҳимматсиз, ҳузур...

«Фақат буларни Эллисга айтмаслик керак» деди Али Баҳодир ўзига-ўзи.

Шу-шу Худобахш яна Жҳансий фуқаролигича қолди.

29

Бозор кунн Жҳансийга теварак-атрофдаги қишлоқлардан тумонат одам келди. Шаҳарда Жҳансийнинг истиқболи ҳақида қандай гаплар борлигини ҳамманинг билгиси келарди. Деҳқонлар Мийтҳиянг деб атайдиган қандолатфурушлар маҳалласи шаҳарда энг катта маҳалла ҳисобланарди. Маҳалланинг бир чеккасида қандолат дўконлари, бошқа чеккасида ноғорахона¹ ва Мурлий Манўҳар ибодатхонаси жўйлашган эди. Қадим замондан Кришна ва Радҳанинг суратлари акс эттирилган бу ибодатхона эндиликда малика муттасил ибодатга келиб тургани боис Лакшмий Бай ибодатхонаси деб атала бошлаган эди.

Қандолат дўконлари орасидан каттагина кўча ўтарди. Қишлоқ ғарбида у икки йўлга айрилиб кетарди. Бу йўллардан бири шаҳардаги саройга, кейин қалъага, бошқаси Датий дарвозасига олиб борарди.

Бозор кунлари бу кўча сершовқин, гавжум бўларди.

Бетсифурушнинг дўконига Худобахш билан Пир Али келди.

— Менга шуни айт-чи, муҳтарам зот, энди Жҳансийимиз нима бўлади?— деб сўради бир деҳқон дўкондордан.

¹ Ноғорахона — ибодатхонадаги кунига беш марта ноғора қоқадиган жой.

— Қисматида нима ёзилган бўлса, ўшани кўради, — деб жавоб берди дўкондор.

— Бунинг ўзимиз ҳам биламиз, сен менга одамлар орасида қандай гап юрганини гапир.

Улар ёнига яна бир неча деҳқон келди. Дўкондор молини пуллаб қолишни ўйлаб, эзмалик қилди.

— Марҳум маҳорожамиз ўлими олдидан ворис бўлар деб бир болани асраб олган эди, кейин бу ишни қонунлаштириш мақсадида лорд соҳибга илтимоснома жўнатди. Мана, шу кунгача жавоб йўқ!

— Тавба, ўғил асрашга ҳам илтимоснома ёзиш керак эканми? Эй Рам! Дунёда нима ишлар бўляпти ўзи! Бизнинг қишлоғимизда истаган киши ўғил асраб олиши мумкин, бунинг учун ҳеч кимдан рухсат сўрашнинг ҳождати йўқ.

— Ҳа, бу инглизлар янги қонунлар ўйлаб чиқаряпти.

— Во ажаб! Наҳотки уларга бўйсунсангиз?

— Илож қанча! Улар, ошна, қонун демаганни ҳеч суриштирмай болалатиб юборди. Ҳар бир арзимас нарсага ҳам қонун чиқаряпти, кейин уларга илтимоснома ёз, марка ёпиштир, солиқ тўла. Бизнинг панчоятларимиз нима қиляпти? Илгарилари ўз ишимизни ўзимиз ҳал қилардик, эндиликда эса оқ соҳибларнинг остонасига бош уриб боришимиз, ялиниб-ёлворишимиз, совғалар қилишимиз керак!

— Балки улар қанча ухлаш ва қанча ёйиш хусусида ҳам қонун чиқарар?

— Э, биродарлар, уларнинг ақллари каллаларига сиғмай кетяпти!

— Очкўзликдан кўзлари чаноғидан чиқай дейди! Инсоф-диёнат деган нарса йўқ уларда, худони унутган.

— Инсоф-диёнат ва худони қаердан ҳам биларди? Улар фақат бизларнинг ҳиндлар ва мусулмонлар эканлигимизни билади.

Секин-аста дўкон олдида оломон тўпланди.

— Нима учун ўша инглизлар кўнгилларига келган ишни қилади? Наҳотки улар бизларга хўжайин бўлса?

— Ҳарбий лагерларда инглизлар сигирларни сўйяпти. Уларнинг қонунлари ҳиқилдоққа келди...

— Хўш, қаерда бу?

— Ҳамма ерда агар билмоқчи бўлсанг! Масалан, Гвалиорда. Гвалиор хонлик ҳисобланса ҳам у ерда инг-

лизлар хўжайин. Катта соҳиб бозор айлангудек бўлса, ҳамма ўрнидан туриб, унга таъзим қилиши шарт.

— Катта соҳиб? Йўғ-э? Ахир бундай ҳурмат фақат рожаларга кўрсатиларди-ку.

— Катта соҳиб — лорд соҳибнинг малайи.

— Хўш нима бўпти? Ким ўзи ўша лорд соҳиб? Ахир у рожа эмас-ку.

— Албатта, рожа эмас. Лекин у инглиз рожасининг малайи!

— Эй Рам! Улар бор-йўғи, малайнинг малайлари. биз бўлсак, уларга таъзим қилишга мажбурмиз! Қандай кунларга қолдик-а! Хўш, ўшанга таъзим қилмаса, нима бўлади?

— Унда сени унинг ҳузурига олиб боришади-да, терингга сомон тиқишади!

Деҳқонлар муштларини тугишди. Улардан бири жирғаниб гап қотди:

— Қалламни минг еридан кессалар ҳам инглизларга «рам-рам»¹ демайман. Башарти мени тутишни буюрса, ўзидан кўрсин.

Шу аснода нарироқда: «Йўлни бўшат! Четлан!»— деган ҳайқириқ эшитилди. Бундай қичқираётган одам отда бозордан ўтаётган Эллисни кузатиб келаётган чавандоз эди. Бир неча баққол ўрнидан туриб, унга салом берди. Аксари одам ўз иши билан машғул эди. Дўкон олдида турган деҳқонлардан биронтаси таъзим қилмади.

Дўкондор ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни босиб қўйишди.

— Тек ўтир. Нима, у саломингга ҳолва берармиди?

Ҳамма қизиқиб Эллисининг кийим-бошини томоша қилди. Инглиз пинагини бузмай ўтиб кетди. Йўлда унга оғир кумуш тақинчоқлар таққан чиройли жувон дуч келди. Унинг сочи қизил бўёқ² билан бўялган эди.

Эллис ҳайратга тушиб соҳибжамолга тикилиб қолди. Жувон жичча бўлсин, хижолат чекмади. Аксинча, унга ўқрайиб қаради ва дугонасига ўгирилиб гап қотди:

— Бунча сурбет бўлмаса бу инглиз! Кўзи билан ейман дейди-я. Тавба, худди онаси ёки опа-сингиллари йўқдек!

¹ Ҳиндларда ҳурмат хитоби.

² Мардлик аломати.

— Жҳалкорий,— деди дугонаси паст товушда,— бу одамлар билан ўчакишма, эҳтиёт бўлиш керак.

— Қўрқадиган жойим йўқ. Соқол-мўйловли башарасига бир туширсанг.

— Нима, арпангни хом ўрдими? Ахир сенга ҳеч нарса қилгани йўқ-ку.

— Бир нима қилиб ҳам кўрсин, худди абжағни чиқараман! Ҳа, сингилжон, инглизларни ҳалиям билмайсанми? Улар Жҳансийни ютиб юбормоқчи-ю!

— Ҳақ гапни айтдинг, маликамиз чинакамнга Дурга, қудратли, қаҳрли. Ҳусну жамолини айтмайсанми? Мен уни яқингинадан кўрдим. Ўтган сафар байрамда ҳатто у мени ўпиб қўйди. Мен унга ҳаётимни беришгаям тайёрман!

Бу вақтда бетелфурушнинг дўкони олдида қизғин суҳбат кетаётган эди:

— Бу кичик соҳибнинг керилиб юришини қаранг!

— Ҳа, ҳозир уларнинг юлдузи ёрқин, лекин бир кунмас бир кун сўнади.

— Қара, хўп одамлари келган-да! Кўзлари тушган нарсани тортиб олади! Ҳеч кимдан ҳайиқмайдиам.

— Бўлмасам-чи! Худо фақат уларни қўрқмас қилиб яратган! Йўқ, бизларни ўзимизнинг низоларимиз хароб қилипти. Йўқса, мўғул қўшинлари, патанларимиз, рожпутларимиз ва маратҳлар уларнинг ҳаш-паш дегунча думларини тугарди.

— Ҳа, келганларида савдогар эдилар, энди бошимизга чиқиб олдилар!

— Ҳаммасига рожалару навоблар айбдор, ўшаларнинг касрига бутун тоат-ибодат уч пул бўлди.

— Ҳа-ҳа! Улар халқни жуда қийнаб юборди. Аскарлар улар учун ўлишни истамади. Улар жангда ютқаздилар, мана, энди ҳокимиятдан маҳрум бўлиб ўтиришибди.

— Қаранг-а, қанчалик нозиклашиб кетишган экан! Эркаклик фазилатлари қолмабди-я?

— Мисол учун ўзимизнинг раҳматли роҷамизни олайлик. Театрдан чиқмасди, ишларни ўз ҳолига ташлаб қўйганди.

Худобахш сергакланди.

— Нима, сенингча, маҳорожа ўз фуқароларини ранжитганмиди?

— Ранжитишга-ку, ранжитгани йўғ-а, лекин хурсанд қилгани ҳам йўқ-да.

— Начора, инглизлар келган заҳоти бу сўзларни эслайсан ва пушаймон қиласан.

— Нима, инглизлар мени пишириб ермиди?

— Э, биродари азиз, у шундай халқки пишириб емаса ҳам ямламай ютади.

— Бўлмаган гап! Бизнинг хонлигимизга уларнинг тиши ўтмайди.

— Хўш, борди-ю, ўтса-чи, унда нима бўлади?

Дўкондор бетель ўраётиб, бурро деди:

— Икки дунёдаям бўлмайди бу. Керак бўлса, барчамиз бирдай маликамиз учун оёққа турамиз!

Пир Али кулиб юборди.

— Сен индамай бетелингни сотиб туравер. Қалла кесиш сенинг ҳунаринг эмас, аскарлар урушаверсин.

Дўкондор Пир Алига диққат билан разм солди-да, деди:

— Сиз, азизим, жҳансийлик бўлмасангиз керак. Мусофирмисиз?

— Бунинг нима фарқи бор?

— Билиб қўйинг, осмон билан ерча фарқи бор!

— Нима учун?

— Ҳозирча бу ҳақда гапиришга эрта. Мавриди келганда кўрасиз.

— Нимани кўраман,— деб кулди Пир Али.— Жувозкашлар билан бетелфурушларнинг ин-инларига уриб кетишлариними?

— Элбурутдан тўн бичма. Қинидан суғур ошпичоғингни, сендан қўрқадиган одам йўқ! Жҳансий шарафини қандай ҳимоя қилишимизни кўрасан!

Пир Али тутақиб, қиличини чангаллади, бироқ Худобахш уни нари олиб кетди.

Худди шу ерда заргарлардан Жҳаммий Синҳ билан Бҳаччий Даужунинг дўконлари бор эди.

— Хўп тузладинг-да уни, Сьябас!— деди Жҳаммий Синҳ.— Ким у, инглизлар жосусими?

— Шундай бўлса керак!

— «...Жҳансийнинг таёғини еган кимса, тирик қолмайди...»— деди қироат билан Бҳаччий Даужу.

— Рост, ошна, рост. Сен чиннакамга шоирлар султонисан!

Бу кезларда Жҳансийда халқ ҳофизлари кўп эди. Бироқ улар қўшиқларига пишиқ шеърларни асос қилиб олмас эдилар. Шунга қарамай, халқ орасида катта шуҳ-

рат қозонган эдилар. Бҳаччий Даужу шуларнинг бири эди. Пир Али Али Баҳодирга бозорда бўлиб ўтган гапларни оқизмай-томизмай етказди. Эртаси куни бу хабарни навоб Эллисга билдирди. У навобга ташаккур айтди, ичида эса: «Арзимаган гап! Бозордаги ғийбат!»— деб қўйди.

30

Орадан бир ой ўтди, бироқ ҳамон Қалькуттадан жавоб йўқ. Бордию генерал-губернатор ишни маликанинг фойдасига ҳал қилса, унда нима қиламиз, деб Эллис билан Малькольм ташвишга тушиб қолишди.

Кунлардан бир кун Эллиснинг ҳузурига Жҳансийнинг марҳум рожасининг узоқ қариндоши Садашива Рао Невалкар қадам ранжида қилди. Улар анча вақт суҳбатлашиб ўтиришди. Садашива Рао Эллисга каттагина илтимоснома берди. Бунда барча ота-боболарининг, рожа авлодининг бешинчи пуштигача номма-ном келтирган эди. «Шўрлик малика,— деди у,— бор-йўғи рожа Гангадҳар Раонинг хотини. Наҳотки у эътибор беришга арзиса? У аёл киши, ҳеч замонда хонликни аёл бошқарганми? Тўғри «соҳиблар мамлакатида» қиролича ҳукм суради, лекин Ҳиндистон ахир Англия эмас-ку!»

Садашива Рао ўзини Жҳансий тахтига даъвогар қилиб кўрсатди. Энди Дальхузи ҳеч андиша қилиб ўтирмай маликанинг, қолаверса, манави аҳмоқ Невалкарнинг даъвосини бекор қилиши мумкин эди.

1853 йил 31 декабрда Малькольм Қалькуттага Садашива Раонинг илтимосномасини жўнатди. Унга ўзининг тавсияномасини ҳам қўшиб юборди. Унда бундай дейилган эди:

«Башарти марҳум рожанинг меросхўрларидан бирини рожаликка раво кўрилса, турган гапки, кейин бизга хизмат қиладиган одамни тайинлашимиз керак».

Бадбахт Садашива Рао ўзини минг ёққа уриб анчамунча пул топди ва чинакамига ўзини шоҳона ҳашамга ўради: рост-да, шундай қилса арзимайдими, бугун бўлмаса, эртага рожияга эга бўлади! Бунга нима ҳам халал берарди? Соҳибларнинг ўзлари унинг учун ҳаракат қилишади. Зотан қамчи қўлида, отни эгарлашу елдек учириниш қолди, холос!

Малика бўлаётган ишларни бамайлихотир кузатиб турарди. Жҳансий тахти унинг учун бошқа, бирмунча юксак мақсади йўлида бир восита эди. У ўз ҳуқуқини тасдиқлаш учун бир зинапояни кўрар, ундан тиргак ўрнида фойдаланиб, олға қадам ташлашни мўлжаллар эди.

Рожанинг ўлимидан кейин Лакшмий Бай кунларини қатъий тартибга солган эди. У тонг отмасдан турар, саҳар пайтида, соат тўртда ювинар, соат саккизгача ибодат қилар ва диний қасидаларни тинглар эди.

Сўнг, соат ўн биргача сарой майдонида чавандозликни машқ қилар, от югуриб кетаётганида эгарга ирғиб минишни, жиловни тишлаб олиб иккита қилич билан чопишни ўрганарди. Бундан ташқари камон, милтиқ, найза отарди, бадантарбия қилар, кураш билан машгул бўларди. Боз устига, дугоналари билан шаҳарлик аёлларни қиличбозликка, чавандозликка ва курашга ўргатарди. Шаҳарлик аёлларга Бахшин бош эди. Уларнинг аксарияти, масалан, тўқувчи Пураннинг хотини Жҳалкорий деярли ҳар кун бу ерга келарди.

Соат ўн бирда малика яна ювинарди, хайр-садақа улашарди, ғариб-бечораларни овқатлантирарди, шундан кейингина ўзи овқатланарди. Нонуштадан кейин жиндек ором оларди. Кейин Рома исмини минг марта ёзиб, балиқларга хўрак бергани кўлга кетарди. Бу ерда у танҳо вақтини ўтказар, ишлари ва режаларини пиши тар эди.

Соат учдан то кун ботгунча яна жисмоний машқлар билан банд бўларди. Малика аъзойи баданини пўлатдек тоблашни орзу қиларди.

Кечқурун соат саккизга довур пуруналарни ва Бҳагаватгитани ўқир, диний ашулалар эшитар эди. Соат саккиздан тўққизгача арзгўйларни қабул қиларди. Кейин учинчи марта ювиниб, хийла вақт юксак орзулар қанотида парвоз этарди. Шундан сўнг оддийгина кечки овқатни еб, Сундар, Мундар ва Қоший Бай билан пича суҳбат қуларди. Роппа-роса соат ўнда Лакшмий Бай уйқуга ётарди.

Бу кун тартибига у қатъий амал қиларди.

Кунлар интизорликда беҳаловат ўтарди. Генерал-губернатор қандай ажрим чиқаркин?.. Мўрапант билан министрлар аввалгидек жон куйдириб хонлик ишлари билан шуғулланишпти.

Эллис аста-секин ўз мавқеини мустаҳкамлаб борди, буни у ими-жимиди, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қиларди.

Орадан яна бир неча ой ўтди... Шунда Эллис билан Малькольм Мўрапант, Наъна Бҳўпаткар ва маликанинг бошқа муқарраблари илтимосига кўра Қалькуттага янги мактуб жўнатдилар. Бу мактубда илгариги шартномаларнинг шартлари, ўғил асраб олиш маросимида қатнашган гувоҳларнинг номлари кўрсатилди.

Бу ишни инглизлар холис ният билан қилганлари йўқ, албатта. Улар генерал-губернатор ва Компания идораси ҳеч қачон бундай ширин луқмани қўлдан чиқариб юбормасликларига амин эдилар.

Ниҳоят Дальхузи ўзининг Аудга бир неча ойлик қилган сафаридан Қалькуттага қайтиб келди. Унга Жҳансий хонлигининг ишини кўриб чиқишини билдирдилар.

«Марҳум рожанинг даъвои далиллари юмшоқ қилиб айтганда ғалати,— деб мулоҳаза юритди у.— «Бизнинг ота-боболаримиз Бунделкхандда Компания ўз ҳукмронлигини ўрнатилишида унга ёрдам беришган!.. Бизнинг садоқатимизни қадрлаш керак!» Наҳотки сизнинг садоқатингиз истисно бўлса?.. Тағин сиз: «Шартномалар муқаддас», дебсиз.

Буни ҳеч ким инкор қилмайди. Бироқ сиз ахир пешвога тоб эдингиз, биз уни енгдик, шу билан унинг барча ҳуқуқлари Компанияга ўтди. Энди сиз бизга бўйсунасиз. Биз ўз хоҳишимизга кўра сизларнинг ворисларингизни ё тан оламиз, ё тан олмаймиз».

Шундан сўнг Дальхузи қарор қабул қилди, бу қарор кейин директорлар кенгашида маъқулланди.

Генерал-губернаторнинг 1854 йил 27 февралдаги қарорида шундай дейилган эди:

«Жҳансий хонлиги пешво қўл остида эди. Буни 1804 йилги шартномада Шива Рао Бҳау тасдиқлаган. Ўз хоҳишимиз билан бу сингари қарам хонликларда ворис асраб олишни эътироф этиш ёки эътироф этмасликка биз ҳақлимиз. 1835 йили Рамчандр Рао ўлиmidан бир кун олдин ўғил асраб олган эди. Дарвоқе, унга рожалик унвонини ўзимиз берган эдик. Ҳиндистондаги Британия ҳокимиятлари бу тадбирни тасдиқлашмади. Биз ҳам Дамўдар Раони меросхўр деб эътироф этолмаймиз. Шунинг учун Жҳансий хонлиги инглиз мулкларига қўшилди.

Сиясий агентимизнинг тавсиясига кўра марҳум рожанинг бевасига ойлик нафақа тўланади».

1854 йил 7 мартдан бу сўзлар қонуний кучга кирди.

Малькольм Дальхузидан мактубин олгани ҳамона Эллисга шуни хабар қилди:

«Генерал-губернатор марҳум рожанинг асранди ўғлини қонуний ворис деб тан олмади. Шу боис, Компания ҳинд ҳукуматининг 7 март 1854 йилги қарорига мувофиқ Жҳансий хонлиги инглиз мулкларига қўшилади.

Ушбу билан барчани хабардор қиламанки, бундан буён Жҳансий ўлкасидаги ҳокимиятни инглиз маъмурияти бошқаради. Собиқ хонлиқнинг барча фуқаролари Компаниянинг Британия ҳукумати фуқаролигига ўтади ва солиқларни унинг вакили майор Эллисга тўлайди.

Жҳансий халқининг бахт-саодати ва роҳат-фароғати йўлида 13. 3. 1854. Малькольм».

«Жҳансий халқининг бахт-саодати ва роҳат-фароғати йўлида». Бу сиясий фирибгарликни шундай баланд-парвоз сўзлар нардасига яширишди.

31

Бу хосиятсиз ҳужжатлар пинҳона равишда Эллисга жўнатилди. Боз устига, Малькольм ёрдамчисига эҳтиёткорлик чоралари кўришни маслаҳат берди.

Инглиз қўшинлари бутунлай жанговар ҳолатга келтирилди.

Эллис малика ҳузурига кетаётиб, чўнтагига тўппонча солиб олди ва бир неча қуролли соқчилар қуршовида йўлга чиқди.

Ниҳоят, генерал-губернатордан фармойиш олингани ҳақидаги хабарни саройда шод-хуррамлик билан кутиб олишди. Мўрапант ва Лакшмий Байнинг бошқа муқарраблари ишнинг хайрли тугашига умид боғлаб келишарди. Энди улар Эллисни зориқиб кутмоқда эдилар. Малика парда орқасидаги ўз жойини эгаллади. Дамўдар Рао тахтда ўтирарди.

Эллис қабулхонага шахдам юриб кирди, юраги така-пука эди. Мўрапант ва аъёнлар уни қутлаб, таъзим қилдилар.

Тантана учун ҳамма нарса тахт эди. Махсус патнисларда хушбўй нарсалар ва уюм-уюм бетеллар кўри-

нарди. Қалъадаги тўплар улкан воқеа муносабати билан берилажак салютга ўқлаб қўйилган эди.

Эллиснинг қовоғидан қор ёғиб, лабини қимтиб турши яхшиликдан дарак бермасди. У саломга алиқ олиб, ўзига белгиланган жойга ўтирди.

— Майор соҳиб, бизлар учун олиҳимматлик билан азиз вақтингизни аямаябсиз,— деди Мўрапант эҳтиром билан.

Эллис пича сукут сақлаб, жавоб берди:

— Бу менинг бурчим... қайғули бурчим.

Ҳамма жим қолди.

— Малика шу ердамилар?— деб сўради Эллис.

— Ҳа, марҳаматли зот,— деди Мўрапант,— маликанинг қулоғи сизда.

Эллис чўнтагидан Малькольм юборган хатни олди. Шунда ҳозир-нозир бўлган барча одамнинг юраги шиё этиб кетди: улар нафасларини ичларига ютиб, буйруққа қулоқ тутдилар. Жҳансий Англия мулкларига қўшилади!

Қалъа тўпларининг бошлиғи Фулом Ҳавс Хон сабрсизлик билан хушxabар кутиб, тўпларидан ўт очишни буюриш илинжида қабулхонанинг эшиги орқасида турган эди. Шумxabарни эшитиб, бўйнини хам қилганча, чурқ этмай нари кетди.

Буйруқнинг сўнгги сўзлари ўқиб бўлинганда Мўрапантнинг бўғзидан фарёд отилиб чиқди. Лакшман Раонинг кўзида ёш кўринди. Ҳамма баб-баравар «Ё тавба!»— деб хитоб қилди.

Кичкинтой Дамўдар Рао зўр бериб нималар бўлаётганини тушунишга уринарди. Катталарнинг юзларига қараб, бир бало бўлганини тушунди.

Ногаҳон ҳеч ким кутмаганида маликанинг қўнғироқдек овози янгради:

— Ҳеч кимга бермайман Жҳансийни!

Бу сўзлар шу ондаёқ момақалди роқ гумбури янглиф саройдан анча узоқ ерларда еру кўкни ларзага солди. Ҳозир мазкур сўзлар Ҳиндистон тарихи хазинасида Жҳансий ва унинг халқини шарафлаб дуру гавҳар мисол чақнаб турибди.

Ўзини хийла босиб олган Эллис тилга кирди:

— Мен сизларга фақат генерал-губернатор менга жаноб Малькольмдан бериб юборган фармойишни кўрсатдим. Ўзимга келсак, мен қўлимдан келган барча

ишни қилдим. Биз ҳаммамиз аъло ҳазратларининг буйруғига бўйсунишга мажбурмиз. Лекин ўйлайманки, ташвиш чекишга ўрин йўқ: ҳар ой бериладиган беш минг рупия малика ва оила-аъзоларини тўла-тўқис таъминлашга бемалол етади. Генерал-губернатор олиҳимматлик кўрсатганини эътироф этмай бўлмайди.

Эллис гапини тугатгани ҳамано яна парда орқасида маликанинг қўнғироқдек овози янгради:

— Мен нафақадан воз кечаман!

Инглиз эшик томон юрди.

— Дарҳол ҳузуримга боринг,— деди у йўл-йўлакай бош министрға.

Лакшман Рао унга бетель тутди. Эллис одоб сақлаб, бетелни олди-да, дарҳол жўнаб қолди.

Мундар парда орқасида маликанинг ёнида ўтирган эди. Генерал-губернаторнинг буйруғини эшитиб, у ҳушидан кетди, Эллис даф бўлганидан кейингина ўзига келди.

— Оғир мусибат эмас бу!— деди унга малика.— Наҳотки сен, ҳаммамиз шу кичкина хонлик учун дунёда яшаб юрибмиз, деб ўйласанг?

Мундар йнглаб юборди. Малика, Мўрапант ва дугоналари унга тасалли бера бошлашди.

— Инглиз мени ҳузурига чақиряпти,— деди Лакшман Рао маликага.— Нима қилай, малика?

Малика Лакшман Раога, майли, боринг, деди-да, оромгоҳига қараб кетди.

Шумхабар ҳаш-паш дегунча бутун шаҳарга тарқалди. Жҳансий аҳолиси бошига бениҳоя қайғу тушди, уларнинг қалблари қаҳру ғазабга тўлиб-тошди.

Хонлик қўшинининг аскарлари дарҳол инглизлар устига юриш бошламоқчи бўлди, бироқ малика қўлга қурол олишга ҳали эрта, деб уларни бу йўлдан қайтарди.

Жҳалкорий эрига бундай деди:

— Илойим қорни ёрилсин ўша палид инглизларнинг! Ҳар қалай, Жҳансийни ютиб юборишди!

Эллис Жҳансийда инглиз тартибини ўрната бошлади. У бош министрдан барча маъмурий идораларнинг калитини тортиб олди, полиция маҳкамасини эгаллади

ва шаҳар кўчаларида довул қоқиб инглизлар идора усули ўрнатилгани ҳамда унинг ҳукмдорлигини элга маълум қилишларига фармойиш берди.

Худди шундай тадбирлар хонликлардаги таҳсилларда¹ ҳам жорий қилинди.

Бош министр бу гаплардан маликани хабардор қилди-да, кўнгли ғаш бўлиб саройни тарк этди.

Юз берган ўзгаришлар Лакшмий Байнинг қатъий кун тартибига ўзгариш киритмади. Ором олиши белгиланган вақтда ҳамиша уни дугоналари қуршаб оларди. Улар ғам-ғусса белгиси сифатида барча зеб-зийнат ва тақинчоқларини ечиб ташладилар.

— Нега зеб-зийнатларни ечинглар?— деб сўради малика.— Нима, жангга кирадиган пайт келдимиз?

Мундар ўкраб йиғлаб юборди. Сундарнинг кўзларида ёш йилтиради.

— Бу ожизлик белгиси,— деб давом этди малика.— Ҳозироқ зеб-зийнат, тақинчоқларингизни тақиб олинг, сўнг ўзингизни худди ҳеч нима бўлмагандек тутинг.

Мундар фарёд чекиб юбормаслик учун маликанинг оёғини қучоқлаб олди. Лакшмий Байнинг ҳам ўпкаси тўлди, у қошини чимириб, тескари ўгирилди.

Коший Бай йиғламоқдан бери бўлиб яккаш:

— Малика! Малика!...— дерди.

— Малика, энди нима қиламиз?— деб сўради Сундар кўнгли бузилиб.

Малика ҳаммадан олдин ўзини босиб олди ва юмюм йиғлаётган Мундарнинг бошини силади. Дугоналарининг кўзларига ёш тўлганидан, нарсалар иккитадан-учтадан бўлиб кўринарди. Улар Лакшмий Байнинг мағрур, мардонавор чеҳрасига индамай қараб турардилар. Лакшмий Бай уларнинг кўзлари ўнгида жасур, азмида мустаҳкам, қаҳри қаттиқ маъбуда Дурга тимсолида намоён бўлганди.

Қизлар шоша-пиша кўз ёшларини артишди.

— Бу кўз ёшлар бекорга кучни исроф қилиш,— деди малика.— Ахир биз ҳали йўл бошидамиз. Бир эсланг-а: Шиважийдан кейин Шамбхужий ҳалок бўлгач, Шаъху билан Рожарм вафот этишди. Хўш, Тара Байнинг кими қолди? У қандай қилиб мўғулларнинг қудратли империясининг ҳамдасига қаршилик кўрсатди, озодлик

¹ Таҳсил — маъмурий солиқ райони.

курашига бошчилик қилди! Наҳотки у обидийда қилган, ясан-гусан, зеб-зийнатдан воз кечиб, ўзини очлик балосига гирифтор қилган бўлса! Жийжу Байни эсланг. У шўрлик тул қолди, Шиважийни ёлғиз ўзи тарбиялади. Хўш, нима учун? Нимага умид боғлади? Уни тахтга ўтқизишни ўйладими? Наҳотки у бутун шижоатини, метиндек продасини фақат ўғлини тахтнинг юмшоқ ёстиғига ўтиришгаю фил миниб юришга ўргатишга бағишлаган бўлса!

Дугоналар маликанинг бу ҳаяжонли гапларини эшитиб кўнгиллари таскин топди. Малика давом этди:

— Қандай йўл тутишни энди мен биламан. Йўлимизда жуда кўп ғовлар учрайди. Генерал-губернаторнинг қарори шуларнинг биттаси, холос. Борди-ю, ҳақ-ҳуқуқларимиз инобатга олинганда ҳам наҳотки биз хотиржам бўлиб, ўзимизни ҳузур-ҳаловат оғушига отсак? Тангри Кришнанинг васияти ёдингиздами: «Биз бурчимиз амр этганча ҳаракат қилишимиз керак, лекин меҳнатимизнинг самараси—мевасини татиб кўришни тама қилмаслигимиз лозим». Қаранг-а, Шиважийдан кейин озмунча одам озодликнинг буюк иқболи учун курашди-ми! Фақат ўз ҳузур-ҳаловатини кўзлаган одамларнинг номлари аллақачон унутилиб кетди. Бу одамлар озодлик кураши оқимини сусайтиришларигина мумкин эди, тўхтатиб қолишга эса ожиз эдилар. Пешво Бажи Рао инглизлардан мағлубиятга учраб, Битҳурга чекинди. Бироқ у ҳамма вақт бизларни озодлик учун курашишга даъват этди. Бу ҳақда ўйлайлик ва унинг чақириғига жавоб берайлик. Башарти, Ҳиндистонда муқаддас урушга ҳеч ким бош бўлмас экан, унда бу ишни ўзим қўлга оламан ва сўнги нафасимгача жанг қиламан. Майли, ғалаба мевасидан баҳраманд бўлмай, лекин озодлик яқинлашади ва унинг байроғи авлодларга сақланиб қолади. Халқ хайрихоҳлиги биз учун буюк шодликдир. Халқ—ҳал қилувчи куч, у ўлмайди, бизнинг бурчимиз уларни бирлаштириш. Инглизлар давлатимизни барбод қилади. Лекин ҳеч қачон халқни йўқотолмайди. Шундай кун келади, бутун Ҳиндистон сварож¹ байроқлари остида курашга отланади!

Дугоналарнинг кўзлари Лакшмий Байнинг мароқли сўзларидан чақнаб кетди.

¹ Мустақиллик.

— Мен битта хатога йўл қўйдим,— деди малика хўрсиниб.— Эллисга ундай жавоб бермаслигим керак эди. Менинг сўзларим инглизларни шубҳага солиши мумкин, унда улар бизларни кузата бошлайдилар. Мен пулдан ҳам бош тортмаслигим керак эди... Инглизлар ўлгудек айёр, улар билан айёрларча курашиш лозим.

Улуғ Чанакянинг ўгити эсингиздами? Мен нафақани олишга розилик билдираман, кейин эҳтиёткорона иш тутаман. Генерал-губернаторга Дамўдар Раонинг ҳуқуқларини тиклашини сўраб янги илтимоснома юбораман. Кейин Англияга ёзаман. Ишқилиб, Эллис: «Жҳансийни бермайман!»— деган гапимдаги фикрни тушунолмасин ва унга бошқа маъно бермасин. Халқ эса мен ҳам, Жҳансий ҳам илгаригидек барқарор эканини тушунсин.

Шу пайт Дамўдар Рао келиб қолди-ю, малика уни тиззасига ўтқазди. Бола сўради:

— Ойи, хонликни биздан тортиб олишадими?

— Майли, ола қолшсин,— деди малика.— Қайтага биз мустақиллик оламиз.

— Мустақиллик нима?

Малика кулди.

— Буни сенга кейинги сафар айтиб бераман. Ҳозир бориб овқатингни е.

33

Жҳансийдаги норозилик инглизларни ваҳимага солди. Эллис Малькольмга хат ёзиб, ён бериш зарурлигини билдирди. Малькольм буни генерал-губернаторга маълум қилди ва Эллиснинг фикрини маъқуллади.

«Лакшмий Байга,— деб ёзди у тавсияномасида,— бир умрга ойига беш минг рупия миқдориди нафақа тўлансин. Шаҳардаги сарой унинг хусусий мулки деб топилсин ва унинг ихтиёрига берилсин. Жҳансий рожасининг беваси ва унинг яқин кишилари инглиз қонунларига бўйсунини шарт эмас. Ўз фуқароларини суд қилиш ва жазолаш унинг ўзига юклатилсин. Рожанинг шахсий мол-мулки ва марҳумнинг барча олтин, кумуш жавоҳирлари Лакшмий Байга берилсин».

Бу тавсиянома Қалқуттада қабул қилинди. Фақат унга битта ўзгариш киритишди: «Марҳумнинг барча шахсий мол-мулки Дамўдар Раоники деб ҳисоблансин».

Дальхузининг айтишича, Дамўдар Рао, тахтга қонуний даъвогар бўлмаса-да, ҳинд таомилига кўра уни асраб олган рожанинг шахсий мол-мулкига меросхўр бўлиб қолади.

Дальхузининг фармойишига кўра, 1854 йил 25 мартда сиёсий агент Жҳансий хазинасидан олти лак рупня олиб, Англия банкига, Дамўдар Рао номига қўйди. Гангадҳар Раонинг асранди ўғли балоғат ёшига етгач, бу пул унга фойдаси билан қайтарилади, деб ваъда қилишди. Марҳум рожанинг барча қимматбаҳо нарсалари, жумладан, олтин, кумуш безаклари Дамўдар Раонинг мулки сифатида Лакшмий Байга топширилди.

Шу тахлит инглизлар бир йўла хўжакўрсинга инсоф билан иш кўрдилар ва ўзларининг сиёсий матлабларига эришдилар.

Инглизларнинг ҳукмронлиги аста-секин томир ота бошлади. Бироқ султ бўлгани билан худди йўл текислайдиган оғир машина каби йўлида дуч келган нимаики бўлса ҳаммасини босиб-янчиб муттасил кенг қулоч ота борди. Бисмиллосига Эллис маликага қалъани тарк этишни таклиф қилди. Қалъадан филхонага ва у ердан шаҳардаги саройга узун ер ости йўли ўтган эди. Лакшмий Бай ер ости йўлининг қалъа томондан оғзини беркитиб ташлашни буюриб, шаҳардаги саройга кўчиб ўтди. Қалъа деворлари орқасида инглиз полки жойлашди. Кечқурун офицерлар бу воқеани нишонлаб базм қилдилар. Зотан, кўпгина ҳинд аскарлари бу кеча кўзларида ёш билан ухладилар. Эртасигаёқ инглизлар хонликка қарашли талайгина ҳарбий анжомларни барбод қилдилар, тўпларни ишдан чиқардилар. Бир қалам тебратиш билан Жҳансийнинг барча қўшинини тарқатиб юбордилар. Нафсиламр, аскарларга ярим йиллик ҳақлари олдиндан тўланди. Улардан ҳар бири пулни олгач, Жҳансийни тарк этишдан аввал маликани сўнги бор кўриб қолиш илинжида сарой олдидан ўтди. Лакшмий Бай дераза олдида парда орқасида турар, унинг фақат хайрлашиш учун жуфтланган қўлларигина кўринар эди. Собиқ аскарлар ўкинч билан: «Ғамгузоримиз малика, ғамгузоримиз малика!»—деб ўзларича такрорлаб ўтиб борарди. Лакшмий Бай ўзини йиғлаб юборишдан базўр тутиб турарди.

Инглизлар фақат аскарларга ҳиммат кўрсагди. Мансабдорлар ҳеч вақо олмай, чўнтакларни қуп-қуруқ, даф

бўлди. Бир амаллаб кун кўриш учун улардан баъзилари молия ишларида ишлаши ёки қишлоқларда мирзалик қилишга рози бўлишди. Сарой соқчиларининг бошлиғи ва шаҳар дарвозаларининг калитдори Бахшиш Али шаҳарда энг таниқли одамлардан эди. Энди у турма бошлиғи бўлиб қолди. Қарийб барча жогирдорлар илгари Жҳансий ҳукмдорлари берган ҳуқуқлардан маҳрум бўлди. Фақат жогирдорлардан Гурсрой, Катер ва Гусайлар омон қолишди. Ахир йўл текислайдиган машина тагида ҳам ўнқир-чўнқир жойлар қолади-ку.

Жогирдор Онандройдан инглизлар ҳадянома ёзилган мис лавҳани тортиб олиб, ўрнига гербли қоғоз нуха бердилар, бошқалар сингари Онандройдан ҳам, Компания хизматига киришга розимисиз, деб сўрадилар. Молия хизматида ишлашдан у бош тортди. Шундан кейин улар унга полиция маҳкамаси бошлиғининг ёрдамчиси лавозимини таклиф қилишди. Онандрой рози бўлди.

Барча муҳим мансабларни инглизлар эгаллашди. Рожаликни инглиз комиссари ўз қўлига олди, министрлар ўрнини комиссар ёрдамчиси билан икки-уч инспектор эгаллади.

Сарой қошидаги анъанавий байрамлар барҳам топди. Бунинг ўрнига инглизлар клуб ташкил қилди. Барча ҳиндлар, ҳатто маълум ва машҳурлари ҳам дуч келган ҳар бир инглизга таъзим қилишга мажбур бўлди. Дард устига чипқон дегандек, эндиликда «оқ соҳибларнинг» хизматкорларига ҳам пора бериш керак эди. Йўқса, ҳақиқатга эришиш маҳол эди.

Маҳаллий корхоналар ва ҳунармандчилик ўлди. Шоирлар, рассомлар, қорилар, созандалар, актёрлар, меъморлар, моҳир усталар ва ҳунармандлар тарқаб кетди.

Ҳиндистонда нималар бўлганини қуйидаги икки қатор шеър жуда яхши ифодалаган:

Уларнинг базмию шароб ичишин,
Томоша қиламиз биз четда туриб...

Жҳансийнинг собиқ мансабдорлари бот-бот малика ҳузурига келишар ва икки букилиб таъзим қилиб, сўрашарди:

— Малика, яна қанча вақт инглизларга хизмат қиламиз?

— Ҳозир сабр қилиш керак, лекин мудом ёдда ту-
тинг, Жҳансий хонлигида сизлар эътиборли одамлар
эдингиз,— деб жавоб берарди малика.

Савдогарлар ва бой шаҳарликлар ҳеч тинчлик бер-
масди:

— Малика, нима учун сиз бирор тadbир қўлламай-
сиз? Англияга илтимоснома юборинг. Жҳансийни бун-
чалик осонликча Компанияга бериб қўйиш ярамайди.

— Пул керак бўлса, истаганингизча олинг биздан,
кейин судга беринг.

— Биз инглизларнинг остонасига бош уриб бориш-
ни истамаймиз. Лоақал шаҳарни ҳимоятингиз остига
олинг.

— Эндиликда эса на сарой, на казо-казолар қолди,
бизларнинг молларимиз ҳеч кимга керак эмас!

Деҳқонларнинг аҳволи ҳам ёмонлашди. Илгарилари
солиқлар қишлоқлардан ҳеч қачон тўла йиғилмасди.
Баъзан ярми, баъзан ундан сал кўп йиғиларди, ўшани-
ям маҳсулот билан олинарди. Энди солиқлар миқдори
камайтирилган, лекин уларни тўла-тўқис муллажиринг
билан ундирилди.

Илгарилари хонликда ер эгаси рожа ҳисобланарди,
аслида эса, ўз далаларининг тўла ҳуқуқли хўжайини
деҳқон эди. Боз устига, уни ҳеч ким ўз еридан ҳайдаб
юборолмасди.

Англия тартиблари ўрнатилгач, ҳар бир қишлоқда
улгуржи ер сотиб олувчилар пайдо бўлди, кейинчалик
уларга хусусий мулк сифатида ерлар «тортиқ қилинди».
Ердан фойдаланиш учун мавжуд бўлган деҳқонларнинг
барча ҳуқуқлари улардан тортиб олиниб, бир ҳовуч во-
ситачи заминдорларга берилди. Бу «икки ижтимоий гу-
руҳ» ўртасида «мувозанатни сақлаш» учун, аниқроғи,
деҳқонларни ваҳимада ва итоаткорликда тутиш мақса-
дида инглизлар қишлоқларда ўз идоралари ва судлари-
ни ташкил қилдилар. Панчоятлар энди фақат табақалар
орасидаги можаролар билан шуғулланарди. Бошқа бар-
ча ишлар Англия судлари ихтиёрига ўтди. Улар панчо-
ятларга нафрат ва такаббурлик билан қарарди.

Англия аллақачон феодализм даврини босиб ўтган
ва «учинчи босқич» ҳукмдорлигида яшар эди. Англия
буржуазияси Улуғ француз революциясидан жирканса-
да, унинг шиорини ўзлаштириб олди ва матбуот ҳамда
адабиётда ундан дурустгина фойдаланди. «Озодлик,

тенглик, биродарлик!» Бу ажойиб шиорларни ўзлари жар солган кимсалар бузди. Оз сонли инсоф-диёнатли одамлар, табиийки, ҳокимиятга яқинлашолмади ва шу боис, воқеаларга ўз таъсирларини ўтказолмади.

Малика Англияга шикоятнома юборди, бироқ жавоб ололмади. Парламентда бу хусусда бир оз тортишув бўлди. Нотиқлардан бири Компания директорларидан бирининг: «Бундан буён мулкларимизни кенгайтириш ақлсизлик бўлур эди». «Ёрларни кенгайтириш анча мушкул ва инглизларнинг миллий ғурурига, айни чоғда адолатга номуносибдир» деган баъзи фикрларини такрорлади. Сўнгра у халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилишга чақирди. Иштирокчилар унинг сўзамоллигига қойил қолди, лекин унинг ақлий салоҳиятига шубҳа билдирди.

1854 йил 2 августда инглиз ҳукумати ўзининг илгариги барча мажбуриятини унутиб, Жҳансийни Британия Ҳиндистонининг ўлкаларига қўшиш тўғрисида расмий эълон қилди. Генерал-губернатор Дальхузининг режаларини парламент тўла-тўқис тасдиқлади.

Жҳансий аҳолиси — Чукҳий Чаудкорий, Маган Гандҳий, Лола Шиём, Жамний ва Бҳаччий Даужу, тўқувчи Пуран, кўнчи Чҳандий ва бошқалар озодликдан маҳрум бўлганлари учун қаттиқ изтироб чекдилар. Жҳалкорий рангдор либосларини ортиқ киймади.

34

Инглизларнинг буйруғига кўра, клуб олдидаги майдонча шошилнч тартибга келтирилди. Ер қазувчилар жазирама иссиқда терга ботиб ишладилар. Оқсоқол зарур кўрсатмалар бериб турди. Эллис, ишни иложи бори-ча тезроқ битиринг, деб талаб қилди. Кечқурун клубда инглиз мансабдорлари ва офицерларининг мажлиси бўлиши керак эди. Мажлис охирида зиёфат берилмоқчи эди.

Собиқ Жҳансий хонлиги катта шон-шарафга сазовор бўлди. Компания уни идора этишга махсус комиссар тайинлади. Бу лавозимни ва «олий жаноблари» деган унвонни майор Скин олди. Жҳансий территорияси бир неча округларга бўлинди. Жҳансий алоҳида округни

ташкил қилди. Бу округ бўйича комиссарнинг биринчи ўринбосари қилиб капитан Гордон тайинланди.

Ер қазувчилар иссиқдан лоҳас бўлар, иш унмас эди. Эллис, жаҳли чиқиб, оқсоқолни сўкиб берди. Оқсоқол бундай деди:

— Ахир булар ишқмас, текинхўр-ку, жаноби олийлари! Уларни жазолашга юрагим ачишганди, энди те-риларини шилиб оламан.

— Бугун қўйиб тур буни. Лекин барибир уларни иш-лашга мажбур қил. Ахир уларга яхшигина ҳақ тўлана-ди-ку, авваллари марҳум рожа текинга ишлатарди,— деди Эллис.

Эллис бунгало¹ эшигига кириб кўздан йўқолгач, оқ-соқол ўйлаб қолди: «Албатта уларга ҳақ тўланмасди, бекорга ишлашарди, лекин улар рожадан анча-мунча саховат кўришарди. Энди қизларини узатганларида, ўғилларини уйлантирганларида уларга ким ёрдам бе-ради?»

У ишчиларга бақриб дўқ урди, кейин яқинларига бориб, овозини пастлатиб деди:

— Аввалги вақтлар ўтиб кетди, инглизларга белин-гизни дол қилиб ишляяпсиз! Тағин белингиз чиқиб кет-масин!

Ишчилар тўнғиллашди:

— Рожаям бизларга жогир инъом этгани йўқ, инг-лизлардан-ку, ҳеч нима умид қилмаса ҳам бўлади!

— Ишлаганимизга яраша ҳақ оламиз!

— Насиб қилганини оламиз-да!

— Бизларни ўзимизникилар аямаганди, сўкиб хумор-дан чиқишимиз мумкин эди. Буларга ғинг деб кўр-чи!

Оқсоқол яна уларга ўдағайлади:

— Ҳей, оғзингизга қараб гапиринглар! Соҳиб тили-мизни яхши билади. Худо кўрсатмасин, эшитиб қолса, бошимиз балога қолади-я.

Ҳар қалай, ер қазувчилар ишларини кечга довур ту-гатишди, пулларини олиб, уй-уйларига кетишди.

Нақ белгиланган соатда клубда мажлис бошланди. Зиёфат чоғи инглизлар иш хусусида суҳбатни давом эт-тирдилар.

— Мен аҳоли хонлик солдатларини исёнга оёқлан-

¹ Бунгало — коттеж.

тирадимн, деб хавотир олган эдим,— деди Эллис.— Қўзғолон кўтарилиши мумкин эди!

— Бизнинг полк шай бўлиб турган эди,— деб таъкидлади Гордон.

— Ҳа, биз барча чораларни кўриб қўйгандик,— деб тасдиқлади Скин.

— Қўшин вакиллари маликага йўлиқишди,— деди Гордон.

— Буни кутиш мумкин эди,— деб луқма ташлади Эллис.

— Бироқ малика уларни бизга қарши гижгижлатмади. Ақлли аёл.

— Сиз ҳақсиз, Гордон,— деб қўшилишди Скин.— Бу аёлга жуда ҳайронман, моҳир чавандоз эмиш.

— Ҳиндлар умуман эпчиллик ва забардастликни ёқтиради.

— Эҳ, жин урсин!— деб хитоб қилди Эллис.— Сизнинг ўша чавандозингиз эрига эргашиб жасад куйдирилдиган гулханга ҳам бориши мумкин эди. Шундай бўла қолса мён у ерга ўзим билан бирга отлиқ сипоҳийлар билан капитан Мартинни ола кетардём. Бу ваҳшийлардан ҳар нарсани кутиш мумкин.

— Э, қўйсангиз-чи,— деб эътироз билдирди Скин.— Жҳансий аҳолиси тинчликсевар ва итоаткор. Хонлик икки марта Компания ҳокимияти қўли остида бўлган. Бизларни бу ерда билишади ва ҳурмат қилишади. Бир нарсага тушунмайман: бу бадбўй ва диққинафас вазиятда қандай қилиб яшашди экан?

— Бу ер Шарқ эканлигини унутманг,— деди Эллис истеҳзо билан.— Одамлар бу ерда безабон ҳайвонларга ўхшайди. Булар ғирт омидирлар. Рожа халқни калтак билан истаган томонига ҳайдайди.

— Биз уларга қонун ва одил суд берамиз,— деди Дэнлоп. Хонлик қатъий ва батартиб идора қилинса, Жҳансий аҳолиси мамнун ва бахтли бўлади.

— Обрў-эътиборли одамларни ёнимизга тортишимиз керак,— деди Скин.

— Борди-ю, бу ишни эпласак, унда ҳеч қандай тўсиқсиз хонликни идора қиламиз. Ҳатто эски тартиб тарафдорлари ҳам чор-ночор бош эгади.

— Тўғри,— деб тасдиқлади Гордон.— Биз уларга жогир бермаймиз. Лекин жогирдор деган унвон беришимизга ҳеч нарса монелик қилмайди. Шунинг ўзиям уларга кифоя қилади.

— Бу ерда навоб Али Баҳодирнинг обрўси катта,— деб гап қистирди Скин.— Ахир у билан учрашдим, унга ишонса бўлади. Боз устига, ўзи жуда тарбияли одам. У билан доимо алоқада бўлиш керак.

— Ишни топшираётганимда бу ҳақда Гордонга айтганман,— деб рози бўлди Эллис.

— Али Баҳодир нафақасини ошириш илинжида юрипти. Бунинг иложи йўқлигини унга тушунтириш керак. Бироқ у бир умрлик навоб унвонини олади.

— Мен унинг саройини қайтариб бердим, у жуда хурсанд,— деди Гордон.

— Тўғри қилибсиз,— деди Скин маъқуллаб.— Агар ўғли бўлса, уни таҳсилдор¹ қилиб тайинлаймиз.

— Ўғли бор, лекин уни ишга киритмоқчи эмас,— деб изоҳ берди Эллис.

— Нега энди? Ахир бизда таҳсилдорларнинг обрўси катта-ку. Биз уларга ҳузуримизда ўтиришларига ижозат этамиз, ҳузуримизга пойабзалларини ечмай киришларига рухсат берамиз.

— Ҳа, қора танлилар бунга ўзлари учун катта ҳурмат деб биладилар,— деди Гордон.

— Савдогарлар билан судхўрларни ўз томонимизга оғдириб олишимиз керак,— деб таклиф қилди Скин.— Пул ўшаларнинг қўлида, демакким, халқ устидан ҳокимлик ҳам уларда. Энди ҳар турли савдо-сотикқа кенг йўл очилади. Ҳатто Бомбайгача бемалол бориш ва катта фойда эвазига инглиз молларини пуллаш мумкин.

— Бугун мен улардан баъзи бирларини таклиф қилганман. Турган гапки, энг обрў-эътиборли кишиларни. Али Баҳодир ҳам бўлади албатта,— деди Эллис.

— Хабарим бор,— деди Скин.— Менга бунга Гордон айтди. Уларга айтнинг, яқин кунлар ичида Жҳансийда темир йўл қурилади, шунда сафарга чиқувчилар ойлаб йўл юрмайдилар, манзилларига бир неча кунда бориб келадилар. Темир йўлда қадамжоларга бориш ҳам осон кўчади.

— Жҳансийда мактаблар очиш керак,— деб маслаҳат солди Эллис.

— Бу келажакда қилинадиган иш. Ҳозирча савдо-сотикни ривожлантириш ва яхши йўллар қуриш ҳақида ўйлаш керак,— деб жавоб берди Скин.

¹ Таҳсилдор — солиқ йиғувчи.

— Ҳа, мактабларсиз бизда биронта уддабу-
рон мансабдор ҳинд бўлмайдн,— деб гап ташлади
Гордон.

— Ҳақ гапни айтдингиз, вақти келиб, бизларга ман-
сабдор ҳиндлар асқатадн,— деб рози бўлди Скин.

— Ҳа, мансабдор тайёрлашга мўлжалланган маъри-
фат сиёсатини Компания директорлари тасдиқлашдн,—
деди Гордон.

— Маърифат сиёсати!— деб хитоб қилди Скин.—
Бу Калькутта, Мадорас ва Агра каби катта шаҳарларга
ярашади. Жҳансий сингари хилватгоҳда ва Бунделкҳанд
ўрмонларида бошланғич мактаблар очсаям бўлаверади.
Мен ҳинд ёшлари Эдмонд Бэрк асарларини ўқиб му-
лоҳаза қилишларини ва оқ-қорани танишларини иста-
майман.

— Зарари йўқ,— деди Эллис,— тажриба Гордонни
кўп нарсага ўргатади.

Скин чўнтагидан йўғон тилла занжирли соатини чи-
қарди-да, унга кўз ташлаб, деди:

— О, Эллис, вақт бўлди! Таклиф қилган одамларин-
гиз келдимн?

Эллис ташқарига чиқди-ю, дарров қайтди.

— Ҳа, улар шу ерда. Қабулхонада. Шарқча жуда
ҳашаматли кийинишган. Ҳаммаси салла ўраган, белбор
боғлаган, елкасида елкапўш. Қўлларида, бўйинларида,
ҳатто оёқларида бриллиантлар ва тиллалар ярқирайди.

— Буларнинг ҳаммасини Гангадҳар Раоникида дар-
борда кўрганман,— деди Гордон истеҳзо билан.

— Бу ҳам ўз йўлида дарбор,— деб қочирим қилди
Скин.— Жҳансий округининг кичик комиссари жаноби
олийларининг дарбори.

Комиссар кулиб юборди, унга қўшилиб бошқа инг-
лизлар ҳам кулди.

— Бўлмаса, биз кетдик,— деб давом этди Скин,—
бу ерда Эллис билан Гордон бўлса бас.

Эллиснинг бунга лосидаги кенг-мўл хонасига атай-
лаб баланд тахта супа қилинган бўлиб, унга иккита
курсн қўйиб қўйилган эди. Эллис билан Гордон шу кур-
силарга ўтиришди. Тахта супанинг пастроғига ҳам икки-
та курсн қўйилган эди. Курсилардан бирини Данлоп
эгаллади, бошқаси бўш қолди. Бу ғалати тахт ёнида
Эллиснинг секретари ивирсиб юарди.

Ҳадемай ичкарига таклиф қилинганлар кирди ва таъ-

зим қилиб, кутиб турди. Булар шаҳарнинг бообрў одамлари — савдогарлар ва судхўрлар эди.

Эллис ишора қилган эди, секретарь Али Баҳодирни тахта супага бошлади. Навоб яна икки букилиб таъзим бажо айлади. Инглиз унга бўш турган иккинчи курсини кўрсатди. Али Баҳодир оғзининг таноби қочиб илжайди.

Секретарь бошқаларни пастдаги стулларга таклиф қилди. Хонага жимлик чўккач, Эллис ўрнидан турди ва гап бошлади:

— Мен ўз вазифамни жаноби олийлари капитан Гордонга бердим. Соҳиб бош комиссар бизларга сизларнинг роҳат-фароғатингиз, бутун ҳинд халқининг фаровонлиги тўғрисида қайғуришимизни буюрдилар. Сизнинг фароғатингиз ва гуллаб-яшнашингиз бизга тан. Ишларингизни бемалол, ҳадик-хавотирсиз олиб бораверинг. Биз Жҳансийдан Бомбайгача бўлган масофада тартиб ва тинчлик ўрнатдик. Уғри ва қароқчиларни таг-томири билан қуритиш учун бизда куч етарли. Бошқаларга зарар келтирмагани боисидан сиз бемалол ўз динингизга амал қилишингиз мумкин. Гарчи биз христиан динини афзал кўрсак ҳам сизларнинг диний эътиқодингизга аралашмаймиз. Яқин кунлар ичида биз бу ерда мактаблар ва мадрасалар очамиз. Уларда она тилингиз ҳинд тили билан бирга инглиз тилидан ҳам дарс берилади. Фарзандларингиз Европада бунёд этилган барча фойдали нарсалардан баҳраманд бўлади. Маълумотли ҳиндларга биз фахрий лавозимлар берамиз, токи улар мамлакатни идора қилишда иштирок этсин. Биз судлар тузамиз, унга ҳар ким шикоят билан мурожаат этиши мумкин, бу ерда ҳамма иш адолат юзасидан ҳал қилинади. Айбдорлар қаттиқ жазоланади, лекин шафқатсизларча эмас. Ҳеч кимнинг қўли ёки оёғи чопиб ташланмайди, ҳеч ким чаён чақишидан ўлмайди. Биз инглизлар, сизларга фақат роҳат-фароғат тилаймиз. Борди-ю, биронтангизнинг илтимосингиз бўлса, айтинг.

Эллис ўз жойига ўтирди. Жҳансийнинг маълум ва машҳур одамлари индамай кўз уриштиришди. Ниҳоят, ўрнидан сарроф Маган Гандҳий турди.

— Сиз жаноби олийларига фақат бир ўтинчимиз бор,— деди у.— Жҳансийда ҳеч қачон сигирни ўлдиришмаган. Мусулмон ҳукмдорлари даврида ҳам бунга йўл

қўйилмаган. Шаккокликка чек қўйинг, ахир сизнинг гапингиз ҳамма учун қонун-ку.

Эллис жойидан қўзғалмай жавоб берди:

— Ахир сигирлар сизларнинг қишлоқларингизда ўлдириляётгани йўқ-ку. Ўлдирилса, ҳарбий лагерларда ўлдириляпти. Бу ишни зарурат юзасидан, одамларни боқиш учун қилинляпти.

Маган Гандҳий индамай қўз ёшини артди.

— Намунча кўнгли бўш бу аҳмоқнинг!— деб шипшиди Эллис Гордонга.

Али Баҳодир Эллис ва Гордонга савол назари билан қаради. Улар унга қандайдир ишора қилишди.

Навоб ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Жҳансийда, ниҳоят, Компаниянинг қудратли ҳоқимияти ўрнатилганидан биз худога мингдан-миг шукур қиламиз,— деб мурожаат қилди у ўтирганларга.— Бизнинг янги ҳукмдорларимиз марҳаматли зотлардир. Улар мамлакатни маҳорат билан бошқарадилар, шу боис, эндиликда Жҳансий аҳолиси тинч ухлаши мумкин. Ўғирликлар тамомила барҳам топди, ўғри, қароқчилар тўғрисида ҳеч қандай дарак йўқ. Ҳеч ким хавфхатарга гирифтор бўлмайди. Ҳадемай мактаблар ва мадрасалар очилади. Мамлакат гуллаб-яшнайти, савдо авж олади, сизлар бойиб кетасиз.

Али Баҳодир жойига ўтирди. Орқада ўтирган савдогарлардан бири хахолаб юборишдан ўзини аранг тутиб қолди. Инглизлар буни пайқади. Гордон шивирлаб қабулни тугатишга амр қилди.

Мазкур «ҳақиқий шарқча дарборда» на бетель, на хушбўй тутатқилар бўлди! Жҳансийнинг бообрў кишилари таъблари хира бўлиб, уйларига қуп-қуруқ қайтдилар.

Ҳамма кетгач, Эллис Гордонга маслаҳат берди:

— Бугунги қабул ҳақида Аграга хабар қил... Али Баҳодир яхши дипломант ва бағоят бообрў одам. Уни доимо қўз остида тутиб турмоқ керак... Тҳокурлар осонликча бўйин эгмайди, уларнинг белини синдириш даркор. Улардан баъзиларини полиция хизматиға жалб қилинса, чакки бўлмасди. Борди-ю, малика таклиф қилгудек бўлса, боринг, лекин ҳеч нимани ваъда қилманг. У ўйинни бой берди... Маъмурий лавозимларға тайинлаш пайтида ҳиндлар билан мусулмонларнинг фойдали жойларда ҳуқуқларини тенглаштириш керак, лекин ило-

жи борича улар ўртасидаги тафовутни ошкор қилиш лозим. Мактаблар очишга эса шошилманг!

— Аҳмоқ деб ўйламанг мени,— деб заҳарханда қилди Гордон.— Мактаб очиш тўғрисида гап очганимда Сквн нима деркин, деб унинг фикрини билмоқчи бўлган эдим.

— Лекин бу Сквн айёр тулки!— деди Эллис.

Капитан Гордон Жҳансийда баҳодир деган юксак унвонга сазовор бўлган комиссар ўринбосарига хос куч-ғайрат билан ишга киришди.

Жогирлар мусодара қилинди, улар ўрнида заминдорларнинг мулклари барпо бўлди. Вақф ерлари тортиб олинди. Қоҳинлар соҳиблар бўсағасига танда қўяр, егги букилиб таъзим қилар, ялиниб-ёлворар, бироқ барча илтижолари бекор кетар эди. Гордон фақат ўғри ва қароқчиларни эмас, руҳонийларни ҳам шафқатсизларча жиловлаб турди.

Шундай вақт келдики, одамлар дам-бадам шикоятномалар, илтимосномалар ёза бошладилар, шу тариқа котибларни ишга кўмиб юбордилар. Адвокатларнинг обрўси ортиб кетди. Илгариги вақтда истаган киши адвокат бўла оларди. Эндиликда бунинг учун махсус имтиҳондан ўтиш зарур эди, дарвоқе, дипломни худди мулк ёки юқори мансаб бергани каби комиссарнинг ёрдамчиси «тақдим» этарди. Ипирисқи ва лўттибозлар зўр бериб инглиз қонунларини, урф-одатларини ва маданиятини ўрганишга киришдилар. Орадан кўп вақт ўтмай судьялар уларсиз бир қадам ҳам боса олмай қолдилар. Бу касбдаги одамлар ўша кезлари онгли ва онгсиз равишда қонунни дастур қилиб, дунёдаги ҳамма нарсанинг унут бўлишига сабабчи бўлдилар. Бирдан-бир мўътабар нарса — Англия ҳукумати, унинг олдида ҳиндлар тиз чўкиши шарт! Бироқ «сийланган» Ҳиндистон бу қонунларни ва уларнинг ўрнатилишини зинҳор-базинҳор маъқулламайди. Шу сабабли «мўътабар нарсадан» жирканади.

Боз устига, «адолат эҳромларида» инглизлар ҳақиқат ва яхшилик учун сидқидилдан чўқинмадилар. Уларнинг барча қонунлари ягона бир нарсага, Англия забт этган сахий мамлакатда абадул-абад ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган эди. Улар ҳақиқий худолари — бойлик орттиришларига ҳеч нарса халал бермаслигини, баҳайбат машиналарининг ҳар бир мурувати жойида бўлишлигини, ҳамма ерда қаттиқ тартиб сақланишлигини

хохлашарди. Ишқилиб, Ҳиндистон бойликларини қўлла-рида ушлаб турса бўлгани! Инглизлар ҳинд тарихини диққат билан ўрганишар ва бу билан бир вақтлар под-шолар, уларнинг ноиблари ва аъёнлари қулаган жарни четлаб ўтишга ҳаракат қилар эдилар.

Гордон ўқтин-ўқтин ўз томонига Жҳансийнинг маъ-лум ва машҳур одамларини оғдириб олишга уриниб кў-рар эди. У улар билан суҳбатлашар, «ҳақиқий шарқча дарборлар» уюштирар эди. Бу одамлар ҳасрат ва илти-мас қилишга, ҳукмдорлар олдида думларини ликилла-тиб туришга ўрганиб қолган бўлсалар-да, лекин англиз-ларга таъзим қилганларида негадир беллари оғрир, пешоналари тиришар эди. Уйларига қайтгач, улар қаҳ-ру ғазаб билан «оқ соҳибнинг» такаббурлигини эслар ва ўзларининг қўйдек ювош бўлиб турганларидан ач-чиқ кўлар эдилар.

Кейин улар ғам-ҳасратларини баҳам кўргани мали-канинг ҳузурига борардилар. Лакшмий Бай меҳр би-лан уларнинг соғлиқларини, бола-чақаларининг ҳол-аҳ-волини сўрарди. У бошқа ҳеч нарса ҳақида гапирмас-лика ўзига-ўзи сўз берган эди.

Рожаларнинг китоб сақлайдиган жойларининг орқа-сида тик нишаблик этагида катта чиройли боғ кўм-кўк яшнаб турарди. Малика зўр бериб аёлларни ҳарбий машқларга ўргатарди. Сундар, Мундар ва Кошийлар бу санъатни шундай эгаллаб олдиларки, ҳатто малика-га кўмаклаша бошладилар. Бироқ Лакшмий Бай на ўзи, на дугоналари чавандозлик, кураш ва қиличбозлик санъатини ҳар қанча эгаллашмасин, барибир кўнгли тўлмас эди.

Маликанинг саройида эски жангларнинг карталари сақланар, буларни у қунт билан ўрганар эди. Боз устига, у қайта-қайта чизар, бўлажак жангларнинг схемасини тузар ва дугоналари билан биргаликда кўтилма-ган ҳолларда ҳаракат режаларини белгилар эди. Лакш-мий Бай йўллардан четда, ўтиш қийин бўлган жойлар-да отда сайр қилишни жуда хуш кўрарди. У Жҳансий атрофини яхши ўрганиб чиққан, ҳар бир қарич ер, ҳар бир бутани биларди. У билан учрашгани келган барча одамга яккаш бир сўзни такрорларди:

— Баданингизни чиниқтиринг, мушакларингизни пишитинг, шунда худо ёрлақайди.

Маликага қиличбозлик, камон ва милтиқ отишни ўр-

гатишда машҳур устозлар Амир Хон билан Вазир Хон ёрдам беришарди. Балгуру ҳам Жҳансийга келиб, Лакшмий Бай ва унинг дугоналарига курашнинг энг мураккаб ва нозик сирларини ўргатди. Битҳурга жўнаб кетишидан олдин Маҳораштрдан кўчиб келганлар маҳалласида машқлар ўтказиладиган майдонча қуриб берди.

Амир Хон билан Вазир Хон маликанинг эпчиллигига, продасига ва кучига қойил қолар эдилар. Баъзида улар, тагин малика бизни мусобақага чақириб, енгиб шарманда қилса-я, деб қўрқиб кетардилар. Бироқ улар адашишарди. Лакшмий Бай кўринишидан кеккайган, мағрур бўлса ҳам кўнгилчан, раҳмдил эди.

Кунлар, ҳафталар, ойлар шу тахлит ўтаверди.

Бир куни Жҳансийга Тантиа Тўпе келди...

Маликанинг қўшинлари аллақачон тарқатиб юборилган, бироқ командирлар билан аскарлар ўз бурчларини унутмаган эди. Муҳаммад Зама Хон ҳамон ўзини полковник деб ҳисобларди. У ҳар икки ҳафтада бир марта малика ҳузурига келиб, иззат-ҳурматини изҳор этиб кетарди.

Тантиа ҳар вақтдагидек Зама Хоннинг уйига тушди. Кечқурун соат саккиздан ўтганда саройга келди. Лакшмий Бай ёнида дугоналари бор эди.

— Бу сафар қаердан келдинг, Тўпе? Рожастонданми, Панжобданми, Деҳлиданми?— деб сўради малика жинмайиб. У қувноқ, бардам кўринарди, бундан Тантиа хурсанд бўлди.

— О, жуда кўп жойларда бўлдим,— деди у.— Ҳатто оз бўлмаса, инглизларнинг чангалига тушиб қолаёзим.

Ҳамма қизиқиб қолди. Тантиа гапида давом этди:

— Гапни Рожастондан бошлайман... Энг катта хонликлардан Жайпур, Жўдхпур, Биканерлар ҳеч қайси томонга ён босмаяптилар. Рожпутларнинг ҳукмдорлари инглизлар Жҳансийга жабр қиляпти, деб ўйламоқдалар. Шунга қарамай, улар бу ишга аралашмоқчи эмаслар. Бу тушунарли. Биз Битҳурда ягона ва мустақил давлат ҳақида ўйлаймиз. Рожастон хонликларида эса, ҳар бир хонлик ўзининг мустақиллигини ўйлайди. У ерда шундай одамлар ҳам борки, улар «Маҳораштр» деган сўзнинг ўзига тоқат қилолмайди, бироқ бутун Ҳиндистон озодлиги йўлида ҳар қандай қурбондан ҳам қайт-

майди. Ҳар қалай, аксари ропутларнинг ҳукмдорлари ўзларини инглизлар паноҳида беҳавотир ҳисоблайдилар, шу боис, улар ўзларининг жогирдорлари, айниқса, халқ тўғрисида қайғурмайдилар, мавжуд аҳволни афзал кўрадилар. Йўлбошчиларсиз қолган халқ нима қилишини билмайди. Йўқ, Рожастондан нажот кам. У ердагилар фақат сипоҳийларни қўллашига умид боғлаш мумкин. Панжобдаги аҳвол ҳам қаноатланарли эмас. Ранжит Синҳнинг мамлакати Панжоб Англия мулкларига ва беш хонликка бўлинган. Буларнинг ҳукмдорлари инглизларнинг садақасига муте. Энди Деҳли ҳақида... Мусулмонлар подшо учун жонларидан кечишга ҳам тайёрлар. Иирик мусулмон арбоблари билан суҳбатлашганимда, улар Ҳиндистонда мўғул империяси тузиш фикрини олга сурдилар. Мен уларга агар подшо умумдават аҳамиятига эга бўлган ишларни ўз зиммасига олса ва алоҳида областларнинг ишига аралашмаса, «империя» билан «сварож» деган сўзлар бир хил маънони касб этади, деб тушунтирдим. Фақат Деҳли билан унинг округларигина мўғулларнинг ихтиёрида бўлиши мумкин. Барча областлар подшо туғи остида ташқи душманга қарши курашади. Уларнинг вакиллари эса, биргаликда мамлакатни бошқаради. Аксари мусулмонлар бу режага рози, зеро ҳозирги пайтда шу йўлгина энг мақбул йўлдир... Деҳлида мени қўлга олишларига сал қолди, хайриятки, қочиб қутулдим.

— Офарин, Тўпе!— деди Лакшмий Бай.

— Деҳлидан ғарбга йўл олдим,— деб давом этди Тантна мақтовдан қувониб,— маратҳ хонликларида ҳам аҳвол шу... Маҳораштр аҳолиси озодликка ташна. Деҳқонлар, шаҳарликлар ва жогирдорлар биринчи чақриқданоқ қўлларига қурол олишга тайёр...

— Ана ўшанда тоғларимиз ва водийларимизда яна маратҳларнинг жанговар наъраси янграйди: «Ҳарҳар, Маҳодев!»— деди маллика.

— Маратҳлар кўпдан бери жангга шай,— деди қатъий ишонч билан Тантна.

— Ҳали мавриди келгани йўқ, Тўпе! Бу ҳақда ҳатто гапириш ҳам ножоиз... Қани гапир, яна қандай гаплар бор?..

— Кейин Ҳайдарободда бўлдим. Навоб ва унинг муқарраблари инглизлардан ўлгудек қўрқади. У ердаги қўшин ким ғолиб чиқса, ўшанинг этагидан тутуди. Халқ

бизни қўллаб-қувватлашга тайёр. Майсур ва Танжорда ҳам аҳвол худди шундай.

Маликанинг лабларида Тангиага болалигидан таниш табассум жилва қилди.

— Тайёргарликни давом эттириш керак,— деди у. Ҳарбий жиҳатдан муҳим районларни яхшилаб ўраган. Қўшинни қандай йўл билан бошлаб бориш қулайлигини ва уни ўзи учун қийин шарт-шароитларда жанг қилишга мажбур этиш мумкинлигини аниқла. Бунинг учун вақтингни аяма. Бундан ташқари улов ва яхши отлар ҳақида ҳам ўйлаш керак. Бизга уста қуролсозлар керак. Инглиз устахоналарига одамларни жойлаб қўйишга ҳаракат қил. Улар иш ўргансин. Ёдингда тут, энг муҳими қадимги тактикамиз— партизанлар урушига амал қилишимиз керак. Мана, биз ундан воз кечган эдик, инглизлар бизни енгди.

— Мен булар ҳақида ўйлаганман. Наъна соҳиб билан Рао соҳиб мени қўллашга сўз берганлар, мана, энди сизнинг оқ фотиҳангизни олдим.

— Сен илгариги жангларнинг тарҳини ўргандингми?

— Ҳа, кунт билан ўргандим. Мен яна яқиндаги сикҳларнинг инглизлар билан олиб борган жангларини ҳам ўргандим. Сикҳ жангчилари мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганлар, лекин буларнинг ҳаммаси зое кетган. Борди-ю, бундай яхши қуролланган ажойиб қўшинларга уддабурон саркарда қўмондонлик қилганда, инглизлар ҳеч қачон ғалаба қозонмаган бўларди. Ким билсин, балки сикҳлар хоинлик туфайли мағлуб бўлгандирлар...

— Ҳойнаҳой улар пешонамизга ёзилгани шу эканда, дегандир?— деб сўради малика истеҳзоли кулиб.

— Бўлмаса-чи,— деди куюниб Тангиа.

— Панжобда хотин-қизлар озодми?

— Ҳа, ҳиндлар билан сикҳлар-да.

— Ундай бўлса, бир кун келиб Панжоб яна курашга бош кўтаради.

— Лекин мусулмон аёллари ҳақида бундай деб бўлмайди.

— Аттанг, лекин имоним комилки, вақт ўтиши билан улар ҳам озодликка чиқадилар.

— Мен Панжобни қўзғолон кўтарувчи шаҳарлар қаторига қўшдим. Инглизларга қарши кураш тўлқин урса,

беш дарё мамлакатини ҳам қалқитади. Панжобликлар четда томошабин бўлиб қараб турмайди.

— Сикҳларнинг тўплари қаерда турган экан? Уларнинг суворилари қандай ҳаракат қилган?— деб сўради маллика.

Тантиа бирпасда инглиз-сикҳ урушидан бир қисмининг тарҳини қоғозга чизди-да, Лакшмий Байга тушунтирди.

— Бизга айғоқчилар сув билан ҳаводек зарур,— деб гапини давом эттирди у.— Сизнинг талай ишончли одамларингиз бор...

— Мен баъзи ишларни қилиб қўйдим,— деди маллика унинг гапини бўлиб.— Ҳа... Дугоналарим айғоқчиликни ўрганапти. Мен бошқа аёлларни ҳам бу ишга тайёрлайман, лекин жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Тантиа бу гапни эшитиб жуда хурсанд бўлди. Жилмайиб гап бошлади:

— Биласизми, ҳатто Жҳансийни мажбуран тарк этганлар ҳам сизга беҳад содиқдирлар.

— Шунинг учун ҳам Жҳансийим билан фахрланаман!

— Яқинда Гвалиорда браҳман Нароян Шастрийни учратдим.

— Унинг қилмишини эшитгандим.

— Шастрий сизнинг ҳар қандай топширигингизни бажаришга рози.

— У ўша аёл билан ажраллишиптимиз?

— Йўқ, маллика.

— Жамоанинг унга муносабати қандай?

— У узлатга чекинган, соқолини қириб ташлаган, кийим-бошини ўзгартириб, зоҳидона кун кечиради. Ўша аёл у билан бирга туради.

— Унинг бизга қандай фойдаси тегиши мумкин?— деб сўради маллика.

— Мен унга қўшинлар орасида иш олиб боришни тайинладим. Нароян Шастрий — мунажжим. Боз устига, яхши хонанда. Бу унга қўшинда таниш-билишлар орттиришига ёрдам беради.

— Ҳа, қўшин билан узвий алоқада бўлиш катта гап.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

— Менимча,— деди маллика.— Қўшин қўзғолон кўтаришга шай. Бироқ пухта тайёргарликсиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Яқингинада Мадорасда сипоҳийлар

қўзғолон кўтаришган экан, улар тор-мор қилинибди. Бекорга қон тўкилгани қолди, энди мадорасликларни аскарликка олишмайди. Устига-устак инглизлар энди жуда сергак бўлиб қолди.

— Инглизлар ҳар қанча сергак, эҳтиёткор бўлмасин,— деб чўрт кесди Тантна,— барибир уларнинг тақдири ҳал қилинган. Халқ уларни ёқтирмайди, халқ кучига тенг келадиган ҳеч нарса йўқ дунёда.

— Шундоқ,— деди малика жилмайиб.

— Энди жавоб берсангиз, мен кетсам,— деди Тантна ўрнидан қўзғалиб.— Аллақачон ётар пайтингиз бўлди, сиз ҳатто кечки овқатни ҳам еганингиз йўқ. Жҳансийда мен бир-икки кун бўламан. Ишонаманки, ҳадемай шу ерда яна учрашамиз. Ахир ҳар соатда муҳим воқеаларни кутиш керак-ку.

— Энди овқатланиб ўтирмайман, бир оз сут ичсам кифоя. Сен Рағҳунатҳ Синҳ ва Жавоҳир Синҳ билан учрашдингми?

— Бу сафар қўлим тегмади.

— Уларни кўришга ҳаракат қил. Рағҳунатҳ Синҳ қалъа девори орқасидаги янги маҳаллада, Ганпатдаги кушхонадан сал нарида туради. Жавоҳир Синҳни Катилдан топиш мумкин.

35

Эртасига эрталаб соат саккизларда малика ҳузурига Тантна, Рағҳунатҳ Синҳ ва Жавоҳир Синҳ қадам ранжида қилишди. Рағҳунатҳ Синҳ гўлабир, паҳлавон одам эди. Жавоҳир Синҳ қотма, паст бўйли бўлса-да, у абжирмиди, эпчилмиди, эл оғзига тушган эди.

Салом-аликдан сўнг, учала эркак ўтирди. Малика сўради:

— Тўпе, Жавоҳир Синҳни тўғри Катилдан олиб кел-япсанми?

Жавоҳир Синҳ ҳурмат юзасидан кафтларини жуфтлаштириб, саволга ўзи жавоб берди:

— Мени улуғ зот Рағҳунатҳ Синҳнинг одами олиб келди.

— Мен Катилга бормасликни маъқул кўрдим,— деди Тантна,— у ерга эса туя минган одамни юборишларини илтимос қилдим. Икки нафар отлиқ инглизларда шубҳа уйғотиши мумкин эди.

— Малика!— деб хитоб қилди Жавоҳир Синҳ.— Биз ҳаммамиз ҳаётимизни сиз билан жонажон Жҳансийни-миз учун фидо қиладиган кунни орзиқиб кутмоқ-дамиз!

Рағҳунатҳ Синҳ унинг гапини маъқуллаб бош ирғади.

— Энди бутун умид сиздан,— деди малика чиройи очилиб.— Ҳадемай сизлар ўз садоқату жасоратингизни кўрсатадиган кун келади. Тантиа айтдими буни сизларга?

— Ҳа, малика айтди, биз ҳаммасига тушундик,— деб жавоб берди Рағҳунатҳ Синҳ.— Бизга узоқ тушунтиришнинг ҳожати йўқ, ахир муҳокама қилиш бизнинг ишимиз эмас. Биз фақатгина мушфиқ маликамизга таъзим бажо айлаш учун келдик.

— Малика! Биз қиличларимизга Гангнинг муқаддас сувидан сочишингизни истаймиз,— деди тантанали оҳангда Жавоҳир Синҳ.

— ...Яна малика бизга оқ фотиҳа берса,— деб ганни тугатди Рағҳунатҳ Синҳ.

— Мен ҳар икковингизни яхши биламан,— деди малика хушмуомалалик билан.— Сизларга суяниш мумкин. Сиз ҳеч иккиланмай Жҳансий учун ҳатто жонингизни беришга ҳам тайёрсиз. Лекин жонингизни арзонгина беришингизни мен истамайман. Қиличларни қиндан ҳал қилувчи вақт етганда суғуриш керак.

— Улар генерал-губернаторнинг лўттибозлигидан қаттиқ ранжиганлар, шу боис, унинг таъзирини бериб қўймоқчилар,— деди Тантиа.

Малика эътироз билдирди.

— Йўқ, сабр қилинг. Инглизлар маккорликни қанчалар оширсалар, худо бизнинг илтижоларимизга шунчалик тез қулоқ осадди. Унутманг, қасос оладиган кун келади!

Саркардалар қиличларини қинларидаги суғурдилар-да, уларни ялтиратиб маликанинг оёғи тагига қўйдилар.

Малика дугоналарига юзланди.

— Ганг сувидан келтиринг.

Мундар муқаддас сув олиб келди, малика уни Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳнинг қиличларига сачратди. Улар ҳурмат билан маликанинг оёғига қўл теккиздилар ва қиличларини қинига солиб қўйдилар.

Малика вужудини чулғаб олган ҳаяжон ҳиссини босиб, сўзлади:

— Ҳар бирингиз муқаддас Ганг сувининг тозалигини сақланг, хунрезлик урушларида ва қинғир ишларда қатнашиб қиличингизни ҳаром қилманг!

Саркардалар бошларини эгдилар.

— Малика, энди бизга оқ фотиҳа берсангиз,— деди Рағҳунатҳ Синҳ.

Маликанинг ўпкаси тўлди, лекин ўзини босиб олиб, бурро-бурро тантанали сўз айтди:

— Илойим, мустақилликнинг улуг иши йўлида курашчи бўлишдек шарафли ном сизларга насиб этсин, бахтли ҳаёт кечиринг, ўзингиздан кейин сўнмас шон-шуҳрат қолдиринг, токи кўпдан-кўп авлод сизларнинг қаҳрамонлигингиздан ўрнак олиб илҳомлансин.

— О, малика!— деб хитоб қилди Жавоҳир Синҳ.— Сизнинг оқ фотиҳангиз бир умрга қалбимизга жо бўлғай ва Гангнинг муқаддас сувидек бизларга мадад бергай.

— Малика!— деб гап бошлади Рағҳунатҳ Синҳ тўлқинланиб.— Қалбим гўё биз кўпгина жангларда зафар қучганимиздек шодон.

— Бир эмас, бир неча жангларда зафар қучишингизга ишонаман.

— Малика,— деб давом этди Рағҳунатҳ Синҳ.— Сиз бизга оқ фотиҳа бердингиз, энди бизни меҳмон қилинг.

Малика Мундарга ўгирилди.

— Ладду олиб кел. Уларни ўзим тайёрлаганман, нессиққина.

Мундар бир патнис ладду олиб келди.

— О, малика, жуда ҳам кўп-ку!— деди Жавоҳир Синҳ хижолат чекиб жилмаяр экан.

— Уларни ўзим тайёрлаганман, сизларга ўзим едириб қўяман. Тантиа, сен ҳам е.

Меҳмонлар оғизларини очишар, Лакшмий Бай болаларни овқатлантиргандай уларнинг оғзига ладду солиб қўяр эди. Патнисда қолган ширинликларни малика дугоналари билан баҳам кўрди. Кейин ҳаммалари қўлларини ювиб, ўтиришди.

— Ҳозирча сизнинг қиладиган ишингиз битта, у ҳам бўлса хуфия отрядлар тузиш,— деди малика саркардаларга. Биринчи отрядга сизнинг қариндошларингиз билан дўстларингиз кирсин. Лекин деҳқонларни ва паст

табақадаги бўлган одамларни, энг камбағалини ҳам камситманг. Барча эркагу аёлларга қурол ишлатишни ўргатинг, лекин ҳозирча нега бундай қилаётганингизни уларга айтманг. Йиғилишга баҳона кўп: ов, байрам, тўй.

— Бажо этилади,— дейишди Рағҳунатҳ Синҳ билан Жавоҳир Синҳ.

— Мен уларга одамларни бошбошдоқлик қилишларига йўл қўйманг, деб тайинладим,— деди Тантиа.— Улар бунинг иложи йўқ, деяптилар. Башарти, уларни жиловлашнинг иложи йўқ экан, майли, хазинани қўлга киритишларига ва полиция маҳкамаларига ҳужум қилишларига изн бериш керак.

— Йўқ, йўқ, Тўпе, бундай қилиш ярамайди,— деб эътироз билдирди малика.— Тартибсизлик ва бошбошдоқликка жиндек йўл қўйилса борми, кейин уни тўхта-тиб бўлмайди. Оёққа турадиган пайт келсин, биз хазинадаги барча қимматбаҳо нарсаларни ва полиция маҳкамаларини қўлга оламиз.

Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳ маликанинг гапига рози бўлишди.

— Ҳозир Гордон инглизлар ҳокимиятини мустаҳкамлашга уринади,— деб гап қистирди Тантиа.— У қабуллар уюштиради, таниш-билишлар орттиради.

— Халқни алдаш маҳол,— деди малика комил ишонч билан.

Саркардалар хайрлашиб, чиқиб кетгач, Лакшмий Бай дугоналаридан сўради:

— Сизлар нима дейсизлар, қўшинларимизга кимни бош қўмондон қилиб сайлаймиз? Рағҳунатҳ Синҳними ё Жавоҳир Синҳними?

— Рағҳунатҳ Синҳни!— деди Мундар шаҳдам.

— Мен ҳам ўша бўлсин дейман,— деди Сундар.

— Йўқ, Жавоҳир Синҳ бўлсин,— деб Қоший дугоналарининг фикрига қўшилмади.

Учала дугона маликага савол назари билан қаради:

— Вақт кўрсатади буни,— деди малика.

36

Англия мансабдорлари ўқтин-ўқтин итоатларидаги ўлкаларга бориб турардилар. Катта аҳамият бериладиган бундай сафарлар пайтида идоралардаги, полиция

маҳкамаларидаги, солиқ бошқармаларидаги, турмалардаги ишлар билан шахсан танишар ва барча бу муассасаларнинг фаолиятини текширар эдилар. Бундан ташқари турли-туман вақтихушлик ва ов қилгани ҳам сафарга чиқиб турардилар. Инглизлар шу тахлит бир вақтнинг ўзида ҳам ҳинд табиатининг гўзаллигидан баҳра олар, ҳам маҳаллий идора усуллари билан яқиндан танишар эдилар.

Гордон бир гал сафарга чиққанида Мау полиция маҳкамасига кирди. Бу ерда уни полиция бошлиғи, унинг ёрдамчиси ва полиция инспектори кутиб олди.

Полиция бошлиғининг ёрдамчиси Онандрой инглиз ҳузурида, салласини хонликнинг қадимги урф-одати бўйича ўраган, узун соқолини иккига айириб, қулоқлари орқасига ўтказиб тараган ҳолда намоён бўлди, буни кўриб, Гордоннинг кайфи бузилди. Унга ҳинднинг соқоли ёқмади. У ҳозироқ ҳиндга танбеҳ бермоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди. Текшириш тамом бўлганидан кейингина уни ҳузурига чақирди.

— Нега соқолинг бунақа? Нима, қароқчимсан?— деб сўради инглиз тутақиб.

Онандрой нима дейишини билмай тилини тишлаб қолди.

— Биронта полиция бошлиғи бунақа соқол қўймаган, нима, сен улардан ўзингни юқори қўясанми?

— Юқори қўймайман,— деб гудранди Онандрой жаҳлидан қалтираб. У ортиқ ҳеч нима деёлмади.

— Қизиқ одам экансан-ку, одоб билан жавоб бериш-ням билмайсан-а.

Онандрой бошини эгди.

— Ҳозироқ ўзингни тартибга келтир,— деб буюрди Гордон.— Соқолга жуда ишқибоз бўлсанг, ҳаммага ўхшаб қўй, соқолингни қулоғингнинг орқасига тарама.

Онандрой чиқиб кетди-да, соқолини тартибга солиб қайтиб кирди.

Гордон кўнгли жойига тушиб, тиржайди:

— Ана, бу бошқа гап. Яхши. Бор энди!

Шу чоғ чопар отини елдириб Жҳансийдан Скиндан мактуб олиб келди. Комиссар Сагар Синҳ номли қароқчини тутганларини хабар қилган эди. У бир кунга бўлса ҳам келиб, уни сўроқ қилинг, деб сўраган эди.

Гордон шу заҳоти енгил аравада Маудан йўлга чиқди ва йўл-йўлакай отларни алмашиб, эртаси куниеқ

Жҳансийга етиб келди. Инглизлар эртасига эрталаб турмага келишди. Турма бошлиғи Бахшиш Али таъзим қила-қила улар билан саломлашди ва уларни кўкларга кўтариб мақтади. Собиқ сарой аъёнининг эски услубдаги хушмуомаласию илтифотлари Скин билан Гордонга манзур бўлди.

Сагар Синҳ серҳаракат, катта-катта ажойиб кўзлари ўткир ўйнаб турувчи киши экан. Соқоли қулоғининг орқасига таралган эди.

— Исминг?— деб сўради Скин.

— Билмайсизми ҳали?

— Ўз оғзингдан эшитмоқчиман.

— Кунвар Сагар Синҳ.

— Қаерликсан?

— Раолиданман, Барвасагардан сал нарида.

— Нега қароқчилик қиласан?

— Бошқа дурустроқ иш тополмадим.

— Армиямизда хизмат қилсанг бўлмайдими? Яхшигина ойлик тўлаймиз.

— Ота-боболарим юксак мартаба эгалари бўлган. Мен оддий аскар бўлолмайман.

— Сен наик¹, ҳавалдор, кейинчалик субедор бўлишинг мумкин эди.

— Ота-боболарим минглаб аскарларга қўмондонлик қилган, мен ҳавалдор² ёки субедор³ бўлиб хизмат қиламанми?

— Нима бало, генерал бўлмоқчимисан дейман?— деб кулди Скин.

— Бўлсам нима қипти?

— Ё тавба!.. Қароқчиликдан генералликка кўтарилса-я. Дарвоқе, генераллар-ку, осонгина ўғри бўлиб кетади, нима учун ўғрилар генерал бўлолмайди? Ажабо, Ҳиндистонда хўп мўъжизалар бўляпти-да! Биласанми, Сагар Синҳ...

— Кунвар Синҳ, ҳазратлари. Номимни ҳеч вақт увон қўшмай тилга олмаганлар.

— Хўп яхши... Биласанми, кунвар Сагар Синҳ, бу турмада дор борлигини? Сенинг жасоратинг судда исбот қилинади, шундан сўнг сени дорга тортамин.

¹ Наик — Сипоҳийлар қўшилмасида капрал.

² Ҳавалдор — сипоҳийлар қўшилмасида сержант.

³ Субедор — ноиб.

— Ёлғиз меними?

— Шерикларинг ким?

— Улар кўп.

— Номларини айт.

— Нима қиламан уларнинг номини айтиб? Борди-ю, бундан наф чиқса, айтардим.

— Бўпти, борди-ю, сен ҳамма гапни очиқ айтсанг, қонунга мувофиқ сени гувоҳ деб билишадди ва озодликка чиқаришадди.

— Розиман! Ҳаммасини айтиб бераман... Фақат манави кишанларни олиб ташланглар, булардан ва очлигу ташналикдан эс-хушимни йўқотиб қўйдим. Агар менга бугун пича дам олишимга имкон беришса, эртага ҳаммасини айтиб бераман. Лекин сўзингизнинг устидан чиқинг, ҳазратлар!

— Яхши.

Гордон Синхни кишанлардан озод қилишни ва яхшилаб қорнини тўйғазишларини буюрди.

Бахшиш Али бу ишларни ўзича тушунди. У қўлим остидаги одам оқланади, деб ўйлаб шу боисдан ҳар томонлама унинг кўнглини олишга ҳаракат қилди.

Скин билан Гордон турма ҳовлисида чикиб кетаркетмас Сагар Синх кишанлардан бўшатилди, устига-устак унга бор-йўғи оддий соқчиларни пойлоқчи қилиб қолдиришди.

— Жаноб бошлиқ!— деб мурожаат қилди Сагар Синх Бахшиш Алига,— очман, тайинланг, менга дурустроқ овқат тайёрлашсин.

— Кунвар соҳиб,— деди Бахшиш Али,— мен сизни бошидаёқ иззат-ҳурмат билан меҳмон қилмоқчи бўлудим. Лекин иложим йўқ эди бунга. Мана энди буйруқ олдим, ҳеч нарса бундай қилишимга халал бермайди.

Сагар Синхга тансиқ таомлар пиширишди, иззат-ҳурмат билан тортишди. Буни кўрган соқчилар кунвар соҳибга ҳурмат назари билан қарай бошладилар. Кеч кириб, тун бошланди. Соқчилар бир-бирларини алмаштирар, кўз юммас эдилар, ниҳоят, улардан биттаси мудраб кетди. Кундузги ташвишлардан ҳориб-чарчаган Бахшиш Али доғ қотиб ухлаб ётарди.

Сагар Синх ўзоқ ўйлаб ўтирмади. Ичида машҳур Чанд Барданнинг икки банд шеърини ўқиди! «Алвидо, онагнам! Эй ҳаётим, алвидо!— Сени қайта кўрмайман

эй сирдошим, камоним!» Шундан кейин шарпа чиқармай турма деворидан ошди-да, тун қўйнига сингиб кетди.

Тонг отганда Сагар Синҳ шундай олислаб кетган эдики, чангалзорда энди ҳеч нарсадан қўрқмаса ҳам бўларди.

Эрталаб турмада тўс-тўполон бошланди. Бахшиш Али қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб, гоҳ югуриб уйига хотини ва болалари ёнига кирар, сочларини юлар, гоҳ турмага қайтар эди.

Воқеадан хабар топган Скин билан Гордон жиноят содир бўлган ерга ошиқиб келишди. Бахшиш Али ҳар вақтдагига қараганда эгилиброқ таъзим қилиб, овози қалтираб изоҳ берди:

— Кеча, ҳазрати олийлари ундан кишанларни ечиб олишни буюрган эдилар. Мен айнан ўзлари айтган юмушни бажардим. Лекин соқчиларни қолдирдим. Барибир кечаси у қочиб кетибди.

— Эшак! Нобакор!— деб ўшқирди Скин.— Сенга ҳеч ким буйруқ бергани йўқ.— У шундай деди-ю, Бахшиш Алининг қорнига тепди. Бахшиш Али ерга қулади, инглиз яна уни бир неча марта тепди. Шундан кейингина у бир оз жаҳлидан тушди.

— Бахшиш Али,— деди Гордон чўрт кесиб,— осон қутулганингга шукур қил. Биз фақат сени ишдан бўшатамиз.

Бахшиш Али обидийда қилди. Скин Гордонга қандайдир имо-ишора қилди.

— Хўп, майли,— деди комиссар ёрдамчиси,— бўлар иш бўпти, биз сени ишда қолдирамыз. Бироқ сен ҳозироқ анқов соқчини қувиб юбор.

Соқчи дарҳол ишдан қувилди.

Бахшиш Али маҳбуслар ва аскарлар кўзи олдида қаттиқ шарманда бўлди, бу унга тепки еганидан беш-баттар алам қилди. Уйига қайтгач, у аллавақтгача ўзига келолмади. Унга қўшилиб хотини ва болалари йиғлади.

Шаҳар соқчиларининг собиқ бошлиғи ва шаҳарнинг саккизта дарвозасининг посбони Бахшиш Али уларга ҳасрат қилди:

— Ҳаммангизни чавақлаб ўзимни отгим келяпти. Ахир марҳум рожа Гангадҳар Рао билан малика Лакшмий Байдан ҳеч қачон қўрс гап эшитмаган эдим. Ма-

нави инглизлар бўлса ота-боболаримнинг шаън-шавкатини тупроққа қордилар.

Хотини зор йиғлаб, унга тасалли берди. Ниҳоят, Бахшиш Али пича ҳовридан тушди. Бироқ изтироб ва умидсизлик чангалидан қутулганича йўқ эди. Шу куни у туз ҳам тотмади.

— Энди одамларнинг кўзига қандай кўринаман!— деб такрорларди у афсус-надомат билан.— Ахир мен шаҳар соқчиларининг бошлиғи ва шаҳардаги саккиз дарвозанинг посбони эдим. Мана, энди қай куйга тушдим!

Ўзини-ўзи ўлдириш тўғрисидаги фикр калласида хира пашшадек айланар, лекин кўз ёши тўкаётган хотини ва болаларини кўриб, бу фикрни калласидан қувишга ҳаракат қилар эди. Алоҳа, у тасалли топди ва одатдаги ишлари билан шуғуллана бошлади. Бироқ шу-шу, Гордон билан Скин ҳар сафар турмани текширгани келганида у худди жаллодларини кўргандек бўларди.

37

Малика барча янгиликлардан дарҳол хабар топарди. У бир кўрган одамни ҳеч эсидан чиқармасди. Онандрой билан Бахшиш Али ҳам унинг эсида эди. Гарчи соқол можароси собиқ мулозимининг бошига тушган мусибат олдида ҳеч нима бўлмаса-да, Лакшмий Бай ҳарикки бу кўнгилсизлик замирида бир нарса борлигини дарҳол фаҳмлади. Гордон билан Скинни бундай зуғум ўтказишга нима мажбур қилганини у аниқ-равшан англади: инглизлар ҳиндлардан нафратланарди. Гўё маликанинг ўзи хўрлангандек, унинг тоза манглайи ғуссадан тиришди.

«Ҳа, очликдан ўлмаслик учун озмунча хўрликларга чидаши керакми одамларимиз», деб ўйлади малика.

Бундай воқеалар бот-бот бўлиб туради.

Инглизлар бу тахлит дағал, ғайринисоний хатти-ҳаракат билан ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлашга, ҳиндларнинг кўнглига қўрқув ҳислари солишга, шу билан бирга, Британия қудратининг барқарорлигини кўрсатишга уринар эдилар.

Малика киши қалбини ларзага солувчи барча воқеа-

лар тўғрисидаги гап-сўзларни диққат билан эшитарди. Гордон ҳам шаҳар ва округда нима бўлаётганини билишга уринар, бироқ ўтакетган такаббур ва худбин бўлгани важдан аксари инглизлар сингари ҳақиқий аҳволни тушуна олмасди.

Бир кун Гордон от миниб шаҳар полиция маҳкамасига жўнади. Йўлда у ҳинд тўй маросимига дуч келди. Куёв шукуҳ-салобат билан отда ўтирарди. У на отдан тушишга, на таъзим қилишга шошиларди. Ваҳоланки яқинда инглизлар жорий этган янги қонун-қоидада шундай қилиш кўзда тутилган эди. Гордон «қонунбувар» куёвнинг қилмишидан дарғазаб бўлди ва куёвга дарҳол отдан тушишни буюрди. Тўй маросимида қатнашётганлар эътироз билдирди.

— Соҳиб,— деб илтижо қилди куёвнинг отаси,— бизларда ҳатто рожа ҳам куёвни ҳурмат қилади.

— Жим бўл!— деб дағдаға қилди Гордон, кўзлари ғазабдан қонга тўлиб.

Куёв чор-почор буйруқни бажаришга мажбур бўлди.

38

Али Баҳодир ҳали-ҳануз Гордон билан Скиннинг уйига бориб турар, айниқса, Гордонни тез-тез йўқлаб борарди. У нафақасини оширишларидан ҳанузгача умидини узмаганди. Пир Али муттасил унга шаҳарда қўрган-эшитганларини етказиб турар, бу дарҳол Гордонга хабар қилинар эди. Шу тариқа Али Баҳодир хонлиқнинг улуғ мартабали мулозими келганидан хабар топди. Нафсилавр, Жавоҳир Синҳ билан Тантра Жҳансийни тарк этганидан кейин билди буни.

— Бу ерда бир гап бор,— деди ноиб,— ахир Жавоҳир Синҳ Катил армиясида катта лавозимни эгаллайди. Қолаверса, у билан анави битҳурликнинг бу ерга бирга келиши айниқса шубҳали.. Дарвоқе, полковник Зама Хон улар билан учрашдими-йўқми?

— Учрашди,— деб жавоб берди Пир Али.— Битҳурлик мусофир айнан шу полковникнинг уйига тушди. Унинг исми... Тўпе.

— Улар нима ҳақда сўзлашганларини билдингми?

— Ҳаракат қилдим, ҳузур... Бироқ улар Рағҳунатҳ

Синҳнинг ички уйларидан бирида тўпланишди, ҳеч нарса эшитолмадим.

— Малика ҳузурда бўлишдимми?

— Ҳа, унинг ҳузуридан шод-хуррам қайтишди.

— Сен ўша Тўпеми, Тўпийми тўғрисида яна нималар биласан?

— Полковникнинг уйдан сал нарида сарой театридаги раққоса Жуҳий яшайди. Айтишларича, ўша унинг жигаридан урган.

— Қизиқ... Шу бонс, у эҳтимол ҳар сафар Зама Хонникига тушар? Хўш, Жавоҳир Синҳ билан Тўпеннинг Рағҳунатҳ Синҳникида учрашганлари-чи? Бунинг маъниси нима?

Али Баҳодир жим қолди.

— Худобахш қалай?— деб сўради у тўсатдан.

— У Мўтий Бай ишқида жинни бўлаёзди.

— Мўтий Бай...— деди ўйга чўмиб ноиб.— Бу қиз саройда бўладими?

— Ҳа, ҳузур, баъзан бўлади.

— Ундан ўз ишимизда фойдалансак бўлмасмикни?

— Менимча, бўлади...

Али Баҳодир ўйлаб қолди.

— Айт, бу ерга келсин. Ноиб сизнинг қўшиғингизни эшитмоқчи, де.

— Бироқ у ҳеч ерда қўшиқ айтмайди, уйдан камдан-кам чиқади.

— Ҳечқиси йўқ, бу ерда айтади. Фақат Худобахш буни билмаслиги керак. У билан кейинроқ ўзим гаплашаман.

Пир Али уйига келиб, Мўтий Бай кутиб ўтирганини кўрди. «Яхшилик аломати!»— деб ўйлади у ва дарҳол саломлашди.

— Буни қаранг-а, сизникига бормоқчи бўлиб турувдим... Ноиб соҳиб қўшиғингизга мунтазир. У сизга шунини айтишимни тайинлади, ҳеч кимни чақирмасмиш, қўшиғингизни ёлғиз тинглармиш.

— Айни муддао. Парда орқасида ўтиравериш жонимга тегди. Одамлар олдида қўшиқ айтишга юрагим дов бермайди, қайтага очдан ўлганим яхши. Лекин навоб соҳибдек мустаҳиқ жаноблар ҳузурда қўшиқ айтиш — бу бошқа гап.

— Ноиб соҳиб ҳам айнан шу фикрда. У ҳеч кимни таклиф этмайди.

— Сиз ўзингиз келинг қўшиқ тинглагани, марҳамат.

— Хизмат юзасидан у ерда бўлишим шарт, лекин қўшиғингизни эшитиш мен учун улкан бахт. Жҳансийда ҳеч ким сизчалик куйлай олмайди. Тенги йўқ Мугҳал Хон бундан мустасно албатта... Чинини айтсам, унинг қўшиқларини эшитмай қўйганман, илгаригидек уззуқун қўшиқ тинглашга ҳозирги пайтда вақтим йўқ.

— Қачон келай?

— Бугун кечқурун келсангиз дуруст бўларди.

— Яхши, бироқ соат саккизда кетишим керак.

— Бемалол, икки соат кифоя бизга.

Мўтий Бай чиқиб кетди. Пир Али унинг орқасидан қараб туриб: «Ё тавба, орадан неча йил ўтиб кетибди-ю, ҳали ҳам худди янги очилган гулдек яшнаб турибди-я», дея кўнглидан ўтказди.

Кечқурун соат олтида Мўтий Бай ноибни кига келди. Узоқ вақт хонанишин бўлиб ётганидан, чамаси, хижолат чекаётганини яширолмай ҳайрон эди. Али Баҳодир бунга асло ажабланмади. Уни бошқа нарса таажжубга солди: илгари зинҳор-базинҳор истиҳола чекмай ўз санъатини ноз-карашма билан ифода этган шўх раққосанинг шундай камсуқум аёлга айланганига, хонанишин бўлиб ётганига ҳайрон эди.

— Сизни сарой театрида шўх-шодон кўриш шарафига ноил бўлган эдим,— деди ноиб жилмайиб.— Ҳозир ҳатто менинг уйимда қисилиб-қимтиниб ўтирганингизга ҳайрон бўлиб турибман.

— Ҳузур,— деб жавоб берди Мўтий Бай,— танҳолик одатим бўлиб қолди... Фақат муҳтожлик мени парда ортидан чиқишга мажбур этди. Ахир кўпгина эркакларимиз инглизлар хизматини қилишга рози бўлди-ку. Мен ўзимга бошқа касб-кор тополмадим, мана шу бонис, тирикчилик ўтказиш учун қўшиқ айтиш ва рақс тушишга мажбурман. Борди-ю, гоҳ-гоҳ сиздек ақибир зотларнинг кўнглини ололсам, менга кифоя.

Мўтий Бай бир соатча қўшиқ айтиб, рақс тушди. Ниҳоят, у чарчади, бу ёқда ноиб ҳам давом этишини сўрамади.

— Энди ўтиринг, дамингизни олинг,— деди Али Баҳодир кулиб,— бир суҳбатлашайлик... Пир Али, бетель келтир.

Пир Али бетель олиб келди.

— Ҳозир ҳам саройга бориб турибсизми?— деб ўс-моқчилаб сўради ноиб.

— Бўлиб тураман,— деб жавоб берди Мўтий Бай,— малика диний қўшиқларни тинглайдилар. У кишига Мийра Байнинг гимни жуда ёқади. Ҳар куни эмас, аҳ-ён-аҳёнда уларга қўшиқ айтиб бераман. Ҳимматлари зўр...

— Ҳа, малика ўз нафақасидан кўпгина одамларга ёрдам беради. Ўзи шўрликка қийин бўлса керак.

— Бўлмаса-чи. Ўзига жуда кам сарф қилади, акса-ри пулни хайрли ишларга беради.

— Ҳақ гапни айтдингиз. Бу ёқда тагин қариндош-уруғлари ва собиқ хизматчилари тез-тез келиб туради. Уларни ҳам қуруқ қўймаслик керак...

Пир Али сергакланди. Мўтий Бай жилмайиб, жавоб берди:

— Кўп келишга келади-ю, аммо уларнинг бирон нарса олганларини ҳеч кўрмаганман.

— Лекин малика уларга кўп вақтини сарфласа керак?— деб сўради Али Баҳодир.— Қолаверса, ишням бошидан ошиб ётибди.— Кўп ибодат қилади, диний китоблар ўқийди. Кейин чавандозлик, ҳарбий машқлар...

— Тавба, буларга қандай вақт топади-я?— деди Мўтий Бай.— От минади, отишни машқ қилади, бошқаларни ўргатади. Маросимлар ўтказади, гимнлар эшитади ва қанчадан-қанча одамни қабул қилиб, ҳар бири билан суҳбатлашади. Баъзан менинг қўшиқларимниям эшитади.

— Сизнинг қўшиғингиз ҳатто худоларни ҳам мафтун қилади,— деди Али Баҳодир соқолини силаб.

Мўтий Бай ўзини уялган қилиб кўрсатди ва соддадиллик билан гапида давом этди:

— Рост, у фақат бир нарса билан ҳозир камдан-кам шугулланади. Кўлдаги балиқларни боқмай қўйди. Бу ишни унинг дугоналари бажармоқда.

— Қанизаклари демоқчимисиз?

— Ўзи уларни қанизаклар деб эмас, дугоналарим дейди.

— У жуда меҳрибон... Ҳозир малика парда ичида ўтиришни тарк этган, шу сабаб, мен унинг бир куни от миниб юрганини кўриб қолдим. Тепаликларда ва жарликларда от чоптириб юришнинг нимаси ёқаркин унга?

— У менга ҳам от минишни таклиф қилди.

— Ургандингизми?
— Ҳа. Аввалига жуда қўрқдим, кейин бора-бора ўрганиб қолдим. Унинг дугонаси Сундар моҳир чавандоз, аёлларни от минишга ўша ўргатади.

— Наҳотки, уларга қурол ишлатишнинг ўргатса?

— Ҳа, албатта.

— Сиз ҳам ўргандингизми?

— Ҳозирча ўрганипман.

— Нима сабабдан?

— Шу сабабданки, қўлларим менга узоқ йиллар давомида хизмат қилишини истайман. Шунинг учун ўрганипман. Малканинг мақсади ҳам шундай. Бор гап шу.

«Хотин кишини енгмоқчи бўлсанг, хушомад қил»,— деб ўйлади Али Баҳодир ва илжайиб, деди:

— Сизни отда бир кўрсам армоним қолмасди. Бу машғулот ҳам сиз учун фойдали. Сиз ҳозир аввалгидан навқирон кўрinasиз.

Мўтий Бай енгилгандек бўлди.

— Ҳузур!..— деб юборди у хижолат чекиб.

— Мен ёлгон сўзлаганим ҳам, маҳобат қилганим ҳам йўқ,— деб кулди ноиб. У оғзига бетель солиб ва Мўтий Байга бетель тутиб, гапида давом этди.— Кимлар келади малканинг ҳузурига, яқинда келиб кетди-ку?

Мўтий Бай ўйламай жавоб берди:

— Кўп одам келди. Битхурдан сардор Тантра Тўпе, Катилдан юксак мартабали Жавоҳир Синҳ, яна Дулҳажу... Кейин, афв этасиз, номини унутибман. Бошқа маҳал эслашга уриниб кўраман.

— Албатта, эсланг-да, менга хабар қилинг. Пул хусусида ташвиш тортманг. Мен зиқналик қилмайман...

— Сиз жуда олиҳимматсиз. Сизнинг марҳаматингизни ҳеч қачон унутмайман.

— Ўша келгиндилар нималар тўғрисида гапирганларини ҳам менга етказинг. Муҳимроқ бир нима қулонингизга чалинмадимми?

— Ҳа, баъзи нарсалар чалинувди. Айтайми?

— Албатта, жуда қизиқ.

— Малика ўғли учун зуннор тақш маросими ўтказмоқчи. Ўғлига табаррук чилвир боғламоқчи, Саройда ҳамма шунинг тараддудида.

— Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳ ҳамми?

— Ҳа, улар ҳам. Малика бу тантанага бутун хонликдаги барча уруғларини ва собиқ хизматчиларини таклиф этмоқчи... Бироқ у уларнинг аскарияти айни пайтда қаердалигини билмайди, шу вайдан келган-кетганлардан уларни сўраб-суриштиради ва улар билан маслаҳатлашади. У мазкур тантанага талай пул сарфламақчи. Ҳа-я, айтгандек, оз бўлмаса унутаи дебман, малика ҳуқуқлари тикланишини сўраб Англияга яна илтимоснома юборди ва обрӯ-эътиборли барча меҳмонлардан соҳиблар олдида менинг талабимни қўллаб-қувватланг деб илтимос қилди.

— Яна бирон-бир муҳим гап эшитгудек бўлсангиз, албатта келиб хабар қилинг.

— Буни бурчим деб биламан. Сиз жанобларига хизмат қилишдан бахтлиман.

Мўтий Бай кетишга отланди. Али Баҳодир унга яна бетель таклиф қилди.

— Ҳозир маликанинг ёнига бораман,— деди у жилмайиб.— Унга бир неча гимн куйлаб бераман...

— Сизни саройга кузатиб борсам қалай бўлади?— деб сўради Пир Али.

Мўтий Бай эътироз билдирмади, улар ҳалигача гавжум кўчага чиқишди.

Пайт пойлаб туриб Мўтий Бай сўз қотди:

— Ноибгаки, ҳусни жамолимни кўрсатдим, энди бошқалардан ҳам яшириб ўтирмайман.

Пир Али унинг гапи замиридаги сирни фаҳмлади.

— Борди-ю, бу хушхабарни дўстим Худобахшга айтсам, у бошимдан зар сочади,— деди у.

— Йўқ-йўқ, ҳозир эмас! У мени безорихон қилади. Ахир у унчалик назокатли эмас, ахлоқ қондаларига сизчалик қаттиқ амал қилмайди.

Орзуси ушалаётганидан хурсанд бўлиб турган Пир Али сувга тушган мушукдек шумшайиб қолди. Унга Мўтий Байнинг «ахлоқ қондалари» дегани сира ёқмади.

У Мўтий Байни сарой дарвозасига довур кузатиб қўйди-да, орқасига қайтди.

Малика ҳозиргина мозийнинг ажойиб ишлари ҳақидаги ривоятни тинглаб бўлган эди.

— Малика, мен сизга Мийра Бай гимнини куйлайман, кейин баъзи нарсаларни айтиб бераман.

Мўтий Бай танбур чертиб куйлади, сўнг танбурни бир чеккага қўйди-да, деди:

— Яна бир жосус чиқиб қолди, малика...

— Қим экан у, Мўтий?

— Ноиб Али Баҳодир.

— Кўпдан бери ундан гумонсираб юрардим. Нима бўлди?

Мўтий Бай навоб билан бўлган суҳбатни сўзлаб берди. Зуннор боғлаш маросими тўғрисидаги уйдирмани айтганида малика шодон хитоб қилди:

— Офарин, Мўтий! Мен чиндан ҳам бу маросимни ўтказмоқчиман ва унга барча керакли кишиларни таклиф қилмоқчиман. Бироқ бу ҳақда биронта одамга лом-мим деб оғиз очмаган эдим. Сен қаердан билдинг буни?

— Малика, бир куни сиз кичкинтой рожага: «Яқинда сенинг зуннор боғлайдиган байраминг бўлади», деган эдингиз. Шу гап хаёлимга ўрнашиб қолган эди, бугун шундан фойдаландим.

— Қани, Худобахшни бир синаб кўрмайсанми, а?— деди тўсатдан малика жилмайиб.

Мўтий Бай ер сузиб қолди, кейин шартта жавоб берди:

— Яхши. Шундай қиламан. Башарти, синовга бардош берса, рўйхатингизда қолдиринг, йўқса, ўчириб ташланг!

— Имоним комил, Мўтий, Худобахшга худди Жуҳий билан Дургага ишонгандек ишониш мумкин.

— Дурга топшириқ олди. У ҳинд офицерлари олдида ашула айтиб, рақс тушиб юрибди. Жуҳий ҳали синовдан ўтмоғи даркор.

— Начора, мен сенинг артистлик заковатинг ва салоҳиятингга ишонаман.

— Умумий ишимизга жиндек ёрдам бера олсам ўзимни бахтиёр ҳисоблайман!

Мўтий Бай хайрлашиб, саройни тарк этди. У уйига кириб улгурмай Худобахш пайдо бўлди.

— Пир Али ҳозиргина менга хушxabар айтди,— деди у ҳаяжонланиб,— мана, етиб келдим. Кўпдан бери жон олғувчи оҳангларни эшитганим йўқ.

Улар меҳмонхонага киргач, Худобахш ўтирди. Мўтий Бай қўшиқ айтиладиган ва рақс тушиладиган супа-чадаги шамни ёқди. Унинг чеҳраси совуқ ва тунд эди.

— Жуда ҳолдан тойдим,— деди у ниҳоят,— муддаонгиз нима?

— Яна овозингизни эшитиш! Бутун умрим бўйи бу саодатли дамни эсда олиб қоламан. Эндиликда сиздан ягона илтимосим шуки, аввалгидек уйда бўлинг ва хизматингизни бажо келтиришга ижозат этинг.

— Бундан чиқди, сизнинг асирангиз бўлишим керак экан-да?— деди Мўтий Бай киноя билан.

— Э, йўқ! Мен сизнинг асирингиз ва қулингиз бўламан!— деб хитоб қилди Худобахш тантанавор.

— Нечта аёлга шундай онт ичгансиз?

— Нега бунақа дейсиз? Худо шоҳид...

— Яхши... Лекин сиз менга битта ваъда беришингиз керак, энг азиз нарсани шафе келтириб онт ичасиз. Худо шоҳид, мен инсофли қизман...

— Инонаман. Шунинг учун узоқ йиллар давомида кутдим, дарё-дарё кўз ёши тўқдим.

— Кўз ёши?.. Мен буни фазилат деб билмайман.

— Бўлмаса қонимни тўкишгайм розиман!

— Буни исбот қилмоқ керак.

— Номусим ҳаққи, онт ичаман!

— Сўзингизга хиёнат қилмайсизми?

— Борди-ю, хаёлан хиёнат қилсам ҳам ўзимни-ўзим ўлдираман.

Мўтий Бай кулимсиради, шунда Худобахш яна бир вақтлардаги каби нилуфарнинг сархуш ҳидини туйди.

— Сиз ноиб Али Баҳодирга хизмат қилишга розимисиз?

— Сиз нима десангиз, шундай қиламан! Мен хизматга кирмасликка ўзимга-ўзим сўз берганман. Бироқ сиз учун бу ваъдамни бузишга тайёрман. Мендан нима талаб қилинади? Ноиб билан Пир Али менга бу ҳақда ҳеч нарса дегани йўқ.

— Сиз жосус бўлишингизга тўғри келади,— деди Мўтий Бай чўрт кесиб.

— Жосус?

— Ҳа! Сиз, малика ҳузурига ким ташриф буюради, қандай иш юзасидан келади, нима ҳақда гапирди, инглизларга қарши фитна уюштириляптими, хабар қилиб туришингиз керак. Ноиб хизматингизни сахийлик билан тақдирлайди. Сиз энг бообрў соҳибларнинг қўлини сиқишга мушарраф бўласиз. Сизни порлоқ истиқбол кутади!

Худобахш азбаройи ғазаби қайнаб-тошганидан бўғриқиб кетди, аъзойи баданига қалтироқ турди. Бурун парраклари керилди. У алланарса демоқчи бўлди-ю, лекин тили айланмади.

Мўтий Бай уни пинҳона қониқиш билан кузатиб турди. Ниҳоят, Худобахш минг машаққат билан сўзлади:

— Башарти сиз мени шунчалик разил деб ҳисоблар экансиз, кўз олдингизда қадр-қимматим тупроқ билан барабар бўлибди-да. Мен ўзимнинг рожамнинг қўшинида хизмат қилдим ва ундан жуда кўп инъом-эҳсон олдим, ранж-алам ҳам насиб этди, албатта. Шу асногача бир умид билан яшадим. Энди ҳаммаси барбод бўлди. Мен ҳозиргина сизга берган ваъдамни буздим. Енгил-таклик қилганим учун жазоимни тортишим керак. Мен кетдим. Эртага эрталаб мендан ёлғиз номимгина қолади. Йўлингиз тушиб, дафъатан қабрим тепасига келиб қолсангиз, бир нечта гул ташланг унга.

Худобахш ўрнидан турди ва Мўтий Байга қиё ҳам боқмай, эшик томонга юрди. Мўтий Бай унинг орқасидан талпинди ва қўлидан ушлаб олди.

— Тўхтаг! Деразани ёпинг-да, қулоқ беринг.

— Ҳали ҳамма гапни айтганингиз йўқми?

— Йўқ, албатта...— деди Мўтий Бай.

Худобахш илиги қалтираб дераза олдига борди. Деразани ёпаётиб у аллакимнинг шошилганча бир чеккага қочганини кўрди. Бу одамни у таний олмади.

— Ўтиринг,— деди Мўтий Бай.

— Йўқ, ўтирмайман, ваъда бермаганман.

Мўтий Бай марвариддек тишларини кўрсатиб жилмайди. Худобахш тик тураверди.

— Яхши,— деди Мўтий Бай чеҳраси кулгидан порлаб.— Борди-ю, сиздан маликага хизмат қилишингизни сўрашса, гурурингиз йўл қўярмиди бунга!

— Мени калака қиляпсизми?

— Асло. Шунчаки мен садоқатингизни синаб кўраётибман.

— Малика учун жонимни фидо қилишга тайёрман. Лекин шундай қилишимга имконият туғилармикин?

— Маликага сидқидилдан хизмат қилишга худони ўртага қўйиб олт ичинг.

— Олт ичаман. Борди-ю, буни мендан инглизлар сўраганда ҳам уларга шундай жавоб берган бўлур эдим.

— Кераги, йўқ! Чурқ этиб ҳеч кимга оғиз очманг, айниқса ноиб билан Пир Алига.

— Яхши.

— Мен сизни синаш мақсадида ноиб Али Баҳодирга хизмат қилишингизни таклиф этдим. Сиз синовдан ўтдингиз!

— Маликага содиқлигимни амалда исбот қилишимга ижозат беринг.

— Унда сизга баъзи гапларни айтаман.

Мўтий Бай яна марвариддек тишларини кўрсатиб кулди. Худобахш юрак-бағри эзилиб, бесамар севгисини ўйлади.

— Сизнинг қулингиз бўлишдек бахтга қачон муясар бўламан?— деб аста сўради у.

— Ҳозир мавриди эмас,— деди Мўтий Бай.— Инглизларни қувиб юборганимизда Жҳансий аҳолиси озодлик байрамини тантана қилаётганида мен сўнгги бор саҳнага чиқаман ва шу кундан эътиборан сизнинг қулингиз бўламан. Ҳозирча тақдиримиз Лакшмий Бай исмли маъбуда ихтиёрида.

Худобахш жангчи эди. У муштини тугиб, деди:

— Жуда соз. Майли, шундай бўла қолсин. Маликага айтинг, унинг содиқ хизматчиси Худобахш биринчи чақиришлари биланоқ қўлига қурол олишга тайёр. Ойликдан оғиз очманг. Кунига унинг қўлидан икки марта овқат олсам кифоя.

— Бугун мен бахтлиман,— деди Мўтий Бай қувонч ёшларини аранг тийиб.— Эртагаёқ ҳамма гапни маликага айтаман! Лекин худо ҳаққи, ноиб билан Пир Алига бир оғиз ҳам гапира кўрманг!

— Ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмайман. Лекин Пир Али сотқин эмас. Бунга ҳали иқрор бўласиз,— шуни деб Худобахш кетди.

Эрҷаси кун Мўтий Бай ҳамма гапни оқизмай-томизмай маликага етказди.

Лакшмий Бай отга ҳамма вақт жангчи кийим-бошида минарди. Бошига салла ўрар, пеши елкаси узра ҳилпираб ётарди. Алифдек қаддини мундир сириб турар, белига белбоғ боғлаб олар эди. Салла тагида дубулға,

мундирн остида совут бўларди. Белида қўш қилич ва қўш тўппонча осиглиқ эди. Баъзан у қўлига найза ушлаб оларди. Шунча қурол ва анжомларга қарамай маллика чапдаст чавандоз эди. Айниқса унга оппоқ катқмёвар арғумоқлари манзур бўларди.

Маликанинг узун сочлари дубулга кийиш ва салла ўрашга халал берарди. Шу боис, у муқаддас Қоший шаҳрига соч қирқтириш расм-русмини бажо келтириш учун зиёратга боришга жазм қилди.

Маҳораштрнинг урф-одатига кўра, бевалар сочларини қирқтиришлари мумкин эди. Лакшмий Байни саёҳатнинг ўзи ҳам қизиқтирарди. Қолаверса, Банорасда бўлиши мамлакатдаги сиёсий вазият билан танишишига имкон берарди. Малика яна ўз диёрида бўлишни ва туғилган уйини кўришни истарди.

Сафарга ҳамма нарса тахт қилинганда Жҳансийдан чиқиш учун кичик комиссардан рухсат олиш кераклиги маълум бўлиб қолди. Малика Гордонга мурожаат этди. Бироқ уни саройга Жавоҳир Синҳ билан «шубҳали кишилар» келиб-кетганидан хабардор қилиб қўйишган эди. Боз устига, Гордон қатикқўллик билан обрўсини кўтармоқчи бўлганидан маликанинг таклифини қатъиян рад этди. Бу барчанинг таъбини хира қилди.

Шунда малика, Ҳиндистон Англия ҳукуматидан қутулмагунча сочимни қирқтирмайман, деб тантанали оини ичди. Бундан дугоналари хурсанд бўлди. Зеро, маликанинг ажойиб сочларига уларнинг жони ачир эди.

Дамўдар Рао Лакшмий Байнинг меҳр-муҳаббатидан баҳра олиб улғайиб қолди. Малика уни шундай яхши кўрардики, ҳатто баъзи оналар ҳам ўз ўғилларини бундай севмайдилар.

Вақт оқар сувдек ўтиб борарди. Малика мамлакатда бўлаётган воқеалардан муттасил хабар топиб турарди. Жҳансийда тайёргарлик бир дам бўлсин, тўхтамасди. Зарур бўлиб қолганда қурол ва ҳарбий анжомлар етарли бўлсин учун қуролсозлар билан усталар йиғиб келинди. Айғоқчилар ва маликанинг содиқ ёрдамчилари муттасил ўз ишларини бажариб турдилар. Наъна соҳиб, Рао соҳиб, Баҳодир Шоҳ ва Ауд ҳукмдорлари билан алоқада бўлган кишилар ҳам қўл қовуштириб турганлари йўқ. Биҳар билан Бенгалияда мустақиллик учун кураш ўти аланга олди. Маҳораштр ва Бунделкҳанд, Марказий ва Шимолий Ҳиндистон куч тўпламоқда

эди. Ҳатто бу ерлардаги аёллар ҳам қўлларига қурол олишга тайёр эдилар.

Лакшмий Бай қатъий ҳаракатлар бошлайдиган вақт келганини кўриб турарди. Зудлик билан тарафдорларни йиғиб, улар билан биргаликда жанг қилиш режасини муҳокама қилиш керак эди. Дамўдар Рао олти ёшга тўлган эди. Малика унинг зуннор боғлаш маросими баҳонасида керакли одамлар билан учрашиб олмоқчи эди. Бироқ сарф-харажатларга камида юз минг рупия керак эди. Шунча пул унда йўқ эди.

Қоҳин маросим кунини белгилагач, байрамга Дамўдар Рао номига банкка қўйилган олти юз минг рупиядан минг рупия беришни сўраб Гордонга мактуб жўнатишди. Гордон дарҳол йўқ демоқчи бўлди-ю, бироқ урф-одатлар ҳиндлар ҳаётида муҳим аҳамиятга молик эканлигини эслаб, жавобни кейинга сурди ва бу маросим замирида нима борлигини одамлардан суриштира бошлади. У саройда бўладиган байрам тўғрисида Али Баҳодирдан сўради. Ноиб, зуннор боғлаш маросими браҳманлар учун мажбурий одат, деди. Бир қанча савдогар ва судхўрлар ҳам бу гапни тасдиқлади. Инглиз буни изоҳлаб беришни ўзининг маҳкама бошлиғидан сўради.

— Ҳиндларнинг олий табақаларида, айниқса, браҳманларда бу маросимни кейинга суриш зинҳор-базинҳор тўғри келмайди,— деди у.

Шундан кейин Гордон комиссардан йўл-йўриқ сўради. Комиссар вице-губернаторга мурожаат қилди. Охири Гордонга ўзингиз истаганча йўл тутинг, деб рухсат беришди. Бироқ шаҳарнинг тўрт нафар нуфузли кишиси кафил бўлсагина пул бериш мумкин, деб шарт қўйди.

Гордон бундан маликани ушбу сўзлар билан хабардор қилди: «Ҳазинада сақланаётган пул Жҳансийнинг марҳум рожасининг асранди ўғли Дамўдар Раога тегишли. Борди-ю, у балоғат ёшига етгач, камайиб қолган пулга даъво қилса, инглиз маъмурияти бу даъвони қондиришга мажбур. Шу боис, марҳамат қилиб тўрт нафар мўтабар шаҳарликни кафил сифатида кўрсатинг, токи улар бизларнинг ишончимизга сазовор бўлишсин».

Бу камситувчи талаб маликага қаттиқ ботди. Жҳансийнинг аҳолиси ҳам дарғазаб бўлди. Маликанинг ҳузурига кафолат бергани ўнлаб кишилар келди. Аксари-

ят, Худобахш билан Рагхунатх Синхга шу сўзлар билан мурожаат қилди: «Гордондан пул сўраб нима қиласиз? Ахир бу пулни биз ворисга эҳсон қилишимиз мумкин-ку».

Бироқ малика пулни қандай бўлмасин, инглизлардан олишга қарор қилди. Лола Бийма Вале, Маган Гандхи, Мотий Қҳатрий ва Шиём Човдрийлар кафил бўлдилар.

Гордон уларга дағдаға қилди:

— Бу ишнинг охирини яхши ўйлаб рози бўлинглар. Унутманг, бир кун келиб Дамўдар Рао сизларга даъво қилиши мумкин.

Бунга жавобан «мўътабар шаҳарликлар» агар зарур бўлса, биз ҳозироқ нақд пулни гаровга қўйишимиз мумкин, деб жавоб бердилар.

Гордон ноилож пул беришга мажбур бўлди.

Тантана белгиланган куни бўлди. Узоқ ерлардан ҳам меҳмонлар келди. Таклиф қилинган Жҳансий аҳлисн орасида ноиб Али Баҳодир ҳам бор эди.

Дамўдар Раога табаррук браҳманлар зуннор боғлашди. Меҳмонлар қимматбаҳо совғалар беришди. Кейин байрам бошланди. Базми жамшидни хушовоз хонандалар хўп қизитишди. Кейин машҳур Дурга рақс тушди.

Кечқурун хуфя мажлис қурилди. Лакшмий Бай оқ сорий кийиб, супачада ўтирди. Унинг ёнидан дугоналари жой олди, улардан нарироқда Наъна соҳиб, Рао соҳиб, Танτια Тўпе, Жавоҳир Синх, Рагхунатх Синх, Худобахш ва бошқа яқин одамлари жойлашди.

— Илойим бизнинг улуғ ишимиз бугунги тантана сингари муваффақиятли тугасин,— деди малика.

Биринчи бўлиб Наъна соҳиб тилга кирди:

— Биз яхши усталар, ажойиб анжомлар, барча керакли нарсаларни ташишга қўтослар, ҳарбий сафар учун отлар тайёрлаб қўйдик.

— Очик гапираверсам бўладими?— деди Танτια.

— Бемалол,— деб жавоб берди малика.— Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўз одамларимиз, теварак-атрофни эса соқчи аёлларим қўриқламоқда.

— Ҳиндистоннинг шимол ва жанубида бугун бўлмаса, эртага халқ оёққа туради...— деди Танτια.— Инглизлар ёғ билан мойланган ўқлардан воз кечишга мажбур бўлди. Бироқ халқ ғазаби босилганича йўқ. Энди-

ликда ҳинд аскарлардан пешоналарига табақа белгиси қўйилганларни сафга туришга рухсат этмаяпти. Бу яна ғалаёнга сабаб бўлди.

— Мусулмон сипоҳийлар Жҳансийда сигнал кутмоқдалар,— деди Худобахш.— Улар анави ҳақоратни ҳеч унутолмаяптилар. Қандай шаккокликки, инглизлар чўчка ёғи билан мойланган ўқларни тишлаб кўришга мажбур этган.

— Бир вақтлар инглиз элчилари: «Бошимиз подшо оёқ босадиган пиллапоя!»— деган эди,— деб хитоб қилди Тантиа.— Эндиликда эса, ҳали-замон бошларимизни инглизлар топтаб ўтади. Уларнинг касру касофатига қанчадан-қанча моҳир рассомларимиз, ҳунарманд усталаримиз завол топди. Қанчадан-қанча одамлар бошпана ва ризқи рўздан маҳрум бўлди. Энди улар динимизни маҳв этмоқчи. Мамлакат ва халқни ҳимоя қилишга қўзғаладиган вақт келди!

— Менимча, — деб эътироз билдирди малика.— бизда ҳали етарли куч йўқ. Тайёргарликни давом эттириш керак.

— Сизнинг сўзингиз биз учун қонун,— деди Рағҳунатҳ Синҳ.— Бироқ биз бунделҳандликлар, тайёрмиз! Жангчилар жангга талпинмоқда!

— Йўқ, ҳозир курашга отланиш тўғри келмайди,— деб гапини давом эттирди малика.— Урчҳи, Ажайгарҳ ва Чҳўтрапур хонликларидаги рожалар мустақиллик учун жанг бошлашга тайёр эмаслар. Анча кучли қўшинимиз бўлмай туриб, жангга киришимиз мумкин эмас. Шунинг билан бирга, биз фақат инглизлар билангина урушмай, қароқчи ва йўлтўсарларга ҳам қарши курашмоғимиз лозим. Йўқса, халқ ғазабига дучор бўламиз. Сипоҳийларни ўз томонимизга оғдириб олишга ҳаракат қилишимиз керак. Ҳамма нарса тахт бўлгач, бошлаймиз.

Ҳамма маликанинг фикрига қўшилди.

Барча ҳарбий қароргоҳларда — Маудан Мирутгача ва Мирутдан Дум-Думгача ғаройиб воқеалар юз бермоқда эди. Уларга олиб борадиган йўлларда ва қароргоҳларда дарвишлар дайдиб юрарди. Улар ҳар хил ди-

ний таълимотларни тарғиб қилар, турли-туман кийим-бош кияр, бироқ ҳаммалари бир ишни бажарар — чидам билан қўзғолонни тайёрлар эди.

Ҳарбий шаҳарча Гвалнорда доимий ҳамроҳи билан бирга Нароян Шастрий пайдо бўлди. Чҳўтий ўзининг қўшиқлари ва рақслари билан сипоҳийларни ром қилди. Охирида у пул йиғиб олаётиб, тўсатдан сўраб қоларди:

— Сиз кимга хизмат қиляпсиз, ҳукмдор Синдҳийгами ёки инглизларгами?

— Инглизларга.

— Инглиз малайларининг пулига қўлимни ҳам теккизмайман.

Чҳўтий бошини адл кўтариб, узоқлашарди.

— Ким у?— деб сўрарди сипоҳийлар Нароян Шастрийдан.— Бунча кеккаймаса!

— Битта саёқ раққоса, лекин унинг ватани — Жҳансий, малика Лакшмий Байнинг хонлиги.

— Ахир у хонлик тугатилган-ку.

— Ҳа, уни инглизлар макр билан ишғол қилган. Бироқ уларнинг у ерда хўжайинлик қилишига яқин кунлар ичида чек қўйилади!

Аскарлар ҳамон уставда кўрсатилганидек, маълум вақтда майдонда саф чекар, хизматларини қулоқ қоқмай адо этарди-ю, лекин уларнинг кайфияти ўзгарган эди.

Ҳа, юзаки қараганда ҳамма нарса жойида, тинчлик, осойишталик эди. Ажнабий истилочилар чуқурроқ назар ташлашга ноқобил эдилар. Чуқурликда эса ҳамма нарса қайнаб-тошмоқда эди. Буни улар хаёлларига ҳам келтирмас эдилар. Уларнинг назарида Ҳиндистон, домларига қандайдир мудраган ҳолда тушганидан, умр бўйи шундай мудраб ётадигандек кўринарди. Башарти Ҳиндистонни осонгина забт этишган экан, уни ҳеч ким узоқ вақт эгаллаб туrolмаслигини улар тушунмасди. Турли даврларда бирон-бир хорижий Ҳиндистонни хийла осон қўлга ола билган. Ҳукмдорларни ағдариб, ўз ҳокимиятларининг барқарорлиги ҳақида лоф урганлар, бироқ улардан вайрона ҳарбий қароргоҳларгина хотира сифатида қолган.

Инглизлар муҳим бир нарсани унутган: дунёда ҳеч қандай ҳокимият фақат Ҳиндистон территориясида эмас, ҳамма ерда ҳам халқни асоратда ва азоб-уқубат-

да тутиш билан узоқ умр кўрмаган. Бундай халқ хорижийларнинг зулмига узоқ вақт чидаб турмаган. У ўз йўлбошчиларининг нидосига ҳушёрлик билан қулоқ осган, куч тўплаган, бўйнидан жирканч бўйинтуруқни улоқтириб ташлаш учун қулай фурсат кутган.

Гордонлар билан Скинлар ҳиндларни кўрқоқ, итоатгўй қуллар деб билган, арзимас хайр-садақа билан уларни бир умрга Ҳиндистонда беҳисоб бойлик тўплаётган бир ҳовуч инглизларнинг ихтиёрига бўйсунтирилганга умид боғлаган эди.

Ҳиндистонни талаш «илмий» усуллар ва «халқ психологиясини» ўрганиш асосида олиб борилар эди. Темир йўллар қурилди, алоқа воситалари йўлга қўйилди, каналлар қазилди. Янги тош йўлларнинг икки бетига дарахтлар ўтқазилди. Ўғри ва йўлтўсарлар шафқатсизларча жазоланди. Қишлоқ аҳолисини энди йўлтўсарлар эмас, инглиз солиқчилари шила бошлади. Ибодатхонаю мачитларда тақводорлар бемалол ўз диний одатларини бажо келтира бошладилар. Баъзи жойларда мактаб ва мадрасалар очилди. Қишлоқларда панчоятлар вайрон қилинди, улар ўрнини инглиз судлари эгаллади.

Одамлар муносабати ягона қонун билан бошқариб турилди. Инглиз ҳукмдорлари ҳиндлар бу «ҳимматлар»нинг нималигини жуда яхши тушунишларини, чин кўнгилларидан худодан фақат бир нарсани, ажнабийлар истибдодидан тезроқ қутқаришини сўраб илтижо қилишларини ҳатто хаёлларига ҳам келтирмас эдилар.

1856 йили Деволлий Жҳансийда одатдагидек нишонланди: маъбуда Лакшмий шарафига ибодаг қилинди, шамлар ёқилди. Сон-саноқсиз шамларнинг шуъласидан бутун шаҳар ял-ял ёниб, яшнаб кетди. Аскарлар ҳам қалъага бир нечта чилчироқ қўйдилар.

Лакшмий Байнинг шаҳардаги саройи чароғон эди. Бироқ одамларнинг таъби намозшом эди, буни ҳатто байрам чироқлари ҳам тарқатолмасди. Инглизлар бу сафар ҳам уйларида чироқ ёқмади. Пастарин оташпарастларнинг кўнглига қараб, христианларнинг чироқ ёқиши ақлга сиғадиган ишми? Бу ишлари билан улар халқ орасида кенг тарқалган нақлини тўла тасдиқладилар: бегона ҳамма вақт бегоналигича қолади.

Уй ён-верига шамлар ёқиб бўлгач, Жуҳий Мўтий Бай ҳузурига келди. У ёшлик ва баҳор тимсоли эди. Ерга боққан ҳаёли шаҳло кўзларининг жилосига узун киприкларни соя ташлаб турар, бироқ бу соя унинг нигоҳидаги ғуссани яшира олмас эди.

Мўтий Бай канизакларни жўнатиб юборди-да, Жуҳий билан холи қолгач, сўради:

- Нега сен шундай кунда маъюссан? Нима бўлди?
- У келди. Битҳурлик сардор,— деди Жуҳий.
- Унда қувонишинг керак-ку.
- Бугун у билан гаплашдим, рўйхуш бермади.
- Нима ҳақда гаплашдиларинг?

— У мени ҳузурига чақиртирди. Илгари ҳеч бундай бўлмаган эди. Аввалига қўрқдим, кейин юрак ютиб бордим. Уйига яқинлашганимда, уятдан ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Унга ишшайдиму кафтларимни бириктирганча индамай туравердим. У бўлса, қовоғидан қор ёғиб сўради: «Сен бундай туришни армияда ўргандингми?» Шунда мен унга инглизлар ҳақида билганларимни сўзлаб бердим.

— У шошиб турган бўлса керак-да...— деб гумон қилди Мўтий Бай.

— Қайдам. Балки мен унинг кўзига кулгили кўрингандирман, ахир биз илгари ҳам учрашганмиз-ку.

— Кўп бўлганми бунга?

— Ҳа, бир неча ой муқаддам, у Зама Хонникида тўхтаганида. Уни кўрганимда алланечук бўлиб кетганман. У менга фақат бир қур кўз ташлаган, холос, шу нигоҳнинг ўзидан оромимни йўқотганман... Бошқа сафар уйимиз олдидан ўтган. Мен унинг қадам товушини эшитиб, истиқболига югуриб чиққанман. Кейин орқасидан узоқ тикилиб турганман. Ушанда менга жуда алам қилган.

Мўтий Бай хўрсинди.

— У бу ерда бир неча кун турди,— деб гапида давом этди Жухий.— Уни кўриб, жамолига тўйсам дердим. Охири чидолмадим, уят-андишани йиғиштириб қўйдим-да, унга жилмайдим. У ҳам менга жилмайди...

— Кейин нима бўлди?

— Жўнаб кетиши олдидан уйимизга кирди. Мен уялиб кетдим. Ер сузганча туравердим, шунда у: «Мўтий Бай буюрган ишни пухта адо эт», деди. Мен бош ирғадим, бирон нарса дейишга ҳолим келмади. Кейин: «Сен ҳақингда ҳамма нарсани билиб тураман. Худо ёр бўлсин сенга!»— деди-ю, чиқиб кетди. Мен яна кўзларига бир қарамоқчи бўлдим, лекин у орқасига ўгирилмади.

— Сенинг маълумотларингни мен маликага етказаман. Уларни у сардорга жўнатади.

— Яқингинада у бир кунга келди. Бир зумга яна олдимга кирди. Ана энди тўйгунча кўриб оламан уни, деб ўйладим, бироқ бу сафар ҳам бошимни кўтаролмадим. Мен унинг гапларини эшитиб, ҳаммасини маъқуллаб туравердим. Унга бир марта қарадим холос: у гапирар ва жилмаяр эди. Қалбим шодлик ҳисларига лиммо-лим тўлди! Орамизда бўлиб ўтган ҳамма гапни ўша кунидек сизга айтиб берганман...

— Хўш, нега энди қайғурасан, тентаккинам?

— Иложим қанча! Ниманки қилмай сизнинг амригиз ва меҳрибон маликам учун қиляпман. Зарур бўлса, унинг учун бажонидил жонимни бераман... Нима, мени эркаласа бир ери камайиб қоладими?

— Ҳа, бу унинг хатоси. Ёрдамчиларининг қалбини ром қилиш учун одам хушмуомала бўлмоғи даркор.

— Буларни сиздан кўряпман, сиз жуда меҳрибон-сиз менга.

— Бир кун келиб сени малика билан таништираман.

— Унга мен ҳақимда гапирдингизми?

— Бир эмас, бир неча бор. Бироқ малика ҳозир кўпчилик билан учрашишнинг мавриди эмас, деяпти. Вақти келса, биз ҳам унинг байроғи тагида жипслашамиз.

— Мен жон-жон деб унга жонимни фидо қилган бўлур эдим.

— Бугун сардор соҳибга нималарни гапирдинг?

— У шундай қаҳрли эдики, мен эсанкираб қолдим ва фикрларимни ҳеч бир ерга тўпловмадим. Мен унга инглизларнинг аскарларни йўлдан ураётганларини, кимда-ким христиан динини қабул қилса, мансабини оширишга ваъда қилаётганларини сўзладим. Ортиқ гапирришга ҳолим келмади: ўпкам тўлиб, унинг кўзи олдида ўкраб йиғлаб юборишдан кўрқдим. Мен унга бориб ибодат қилишим керак, дедим... Расм-русми бажо келтирдиму шамларни ёқиб олдингизга келавердим.

Мўтий Бай Жуҳийни сидқидилдан қучди.

— Бекорга афсус чекма. Унинг иши қанчалик мураккаб ва хавfli эканлигини бир ўйласанг-чи. Биз актёрларни ёдингга ол. Ҳеч вақт томошабинлар театрга шўх-шодон келадими? Улар театрга ўз қайғу-аламларини унутиш учун келади. Борди-ю, уларнинг ташвишли қиёфаларини кўриб, бизлар ҳам ғам-ғуссага ботсак, унда нима бўлади?

Жуҳий чехрасини Мўтий Байнинг елкасига босиб:

— Саҳна бошқа, ҳаёт бошқа,— деди.

— У билан бир гаплашиб кўрайми? Нима дейсан?— деб сўради Мўтий Бай.

— Қандай қилиб?— деб сўради Жуҳий аста.

— Мен ўзимни бир зум саҳнада деб тасаввур қиламан. Нима, аскарлар билан гаплашганингда хижолат чекасанми?

— Ҳечам-да! Мен ён-веримдаги одамларнинг бегона эканлигини унутаману ҳар балолар деб жаврайвераман. Кўзим ҳеч нарсани кўрмайди, қулогим эса ҳар бир сўзни эшитади.

— Хўш, у билан-чи?

— Унинг олдида тилим тутилиб қолади... Ҳам даҳшатли, айни чоғда ҳам кўнгилли! Аъзойи баданим ўт бўлиб ёнади. Чурқ этмайман... Тилимга калтак келган-

дек лом-мим демайман,— деди Жуҳий.— Сиз айтасизми унга?

— Ташвишланма, бугуноқ айтаман.

— Фақат ўзим сўраганимни айтманг... Балки адашарман! У ноқулай аҳволга тушади...

— Унчалик овсар эмасман. Унга фақат сен анчамунча иш қилганингни айтаман. Унинг кўнгли тўладию, сен билан учрашувга истак билдиради.

— Полковник соҳибнинг уйида-я?

— Бўлмаса қаерда? Сеникидами?

— Йўқ, яхшиси сизнинг олдингизга келаман.

— Қаер қулайлигини унинг ўзи айтади.

42

Мўтий Бай Жуҳий билан суҳбатлашди-ю, тўғри саройга келди. Малика ибодат қилаётган эди. Лакшмий унинг мушфиқ маъбудаси эди, шу боис, унга бошқаларга қараганда сидқидилдан сажда қиларди. Мўтий Бай қабулхонада Тантиа билан Наъна соҳибни учратди. Тантиа Тўпе шу заҳотиёқ уни бир чеккага олиб чиқди-да, сабрсизлик билан сўроққа тутди. У хуноб эди, зеро, Жҳансийда ҳамма нарса мавҳум эди.

— Ҳозиргина Жуҳий билан суҳбатда бўлдим, бироқ у шундай саросимага тушиб қолган эдики, маънили бирон нарса айтолмади.

— Аёллар билан муомала қилганингизда ҳушёрликни қўлдан бой бериб қўяркансиз,— деди Мўтий Бай.

— Эҳтимол. Мен аёлларнинг устомонлиги ҳақида жуда кўп эшитганман, бироқ ҳеч қачон уларни тушунишга ҳаракат қилмаганман.

— Буни билиш сизга насиб қилиши даргумон,— деди Мўтий Бай жилмайиб.— Келинг, яхшиси, ишдан гаплашамиз.

— Қулоғим сизда.

— Инглизлар аскарларни зар ва зўр билан ўз динларига киритмоқчи. Улар Рамчандр билан мусулмонларнинг пайғамбарларини очиқдан-очиқ таҳқирляптилар. Инглиз офицерларидан бири яқин-орада Ҳиндистонда биронта ибодатхона ва мачит қолмайди, бутун мамлакат христианлар қўлига ўтади, деб айюҳаннос солган.

— Бундай хабарлар ҳамма ёқдан келиб турибди.

— Наҳотки шундай даҳшатли кун келса?

— Ташвиш чекманг, бундай бўлмайди. Яхшиси, шуни айтинг, сипоҳийларнинг фикри қалай?

— Имоним комилки, ҳеч қандай зар уларни динларидан кечишларига мажбур қилолмайди.

— Биз ҳам бунга ишонамиз. Бироқ биз бошқа бир нарсани билмоқчимиз. Уларнинг мададига кўз тутсак бўладими?

— Жҳансий сипоҳийлари кўзгалмоқчи бўлган эдилар, лекин кейин сабр қилишга қарор қилдилар.

— Ҳозир қўлга қурол олишнинг мавриди эмас. Ҳар бир полкдан учтадан энг ишончли офицерни вакил қилиб олиш керак. Икки ойлардан кейин улар нима қилиш тўғрисида кўрсатма оладилар. Ҳозирча сабр қилишсин, йўқса, барча қилинган ишлар барбод бўлади. Бу топшириқни ким бажара олади, сизми, Жуҳийми?

— Шаҳарда мени қарийб уйдан чиқмаслигимни, фақат саройда бўлишимни билишади. Борди-ю, мен қароргоҳларга боргудек бўлсам, бу шубҳа уйғотади, бу ёқда маликага панд беришим ҳам мумкин. Яхшиси, бу ишни Жуҳий бажара қолсин... Қўшиқ айтиш ва рақс тушишда унинг олдига тушадиган одам йўқ. Аскарлар уни деса ҳушидан бегона бўлади. Фақат сиз ҳеч нимани пайқамасиз. Ахир Жуҳий сизни севади.

— Мени-я,— деб хитоб қилди Тантна.— Бундай ҳазил қилманг... Ҳозир севги ҳақида гапирадиган вақтми?

— Барибир у сизни севади. Унинг учун бунинг қанчалик аҳамиятли эканлигини сиз тушунишингиз қийин. Ахир сиз аёлларни сира билмайсиз-да.

— Шунақа денг! Нима, сизларнинг юрагингиз бошқача урадими?

— Эҳтимол... Бир кунмас-бир кун ҳаммасини ўзингиз тушунасиз. Лекин илтимос қиламан, унга эътибор беринг. Сиз учун у энг оғир ишни ҳам бажаради.

Тантна кулимсиради.

— Сиз менга яхши сабоқ бердингиз, уни унутмасликка ҳаракат қиламан.

— Аёллардан ҳали анча-мунча нарсаларни ўрганишингиз мумкин,— деди Мўтний Бай киноя билан.

— Тан оламан,— деди Тантна,— бироқ кўрайликчи, Жуҳийнингиз бу топшириқни бажарармикин?

— Жуҳий меники эмас, сизники,— деб унинг гапини тузатди Мўтний Бай.

— Албатта, албатта. Нима, у ҳинд офицерлари билан алоқа ўрнатибдими?

— Ҳа, улар унинг гапига қулоқ солишади.

— Ҳозир, муҳими қўшинлар элбурутдан сигнал бўлмай оёққа турмасин. Шунинг учун вакил офицерларни эҳтиёткорлик билан танлаш керак, ўйлайманки, бу ишни уддалаймиз.

— Бу ёғини Жуҳийнинг фаҳм-фаросати ва синчковлигига ҳавола қилаверинг.

— Мен бугун у билан гаплашаман. Сиз малика билан учрашгани қоларсиз.

— Йўқ, малика билан бошқа кунни учрашаман. Буни айтнинг уларга. Ҳозир кетаман.— Мўтий Бай меҳмонларнинг малика ҳузурига муҳим иш билан келишганини фаҳмлаб, уларга халал бергиси келмади.

Малика ибодат қилиб бўлгач, битҳурлик меҳмонлар Наъна соҳиб билан Тантиани қабул қилди. Улар кирганда маликанинг юзидан нур ёғилиб турарди. Унинг чеҳраси Лакшмийнинг чеҳрасини эслатарди.

— Мен Азимулла Хон деган бағоят тажрибали дипломатни Англияга илтимоснома билан юбордим,— деб гап бошлади Наъна соҳиб.— Ҳолбуки, ҳазрати олияларнинг ҳукумати нафақамни қайтариш ҳақидаги илтимосимни рад этди. Энди валинеъматимиздан қолган олтининг рупияни олиш умидимиз чиппака чиқай деб турибди. Бироқ афсус чекишга ҳожат йўқ, пул топилади. Биз бошқа мамлакатлардаги дўстларга умид боғлаяпмиз. Азимулла Хон қайтишида Италияда, Туркияда, Эронда бўлган ва Россиягача борган. Туркияда у султон билан алоқа ўрнатишга муваффақ бўлган. Италияга келсак, унинг тақдирини ҳозир буюк инсон — Гарибальдининг қўлида. Унинг флоти бизга денгизда мадад беради. Россиядан ҳам ёрдам бўлишига умидимиз бор. Яна шу нарса маълум бўлдики, Баҳодир Шоҳ Эрон билан яширин хат ёзишиб турар экан. Қобулдан нажот оз, у ўз жароҳатини тузатиш билан овора, Эрондан ёрдам кутса бўлади.

— Албатта, буларнинг ҳаммаси жуда муҳим,— деди малика,— лекин биз асосий таянчимиз халқ экалигини унутмаслигимиз керак. Оддий ҳиндлар ва мусулмонларнинг қўллаб-қўлтиқлашига ишонмай ўз томонимизга сипоҳийларнинг яхши таълим олган ва қуролланган қўшинини оғдириб олмай туриб қўзғолоннинг му-

ваффақият қозонишига умид боғлолмаймиз. Иложи бо-рича кўпроқ қурол-яроғ ва ўқ-дори ғамлаб қўйишимиз керак. Ахир қўзғолон муваффақиятли чиқса, инглизлар барча аслаҳахоналарни ер билан яксон қилади.

— Биз ҳамма ерда қуролсоз усталарни қидиряп-миз,— деди Тантиа.— Жҳансийда улар оз эмас.

— Ҳа, бизларда бор уста қуролсозлар. Эшитишим-ча, улардан баъзилари тутунсиз ўқ-дори тайёрлаш сир-ларини ҳам билишармиш.

— Энди кутишга оз қолди: атиги бир неча ой,— де-ди тўлқинланиб Наъна соҳиб.

— Ҳа,— деб унинг гапини маъқуллади Тантиа,— во-қеалар яқин кунлар ичида бошланиши ҳамма нарса-дан кўриниб турибди. Сипоҳийлар қисмларида аҳвол қандайлигини билиш учун барча имкониятлардан фойда-ланаман — дея мурожаат қилди у маликага.— Айтиш-ларича, инглиз офицерлари расмана тарғиботчиларга айланганмиш. Улар минглаб китобларни чоп этиб, тар-қатаётган эмишлар. Бу китобларда ҳиндлар ва мусул-мон динларини масхара қилиб, аскарларни катта маош ва унвон билан йўлдан ураётганмиш. Ҳамон ёғ билан мойланган ўқлар тайёрлашаётганмиш. Булар армияда норозиликни кучайтираётганмиш. Аксари қисмларда сипоҳийлар ҳозироқ қўлларига қурол олишга тайёрмиш-лар. Уларнинг тоқатларини тоқ қилиш яхши эмас.

— Вақт келсин,— деди малика,— биз жадал ва қатъ-ий ҳаракат бошлаймиз. Ҳозир эса тишни тишга қўйиб чидаш ва тайёрланиш керак...

— Худди шундай қиламиз,— деб рози бўлди Наъна соҳиб.— Ҳиндистоннинг ҳамма томонига одамларимиз-ни юбордик, улар курашга тайёр барча одамлар билан алоқа ўрнатишлари керак. Бунделкханд, Ауд ва Маҳораштр халқи мадади билан биз мустақиллик учун узоқ вақт жанг олиб боришимиз мумкин.

— Жҳансий аёллари бизга жуда катта ёрдам бер-моқдалар,— деди Тантиа қойил қолиб.

— Ҳа,— деб унинг гапини тасдиқлади малика.— Мўтий Бай ва унинг дугоналари ўз ишларини аъло да-ражада адо этмоқдалар.

— Ҳозиргина Мўтий Бай келиб кетди бу ерга,— де-ди Тантиа.— Сиз ибодат қилаётган эдингиз. У қўшин-лардаги аҳволни гапириб берди. Бошқа айғоқчиларимиз келтирган хабарлар тасдиқланди.

— Бир полкдан икки нафар вакил офицер кифоя қилмайдами?— деб сўради малика.

— Ишончлироқ бўлади бунда. Ахир битта-иккитасини ўлдиришлари ёки алмаштиришлари мумкин,— деб тушунтирди Наъна соҳиб.

— Менимча, элбурутдан одамларни ўчакиштиришнинг ҳожати йўқ,— деди малика.

— Баъзи ерларда шундай қилиш керак,— деб эътироз билдирди Тантиа.

— Ахир инглизларнинг жосуслари анча-мунча.

— Кўп бўлса нима қипти?— деди Тантиа.— Биз номуси ва ватанини сотадиганлардан кучлимиз. Бизнинг одамларимиз дин ва озодлик учун жонларини фидо қилишга тайёрдирлар. Ана, қаранг, инглизлар полицияси ҳам биз томонга ўтмоқда!

— Ҳа, тўғри,— деди малика.

— Мусулмонлар ҳиндлардан кўра кўпроқ дарғазаб,— деб таъкидлади Наъна соҳиб.— Ахир мана ўн икки-ўн тўрт йилдирки, Йид¹ ва Янги йил байрамларида совға қилиш бекор қилинган. Эндиликда инглизлар подшо қизил қалъани топшириб, ўзининг Мунгелига кўчишини истаяпти. «Биз — Ҳиндистоннинг эгаларимиз», деяпти улар.

— Наҳотки, бу гапни улар очиқ-ойдин, баралла айтаяпти?— деди малика аччиқланиб.

— Ҳа, ҳеч ҳадик-хавотирсиз баралла айтаяптилар,— деди Наъна соҳиб,— боз устига, улар мусулмонлар билан ҳиндлар орасига адоват уруғини сочмоқдалар.

Малика ўйга толди.

— Ҳозир,— деди у ниҳоят,— эҳтиёткорлик билан иш олиб бормоқ керак, энг муҳими, ғалаённи ва унинг бутун Ҳиндистонда кўтарилишини таъминлаш даркор.

Лакшмий Бай деразага қаради. Унинг ҳамсўхбатлари вақт кеч бўлиб қолганини, энди кетишлари мумкинлигини тушунишди.

Шу куни Наъна соҳиб билан Тантиа Тўпе малика билан хайрлашиб, гарчи ёшлари ундан катта бўлса ҳамки, бениҳоя ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида маликанинг оёғига қўл теккизишди.

Тантиа саройни тарк этгач, Жуҳий билан учрашди. Вақт алламаҳал бўлиб қолганига қарамай, қиз ухламаган эди.

¹ Мусулмонларнинг диний байрама.

— Сен эрталаб менга ҳеч нарса айтилмадинг,— деди Тантия кулимсираб.— Шошиб турганимдан гапингни охиригача эшитолмадим.

— Мен ҳам шошиб турган эдим,— деди қиз ерга боқиб.— Маъбуда Лакшмийга ибодат қилмоғим зарур эди. Ҳозир ҳаммасини билиб оласиз.

Жуҳий ҳикоясини тугатгач, Тантия ўрнидан турди-да, эркалаб, унинг ясин билан безатилган сочларини силади. Битта гул ерга тушиб кетди. Тантия уни ердан олиб, сочига қадаб қўймоқчи бўлди.

— Керакмас, шундай қолаверсин!— деди Жуҳий анордек қизариб.

— Қадаб қўйдим, жуда ярашди,— деди Тантия.— Мен ватан озодлиги билан гулларингизнинг атри омихта бўладиган кун келишини Лакшмийдан сўраб, унга илтижо қиламан.

Жуҳий ўрнидан турди. Унинг катта-катта кўзлари порларди.

— Борди-ю, бу курашда биз ҳалок бўлсак... мен билан дугоналарим... сўзингизни унутмайсизми?— деб оҳиста сўради у.

— Ҳеч қачон унутмайман, Жуҳий!

Тантия у билан хайрлашиб чиқиб кетди. Шу куни у ёрдамчиси бекорга Мангалмуқҳий¹ номини олмганини тушунди.

43

Жуҳий тез-тез ҳарбий қароргоҳга бориб турди. Қизнинг қўшиқ ва рақслари яна ҳам сержилва бўлиб қолди, бироқ биронта офицер унинг илтифотидан баҳраманд бўлишни ҳатто орзу ҳам қилолмасди. Ҳарбий қароргоҳда у тошбағирга чиқариб қўйилган эди.

Жуҳий полклардан ишончли офицерларни дарров қидириб топди. Энди улар яқин кунлар ичида муҳим вазифани бажаришларини биларди-ю, лекин бу кун қачон келиши номаълум эди. Дарвоқе, буни сипоҳийлар орасида иш олиб бораётган бошқа кишилар қатори Жуҳий ҳам билмас эди.

Кунлардан бир кун Жуҳийнинг концертига капитан

¹ Мангалмуқҳий — ҳиндча «юзидан нур ёниб турувчи» дегани.

Данлоп келди. Унга, қароргоҳда ҳар хил аёллар келиб, аскарлар билан дин ҳақида гаплашади, деб шипшиб қўйишган эди. Данлоп ҳинд рақсларига шу туфайли қизиқиб қолган эди. Қиз инглиз офицерини кўриб, бир зум саросимага тушиб қолди, кейин ўзини тутиб олди-ю, ҳеч нарса бўлмагандек бемалол рақс туша бошлади.

Жуҳийнинг рақслари кўп ўтмай Данлопнинг кўнглига урди. Аксари инглизлар каби у ҳам ҳиндлар санъатини ёмон кўрарди. Бироқ Жуҳий жуда чиройли эди, бу унинг эътиборидан четда қолмади. «Наҳотки шу қиз айғоқчи бўлса?»— деган гапни кўнглидан ўтказди у.

Капитан Жуҳийни олдига чақирди.

— Ҳарбий қароргоҳда қанча топасан?— деб сўради у.

— Гоҳ тузуккина, гоҳида оз, ҳазратлари,— деди Жуҳий.

— Сен саройда рақс тушасанми? Малика қўшиқ ва куйни яхши кўрармиш-ку.

— Йўқ, у ерга бормаи қўйганман. Малика диний гимнларни яхши кўради. Рақсларга ҳуши йўқ.

— Малика қўшиқ айтадими?

— Мен қаердан биламан? Мен ҳеч қачон унинг ҳузурда бўлмаганман.

— Нима, у сени от минишга ўргатмаганми?

— Йўқ.

— Бошқа аёлларни ўқитар эмиш-ку?

— Ўқитади, деб эшитганман.

— Сен Мўтий Бай деган саёқ аёлни танийсанми?

— У саёқ эмас. Қим айтди сизга уни саёқ деб?

— Ие, ҳали мени сўроққа тутмоқчимисан? Кўзингни оч, худди бу ердан ҳайдатиб юбораман.

— Нима ёмонлик қилдим сизга?

— Хўп, жўна! Агар сени бу ерда яна учратсам, ўзингдан кўр!

Жуҳий ғам-ғуссага ботиб жўнаб кетди. Бироқ шу пайт Тантининг гул атри билан омихта бўладиган озодлик тўғрисидаги гапни эслаб, лабларида табассум жилва қилди. У бир зум капитан тўппончадан уни мўлжалга олаётганини тасаввур қилди. Бу иш содир бўлмаганини билгач, ачинди. Унинг маҳбуби кураш олиб бораётган буюк иш йўлида жон-дилдан қон тўққиси келиб кетди.

Данлоп бутун заҳарини ваъзига қўшиб сўчди:

— Сиз шайтон васвасасига учгансиз!— деди у сипоҳийларга.— Пул ва вақтингизни бемаъни ҳангомага сарф қиляпсиз! Бу сизларнинг софдил христианлар бўлишингизга халал беради. Унутманг, сиз ўзингизни ҳақиқий динга бағишлабгина имонингизни басаломат сақлайсиз ва катта пул оласиз!

Аскарлар имонни басаломат сақлаш тўғрисида жуда кўп эшитган эдилар. Авваллари улар кулиб қўя қолардилар, энди эса қалблари қаҳру ғазабга тўлди. Ҳамма жим турарди.

Данлоп гапим буларга таъсир қилди, деб ўйлаб, жўшиб давом этди:

— Сизларнинг барча худоларингиз бадбуруш ва хашакидир. Фақат лақмаларгина уларга ишониши мумкин. Чунки мамлакатингизда кўпдан бери жаҳолат ва шафқатсизлик ҳукм суриб келяпти. Сизлар христианлар динини қабул қилиб, ёлғиз худога ва унинг ўғлига ишонасиз ва шу тариқа ёвуз руҳлар, арвоҳлар ва бошқа инс-жинслардан халос бўласиз. Инжилни ўқинг, у сизларнинг кўзингизни очади.

Сипоҳийлар бу сафар ҳам индамади.

— Рисолдор¹,— деб мурожаат қилди у эскадрон командири Кале Хонга,— сен аллақачон ҳақиқий динни қабул қилишинг керак эди. Шу нарса ёдингда бўлсин, христиан офицерни юборишса, унвонинг пасайтирилади.

— Ихтиёрингиз, соҳиб капитан!— деди аста Кале Хон.

Инглиз унинг жавобини ризолик аломатига йўйиб:

— Бу ишни қачон қиласан?— деб сўради.

— Бир неча ойдан кейин, ҳазратлари!

Рисолдорнинг муддаосини Данлоп тушунмади.

Инглиз жўнаб кетиши биланоқ сипоҳийларнинг қалбларини кемириб ётган ғазаб ва алам ҳислари қалқиб юзага чиқди. Данлоп шаънига ҳақорат ва масхадроумуз гаплар ёғилди.

— Муттаҳам! Шўрлик Жуҳийни ҳайдаб юборди-я!

— Динимиздан воз кечишимизни таклиф қиляпти! Очигини айтганда, бу бўзахўр ва мечкайлар дин тўғрисида нимани билади!

¹ Сипоҳийлар қисмида отлич аскарлар командири.

— Гапига қулоқ солиб туриб, тумшуғига шундай туширгим келдики!

— Сабр қил, ҳовлиқма!— деди Кале Хон.— Ҳамма нарсанинг ўз вақти бор. Кўпи кетиб ози қолди.

— Уқларни яна чўчқа ёғи билан мойлашяпти,— деди кимдир.— Эшитишимча, Калькуттада жуда кўп тайёрлашаётганмиш бундай ўқларни. Инглиз биланми-е, чўқинган ҳинд биланми-е, ишқилиб, биттаси билан шартнома тузишганмиш. У бир серинни¹ тўрт аннадан² мол ва чўчқа етказиб берармиш.

— Қани, ўша ўқларни бу ерга юбориб кўришин-чи! Биз уларга қўлимизни ҳам теккизмаймиз. Мажбур қилишса, биринчи ўқ ўша ярамас Данлопга отилади.

Бир неча аскар дин ҳақида қизишиб баҳслаша кетди.

— Худо битта, Данлоп ҳақ. Лекин у, худонинг Христдан бошқа ўғли йўқ, деган гапни қаердан олди?

— Буни ҳойнаҳой ҳалиги макруҳ ўқларни ясайдиган заводда айтишган бўлса керак.

— Бизда Христни пайғамбар деб ҳисоблашади, лекин уни худонинг ўғли деб тан олишмайди.

— Худонинг фарзандлари — булар бизмиз, одамлар!

— Ким қандай ўйласа ўйлайверсин! Данлопга қолса, худонинг фарзандлари — инглизлар.

— Улар, бизнинг нонимизни еяпсизми, миннатдор бўлинг, деди. Бироқ шу нонни улар ўзимиздан тортиб олмаганми?

— Борди-ю, инглизлар бизга ўзларини худонинг фарзандлари эканликларини исботласа, бу бошқа гап!

— Худонинг фарзандлари бу биз — ҳиндлармиз. Ахир биз ҳар куни худога ибодат қилмаяпмизми, унинг айтганларини бажо этмаяпмизми? Инглизлар эса, ҳар якшанба черковга боради, душанбадан шанбагача виски симиради, клубга қатнаб куракда турмайдиган ишлар қилади.

— Тағин улар бизни жирканч оташпарастрлар дейди!

— Бизнинг кўримсиз баракларимизни уларнинг ҳашаматли уйлари билан солиштиринг. Овқатимизни айтинг, нону нўхат. Уларнинг емиши — қанд, тухум. Биз

¹ Сер — 900 гр.

² А н н а — рупиянинг 1/16 қисми.

оладиган арзимас чақани олинг, улар эса тоғ-тоғ олтинларини ўз мамлакатларига ташиб кетяпти.

— Ҳамма ёқни талашди, хонавайрон қилишди! Жҳансий маъбудасини эсланг! Қайси тоғда яшайди-я, у?

— Муҳтарам зот, маъбуда хусусида сен ҳақ гапни айтдинг. Бир кун у Камасин тепалигига от миниб кетаётганида кўрувдим. Худди ўткир қуёш нурига қарагандек кўзим қамашиб қолган. Унинг оёқларига шундай йиқилгим келгандики.

— Инглизларни қалъада кўргудек бўлсам, жоним ҳиқилдоғимга келади.

— Ҳозир ҳиндларга у ерга бориш ман қилинган.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳокимият ўзимизники бўлса, ҳамма нарсани ўзгартирамиз!

— Кун ва соат белгилаб қўйилганми?

— Секин, секин! Ҳозирча йўқ. Сигнални кутиш буюрилган.

— Ортиқ чидаб туришга тоқат йўқ. Қанча вақт ўз ога-иниларимиз билан жанг қилдик, шу ажнабийларнинг касру касофатига бир-биримизни ўлдирдик! Бизни ва динимизни таҳқирлашларига қачонгача чидаймиз?

44

1856 йилда Ҳиндистонда Компания ҳиндларга христиан динини қабул қилдирармиш, деган овозалар тарқалди. Мол ва чўчқа ёғи билан мойланган ўқларнинг мавжудлигини, ҳинд ва ислом дини қонун-қондаларига риоя этадиган кишиларнинг бу ўқларга қўл теккизишлари мумкин эмаслигини эндиликда ҳатто кўпгина инглиз тарихчилари ҳам эътироф этмоқдалар.

Бу пайт Англиянинг сиёсатини белгиловчилар Ҳиндистонда Британия ҳокимиятини кунпаякун қилишидан дарак берувчи бўроннинг дастлабки даҳшатли аломатини пайқашди. Тез-тез Дальхузи шаънига танқидий фикрлар айтила бошланди. Йирик инглиз савдогарларининг гумаштаси Дальхузи шундай хатарли ишларга қўл урдик, хўжайинлари бу ишларнинг самарасини аниқлагунча анча вақт овора бўлдилар. Оқибат, Дальхузини чақириб олиб, ўрнига лорд Каннингни тайинладилар.

Яқинлашиб келаётган хавф-хатарни очиқ-ойдин библиб турган айрим одамларнинг биттаси шу Қаннинг эди. У ниҳоятда ўзига бино қўйган одам эди, шу боис, амалга мингани ҳамано биринчи қилган иши шу бўлди, у христианликни ривож топтириш учун маблағ ажратди, турган гапки, уни ҳинд хазинасидан олди. Бу орада Ҳиндистонда Англия ҳокимиятига қарши ҳаракатлар кучайиб кетди. Бу ҳаракатларни Наъна Соҳиб, Тантиа Тўпе, Лакшмий Бай ва бошқалар бошқариб турарди. Бутун мамлакатда қўзғолон алангаси гуриллашига саноқли кунлар қолган эди. Бироқ оёққа туриш вақти белгиланмаган эди.

1857 йилнинг январи келди. Дум-Дум ҳарбий шаҳарчасида бир қараганда унчалик аҳамияти йўқдек воқеа содир бўлди. Қандайдир супурувчи мусулмон бир сипоҳий браҳмандан сув ичиш учун кружка сўраган. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган густоҳлик эди. Ўша одам ҳақиқатан супурувчи эдими ёки йўқми, бу номаълум. Лекин бу ишни у жўрттага қилган эди. Йўқ жавобини олгач, у аскарларга мурожаат қилади:

— Ҳали шунақами? Шошмай туринг, ҳадемай мойланган ўқлар келади. Кўрамиз, ўшанда табақангиз иш берармикин. Ҳали татиб кўрасиз уларни!

Бу муаммо кўпдан бери сипоҳийларни безовта қилиб келарди, бу ҳол фақат Дум-Дум ҳарбий шаҳарчасида эмас, қарийб Ҳиндистондаги барча қароргоҳларда ҳам мавжуд эди. Бироқ Дум-Думда ўқ ишлаб чиқарадиган устахона бор эди. Шунинг учун супурувчининг сўзлари катта ташвишга сабаб бўлди. Унинг сўзлари оғиздан оғизга ўтиб, ҳаш-паш дегунча инглиз офицерларининг қулоғига етиб борди. Улар ҳовлиқиб бу овозларни рад этмоқчи бўлдилар, уларни «вайсақилик» деб атадилар. Шунда сипоҳийлар ўқ ишлайдиган устахонага йўл олдилар. Ҳинд ишчилари, чиндан ҳам мойланган ўқлар тайёрляямиз, деб тасдиқлашди. Шундан кейин Дум-Думдан Ҳиндистондаги барча ҳарбий қароргоҳларга минглаб хат жўнатишди. Улар жуда тез тарқалди.

Шундай хатлардан бири Жҳансийдаги ҳарбий шаҳарчага ҳам етиб келди. Жуҳий ва у билан бирга иш олиб борувчилар энди бу ҳарбий қароргоҳга боролмасдилар, лекин Тантанининг бошқа ёрдамчилари сипоҳийлар билан алоқа боғлаб турарди.

Бу хатдан хабар топган малика жуда безовта бўлди,

нишқилиб сипоҳийлар мулдатдан олдин бош кўтарма-син-да.

Васант Панчалий баҳор байрами ўтиб кетди. Февраль ойи эди. Салқин шабада эсарди. Тунги осмонда сон-саноқсиз юлдузлар милтиларди... Йе, ой қани? Поёйсиз осмонга ўзининг йилтироқ олтин парчаларини сочиб юборган бўлмасинлар тагин! Пастда зим-зиё қоронғилик эди. Фақат аллақаерида, одисда, нақ уфқ олдида осмон чети бўзариб турарди. Чирилдоқлар тинмай чирилларди.

Бу кеча маликанинг уйқуси келмади. Машқлардан қизишган, ҳорғин танаси салқинда ором оларди. Ланг очиқ деразадан катта-катта юлдузлар туркуми мўраларди. Йироқ-йироқлардан келаётган деҳқон ва чўпонларнинг байрам қўшиқлари чирилдоқларнинг чириллашини босиб кетарди.

Малика: «Наҳотки шу одамларни инглизлар динига ўтказишса? Ушанда ҳам айтишармикин қўшиқларини? Бизнинг байрамларимиз — Холлий Деволий, Дашаҳра, Ййд-чи — наҳотки улар унут бўлса? Аёллар ҳам рангоранг ҳинд либосларини киймай қўядими?.. Христианлар ўлгандан кейин одам бошқа қиёфага киришини тан олмайдилар. Унда имонни басаломат сақлаш тўғрисида нега тарғибот қиладилар? Гита, Рамояна ва бошқа диний китобларимиз нима бўлади?— деган гапларни кўнгилдан ўтказди.

Малика каравотида ўтирди. Тун қоронғисида кутубхонанинг баланд биноси қорайиб кўринди. «Наҳотки ҳаммаси ортиқча дахмаза бўлса булар: «Ведалар, Гита, афсоналар, фалсафа ва шеърият дурдоналари! Уларни ёқиб юборармикин ёки ахлат ўрага ташлаб юборармикин?— Малика жижирғанди.— Йўқ! Ҳеч қачон! Биз курашамиз! Биз халқимизнинг қўшиқлари, доно китобларимиз, улар ўргатадиган гоёлар учун муқаддас жангга кирамиз. Биз томирларимизда буюк дин пешволарининг қони оқишини исбот қиламиз! Нима, уларнинг авлоди қаҳрамонлик кўрсатишга қодир эмасми? Ёки томирларимизда оқаётган қон сувга айланганми ва бутун умр бўйи аянчли қурт-қумурсқалардек ўрмалаб юриш пешонамизга ёзилганми? Ёлғон! Бизнинг Кришна барҳаёт. Гита барҳаёт. Вишну¹нинг марҳамати ва Шива²

¹ Вишну — барбод этувчи таангри.

² Шива — яратувчи таангри.

нинг куч-қудрати билан биз Ҳиндистонда ақл ва жасорат ўти ўчмаганини исбот этамиз. Бу курашда ўлсам ўларман, нима қипти? Мендан чидамлироқ бошқа жангчилар оёққа туради ва она диёримизни озод қилади!»

Малика қайта ётди ва ухлашга ҳаракат қилди. Шу пайт эшик орқасида турган соқчи томоқ қирди. Лакшмий Бай ўзини эшитмаганга солди. Соқчи яна томоқ қирди.

— Нима гап?— деб сўради малика.

Хонага соқчи аёл кирди.

— Малика, сизни Мўтий Бай кўрмоқчи. Зарур иш билан келдим, дейди. Нима жавоб қилай?

Малика ўрнидан тураётиб:

— Кирсин,— деб амр қилди.

Мўтий Байнинг қўлида бир варақ қоғоз бор эди.

— Малика,— деди у,— ўқиб кўринг мана бу хатни!

«Сабр косамиз тўлди. Қачонгача хўрлик ва мазах қилишларига чидаймиз? Ажнабийлар мамлакатимизни босиб олди, энди динимизни таҳқир қилмоқда! Бизнинг табаррук заминимизда уларга жой йўқ! Ватанни озод қиламиз! Динни ҳимоя қиламиз!»

Мактуб имзосиз эди.

— Қаердан келди бу?— сўради малика.

— Бир қанча шундай чақириқларни Жҳансийда сипоҳийлар олган. Буни бугун менга сардор Тантна берди,— деди Мўтий Бай.

— Тантна?— ҳайрон бўлди малика.— Қаерда у? Жҳансийга у қачон келди?

— Кечқурун, эрталаб яна кетади. У қабул қилишингизни сўраяпти.

— Яхши! Уни қабул залига олиб кел. Мен ҳозир келаман.

Малика Тантна олдига оқ сорий кийиб, оппоқ рўмол ўраб чиқди.

— Қанақа хат бу?— деб сўради у.— Менимча, ҳо-

вир бу тахлит чақириқ билан мурожаат қилишга вақт эрта.

— Ҳа, малика,— деди Тантна,— шунинг учун ҳам уни сизга олиб келдим. Мўтий Бай менга айтдики, шунанқа чақириқлар Жҳансийдаги ҳарбий қароргоҳда ҳам пайдо бўлганмиш. Сипоҳийлар қаттиқ ҳаяжонда. Бироқ ҳали қўлга қурол олишга вақт бор, тайёргарлик ишлари тамом бўлгани йўқ. Бордию, қўзғолон бемаврид кўтарилса, бу инглизларга қўл келади.

— Бунга йўл қўйиш мумкин эмас!— деди Лакшмий Бай чўрт кесиб.

— Биз шошилишимиз керак.

— Гулга эҳтиёж йўқ ҳозир,— деди Тантна.— Узоқ муддат уруш олиб бориш учун етарли маблағ тўпланган. Қўлга қурол олиш куни белгиланган. Бунга Деҳли, Лакҳнав ва бошқа шаҳарлардаги дўстларимиз рози. Энди сизнинг розилигингизни олсам бас, тонг отмай кетаман.

— Қачон кўтариламиз?

— Уттиз биринчи май, якшанба куни, соат ўн бирда,— деди Тантна тантанали суратда.

— Уч-тўрт ойдан кейин... Мен розиман!

— Ҳа, муҳими, баравар оёққа туришдир. Унгача сабр қилиш керак.

— Мўтий,— деди малика ёрдамчисига мурожаат қилиб.— Одамларингиз белгиланган муддатга довур ҳарбий шаҳарчада қўзғолон кўтарилмаслиги учун қўлидан келган барча чорани кўришлари даркор.

— Ишончли офицерларни қўзғолон куни ва соатидан хабардор қилинг,— деди Тантна,— шу дамгача ҳамма нарсага бардош бериб, чидаш кераклигини уқтиринг. Озодликка чиқадиган кунимиз яқин!

— Қароргоҳга нилуфар юбормагунимизча, аскарлар қўзғолон кунини билолмайдилар. Нилуфар — шартли сигналимиз.

— Ҳаммасига тушундим,— деди Мўтий Бай.

— Ҳозир қаёққа кетяпсиз?— деб сўради малика Тантнадан.

— Гвалюрга, у ердан Ражпутанга ўтаман... Наъна соҳиб яқин кунлар ичида қадамжоларга зиёратга чиқадди. Шу баҳонада у ўз одамларимиз билан учрашадди ва режаларимизни пухта муҳокама қиладди.

Февралда кўзда тutilмаган воқеа содир бўлди. Барракупурда турган 19-полкда машқлар учун ўқлар тарқатилди. Сипоҳийлар уни олишдан қатъиян воз кечдилар. Бу аснода Бенгалияда битта ҳам инглизлар полки йўқ эди. Бўлганида унинг ёрдами билан инглизлар итотсизлик қилган қўшинни қуролсизлантирган бўлур эди. Шу боис, улар Бирмадан ишончли қўшинларни чақирдилар. Бундан хабар топган сипоҳийлар қуролларини топшириш ўрнига дарҳол жанг қилмоқчи бўлди. Ишончли офицерларнинг 31 майгача сабр қилинглари, деб қилган илтимослари кор қилмади. Худди шу кун Мангал Пандий номли аскар ғазоби жўш уриб, бир инглиз офицерини қаттиқ ярадор қилди. Бунинг учун уни осиб ўлдиришга ҳукм қилинди.

Бу можаро бутун Шимолий Ҳиндистонга кўз очиб-юмгунча тарқалди.

Мартда Наъна соҳиб билан Азимулла «зиёратга» жўнашди. Йўл-йўлакай улар инглизлар билан бажонидил суҳбатлашишди, шунинг учун уларнинг сафарини ҳеч кимда шубҳа уйғотмади.

Деҳлида бир нечта яширин мажлис ўтказилди. Кейин «зиёратчи»лар Амбалуга йўл олишди, апрелнинг ўрталарида эса, Лакҳнавга етиб келишди. Бу ерда улар тантана билан кутиб олинди.

Наъна соҳиб Лакҳнавдан кейин Қалпи ва Жҳансийда бўлдилар ва у ерда малика билан ҳаракат режасини пишитиб олдилар. Наъна соҳиб билан Азимулла Шимолий Ҳиндистондаги ҳарбий қароргоҳларда бўлгач, Битҳурга қайтиб келдилар. Ҳар бир қишлоқ ва вилоятда кўзғолон учун кенг тарғибот ишлари олиб борилмоқда эди. Шунга қарамай, инглизлар ҳеч нимадан гумонсирамас эдилар.

Биринчи ҳосилни йиғиштириб оладиган фурсат келди. Қўлларда нилуфарлар қийғоч гуллади.

Озодлик урушининг яқинлашиб қолганидан даракчи — нилуфар эндиликда бутун Ҳиндистон бўйлаб лагерма-лагерь қўлдан-қўлга ўтар эди.

Нилуфар — гуллар шоҳи. Унинг муаттар бўйида ва заъфар рангида Сарасватийнинг¹ шукуҳи, Лакшмий-

¹ Сарасватий — фан ва санъат маъбудаси.

нинг таровати бор. Ривоятларга кўра, Вишну тангри-нинг киндигидан бунёдга келган нилуфар узоқ келажакда яна ўз жойига қайтиши керак. Нафис, гўзал, ажойиб бу гул Ҳиндистонда табиат ва маданиятнинг ёрқин тимсоли эди. 1857 йили бу гулнинг қўзғолон белгиси деб эълон қилиниши бежиз эмасди. Ахир Ҳиндистоннинг жасур ўғлонлари бу қонли инқилобни гўзаллик, покизалик ва одамийлик ҳаққи-ҳурмати қилаётган эдилар-да!

Айни чоғда халқ қўзғолонининг озодлик ва нон учун қилинаётган қўзғолоннинг бошқа рамзи — лочира қишлоқдан-қишлоққа ўтиб бормоқда эди.

Нилуфарлару лочиралар манзилга бориб етмай, шаҳар-қишлоқлардан ўтаётган бир пайтда Ҳиндистонда 6 майда Мирутда даҳшатли воқеалар бошланиб кетди.

Мирутда катта ҳарбий қароргоҳ бўлиб, унда бир нечта ҳинд ва инглиз полклари турарди. Бир қисмнинг тўқсонга сипоҳийси ўқ олиши лозим эди. Аскарлар бу ўқларнинг чўчқа ёғи билан мойланганига амин эдилар. Инглизлар ҳар қанча аврашмасин, фойдаси бўлмади. Эллик киши ҳаром ўқларга қўл теккизишдан бош тортди. Буйруқни бажаришмагани учун ҳар бирини ўн йилдан каторга ишларига ҳукм қилишди.

9 майда маҳбусларни инглиз аскарлари сафи олдига тургазиб қўйилди. Ноғораларнинг гумбури остида сипоҳийларнинг погонлари юлиб олинди ва оёқ-қўлларига кишан урилди. Қароргоҳдаги бошқа ҳинд аскарларини мажбуран олиб келиб бу «сабоқни» уларга томоша қилдирилди.

Бу воқеа эрталаб содир бўлди. Кечқурун бир нечта сипоҳ бозорга келди. Улар дуч келган биринчи одам — суюқоёқ бир хотин бўлди.

— О-о-о!— деб қичқирди у масхараомуз,— манави қаҳрамонларни кўриб қолинг! Мўйловлари гажак! Тавба, уятдан ерга кириб кетмаётганларига ҳайронман! Оға-иниларининг оёғига кишан урилса-ю, булар қараб турса-я!

Суюқоёқ хотиндан кейин сипоҳийларга туппа-тузук аёллар ҳам таъна тошларини ота бошлади. Эркаклар ҳам қараб турмади, улар ҳам нордон гаплар айтди.

Сипоҳийлар таҳқирланиб, муштларини тугганча ба-

ракка қайтиб келдилар. Кечаси махфий мажлис бўлди. Бунда 31 майгача қараб турмай, дарҳол оёққа туришга қарор қилинди. Шу кечасиёқ улар деҳлиликларни огоҳ қилиб, қўзғолончилар бир-икки кун ичида пойтахтга етиб боришларини хабар қилдилар. Деҳлида худди шу кунга қўзғолон қилиш мўлжаллаб қўйилди.

19 майда Мирутда отишма бошланди. Сипоҳийлар инглизларни қийратиб Деҳли сари йўл олдилар. Дарҳол Деҳли сипоҳийлари ҳам оёққа турди, уларни шаҳар аҳолиси қўллаб-қувватлади. Чор атрофда: «Имон учун, имон учун!», «Оллоҳ паноҳида асрасин!», «Шивага шон-шарафлар!»— деган ҳайқириқлар янгради.

Деҳлидаги инглиз қўшинлари қуршаб олинди. Сипоҳийлар қизил қалъани эгалладилар. Баҳодир Шоҳ Ҳиндистон императори деб эълон қилинди ва қўзғолонни бошқаришни ўз қўлига олди. Бу воқеага бағишлаб тўп-лардан салют берилди. Подшонинг дастлабки фармоишларидан бири — сигир сўйишни қатъиян тақиқлади.

Май ойида халқ қўзғолони қарийб бутун Шимолий Ҳиндистонда қулоч ёйди. Ҳар кун сипоҳийлар билан халқнинг янгидан-янги бош кўтараётганлари ҳақида хабар келиб турарди.

4 июнга ўтар кечаси Қанпурда тўпдан уч карра ўқ узилди. Бу шаҳарда ҳинд қўшинлари қўзғолон кўтарди. Хазина ва аслаҳахона қўзғолончилар қўлига ўтди. Наъна соҳиб ҳукмдор деб эълон қилинди.

46

Бу воқеаларни малика Скин, Гордон, Данлоп ва инглиз офицерларидан илгарироқ билди. Мўтий Бай ва айрим кишилардан бошқа ҳаммага саройга келишни вақтинча тақиқлаб қўйди. Малика Мўтий Бай орқали Худобахш ва Рағҳунатҳ Синҳ билан алоқа боғлаб турди. Улар ўз навбатларида бошқа одамлар билан алоқа қилиб турдилар.

Скин май ойида вице-президентга юборган мактубида, Жҳансийда осойишталик барқарор, сипоҳийларга бутунлай ишонса бўлади, деб хабар қилди. 1 июнда юборган мактубида илк бор қўзғолон белгиларини тилга олади. «Кечаси менга хабар қилишди,— деб ёзади

у,— бир нечта тхокур¹ Кончга хужум қилмоқчи эмиш. Мен дарҳол бу воқеадан капитан Данлопни огоҳ қилдим. Эрталаб Кончга қўшинлар жўнатилди. Қўшинлар у ерга етиб боргач, тхокурлар ниятларидан қайтганлар. Мен ишонаман, туб аҳоли ҳеч қачон бизга қарши чиқмайди!»

Ҳақиқатда бу пуч гапни Лакшмий Бай чиппакка чиқарди.

4 июнда Қанпурда отишма бошланганида Жҳансийда ҳам қўзғолоннинг дастлабки белгилари кўзга чалиниб қолди. Сипоҳийлар ҳавалдор Гурбахш Синҳ бошчилигида шаҳар ташқарисидаги кўҳна шаҳар қалъасидан бир миля наридаги инглизларнинг чоғроқ эски қалъасига бостириб кириб, қурол-яроғ ва ўқ-дорилару пулларни қўлга олишди. Данлоп шу заҳоти Қайтҳага хат йўллади. Айни чоғда у ёрдам сўраб Наогаон ҳарбий қароргоҳига мурожаат этди.

Бу одамлар шундан кейингина маликани эслашди.

Гордон бир гуруҳ инглизлар билан саройга келди. У, маликага айтнинг, мен унинг илтифотидан умидворман, аҳвол танг бўлиб қолгудек бўлса, ёрдамига кўз тутаман, деди.

Малика унинг таклифига бундай жавоб берди: «Ҳозирги пайтда бизда на қурол, на аскар бор. Мамлакат алғов-далғов. Борди-ю, менга рухсат этилса, мен ўзимни ва халқни ҳимоя қилиш учун керакли армияни йнга биламан».

Гордон шундай «хулоса»ни баён этди.

Эртаси кун Данлоп бир инглиз офицер кузатувида полкка келди. Бу ерда уларни рисолдор Қале Хон бошчилигидаги сипоҳийлар ўққа тутди.

Инглизлар ваҳимага тушиб қолдилар. Гордон малика ҳузурига югуриб келди. «Биз эркаклармиз, ўзимиз ҳақимизда ташвиш чекмаймиз. Лекин биз хотин, болачақаларимизга саройдан бошпана беришингизни сўраймиз». Гордоннинг гапларини маликага Мундар етказди.

— Ўзингизни улардан нарироқ тутинг, малика,— деб маслаҳат берди Мундар ботинмайгина.— Сипоҳийлар саройга бостириб киришлари мумкин.

Лакшмий Бай босиқ, лекин чўрт кесиб жавоб берди:

— Биз сипоҳийлар билан эмас, инглизлар билан

¹ Майда феодал.

уришяпмиз. Модомки, аскарни ҳозир нтоатимда тута олмас эканман, жангда қандай қилиб уларга раҳбарлик қиламан? Гордонга чиқиб айтинг, хотинлар ва болаларни саройга олиб келсин.

Инглизлар маликанинг ҳимматидан дарҳол фойдаландилар. Шу куниёқ уларнинг оилалари ҳарбий шаҳарчадан олиб чиқилиб, саройга жойлаштирилди. Бироқ орадан кўп ўтмай Скиннинг фармойиши билан бирга улар қалъага кўчирилди.

Қўзғолончилар ҳарбий шаҳарчани эгаллагач, шаҳарга интилди ва қалъани қуршовга олди. Инглизлар дарвозани беркитиб, мудофаага тайёрланди. Бироқ кучлар тенг эмасди. Боз устига, сипоҳийларда тўплар бор эди. Қуршовдагилар оғир аҳволда қолди: уларнинг на ўқлари, на озиқ-овқатлари бор эди. Худди шу пайт Али Баҳодир Пир Алини Скин ёнига жўнатиб, Ўрчқа ва Датнядан қўшин чақириш керакми-йўқлигини сўраттирди. Скин такаббурлик қилиб ёрдамдан бош тортди.

— Қўшин чақиришнинг ҳеч ҳожати йўқ,— деб жавоб қилди.— Исёнчиларни ўзимиз тинчитамиз.

Шу куниёқ Пир Али инглизнинг жавобини Худобахшга етказди. Худобахш дарҳол бундан маликани огоҳ этди, ўзи эса Рағҳунатҳ Синҳ ҳузурига ошиқди.

— Ҳамонки қўзғолон белгиланган муддатдан олдин бошланган экан,— деди малика Мўтий Байга,— режаларимиз ҳам ўзгарди. Рағҳунатҳ Синҳга хабар қилинг, Катилдан Жавоҳир Синҳни чақириб, ишончли қўшинларни Рақсадан саккиз миля нарида тўпласин. Сувориларга алоҳида аҳамият беришсин. Мен амр қилмагунимча, Жҳансийга кира кўришмасин!

Сипоҳийлар тинмай қалъага ҳамла қилар эдилар. Хужум эртаси кунни ҳам давом этди. Пешиндан кейин инглизларнинг озиқ-овқати тугади. Улар қалъанинг ҳамма бурчакларини қидирдилар, бироқ тишга босгудек ҳеч нарса топилмади. Қуршовдагилар очлик азобида қолиши тайин эди. Шунда улар ноилож маликага мурожаат қилдилар. Малика қалъага зудлик билан икки ман¹ нон олиб боришни буюрди.

— Қалъага кириладиган яширин йўлни биласанми?— деб сўради малика Кошийдан.— Ёнингга Сундар

¹ М а н — оғирлик ўлчови, 38 кг.

билан Мундарни олиб ол. Зарур бўлиб қолса, машъала ёқинглар.

Дугоналар маликанинг меҳрибонлигини билар эдилар, лекин бунчалик саховатпешалигини ўйламаган эдилар.

Коший оҳиста сўради:

— Малика, борди-ю, биз шундай аҳволга тушиб қолганимизда, инглизлар бизга нон берармиди?

— Инглизларга тенг бўлиб нима қиламиз?— деб кулди малика.— Улар ким, биз ким, унутиш ярамайди. Лекин болалар ва аёлларни очликдан тириштириш — муқаддас ишимизга доғ туширади.

— Қанча боқамиз уларни, анча вақтми?

— Рағҳунатҳ Синҳ отряди етиб келгунча боқиб турамиз. Кейин уларни таслим бўлишга мажбур қиламиз.

Эртаси куни дугоналар яна нон олиб келганда, Мартин билдирмасдан уларга эргашиб яширин йўлдан чиқди ва инглизлар қўшини турган Аграга югурди.

Қўзғолончиларнинг ҳамласи шиддатли тус олди. Гордон Шимолий дарвоза тепасига ўрнашиб олиб, шинаклардан ўқ узиб, ажал уруғини сочарди. Хайриятки, сипоҳийлар кекса моҳир ёяндозни топдилар. Унинг ўқ-ёйи ўз ишини қилди. Гордон ҳалок бўлгач, инглизлар саросимага тушиб, шалвираб қолди.

Бу орада Қале Хон Шанкар номи берилган қалъанинг шимоли-ғарб томонида ҳамлани кучайтириб, отрядининг бир қисми билан қалъага ёриб кирди. Қуршовдагилар музокарага киришдилар. Сипоҳлар дарвозаларни очишларини талаб қилдилар ва қуролини ташлаганларнинг ҳаётларини сақлаб қолишга сўз бердилар.

8 июнь тонг саҳарда Скин оқ байроқ кўтаришни буюрди.

Қўзғолончилар қалъага кирди. Қале Хон зарур фармойишлар бериб, шу заҳоти ҳарбий шаҳарчага жўнади. Орадан хиёл вақт ўтгач, қалъага Бахшиш Али кириб келди. Унинг кўзлари қизил, юзи лов-лов ёнарди. У инглизларга бир қур кўз ташлади-да, сипоҳийларга мурожаат қилди:

— Йўлда мен рисолдор соҳибни учратдим. У инглизларни Жўққанбағга кўчиришни буюрди.

Сипоҳийлар билан асирлар Жўққанбағга яқинлашганларида уларнинг олдига бир отлик келди. Бахшиш

Али унинг қулоғига алланарса деб шивирлади-да, хитоб қилди:

— Биродарлар, мана шу иблис Скин бўлади! У мени куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилган ва урган. Шундай урганки, чалпак бўлиб тушганман. Хўш, нима қилиш керак энди буни?

Скиннинг ранги бўздек оқариб кетди.

— Мен ҳеч қачон сўкмаганман,— деди у.— Урдими? Балки... Эсимда йўқ. Ишга бепарво бўлганларни баъзан жазолашади.

Бахшиш Али отлиққа ялт этиб қаради. Шунда у қиличини қинидан суғурди-да, ҳайқирди:

— Рисолдор соҳиб уларнинг ҳаммасини қириб ташлашни буюрган!

Биринчи бўлиб Бахшиш Алининг қўлида Скин ҳалок бўлди. Бошқа инглизлар ҳам шу заҳоти қириб ташланди. Жўкҳанбағда бу пайтда бир нечта сипоҳийдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Ҳадемай Қале Хон келди. Қонни ва асирларнинг қонга беланган гавдаларини кўриб, у қичқирди:

— Нима бало қилдинглар?

— Нима қилишимиз керак эди?— деб сўради Бахшиш Али пинагини бузмай.

— Биз ҳаётларини сақлаб қолишга сўз берган эдик,— деди рисолдор ўзини базўр босиб.— Балки маликанинг буйруғидир бу?

— Маликанинг ҳеч нарсадан хабари йўқ,— деди отлиқ.— Чамаси у ўзини четга оляпти биздан.

— Бўлмаса, кимнинг буйруғи билан қилдингиз бу ишни?— яна қичқирди Қале Хон.

— Сизнинг номингиздан мен берган буйруққа асосан,— деди Бахшиш Али.

— О!..— деб инграб юборди рисолдор.— Малкамиз нима дейди энди?

Ортиқ гапиришга унинг қурби келмади. У юзини қўллари билан яширди, кейин жон-жаҳди билан чаккасига кафтини босганча хийла вақт туриб қолди.

— Ҳа, майли,— деди ниҳоят Қале Хон,— ўтган ишга саловат. Лекин қулоғингизда бўлсин, бундан буён менинг буйруғимсиз ҳеч нима қилманг! Энди юринглар малика ҳузурига!

Сипоҳийлар қиличларини қинларига солиб, сарой томон йўл олдилар.

Қўзғолон кўтарган аскарлар интизомни унутиб қўйди. Дурустгина сабоқ олган қўшилмалар уддабурон аскар-бошиларсиз қаҳру ғазабга тўлган тартибсиз оломонга айланиб қолди. Ғалаба нашъасидан сархуш бўлган бу кишилар ўзларини телбаларча тута бошладилар. Ит эгасини танимасди. Ҳар ким аламини олишга ҳаракат қиларди.

Бетизгин оломоннинг ғовури саройда узоқданоқ эшитилди. Малика ўзини кўрсатгунча шаҳарни талашга чақирганлар ҳам бўлди. Ногаҳон дераза пардаси сурилди-ю, малика кўринди. У саломлашгандек кафтларини жипслаштирди. Унинг орқасида қуролланган дугоналари туришарди.

— Яшасин малика Лакшмий Бай!— деб ҳайқирди Қале Хон. Ҳамма бир оғиздан бу ҳайқириққа жўр бўлди.

Лакшмий Байнинг чеҳраси оппоқ оқариб кетган, лаблари қаттиқ қимтилган эди. Бўйнида дуру гавҳардан тинилган маржон чақнарди.

Сипоҳийлар яна маликани қутладилар. Малика қўлини кўтариб, эътибор беришларини сўради. Оломон жимиб қолди. Қале Хон олдинга чиқди.

— Малика, мен сизнинг содиқ қулингизман.

Уларнинг нигоҳлари тўқнашди. Рисолдор дош беролмай ерга қаради.

— Нега сиз қилинчигизни асирлар қонига бўядингиз?— деб сўради Лакшмий Бай қаҳр билан.

Қале Хон афсус-надомат билан юз берган ҳодисани сўзлаб берди.

— Ҳеч замонда озодлик жангчилари ҳам шундай иш қиладими?— деди у оҳиста.— Аскарларингиз оғир жиноятга қўл урган, рисолдор соҳиб. Одамийлик қонун-қондалари оёқ ости қилинган!

— Малика...— деб гап бошлади Қале Хон.

— Ҳозиргина баъзилар талон-торож ҳақида гап очди,— деб унинг сўзини бўлди малика.— Қандай қилиб бу кўйга тушдингиз? Озодлик учун курашга даъват этганда наҳотки сизни шу ишларга ўргатишган эди?

— Малика,— деб жавоб берди Қале Хон,— биз ҳар бир буйруғингизни бажаришга тайёрмиз. Агар бу буйруқ

гингизни бузсак, майли, ҳаммамизни оғир жазога мустаҳқиқ қилинг.

— Мен дарҳол қароргоҳга боришингизни амир қиламан,— деди малика.— Кечга яқин кейин нима қилиш тўғрисида йўл-йўриқ оласиз!

Кале Хон сипоҳлар билан маслаҳатлашиб олди. Улардан баъзилари ҳарбий шаҳарчага қайтишга майл билдирди, бошқалар эса Деҳлига боришни таклиф қилди. Улар Деҳлида қурол-яроғ ва озиқ-овқат сероб деб эшитибдилар. Тортиша-тортиша охири Деҳлига жўнашга ва маликадан пул сўрашга қарор қилишибди. Борди-ю, малика илтимосларини рад этса, пулни улар шаҳар аҳолисидан йиғажакларини билдирдилар. Кале Хон сипоҳийларнинг муддаоларини Лакшмий Байга етказиб, унга тушунтирди.

— Малика, ахир аскарлар оч! Агар улар сиздан пул олишолмаса, уни ўзлари топишади.

Малика вазият қалтислигини фаҳмлади. Жҳансий аҳолиси бошига фалокат таҳдид қилаётган эди, сипоҳийлар талабини бажо келтирибгина бу хавф-хатарнинг олдини олиш мумкин эди. Бироқ пул йўқ эди, инглизлар унга ҳеч вақо қолдирмаган эди. Шунда у бўйнидан гавҳар маржонини ечди-да, Кале Хонга берди.

— Шу жонингизга ора киради. Қароқчи деган ном олишингизни истамайман. Деҳлига боринг. Мустақиллик учун курашинг. Бўпти, ҳиндлар муқаддас ишимизга содиқлигини исботлаш учун Ганг сувини, мусулмонлар қурьонли шафе келтириб олт ичин.

Қўзғолончилар ҳарбий анжомлар ва тўпларни олиб Деҳли томон йўлга тушдилар. Жҳансийда қолган камгина одамлар орасида Лалта исмли тўпчи ҳам бор эди.

Сипоҳийлар жўнаб кетиши билан малика дарҳол Рақсадан Жавоҳир Синҳ ва унинг отрядини чақиртирди.

Жавоҳир Синҳ кечаси етиб келди. Шу ондаёқ унга маликанинг буйруғи тутқазилди. Буйруқда шаҳар ва қалъада зудлик билан зарур тайёргарлик кўриш айтилган эди.

Эртасига эрталаб саройда сардорлар, министрлар,

амалдорлар, жогирдорлар, савдогарлар, жамоатларнинг оқсоқоллари ва панчоятларнинг вакиллари йиғилди.

— Кеча мен шаҳарни талон-торождан аранг сақлаб қолдим,— деб мурожаат қилди малика йиғилганларга,— сипоҳийлар кетди бу ердан, лекин тартибсизликлар давом этмоқда. Аҳоли безовта. Зўравонлик ва қотиллик хавфи бор. Халқ хавфсизлигини таъминламоқ даркор. Бизга чоғроқ бўлса-да, қўшин ёрдамга келди. Мен сизларни бу ерга, бундан буён нима қилишимизни маслаҳатлашиб олиш учун таклиф қилдим. Муҳтарам сардорлар ва панчоят вакиллари, мен сизларнинг маслаҳатингизга муҳтожман.

Гордон идорасининг бошлиғи шундай таклиф қилди:

— Исён тўғрисида, Сагарга, комиссар ёрдамчисига хабар қилиш керак, Жабалпурдаги комиссарни эса, раҳбарликни ўз қўлингизга олганингиздан огоҳ этиш лозим.

Унинг фикрини хазиначи қувватлади.

Шунда панчоятлар бошлиғи тўқувчи Пуран ўрнидан турди.

— Биз не-не машаққатлар билан инглизлардан халос бўлдик,— деди у.— Уларни яна таклиф қилишимизнинг нима кераги бор? Яна елкамизга миниб олиши учунми?

Иккала амалдор унга ёвқараш қилди.

Бирин-кетин жамоат ва табақалар оқсоқоллари ўринларидан туришди. Уларнинг барчаси яқдиллик билан идора бошлиғининг таклифини рад этди.

— Биз ажнабийлар ҳукмронлигини истамаймиз!— дейди улар.— Ўзимизнинг маликамиз идора қилсин давлатни! Бизларнинг ҳаммамиз уни деймиз, у бизни дейди. Ниҳоят орзу қилган кунимиз келди, яшасин мустақиллик!

— Малика,— деди яна хазиначи,— ноиб Али Бақодирни чақиринг. У оқ-қорани таниган одам, ундан жўяли маслаҳат чиқиши мумкин. Бу ғофил бандаларнинг гапларини эшитиш, айниқса, уларнинг маслаҳатларига кириш ақлсизликдир!

Бу сўзлар ҳаммани дарғазаб қилди.

— Қаранг-а, қандай доно булар!— деб қичқирди аҳийрлар табақасининг бошлиғи жаҳл билан.— Бизга ажнабийларнинг ҳукумати керак эмас. Уларнинг шотирлари эса яхшиликча даф бўлсинлар!

Мўрапант аксариятнинг фикрини қувватлади.

— Жаноб бошлиқлар инглиз тилини биладилар, улар-

ни танийдилар, — деб гап қистирди Лакшман Рао Банде. У ақлли, зийрак одам эди. — Улар ҳамиша хизмат қилиб келдилар уларга, эндиам хизмат қилишмоқчи. Улар малика шаҳарда тартиб ўрнатсин, кейин хўжайинларимиз қайтиб келгач, ҳаммаси яна аввалгидек давом этаверади, деб хомхаёл бўлмоқдалар. Лекин биз буни асло истамаймиз.

Ҳамма унинг гапини маъқуллаб чувиллади. Инглизларнинг ихлосмандлари шаънига ҳақорат ва пичинг сўзлар айтилди.

Охири кекса, лекин ҳамон тетик Наъна Бҳўпаткар ўрнидан турди.

— Биз идора бошлиғи билан хазиначининг таклифларини муҳокама қиламиз, — деди у. — Бироқ биз учун ҳозир энг муҳими шуки, Жҳансий ҳокимияти малика қўлида бўлсин, шаҳарда тартиб-осойишталик ўрнатилсин, токи ҳар бир киши ўз бурчини хотиржам, ҳалол адо этсин.

Бу гапни ҳамма шавқ-завқ билан қарши олди. Идора бошлиғи билан хазиначига саройдан чиқиб кетишни таклиф қилдилар.

Улар чиқиб кетгач, йиғилганлар парда орқасида ўтирган маликанинг хотиржам сўзини эшитдилар:

— Сиз менга Жҳансий халқининг тақдирини ишониб топширдингиз, мен учун бу улуғ бахт. Худонинг марҳамати билан ўз бурчимни адо этгайман.

Йиғилганлар шодон қийқириб юбордилар.

Ўрнидан Ғулум Ҳавс Хон турди, эҳтиром-ла, кафтларини жуфтлаштириб маликага мурожаат қилди:

— Малика, менга эски вазифамни инъом этинг!

Лакшмий Бай уни таниди.

— Ғулум Ҳавс Хон, — деди малика, — сиз тўпчилар бошлиғи қилиб тайинланасиз. Барча тўпларни йиғиб, тартибга келтиринг.

— Бош устига! — деб хитоб қилди Ғулум Ҳавс Хон ҳаяжондан овози қалтираб. — Менинг яна бир илтимосим бор, малика. Бундан уч ярим йил аввал саройга Эллис қадам ранжида қилганида, биз ҳаммамиз у хушxabар олиб келди, деб ўйлаган эдик. Ушанда мен азбаройи қувониб кетганимдан салют бериш учун тўпни ўқлаб қўйгандим. Изн берсангиз, ўша маҳал қилолмаган ишимни ҳозир бажарсам!

— Қандай воқеа рўй берди бугун ўзи?— деб сўради малика ширинсўзлик билан.

— Шундай кун келдики, бундан дилларимиз шодликка тўлди, Жҳансий халқи хурсанд!— деб қичқирди Фулом Ҳавс Хон.

— Шундай кун келди!— деб шодланишди Мўрапант, Лакшман Рао ва Наъна Бҳўпаткар.

Шодон қийқириқдан замин ларзага келди. Маликанинг розилиги билан барча ишга яроқли тўплар ўқланди. Гумбурлаган овоз шаҳар ташқарисида узоқ-узоқларда янгради.

Ҳамма тарқалгач, Лакшмий Бай энг яқин одамларини ёнига тўплади.

— Англия ҳукумати тугади, дейишга ҳали эрта,— деди Наъна Бҳўпаткар.— Шу боис, Жабалпур комиссарига хабар қилиб, малика тартибсизлик ва талон-торожнинг олдини олиш учун инглизлар номидан Жҳансийга ҳукмдорлик қилишни ўз қўлига олганини айтиш керак.

Борди-ю, ажнабийлар мамлакатдан ҳайдаб чиқарилса, хонлик қўлимизда қолади, улар Жҳансийга қайтиб келгудек бўлса, бизлардан қасос олмайди.

— Менимча, бундай қилиш ярамайди,— деди Мўрапант.— Наъна соҳиб ва Деҳли билан Лакҳнавдаги дўстларимиз нима дейди? Бизларнинг маслакдошларимиз нима дейди?

— Ҳеч қандай мунозарага ўрин йўқ!— деди тутақиб Дулҳажу.— Муқаддас урушга кўтариламиз ва озодликни қўлга киритамиз! Умумий иш учун мен ҳар қандай фидоликка тайёрман. Жҳансий учун ҳаётимизни ҳам аямаймиз!

— Девон соҳиб, қизишманг!— деди хотиржамлик билан Жавоҳир Синҳ.

— Менга ақл ўргатмоқчимисиз?— деб жаҳл билан сўради Дулҳажу.

— Нега жаҳлингиз чиқади?— деди Жавоҳир Синҳ муросасозлик билан.— Жанг қилиш ва ўлиш ҳамманиям қўлидан келади, биз бу ерга юз берган аҳволни хотиржам, жиддий муҳокама қилиш учун йиғилдик.

— Менимча, Наъна Бҳўпаткарнинг гапида жон бор,— деди Бҳау Бахший.

— Мен ҳам қарши эмасман,— деди Мўрапант.— Бироқ байроқ тўғрисида гаплашиб олиш керак. Мамла-

катнинг кўпгина ерларида подшонинг яшил байроғи кўтарилган.

— Жҳансийда фақат ўзимизнинг байроқ ҳилпираб туради!— деб эълон қилди малика.

— Шундай,— деди Наъна Бҳўпаткар.

— Инглизлар билан алоқа боғлашни Наъна Бҳўпаткарга топшираман,— деб амр қилди малика.— Ўзингиз маъқул кўрган ишни қилинг. Уруш билан сиёсат чамбарчас боғланган бир-бири билан. Менинг қатъий ишончим шундай. На қилччи, на сиёсатни унутмаслик керак.

— Хатни комиссарга идора бошлиғи ёзса дуруст бўларди,— деди Наъна Бҳўпаткар,— жўнатишни эса устимга оламан. Бу ердан у хафа бўлиб чиқиб кетди. Лекин ҳечқиси йўқ, уни кўндираман.

Шундан кейин ҳукумат совети тузилди ва амалдорлар тайинланди. Лакшман Рао бош министр, Жавоҳир Синҳ бош қўмондон, Бҳау Бахший бош таъминотчи бўлди. Пиёдаларнинг уч полкига қўмондонлик қилишни Рағҳунатҳ Синҳга, Зама Хонга ва Худобахшга топширишди. Отлиқ аскарларга қўмондонлик қилишни маликанинг ўзи зиммасига олди, унинг ёрдамчилари қилиб — полковник унвонида Сундар, Мундар ва Коший Байлар тайинланди. Тўпчилар бошлиғи илгариги вақтдагидек Фулом Ҳавс Хон бўлди. Наъна Бҳўпаткар олий судья лавозимини олди. Мўрапантга мерганларга қўмондонлик қилиш топширилди. Мўтий Бай айғоқчиларга бош бўлди, унинг ёрдамчиси қилиб Жухийни тайинлашди.

Полиция, хазина, хайрия жамиятлари ва бошқа маҳкамалардаги лавозимларга ҳам одам тайинланди. Мау районида солиқ йиғувчиларнинг бошлиқлари қилиб Кошийнатҳ билан Онандройни сайлашди.

Гармсел эсар, ҳаво тандирдек қизиган эди, шунга қарамай, кун ўтганини ҳеч ким сезмади. Малика кенгашни ёпаётиб янги тайинланган амалдорларни ўз вазифаларини ҳалол ва сидқидилдан бажаришларига чақирди.

Эрталаб, худди белгиланган вақтда отлиқ ва пиёда полкларнинг ҳаракати бошланди.

Қарийб барча кекса аскарлар сафга турди. Ҳали жанг кўрмаганлар ҳам талайгина эди. Барча табақа вакилларидадан одамлар олинди. Малика, шундай қилган тақдирдагина халқнинг қўллаб-қувватлашига кўз тутмоқ мумкин, деб ҳисобларди.

Инглизлар Жҳансий қўшинларини тарқатиб юбориш билан чекланмай, барча тўпларни ишдан чиқаришган ҳам эди. Дарҳол янги тўплар қуйиш ва ўқлар ясашга тўғри келди. Қуролсозлар армияни муттасил милтиқ, тўппонча ва қиличлар билан таъминлаб турди. Бироқ чўян эритадиган корхоналар ва устахоналар етишмас, шу боис, ҳамма ердан эски қурол-яроқ йиғмоқда эдилар. Жҳансий аҳолиси мудофаага пулларини аяшмасди.

Ғулом Ҳавс Хон икки кун ичида барча тўпларни тартибга келтирди. Бу айни вақтида қилинган иш эди, зеро, малика ҳукмдор деб эълон қилинганига роппа-роса беш кун ўтгач, Карера қалъасига Садашив Рао Невалкар ҳамла қилди. У Карерани ишғол қилгач, полиция бошлигини ва солиқ йиғувчиларни уриб-сўкиб қувиб юборди. Кейин яқин атрофдаги заминдорлардан пул йиғиб, ордан икки кун ўтгач, ўзини Жҳансий маҳорожаси деб эълон қилди. Қимда-ким унинг ҳуқуқларини тан олмас, Садашив Рао дарҳол мол-мулкни тартиб олди. У шу тахлит кескин ҳаракат қилиб, бир неча ҳафта ичида бутун Ҳиндистон ҳукмдори бўлиб олишига имони комил эди. Бошбошдоқлик ҳукм сураётган, боз устига, бир заифа бошқараётган Жҳансий нима бўпти?!

Лакшмий Бай бу орада Карерага юриш бошлаш учун пухта тайёргарлик кўраётган эди. Мана, сафарга чиқадиган кун ҳам келди.

— Сиз учала полковник,— деди малика содиқ дугоналарига,— маҳорожа Садашив Рао қаршисида сновдан ўтмоғингизга тўғри келади!

— Борди-ю, ўша маҳорожа генералимизнинг исмини эшнтиб, ура қочиб қолса, нима бўлади?— деб сўради Мундар.

Ҳамма завқланиб кулди.

Ҳамиша босиқ, жиддий Коший Бай ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмади.

— Малика уни қувиб тутадн.

— Сизнинг бир башоратингиз тўғри чиқди,— деди малика.— Жавоҳир Синҳ бош қўмондон бўлди. Энди кўрамиз, Садашивнинг ҳоли нима кечаркин!

— Малика,— деб жавоб берди Мундар жўшиб,— мана кўрасиз, менинг башоратим бу сафар ҳам тўғри чиқади!

— Жуда яхши, унда сизларни яна ладду билан сийлайман!— деб ҳазиллашди Лакшмий Бай.

Малика ўз қўли билан тайёрлаган бир патнис ладду Мундарнинг кўзи олдига келди. Ушанда уларни Рагҳунатҳ Синҳ ва бошқа сардорлар қанчалик ҳузур қилиб ейишган эди-я!

Маликанинг отлиқ аскарлари Карерани шундай тез қуршаб олдиларки, «маҳорожа» эс-ҳушини ҳам йиғиб ололмади. Садашив Рао минг азобда қочиб қутулди. У фақат Нарварда, Гвалиор чегарасига етганда тўхтади.

Бу ерда Неваклар Синдҳийдан ёрдам сўраб, унга мурожаат қилди. Синдҳий унинг ихтиёрига чоғроқ отряд юборди. Бироқ бу унинг жонига ора киролмади. Малика ҳаш-паш дегунча Нарварни забт этди. Садашив Раонн асир олиб, қалъага қамаб қўйди.

— Башоратим тўғри чиқдимми, малика?— деб сўради Мундар қувона-қувона.

— Меники ҳам!— деб жилмайди Коший Бай.— Малика албатта уни қувиб тутади, девдим-ку!

— Ҳа, бу сафар ҳар иккала полковнигим ладдуга мушарраф бўлди,— деб кулди малика.

Сундарнинг чиройли кўзларида ҳасад учқуни йилт этиб кетди. Лакшмий Бай буни пайқади.

— Энди навбат сенга, Сундар,— деди малика қўлини дугонасининг елкасига қўйиб,— сен бизга нимани башорат қиласан?

50

Инглизлар гарнизонининг Канпурдаги командири генерал Виллер мудофаа истеҳкомлари қуришга буйруқ берди ва қалъага ватандошлари билан уларнинг оилаларини тўплади. Наъна соҳиб Виллерга таслим бўлишни таклиф этди. Уйлаб кўриш учун бир неча соат муҳлат берилди. Инглизлар ультиматумни рад этди. Шу аснода икки томонда тўплар гумбурлади. Жанг бошланди. Бу жанг йигирма бир кун давом этди.

Қўзғолон Оллоҳободга ҳам кўчди. Бенгалия томондан Оллоҳободга генерал Нилнинг қўшинлари келарди.

Инглиз аскарлари ўз йўлида учраган қишлоқларни ёндириб, барчани баб-баравар қириб мўр-малахдек босириб келар эди. Бундай даҳшатли кун ўз шаҳарлари бошига ҳам тушишидан қўрқиб, Оллоҳобод аҳолиси — эркак-хотин ва болалар — қайиқларга тушиб, дарёнинг нариги соҳилига ўта бошлади. Инглизлар улар устига ўқ ёғдирди. Қочоқлардан кўпи ҳалок бўлди. Бегуноҳ одамларнинг шафқатсизларча қирғин қилингани ҳамма ерда одамларни ваҳимага солди, айни чоғда ғазабини кўзитди. Ҳадемай Нилнинг ваҳшийлиги тўғрисидаги хабар Қанпурга етиб келди. Қанпурда кўзғолончилар қаторига ҳатто ҳинд ва мусулмон аёллари ҳам қўшилди. У ерда Азизан деган аёл қилич яланғочлаб, отда шаҳар айланиб халқ қалбига ўт ёқди.

Виллер Лакҳнавдан ёрдам сўради, бироқ Лакҳнавдаги гарнизон ҳам ўраб олинган, мадад куч етиб келмаган эди. Шунда инглизлар таслим бўлди.

Инглизларнинг оилалари тушган қирқта қайиқ Оллоҳободга жўнаш учун тахт турарди. Шу пайт Қанпурга оллоҳободликларни аёвсиз қираётганлари тўғрисида даҳшатли хабар етиб келди. Сипоҳийлар ўч олиш мақсадида деярли барча эркак инглизларни қириб ташлаб, аёллар билан болаларни ҳам қилич дамидан ўтказмоқчи бўлдилар. Шу топда Битҳурда турган Наъна соҳиб бундан хабар топиб, қон тўкишни тўхтатишга ва асирларни Оллоҳободга олиб боришга буйруқ берди. Бироқ уларнинг тақдири ҳал қилинган эди. Қанпурдаги инглизлар гарнизонидан фақат тўрт нафар эркак ва битта аёл жон сақлаб қолди. Қолганларини сипоҳийлар Оллоҳободга кетишаётганда ўлдирдилар.

Бу воқеа инглизлар билан ҳиндлар орасидаги адоватни кучайтирди, шунга қарамай, қатор ерларда исёнчилар инглиз аёллари ва болаларини сақлаб қолдилар.

30 майда Лакҳнавда бошланган кўзғолон тез орада бутун Аудни қамраб олди.

Нил Оллоҳободни ишғол қилгач, Лакҳнавга юрди. Қўшинининг бир қисми эса генерал Хэвлок қўмондонлигида Қанпур томонга йўл олди.

Панжобдаги сипоҳийлар қисмларида ҳам ғалаёнлар чиқди, бироқ инглизлар буларни осонгина босди.

Орадан кўп ўтмай кўзғолон олови Виндҳякҳандга кўчди. Виндҳякҳанд аҳолиси қадим замонлардан ўзининг дахлсизлиги ва эркапарварлиги билан фохрлиниб

келарди. Улар бир неча бор қўлларига қурол олиб шаън-шавкатларини таҳқирлаган ажнабийларга қарши жанг қилган эдилар.

Виндхякхандда бир нечта катта-кичик ва ўртамиёна хонликлар бор эди. Катта хонликларнинг ҳукмдорлари англизлар тарафида қолди, ўртамиёна хонликлар — Банпур ва Шоҳгарҳнинг ҳукмдорлари эса қўзғолончиларга қўшилди. Малика Банпур ва Шоҳгарҳга ҳамкорликда ҳаракат қилишларини сўраб, мактуб юборди. Ҳарикки ҳукмдор маликанинг таклифига рози бўлди. Банпурнинг ҳукмдори Мардон Синҳ Сагар ерига бостириб кирди, дастлаб Кҳурайва Нарявалий ўлкаларини, кейин Жҳансий жанубидаги Лалитпур ўлкасини эгаллади ва англизлар қўли остидаги Чандерига йўл олди. Бу ўлканинг бошлиғи ўтакетган расмиятчи ва қоғозбоз одам эди. Қўзғолончилар яқинлашиб қолганини унга хабар қилинганда, у ёзма маълумот талаб қилди. Мардон Синҳ унга рисоладагидек хабар қилишларини кутиб ўтирмади. У ими-жимиди Чандерига кирди ва Компания ҳукуматини ағдарди.

Сагар, Дамўҳ ва Жабалпур округларида қўзғолончилар куч-қудрати кун сайин ўса борди. Шоҳгарҳ ҳукмдори Бахтали оёққа турди. Унга Дамўҳ деҳқонлари қўшилди. Сагардан чиққан жазо батальони бутунлай янчиб ташланди. Шоҳгарҳ сардорларидан бири Бўдҳан Давва Гарҳкотуни эгаллади.

Чандери озод қилинган, Мардон Синҳ Сагарга қайтиб келди. Худди шу пайтда Жабалпурда сипоҳийлар батальони қўзғолон кўтарди. Инглизлар ёрдам сўраб, Панна хонлигининг рожасига мурожаат қилди. Рожа унга қўшин юборди. Панна қўшини Дамўҳ ўлкасида зафар қучиб, Дамўҳда инглизлар ҳокимияти ўрнатилганини эълон қилдилар. Шундан кейин улар Жабалпурга йўл олдилар.

Бу хатарли вазиятда малика кучли ирода соҳибаси эканлигини намоиш қилди. Унинг жонбозлиги шарофати билан Жҳансийда илгаригидек тинчлик ва осойишталик ҳукм сураб эди.

Саройда ҳаёт тарзи аввалдагидек қатъий тартиб асосида ўтарди. Лакшмий Байнинг одатдаги юмушлари ёнига янги икки вазифа қўшилди: ҳар куни у тонги ибодатдан кейин министрларни ва ҳожатмандларни қабул қиларди, соат учда эса судга кетарди. Мураккаб

ва муҳим ишларни албатта ўзи кўрар, дарҳол ажрим чиқарар, болалар ёки аёлларга жабр қилганликда айбланганларни эса жазоларди.

Унинг ёнида (малика аксари вақт судга жангчи кийим-бошини кийиб келарди) бош министр савлат тўкиб ўтирарди: унинг олдида қоғоз, ручка ва сиёҳдон бўларди. Лакшман Раонинг саводи чатоқ эди, тузук ўқиёлмасди ва ёзолмасди, лекин усталик билан буни яширарди. Гоҳо ҳукми маликанинг ўзи ёзарди, бироқ кўпинча айтиб туриб ёздирарди. Бош министр ўзини унинг гапларини ёзаётган қилиб кўрсатарди, ўзи эса котибдан тайёр қоғозни оларди ва дарров имзо чекарди.

Хотираси бениҳоя зўр Лакшмий Бай ўзининг ҳатто кичкина вазифасини ҳам унутмасди. У ҳар дақиқа вақтини қадрлар ва итоатидаги кишилардан ҳам шуни талаб қилар эди.

Шу йили ёмғир мавсуми кеч бошланди, шунинг учун ёгин-сочин мўл бўлди. Бунинг оқибатида малика отда сайр қилишни вақтинча тўхтатиб қўйди. Бироқ давлат ишларида асло сусткашлик қилмас, об-ҳавони ҳам писанд қилмас эди. Бир куни жала қуяётган пайтда, одатда ҳамма ин-инига уриб кетганда қароқчи Сагар Синҳнинг янги босқинчилиги ҳақида хабар келди.

— Малика шу заҳотиёқ Худобахшни чақиришларини буюрди.

— Қандай бўлмасин Сагар Синҳни йўқотиш керак,— деб фармойиш берди у,— унинг дастидан Барвсагар ва вилоятларнинг аҳолиси жабр кўряпти.

Худобахш розилигини билдириб, ҳурмат юзасидан қафтларини жуфтлаштирди.

— Уни бир ёқлик қилишга маҳаллий полиция ожиз. Бугун сиз ёнингизга йигирма бешта аскар олиб, Барвсагарга борасиз ва у қароқчини хоҳ тирик, хоҳ ўлик ҳузуримга олиб келасиз. Қанча вақт керак сизга бунинг учун? Бир ой етадимми?

— Малика,— деди Худобахш,— мен бир соат ҳам ҳаялламайман. Лекин жала халал бериши мумкин...

— Ахир Сагар Синҳга жала кор қилмайди-ку,— деб эслатди малика.

— Малика,— деди Худобахш,— Сагар Синҳ босқинчилик қилгач, чангалзорга яширинади. Унга Барвсагар аҳолиси ёрдам беради.

— Нима, чангалзорларда ёмғир ёғмайдимми?— деб

эътироз билдирди малика.— Кейин, албатта Сагар Синх тунаш учун бирор ерда тўхтаса керак. Унинг бошпанасини топиш даркор. Агар аскар кам десангиз, яна олинг.

— Йўқ, малика, шундоқ ҳам эплейман.

Худобахш чиқиб кетди.

Лакшмий Бай ўз дугоналари билан бирга қолди. У деразага тикилиб:

— Жуда қаттиқ қуяпти...— деб қўйди.— Хўш, Мундар, сен нима дейсан, Барвсагарга ўзимиз ҳам борсак қалай бўларкин?

— Борганимиз бўлсин, малика,— деди Мундар маликанинг таклифини маъқуллаб.

— Сен нима дейсан, Сундар? Сен-чи, Коший?

Иккови рози бўлди, лекин Кошийнинг овозида тараддуд сезилди.

— Нима, тобинг йўқми, Коший?— деб сўради малика меҳр билан.— Начора, шу ерда қолиб менинг ўрнимга ишларни кузатасан. Ишқилиб, хонлик ташқарисида менинг йўқлигим билинмаса бўлгани. Худобахш манзилга етиб борганидан кейин, биз йўлга чиқамиз.

Худобахш ивиб, очиқиб Барвсагар қалъасига шу куни кечқурун етиб келди. У овқатланиб, пича дам олгач, ҳузурига полиция маҳкамасининг бошлигини чақиртирди. Худобахш, бу одам эсанкираб қолган, нима қилишини билмай ҳайрон, деб ўйлаган эди, бироқ қараса аҳвол бошқача экан. Сагар Синх дурустгина рақиб экан. Унинг жасорати ва удабуронлигига қойил қолса бўларкан.

Сагар Синхнинг уйи Раоли қишлоғида, Барвсагардан беш тош нарида бўлса ҳам у сира чангалзордан чиқмас экан.

Худобахш эндигина зиммасига юклатилган вазифанинг мураккаблигини тушунди, бироқ маликадан қўшимча мадад сўрашга ғурури йўл қўймади. Боз устига чаққон ҳаракат қилиш керак эди. Айғоқчи Сагар Синхни Раолида кўрганларини айтди. Худобахш Мўтий Байни эслади. У бўлганда, албатта, бир чорасини топарди.

Эртасига жала тинди. Бироқ яна қайтадан шиддат билан қуядиган сиёқи бор эди. Осмонда қора булут сузар, шивалаб ёмғир ёғар эди. Худобахш тонг саҳарда Барвсагар полициясининг бошлиғи билан Раолига кел-

ди. Аскарлар қуролларини ёмғирдан кийимлари тагига яшириб, пинҳона келарди. Улар ивиб, ҳамма ёқлари лой бўлиб, пешинда қишлоққа яқинлашдилар. Далаларда зоғ учмасди. Қишлоқ аҳолиси табиатнинг бу балосидан асрашини сўраб, уйларда худога тавалло қилиб ўтиришарди.

Сагар Синҳ эндигина овқатланиб, тинч ҳордиқ чиқарарди. Шундай бузуқ ҳавода бировлар уни таъқиб қилишини хаёлига ҳам келтирмасди.

Хавф-хатардан битта-яримтаси огоҳ қилишини кутмай аскарлар уйни ўраб олди. Сагар Синҳ дарвозаларни беркитишни ва жангга тайёргарлик кўришни буюрди. Дарчадан қараб, у аскарларда тўп йўқлигини билди. «А-ҳа,— деб хулоса чиқарди у,— уларни фақат уйга яқин йўлатмаслик керак. Ёмғирда кечгача ивиб, бир таъзирини есин». Бироқ шу заҳоти фикрини ўзгартирди: «Йўқ, ётиб қолгунча отиб қолиш керак! Борди-ю, бу аскарлар маликаники бўлса, нарироқда асосий кучлар бўлиши керак».

Қароқчилар ўқ узди. Сагар Синҳ ва унинг одамлари милтиқларини қайта ўқлаётганларида Худобахш бир нечта аскарлар билан томга чиқиб олди. Сагар Синҳнинг одамлари яна ўқ узди: бироқ фурсат ўтган эди: аскарлар ҳовлига сакраб тушган эди.

Қароқчилар милтиқлар иш бермаслигига кўзлари етиб, қиличларини яланғочлади. Сагар Синҳ Худобахшга ташланди, Худобахш йиқилди... Шу пайт дарвозалар очилди-ю, аскарлар ҳовлига югуриб кирди. Бироқ Сагар Синҳ ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди.

Худобахшни қўтослар қўшилган аравада Барвсагарга олиб келдилар. У тун бўйи беҳуш ётди.

Эрталаб азонда Жҳансийга чопар юборилди.

51

Малика кўзларини юмганча саройнинг юқоридаги айвонида Мўтий Бай қироат билан ўқиётган шомдаги ҳамду санони тинглаб ўтирарди. Мундар мудрар, Сундар ўтирган ерида ухлаб қолган, фақат Коший жон қулоғи билан тингларди.

Қироат тугагач, малика кўзини очди. Мундар дарҳол сергакланди, Сундар ҳамон ширин уйқуда эди.

— Сундар, қара-чи, бу айиқ қаёқдан келиб қолдийкин?— деди малика.

Сундар апил-тапил кўзини очиб, қўрқа-писа сўради:

— Қаерда айиқ, малика?

— Қидирсанг, топасан,— деб кулди малика,— ўзиям анчайин айиқ эмас, ғаройиби.

Сундар ҳамма гапга тушунди ва хижолат чекди.

— Маъзур тутинг, малика,— деди у эҳтиром ила кафтларини жуфтлаштириб,— жуда чарчадим...

— Ҳа, рост, малика,— деди Коший Бай кесатиб,— ахир у кун бўйи тегирмонда ун тортди-я!

— Ун тортмаган бўлсам ҳам тиним билмай ишладим,— деди Сундар.

— Елғиз ўзингми?...— деб сўради Мундар.

Шу пайт саройдаги аёл соқчилардан бири келиб, хабар берди:

— Барвсагардан чопар келди! Муҳим хабар!

Малика чопарни ҳозироқ қабулхонага олиб киришига фармойиш берди-да, дугоналари билан у ерга чиқди. Муҳим ишлар учун ҳар маҳал вақт топиш керак, дерди у. Саройдагиларнинг барчаси бунни билишарди.

— Малика,— деди чопар,— сардор соҳиб қароқчиларни Раолида қўлга туширди. У қаттиқ яраланди. У билан бирга етти нафар аскар яраланди. Худога шукурки, ҳалок бўлганлар йўқ, ўлим хавфи таҳдид этмайдиган ҳеч кимга. Сагар Синҳ қочди.

Мутий Бай докадек оқариб кетди.

— Раоли Барвсагардан узоқми?— деб сўради малика.

— Тахминан беш-олти тош келар, малика,— деди аскар.

— Худобахшнинг аҳволи қалай?— деб суриштирди малика...— ўзини қандай ҳис қиляпти? Қачон яраланди?

— Бугун уч кун бўлди, малика. Сардор соҳиб иккала қўлидан, ёнбошидан ва бошидан яраланган. Қилич билан чопишган. Ҳозир аҳволи яхши.

— Нега кеч хабар келтирдингиз?

— Бетва дарёси тошиб кетди, малика. Бугун пешиндан кейингина сув пасайди-ю, мен бир амаллаб ўтиб олдим!

Малика ўрнидан турди.

— Эртагаёқ Барвсагарга жўнаймиз!— деди у чўрт кесиб.

— Малика,— деб унга мурожаат қилди Коший Бай,— ҳозир йўлга чиқадиган вақт эмас. Яна жала қуйиши, худо кўрсатмасин, дарё тошиб кетиши мумкин! Йўқ, йўқ, сизни жўнатиб, қараб туролмайман!

Малика ўйланиб қолди.

— Ҳақ гапни айтдинг, Коший,— деди у оҳиста,— лекин бурчни адо этаётганда таваккал қилиш ҳам мумкин. Асл тулпорлардан оламиз. Филларда борсак ҳам бўларди-ю, лекин мен Барвсагарга ҳеч кимга билдирмай бормоқчиман ва вақтдан ютмоқчиман.

— Яна бир отряд аскар олиш керак, малика,— маслаҳат берди Мўтий Бай.

— Албатта,— деди малика.— Буни эрталаб Рағҳунатҳ Синҳга хабар қилинг.

— Мен ҳам бораман,— деди Коший Бай.

— Яхши, Коший,— деб жавоб берди малика.

— Изн берсангиз, мен ҳам бораман,— деб илтимос қилди Мўтий Бай.

— Башарти сол қирғоққа келолмаса-чи?— деди Лакшмий Бай.— Сен дарёдан отда сузиб ўтишдан қўрқмайсанми?

— Ҳеч-да, малика, сизга хизмат қиларканман, мен на ўтдан, на сувдан қўрқаман!— деб жавоб берди Мўтий Бай ғурур билан.

Тунн билан ёмғир шивалаб чиқди, тонгга яқин ҳаво очилди. Қуёш илк нурларини таратганда малика Барвсагарга жўнади. Рағҳунатҳ Синҳ, дугоналари ва йнгирма беш нафар аскар уни кузатиб чиқди.

Отряд ҳаш-паш дегунча кечувга етиб келди. Бетва дарёси қайнаб-тошиб, қирғоқларни кўмиб юборган эди. Кўпгина аскарлар бу тўполон дарёда сузиб ўтишни кўз олдига келтирганида, юраги орқасига тортиб кетди.

Нариги соҳилда ям-яшил дарахтлар билан қопланган тепаликлар кўринарди. Оқ, тутунсимон увада булутлар сузар, гўё дарахтларнинг шохларини сийпамоқчи бўлгандай пайдар-пай елиб, ер бағирлаб жадал сузарди. Дарёнинг гувиллаши авжига чиқарди.

Малика ўгирилиб Мўтий Байга қаради. У рўпарадаги соҳилга ўйчан тикилиб турарди. Мана, булутларга тўфон чанг солди-ю, тепаликларга зарб билан уриб чилпарчин қилди.

— Олға!— деб қичқирди ногаҳон малика ва биринчи бўлиб отини сувга солди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам эргашди.

Пўртана кучайгандан-кучайди. Тўлқинлар муттасил тўқнашиб, бир-бирини қувиб ўтиб, дарё сатҳини қайнаётган кўпикка тўлдирди. Бу кўпиклар шундай юксалардики, соҳилни кўздан яшириб қўярди. Отлар кўзларини ола-кула қилиб пишқирар, зўр бериб олдинга интилар эди. Чавандозлар жон ҳолатда оёқларини отларнинг биқинига босганди. Оёқ остида нима бор? Чуқурлик қанча? Теварак-атрофда гирдоб қайнар, жаҳаннамдек ютаман дерди. Аскарлар буларнинг биттасидан эсон-омон ўтиб олса, шу заҳоти бошқасига дучор бўлишарди. Лекин олдинда малика ва унинг дугоналарини кўриб туриб, қандай қилиб ҳам ваҳимага тушсин?

Лакшмий Бай талатўп оқим билан мардона олишар эди. Ваҳоланки, оқим ўз тубида илдизи билан қўпорилган катта-катта дарахтларни бало-қазодек яшириб келарди. Сув бетида фақат отининг калласигина кўринар эди. Сув маликанинг белигача чиқди. У гўё дарё тубига тушиб чиққандай сочлари ва елкаси жиққа ҳўл эди. Сачраётган томчилар кўз очирмасди. Ҳамроҳларини руҳлантириш, дадилликка чақириш лозим бўлганда у улар томонга ўгирилиб қуёшдек порлаб табассум қиларди. Шунда даҳшатли оқимга худди марварид сочиб юборгандек бўларди.

Тутунсимон увада булутлар худди оқ ҳошия янглиғ сувдан осмонни ажратиб турган ерда бир гала турна алланарсадан қўрқиб ўзини ҳар томонга урди.

Улар тепаликлар орасидаги адирга учиб тушиб кўздан йўқолди, кейин яна пайдо бўлди ва ниҳоят, бамисоли жимир-жимир сирли тун оғушига йиқилган юлдузлардек пастга отилди.

Отряд соҳилга яқинлашиб қолди. Олдинда қорамтир сув зарраларидан тўқилган парда орасидан манзил равшан кўринди.

Лакшмий Бай яна аскарлар томонга ўгирилди ва яна табассум қилди. Унинг тишлари оқликда худди турналар қаноти билан рақобат қилаётгандек эди.

— Қаранг, соҳил яқин!— деб хитоб қилди у.— Орқамдан, у ерда жуда қулай жой бор!

Кўп ўтмай отряд соҳилга чиқиб олди. Аскарлар

шалаббо бўлиб кетди. Бироқ елкапўшларга ўраб олинган милтиқлар деярли қуп-қуруқ эди. Ҳамма совуқдан қалтирарди. Малика гулхан ёқишни, кийим-бошларни қуриштиришни, отларга дам беришни буюрди. Орадан бир-мунча вақт ўтгач, отряд яна йўлга тушди ва пешинга яқин Барвсагарга етди. Барвсагар қалъаси Бетва дарёси катта кўлга қуйиладиган жойда қад кўтарганди.

Лакшмий Бай вақтни ўтказмай дарҳол ярадорлар ёнига кетди. Уларнинг яралари қандай боғланганини кўздан кечирди, баъзи аскарларни эркалаб бошини силади, бошқаларни далда бериб елкасига қоқди. Кейин Худобахш ёнига келди. Худобахш маликани кўриб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди, лекин ҳарчанд уринмасин, бунинг уддасидан чиқолмади. Унинг кўзларига ёш қалқди.

Малика хизмати учун Худобахшга астойдил миннатдорлик билдирди ва унинг тўшаги ёнига ўтирди. Дугоналар ёнма-ён турарди. Мўтий Бай уларнинг орқасига яшириниб, севгилисидан кўз узмай қараб турарди. Худобахш қизнинг бу нигоҳини сезиб, у томонга қарамасликка ҳаракат қиларди.

— Сагар Синҳнинг қаёққа қочгани маълумми?

— Қишлоқ аҳолиси айтмаяпти. Аксинча, уни қўллаяпти. Бироқ унинг қўшни ўрмонда яшириниб ётгани аниқ.

— Бу ерда халқ ундан қўрқади,— деди малика.— Улар билан энди ўзим шуғулланаман.

— Малика,— деб хитоб қилди Худобахш.— Яраларим битаёзди. Икки-уч кундан кейин тузалиб, сафга қайтаман.

Малика қўярда-қўймай Худобахшни тинч ётишга кўндирди. Ёнида Мўтий Байни қолдириб, ўзи қалъанинг одамлар турадиган жойига кетди.

Мўтий Байнинг кўзларида ёш кўринди. У ҳаяжондан энтикиб, лом-мим деёлмади. Худобахш буни фаҳмлади.

— Ие, қанақаси бу?— деб хитоб қилди у.— Кўз ёшими? Ахир сиз бахт ва ифтихордан кулмоғингиз керак. Сизнинг асирингиз... Маликангизнинг аскарлари қон тўқди... Эсингиздами?

Мўтий Бай авайлабгина унинг боғлоқлик бошига кўлини теккизди.

— Қаттиқ оғрияптими?

— Сира ҳам,— деди Худобахш.— Малика қўлларини теккизишлари шифо берди менга. Рост айтяпман, амр этсалар бас, ҳозироқ отга минаман.

У бошқа ёнбошига ағдарилмоқчи бўлди-ю, оғриқдан инграб юборди.

— Чамаси, хоним, менинг тузалишимни кутмайдиган кўринади.

Мўтий Бай унга севги тўла нигоҳини ташлаб:

— Мен ҳам улар билан кетаман!— деди оҳиста.

Худобахш кўзини юмди. Орага бир зум жимлик чўкди.

— Мени сиз ҳам ташлаб кетасизми?— деди ниҳоят у.

— Иложим қанча? Бошқалардан қаерим кам?

Худобахш Мўтий Байни Ратнаъвлий ролида эслади. Кўз олдида ўша вақтдаги ҳолати намоен бўлди:

Жозибали, сирли, хумор нигоҳ... Нилуфарнинг нофармон гули... Унинг сархуш этувчи бўйи...

— Қолинг,— деб шивирлади у хўрсиниб.— Ёнимда бўлинг.

— Малика рухсат этса, жоним билан қоламан,— деди Мўтий Бай эрка овозда.— Сўранг ундан.

Худобахш кўзини очди.

— Яхши,— деди у,— мен эҳсон сўрагандек сўрайман, токи ёнимда менинг Ратнаъвлийимни қолдирсин.

— Ратнаъвлий?

Худобахш хижолат чекди.

— Нима, Ратнаъвлий дедимми?

— Ҳа,— деди Мўтий Бай,— Ратнаъвлий...— Унинг чеҳраси бахтли табассумдан порлади.— Сиз ростдан ҳам туш кўрдингиз шекилли?

— Сиз ҳақсиз,— деб хўрсинди Худобахш.— Бу ҳақиқатда туш эди. Энди эса, ҳузурбахш ўнгим.

52

Қош қорайганда Барвсагар оқсоқоли ва панчоят аъзолари малика ҳузурига келдилар. Одат бўйича унга совғалар топширишди. Малика улар билан суҳбатлашди, ишларини ва соғлиқларини сўради.

Улар кетгач, полиция бошлиғи Сагар Синҳ Барвсагардан ўн икки миля наридаги ўрмонда яшириниб ётганини хабар қилди.

— Эрталаб соат саккизда шай бўлиб туринг. Ҳамма гапни қаттиқ сир сақланг,— деб амр қилди малика.

Эрталаб белгиланган вақтда жамоат жам бўлди. Малика олдига Мўтий Байни чақириб, унга шундай деди:

— Сен шу ерда қол. Худобахшнинг ярасини боғлайсан.

Мўтий Бай уялиб, ерга қаради.

— Малика, мен отрядда бўлиб, сизга ёрдам қилсам дегандим. Мени қолдиришингизни сиздан Худобахшнинг ўзи сўрадимми?

— Йўқ, ўзим айтяпман сенга.

Бироқ Мўтий Бай сиз билан бирга бораман, деб туриб олди, дугоналари ҳам унинг гапини маъқуллагач, малика, чор-ночор рози бўлди. Малика ёнига маҳаллий полициячилардан олиб, одамларни икки отрядга бўлди. Улардан бири Рағҳунатҳ Синҳ бошчилигида Раолига жўнатилди, бошқасига маликанинг ўзи бош бўлиб, отрядни Сагар Синҳ яшириниб ётган ўрмонга бошлади.

Ҳадемай Рағҳунатҳ Синҳ қароқчининг уйини ўраб олди. Сагар Синҳнинг ёнига қишлоқ аҳолисидан бирини юбориб, унга айтинг, Сагар Синҳга қуролини ташлаб, таслим бўлсин, деб тайинланди. Шундай қилса, уни афв этаман, деб ваъда берди малика.

Деҳқон қуруқ қайтиб келди. Унинг олдига ҳеч ким чиқмабди.

— Начора, бу уйни кунпаякун қиламиз бўлмаса,— деди Рағҳунатҳ Синҳ.— Қайтага ўзига қийин.

Рағҳунатҳ Синҳ уй бўм-бўшлигига ишонгач, буни хабар қилгани малика ҳузурига чопар юборди-да, ўзи пистирма қурди.

Рағҳунатҳ Синҳнинг чопари етиб келганда малика ўрмонни қуршаб олишнинг режасини тузмоқда эди. Сагар Синҳнинг одамлари ўрмоннинг қалин буталари орасига яширинганини кўнгли сезиб турарди. Орадан кўп ўтмай айғоқчи келиб, қароқчилар икки тепа орасида катта чайлада базм қураётганини хабар қилди.

Малика ўрмонни қуршаб олишни буюрди. Уч дугонаси билан ўзи адирдан чиқаверишда пистирма қурди, бир неча кишини эса чайлага юборди. Аскарлар билин-тирмай қароқчилар ёнига яқинлашиб, уларни ўққа тутди. Улар ҳужумни кутмаган эдилар. Қароқчилар ҳамма нарсаларини ташлаб, яйдоқ отларга иргиб миндилар.

Яна қасира-қусур ўқ узилди, лекин Сагар Синҳнинг битта ҳам одами ҳатто ярадор ҳам бўлмади. Қароқчилар адирдан чиқаётганларида уларни маликанинг отряди қарши олди. Бу сафар мерганлар хато қилишмади, бир неча отлиқ ерга қулади.

Қароқчилар ҳам ўт очдилар, бироқ аскарлар яхши яширинган эди. Сагар Синҳнинг одамлари яна ўрмонга от қўйдилар. Коший, Сундар ва Мўтий Байлар уларни қувиб кетдилар. Шу пайт малика билан Мундар ҳашамдор бир отлиқни кўриб қолдилар. Унинг бўйнида олтин маржон ярқирарди, соқоли қулоғининг орқасига ўтказиб таралган эди. Туриш-турмушидан унинг Сагар Синҳ эканлиги яққол кўриниб турарди. Лакшмий Бай Мундарга ишора қилди. У отига шиғов бериб, тўғри қароқчининг олдига чопиб борди. Малика эса, уни бошқа томонидан айланиб ўтди. Сагар Синҳ — бу чиндан ҳам у эди — жони борича отини чоптириб кетди. У олдинга ўтиб олди. Бироқ малика билан Мундар орқада қолиб кетмади. Ҳадемай улар тўқайзорга кириб қолдилар. Сагар Синҳнинг оти лойга ботиб, чополмай қолди. Малика билан Мундарнинг отлари калйҳёвар зотидан бўлиб, бақувват эди, улар бирпасда қароқчига етиб олдилар.

Сагар Синҳ Лакшмий Байнинг бўйнида жавоҳир маржонни кўриб, рўпарасида малика турганини, энди унга шафқат бўлмаслигини билди. Ахир у малика ҳақида озмунча гапларни эшитганмиди? Сагар Синҳ ўзини ҳимоя қилар экан, қилич силкитди, бироқ Лакшмий Бай отини вақтида тисарди-ю, пўлат қилич чехраси олдида ялтиллаб кетди. Малика кучли зарба билан қароқчининг қиличини қоқ иккига бўлиб юборди. Шу чоғ Мундар Сагар Синҳ боши узра қилич кўтарди, бироқ малика:

— Тириклай қўлга олиш керак! — деб қичқирди.

Лакшмий Бай Сагар Синҳнинг белбоғига чанг солди. Мундар бошқа томондан унинг белбоғидан тутди. Бир юлқиб тортган эдилар, Сагар Синҳ отдан учиб тушди. У тишламоқчи бўлган эди, малика уни огоҳлантирди:

— Ўпкангни бос! Оғзингни очсанг, бўғзингга қилич тикаман!

Сагар Синҳ тақдирга тан бериб таслим бўлди.

Ҳадемай маликанинг атрофида деярли бутун отряд тўпланди. Ҳозирча фақат Мўтий Бай, Коший ва Сун-

дарларгина етиб келгани йўқ эди. Қароқчининг оёқ-қўлини боғлаб, отга ўнгаришди. Лакшмий Бай бурғу чалди. Хиёл ўтмай дугоналар кўринди. Улар Сагар Синҳнинг қолган одамлари ўрмонга кириб яширинганини хабар қилдилар.

— Ҳозир барибир ҳаммасини тутолмаймиз,— деди малика.— Кеч бўлиб қолди, қоронғи тушгунча Барвсагарга етиб олишимиз керак.

Отряд қоронғи тушмасдан анча олдин қалъага етиб келди. Орадан сал вақт ўтмай Рағҳунатҳ Синҳ келди. Унга Сагар Синҳни тутганларини хабар қилган эдилар.

Эрталаб Сагар Синҳни маликанинг ҳузурига олиб келдилар. У етти букилиб таъзим қилди ва унинг оёғига бармоқларини теккизмоқчи бўлиб, қўлини чўзди, бироқ соқчилар уни тутиб қолди.

— Сен ўзи кимсан?— деб сўради Лакшмий Бай.

— Кунвар Сагар Синҳ, малика.

Малика унга тешиб юборгудек қилиб нигоҳини қадади.

— Тагли-тахтли одам экансиз, уялмайсизми қароқчилик қилгани?

— Малика, уруғ-аймоғимиз жангчи бўлган, баъзи бирлари Урчҳа қўшинларида хизмат қилган, бошқалари Жҳансий хонликларида навқар бўлган. Инглизлар келгач, биз уларнинг ҳокимиятини тан олмай ўрмонга кириб кетганмиз. Лекин, малика, муқаддас Ганг суви ҳаққи, онг ичаман. Мен биронта аёлни, биронта камбағални ранжитган эмасман.

— Лекин сен инглизларга эмас, менинг фуқароларимга ҳужум қилгансан!— деб эътироз билдирди малика.— Нима, сен талончилар ўлим жазосига ҳукм қилиншини билмасмидинг? Сен ва сенинг одамларингга шафқат қилинмайди, уйларингиз ер билан яксон этилади.

Сагар Синҳ маликага кўз қирини ташлади. Бир он назарида рўпарасида газабнок маъбуда Дурга тургандек бўлди.

— Малика, — деди у эҳтиром ила, — сиздан бир нарса сўрасам, илтифотингизни дариг тутмайсизми?

— Майли, гапир!— деди Лакшмий Бай.

— Агар ўлиш пешонамга ёзилган бўлса, мени уқ ёки қилич билан ўлдиришса. Осиб ўлдиришлик шаънимга ва табақамга доғ туширади. Менинг қариндошла-

рим ва дўстларим буни кечирмайди, яна қон тўкилади.

— Қани, шунн айт-чи, борди-ю, сени авф этсам, сен нима қилардинг?— деб қолди кутилмаганда малика.

— Малика, — деб жавоб берди Сагар Синҳ. — Сизга ёлғон сўзламайман. Борди-ю, мен бу ерда кўнглимга ёқадиган иш тополмасам, инглизлар мулкига кетар эдим. Ажнабийларнинг шўри қурирди!..

— Жҳансийда қандай иш кўнглингга ёқади?— деб сўради малика.

— Фақат бир нарса: сизнинг шавкатли кўшинингизда хизмат қилиш, малика. Мен жасур жангчи эканлигимни исбот қилган бўлар эдим.

— Қанча одамнинг бор?

— Улар ҳам бажонидил сизнинг кўшинингизга кирарди, малика.

— Уларни олмасам-чи?

— Начора, золимларга қарши Жҳансий кўшинидан бошқа ерда ҳам курашиш мумкин.

— Сен учун қандай қасам муқаддас?

— Ганг сувини, хоки пойингизни қиличимни шафс келтириб қасамёд қилишим мумкин!

— Сенга озодлик туҳфа этдим, Сагар Синҳ. Бундан бўён ҳеч қачон талончилик қилмасликка, Жҳансий кўшинида ҳалол хизмат қилишга қасам ич.

Сагар Синҳ қасам сўзларини айта туриб, ўзини маликанинг оёқлари тагига ташлади.

— Малика, — деди у. — Мен Жҳансий кўшинига кираман ва отрядни байроғингиз остида тўплаш учун бу ерга қайтиб келаман.

— Йўқ, — деб эътироз билдирди малика. — Одамларнинг итоат этиб келмагунча мен Барвсагарни тарк этмайман. Йўқса, уларни тутиб келишга амр қиламан. Унда уларни ҳеч нарса сиртмоқдан қутқариб қолломайди...

— Борди-ю, улар уч кун ичида ҳузурингизга келмаса, кунварлигимдан кечаман, — деди Сагар Синҳ бошини мағрур кўтариб.

Малика билинар-билинемас жилмайди.

— Командирларимдан бири сендан ҳам кўпроқ кунвар деган унвонга лойиқ. У одам сени тутмоқчи бўлиб уйингга кирган, лекин сен уни ярадор қилгансан.

— Малика, — деди Сагар Синҳ, — агар мен уни яра-

дор қилмаганимда ўзим ҳалок бўлардим. Ундан узр сўрашга тайёрман.

Шу пайт бир аскарнинг елкасига суянганча хонага Худобахш кирди. Сагар Синҳ уни сидқидилдан қутлади.

— Туриб кетдингми?— деб сўради ундан Лакшмий Бай ташвишланиб. — Ҳали эрта эмасмикин?

— Малика, — деди Худобахш, — жангчи учун энг яхши даво — ғалаба. Мен соппа-соғман.

— Эшитдингми, мен Сагар Синҳнинг гуноҳидан ўтдим.

— Ҳа, малика.

— Мен сенга кунвар уивонини бераман, сардор Худобахш. Бугундан эътиборан бир умрга!— деди у тантанавор.— Бу кунвар Сагар Синҳ. Бундан кейин жасорат кўрсатган ҳар бир одам кунвар уивонига сазовор бўлади. Яшасин Жҳансийнинг кунварлар жамоаси!

— Яшасин!— деб қичқирди шодон ҳамма.

Худобахш миннатдорчилигини изҳор этиб, маликанинг оёғига қўл тегизди.

— Урнингдан тур, кунвар Худобахш, — деди Лакшмий Бай. — Мен сенга дам олишни буюраман. Ҳали яранг тузгалганича йўқ. Кунвар Сагар Синҳ, шунчаки исмингни айтиб чақирсам хафа бўлмайсанми?

Сагар Синҳ энтикиб кетди. Эҳтиром билан кафтларини қовуштириб, жавоб берди:

— Сира ҳам, малика! Мен учун бу катта шараф.

Лакшмий Бай Барвсагарда нақ ўн беш кун қолиб кетди. Сагар Синҳнинг бутун бошли отряди Жҳансий қўшинлари сафига қўшилди. Худобахш унутилмас ғалабадан кейин тез тузала бошлади ва ҳадемай оёққа турди. Малика Жҳансийга катта отряд билан қайтиб келди. Бутун шаҳар маликанинг уддабуронлиги ва довиюраклигини фахр-ифтихор-ла гапирди.

Али Баҳодир ҳам табриклагани келди. Малика уни иззат-икром билан кутиб олди, хайрлашаётиб унга бетель ва хушбўй тутатқилар инъом этди. Бироқ Мўтий Бай унинг гаплари самимийлигига ишонмади.

Ноиб меҳмондорчиликдан қайтиб келгач, Пир Алига шундай деди:

— Менга қара, бу ҳов анави Жҳансий турмасидан қочган Сагар Синҳ-ку. Малика хизматга фақат унинг ўзини эмас, балки бутун тўдасини олибди. Компанияга қарши кўтарилиш нияти йўқмикин ишқилиб?

— Бўлса керак, ҳузур, — деди Пир Али, — инглизларни алдашмоқчи. Бҳўпаткар маликани генерал-губернаторнинг қойилмақоми деб кўрсатяпти!

— Ҳамма гапдан дарҳол Жабалпурга ахборот юбориб, Наттҳе Хон билан алоқа боғлаш керак, — деди Али Баҳодир.

— Башарти, ҳузур буюрсалар, у ерга ўзим жўнайман. Лекин менинг сафарга чиқишим шубҳа уйғотиши мумкин, деб қўрқаман.

— Хазиначи маликадан хафа. Менимча, бу топшириқни у бажонидил бажаради...

— Уни кўндираман, — деди Пир Али.

— Майли, лекин йўлни Тикамгарҳ орқали солсин. Мен Наттҳе Хонга мактуб бериб юбораман. Боз устига, унга соқчилар керак. Йўл хатарли, — деб йўл-йўриқ кўрсатди ноиб. — Саройда яна кимлар маликадан норози?

— Айтиш қийин... Бироқ аёлларга шундай имконият берилганки, кўпчилик ҳайрон, — деб жавоб берди Пир Али.

— Сени маликанинг тарафдори, дейишяпти. Шунинг учун кўнгилларида бор гапни яширишяпти.

— Аксинча, сизнинг ҳузурингизга нуқул маликанинг душманлари келяпти.

Ҳадемай хазиначи Жабалпурга йўлга тушди. Йўл-йўлакай Тикамгарҳда бўлди, бу ерда унга пул ва кузатувчилар берилди. Урчҳанинг бош министри Наттҳе Хонга Али Баҳодирнинг режалари маъқул тушди. У кўпдан бери Жҳансийга ҳукмдор бўлишни орзу қиларди. Мана, энди қулай фурсат келди. Ўз навбатида Али Баҳодир Жҳансийга Урчҳа қўшинлари келишини ва маликанинг ҳокимияти барбод бўлишини сабрсизлик билан кутарди.

1776 йилда рожа Бҳаратий Ганднинг вафотидан сўнг, Урчҳа хонлигига Викрамажит ҳукмдорлик қила бошлади. Бу вақтга келиб, рожа бутунлай хароб бўлган эди. Рожанинг ихтиёрида элликта аскару бир жуфт от бор эди, холос. Орадан етти йил ўтгач, Викрамажит хонликни бир қадар кўтарди ва ўз мулкани кенгайтирди. Урчҳа пойтахти Тикамгарҳга кўчирилди. 1812 йилда рожа шу ерда инглизлар билан шартнома тузди. У қариб-чириб ўғли Дҳармпалдан ҳам ортиқ яшаб оламдан ўтди. У кўзи тириклигидаёқ тожу тахтини шу ўғлига берган эди.

Викрамажитдан кейин етти йил мобайнида Урчхага унинг укаси ҳукмронлик қилди, 1841 йили тож-тахт яна бўш қолди. Унга Дҳармпалнинг беваси малика Лараи даъвогар бўлиб чиқди. Марҳум рожанинг жияни Сужан Синх у билан чиқишмай, Жҳансийга кетиб қолди. Гангадҳар Рао уни саройдаги янги кварталга жойлаштирди. Сарой илгари рожа Рагҳунатҳ Раога қарашли эди. Али Баҳодир чор-ночор онаси Лаччҳў Байнинг уйига кўчиб ўтишга мажбур бўлди. Бу хўрликни у ҳали-ҳануз кўнглидан чиқаролмасди.

Сужан Синх 1854 йил ўлганидан кейин малика Лараи Хамир Синх исмли болани асраб олишга инглиз ҳукмдорларидан рухсат олди. Қўзғолон йили малика Лараи вояга етмаган ворис ўрнига подшолик қилди. Натҳе Хон эса унинг бош министри эди. Маликанинг саройидан қўзғолончилар эгаллаган Тикамгарҳ ўлкаларидан қочишга улгурган бир нечта инглиз офицери бошпана топган эди. Шуларнинг маслаҳати билан Али Баҳодирнинг мактубини Жабалпурга жўнатиб юборилди. Ноибнинг ҳузурига эса чопар юбориб, у орқали Жҳансийда маслакдошларнинг яширин гуруҳини тузишни, яна ҳам яхшироғи, бирор ишқал чиқаришни таклиф қилдилар. Бу тақдирда у ердаги ишларга Урчҳа аралашшига баҳона топиларди. Али Баҳодир узоқ бош қотириб ўтирмади. Шу кезларда Муҳаррам — мусулмонларнинг катта байрами яқинлашиб келарди.

Ёмғир мавсуми ўтиб кетган, осмон артилган шишадек тиниқ эди. Қуёш гўё кечикканининг аламини олаётгандек беаёв куйдирарди. Жҳансий аҳолиси кечқурунлари кундузги оғир меҳнатдан кейин вақтичоғлик қилар, сўнг донг қотиб ухлар эди. Шаҳар устига қандай фалокат бостириб келаётганини ҳеч ким билмасди.

Бунделқанддаги ҳинд хонликларида қадимдан беҳисоб мусулмонлар — суннийлар билан шиалар яшарди. Сон жиҳатдан суннийлар кўп эди. Улар Унав ва Баргаон дарвозалари атрофига жойлашган эдилар. Бу жойларда ҳиндларнинг барча табақа ва миллат вакиллари ҳам яшарди.

Баргаон дарвозаси олдида мачит, нарироқда Биҳарийжий ибодатхонаси бор эди. Ҳиндлар билан мусулмонларнинг байрамлари кўпинча бир кунга тўғри келиб қолар, лекин ҳеч қачон жанжал чиқмас эди.

1857 йилда ҳиндлар билан мусулмонлар бир кунда

Экаъдаший¹ ва Муҳаррам байрамини нишонладилар. Иккала байрам душанба кунига тўғри келди.

Мусулмонлар Муҳаррамдан бир ярим ҳафта бурун ўз таъзияларига тараддуд кўра бошлашди, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайннинг сағанаси нусхаси тайёрланди. Бу сафар дафн маросими айниқса дабдабали ўтиши кутилларди: ахир Жҳансий ажнабийлар истибодидан озод бўлган эди-да! Ҳинд ибодатхоналарида эса бир неча кундирки, эртадан-кечгача муқаддас гимннинг тантанавор овози янграр, диний маросимларда ижро этиладиган рақслар тинмас эди.

Алоҳа, зориқиб кутилган байрам кuni етиб келди. Кечқурун мусулмонлар дафн маросимини ўтказишлари, ҳиндлар безатилган тахтиравонларни кўтариб, тантанали юриш қилишлари керак эди.

Икки дин вакиллари иноқ эди. Улар ўз расм-русмларини бемалол бажо келтираверардилар. Шунга қарамай арзимаган икир-чикирга ораларидан ола мушук ўтиб, телба тўнларини тескари кийиб олишлари ҳеч гап эмас эди.

Мўтий Бай билан Жухий Деволий байрамини барча ҳиндлар каби шод-хуррам нишонламоқда, мусулмонларнинг мотам маросимида иштирок этмаётган эдилар. Бу ҳол уларнинг Мурли Манўҳар мандирида ибодат қилаётиб қувноқ рақс тушишларига ва қўшиқ айтишларига монелик қилмасди. Нафсиламр, Дурга Бай мусулмон, суннийлардан эди. Ҳинд ибодатхоналарида раққосалар керак бўлганда у диний рақслар ижро этарди.

Байрамга яқин бир кuni Дурга Бай тонг саҳарда бозордан ўтиб қолди. Дўконларда савдо-сотик қизиб кетган эди. Патнисларда қандолат ва мевалар уйилиб ётарди. Гулчиларнинг катта саватлари кўз-очиб юмгунча бўшаб қоларди. Бир маҳал Дурга Бай қоқилиб кетди-ю, харид қилган нарсалари ерга сочилди.

Буни кўриб, ҳамма кулиб юборди. Қандайдир баққол қичқирди:

— Ҳей, Дурга, нимани тушириб юбординг? Янги рақсингнимасми?

Дурга Бай йиғламоқдан бери бўлди. Қандолат банан япроқларидан отилиб чиқиб йўлда сочилиб ётарди.

¹ Ҳиндлар оининг ўн биринчи куннда рўза тутиб қиладиган диний байрам.

— Мазах қиялпсанми?— деди у аччиғи чиқиб. Бирок ўзининг ҳам кулгиси қистаб кетди.

Фалокат босиб, ёнида Пир Али турарди. У бадхоҳлик билан луқма ташлади:

— Азизим Дурга, ҳар ким экканини олади!

Бир қарашда беғараз туюлган бу гап Дурганинг жаҳлини чиқариб юборди. Унга Пир Алининг гапларида кесатиқ бордек туюлди. Қолаверса, у шиа эди.

— Сабр қил, бир кунмас-бир кун сени ҳам худо уради. Мана кўрасан!— деди у.

— Қани, жўнаб қол, — деди Пир Али тутақиб. — Мен сенга ўхшаганлар билан гаплашишга ор қиламан!

— Ҳа-ҳа! Мен эса тупураман сендақаларга!

— Оғзингга қараб гапир! Худди тилингни суғуриб оламан, — деб дўқ урди Пир Али.

— Сен фақат аёллар олдида кучингни кўрсатишни биласан! Қани тегиб кўр-чи, нима бўларкинсан. Нима, бу ерда ҳокимият маликанинг қўлида эканлиги эсингдан чиқдими?

Пир Али аламига чидолмай тишларини гижирлатди-ю, лекин индамади.

— Қўйинглар, қўйинглар, — дейишди теварак чеккадан.

Дурга Бай қўлини силтади-да, ўз йўлига кетди.

Можаро шу билан босди-босди бўлгандек эди, лекин аслида бундоқ эмасди. Шаҳарда, «Беҳаё раққоса сунний хотин бообрў шиани муқаддас Муҳаррам байрамида ҳақорат қилди!»— деган миш-миш гаплар ўрмалаб қолди.

Энди суннийлар билан шиалар ясама сағана олиб чиқиш тартиби хусусида келишолмай қолдилар. Мусулмонларни мурасага келтириш учун Лакшман Раонинг қилган барча уриниши бекор кетди.

— Бизнинг сағанамиз ҳамма вақт учинчи галда олиб чиқилади, — деди баъзилар.

— Биринчи навбатда биз ўтишимизни ўзимиз биланмиз, — деди бошқалар, — бироқ биз сағанамизни шиалар ўтгандан кейин олиб ўтишимиз керак. Сиз бизга маросимни эрталаб соат тўққизда бошлашимизни таклиф қиялпсиз. Биз розимиз. Лекин тайинланг, шиалар ўз сағанасини илгарироқ олиб чиқсин.

Душанба куни пешиндан кейин ҳиндлар тахтиравон-

лар кўтариб ўтишлари лозим эди, шу бонс, жанжалга улар ҳам аралашди.

Ҳайриятки, бу машмашалар байрам куни эмас, ундан икки кун олдин содир бўлди. Шуниси таажжубки, мусулмонларни бир-бирига Пир Али гижгижлаётганини ҳеч ким билмасди.

Лакшман Рао полиция маҳкамасидан сағаналар тартибини белгилаган қандайдир ҳужжатни топишга амр қилди. Бироқ маълум бўлдики, улар бошқа ҳужжатлар қатори қўзғолон куни ёниб кетган экан. Шаҳар алғов-далғов бўлиб кетди. Бош министр ташвишга тушиб қолди.

Ниҳоят, мазкур иш маликага оширилди. Судга шаҳарнинг турли томонидан мусулмонлар билан ҳиндлар оғиб кела бошлади. Малика маросим тартибини осонгина кўрсатиб берса ҳам бўларди. Бироқ бунда бир мазҳаб бошқасига душман бўлиб қоларди. Лакшмий Бай эса улар орасида тинчлик ва аҳиллик бўлишини истарди.

Охири малика йиғилганларга мурожаат қилди:

— Наҳотки орангизда бу можарони бир ёқлик қиладиган киши йўқ?

Бу гапни эшитиб, саройдан сал нарида турадиган дурадгор ўртага чиқди:

— Малика,— деди у.— Рома билан Муҳаммад жаҳонгирдирлар. Булардан биттасининг ибодатхонаси ҳиндлар маросим пайтида кўтариб ўтадиган тахтиравондан катта. Бошқасининг мачити сағанадан катта. Мен бежирим мачит ясайман-да, роппа-роса белгиланган вақтда олиб чиқаман. Бошқа сағаналарни орқадан кўтариб борилади, шунда ким биринчи, ким иккинчи бўлиб ўтиши тўғрисида баҳс бўлмайди.

— Мачитдан улуғ нарса йўқ, — деб бажонидил рози бўлди суннийлар. — Шу бойс, у олдинда бориши керак. Биз эса ўз сағаналаримизни мачит орқасидан кўтариб борамиз.

Дурадгор бежирим мачит ясади ва устига қоғоз қолади, душанба куни нақ белгиланган маҳалда мусулмонлар ўз сағаналарини кўтариб чиқдилар. Гарчи ҳиндлар ўз тахтиравонларини сал ҳаяллаб олиб чиқсалар ҳам бунга ҳеч ким эътибор бермади.

Шу тариқа Али Баҳодир билан Пир Алини доғда қолдириб музокара тинч ҳал қилинди.

Лекин малика билан унинг фуқаролари бошига янги кулфат тушди, Наттҳе Хон Жҳансийда тўполон кўтарилишини кутмай иш бошлаб юборди. Экаъдаший байрамидан икки кун кейин, Чатурдаший¹ байрамидан уч кун олдин Урчҳа қўшинлари Жҳансий устига юриш бошлади.

Шу кунни тонг чоғида Лакшман Раога чопарлар Наттҳе Хондан мактуб келтирди. Мактубда Жҳансий илгари Урчҳа хонлигининг бир қисми бўлганлиги, ғайриқонуний равишда ундан тортиб олинганлиги баён қилинган эди. Эндиликда Наттҳе Хон адолатни қайта тикламоқчи эмиш. Наттҳе Хон Малика учун ойига беш минг рупия беражаклигини ваъда қилиб, бунинг эвазига малика қалъани, шаҳарни ва барча қурол-яроғни топшириши кераклигини талаб қиларди.

Урчҳа ҳукмдорининг даъволари ҳақидаги хабар кўз очиб-юмгунча бутун шаҳарга ёйилди. Али Баҳодир саройидан, Наттҳе Хоннинг қўшинлари Жҳансийга яқинлашиб қолди, деган мишмишлар тарқалди. Одамлар хадик-хавотирга тушиб қолди.

Малика ҳузурига Мўтий Бай келиб хабар берди:

— Наттҳе Хон йигирма беш минг лашкар ва тўплар билан Урчҳа қалъасидан чиққан.

— Урчҳага у қачон келибди?— деб сўради малика.

— Кеча,— жавоб берди Мўтий Бай.

Малика министрларни ҳузурига чақиртирди, шунда маълум бўлдики, шаҳар мудофаага деярли тайёр эмас экан. Ҳамма қисилиб-қимтиниб ўтирарди.

Ёлғиз Лакшмий Байгина хотиржам эди.

— Ҳар ким ўз иши билан машғул бўлсин,— деб амр қилди у. — Мудофаага раҳбарликни мен бўйнимга оламан. Кўрамиз, Наттҳе Хон бу ердан тирик чиқиб кетармикин?

— Малика, — деди эҳтиром билан Бҳўпаткар, — сизнинг Жҳансийга ишонишингиз ҳаммамизга далда беради. Ғалаба қозонишимизга мен заррача шубҳа қилмайман. Лекин борди-ю, менинг тажрибамга ишонсангиз, марҳамат қилиб бир маслаҳатимга қулоқ солинг.

Малика розиман, деган маънода бош ирғади.

— Малика, — деб сўзида давом этди Бҳўпаткар, — келинг, қалъа тепасида ўз байроғингиз билан бирга

¹ Ойнинг ўн тўртинчи кун.

инглизлар байроғини ҳам кўтарайлик. Аграга эса, Наттхе Хон — хонн, деб хабар қиламиз. Бу кўп томондан ёрдам беради бизга.

— Қачонгача бундай найранг қиламиз?— деди малика қизишиб. — Мустақиллик учун муқаддас курашимизни инглизлар байроғи остида олиб борамизми? Йўқ, истаган одамингизга мактуб жўнатиш, лекин душманинг байроғини Жҳансий устида зинҳор-базинҳор кўтарманг.

— Бир-бирига халал бермайди бу, малика— деди Бҳўпаткар. — Дарров ўз ниятимизни ошкор қилмаймиз. Агар қўзғолон биз ўйлаганча бутун мамлакатда бир кунда бошланганда, биз бошқача ҳаракат қилган бўлардик. Энди баъзи нарсаларни ўзгартириш керак.

Бҳау Бахший уни ёқлаб чиқди.

— Малика, — деди у, — фил бир тишида овқат чайнаб бошқасини кўрсатади, буни унутмаслик керак.

Малика кулди, шунда ҳамма Бҳўпаткарнинг маслаҳати қабул қилинганини тушунди.

— Яхши. Мен розиман, — деди малика, — лекин бизнинг тўқ сариқ байроғимиз энг баланд минорада ҳилпираб турмоғи даркор, ажнабийлар байроғини эса, қолган биронтасида кўтарса ҳам бўлар.

Ҳукумат кенгаши бу қарорни маъқуллади. Лакшмий Бай шу заҳоти тўпларни бутунлай жанговар ҳолатга келтиришни, қалъага Жавоҳир Синҳни, Рағҳунатҳ Синҳни ва бошқа ҳарбий саркардаларни чақиритишни буюрди. Кейин барча шаҳар дарвозаларини беркитишга, қалъаларни етарли миқдорда ўқ-дори ва тўп ўқлари билан таъминлашга фармойиш берди.

— Наттхе Хонни ҳар томондан кутиш мумкин, — деб малика Бҳау Бахшийни огоҳлантирди. — Сиз катта тўпларни қалъа устига олиб чиқдингизми?

— Олиб чиқдик, малика, — деб жавоб берди Бҳау Бахший. — Пастда фақат энг катта тўп — «гулдурос» қолди. Уни ҳам қалъа устига олиб чиқишга ҳозироқ буйруқ бераман. Барча амру фармонларингиз дарҳол бажо келтирилади. Девон¹ Жавоҳир Синҳ шу ерда, девон Рағҳунатҳ Синҳ эса Унавга жўнаб кетди.

— Чақиринг уни бу ерга, — амр қилди малика. — Сагар Синҳ қаерда?

¹ Девон — министр ёки аркони давлат.

— Маулик Кошийнатҳ билан бирга Карерага кетди.
— Дарҳол икковини чақиртиринг. Бизнинг одамларимиз кам. Агар Наттҳе Хон чиндан ҳам катта қўшин билан келаётган бўлса, бизга қийин бўлади. Бироқ вазият жуда ҳам оғир эмас қалъа, қўрғон ва тўплар қўлимизда. Яхши тўпчиларимиз бор.

— Фақат, афсуски, тўпчилар етишмайди,— деди Бҳау Бахший ўкинч билан, — уларни жой-жойинга тўғри қўймоқ даркор. Бунга нима дейсиз, малика?

— Мен аёлларни тўп отишга ўргатганман, лекин улар буни пухта эгаллаганларича йўқ. Урчҳа дарвозасини қўриқлашни Фулом Ҳавс Хонга топширамиз. Сен жанубий қўрғонни, «гулдурос» ёнидаги жойни эгалла. Мен аёллар отряди билан Жавоҳир Синҳ ва Фулом Ҳавс Хонга ёрдам бераман. Шаҳар аҳолисига тайинланг, бевозта бўлмасин. Кўчаларда одамлар тўдалашмасин.

Шу куниеқ Бҳўпаткар Аграга, вице-губернаторга мактуб жўнатди. Энг паст миноралардан бирига инглизлар байроғи ўрнатилди.

Наттҳе Хоннинг чопарларига қойилмақом жавоб хати топширилди. Мазкур мактубда бундай дейиларди: Лакшмий Бай аёл киши, сизнинг шаънингизга уни ҳимоя қилишдек улуғ иш ярашарди. Қолаверса, у Компания номидан Жҳансийни бошқаради, Урчҳа — инглизларга дўст хонлик. Шунинг учун сизнинг хатти-ҳаракатингизни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Борди-ю, ҳужум қилингудек бўлса, Жҳансий ўзи учун жавоб беришга қодир.

Чопарлар орқаларига қайтиб кетдилар.

— Надоматлар бўлсинки, ҳали Жҳансийнинг барча аҳолиси ҳарбий ишни ўрганмаган,— деди малика Лакшмий Раога,— лекин, албатта, биз бунга эришамиз.

Лакшмий Бай сўнгги фармойишларни бериб, ибодатхонага борди ва бамайлихотир ибодатга тараддуд кўра бошлади.

Жавоҳир Синҳ, Зама Хон, Бҳау Бахший, Фулом Ҳавс Хон ва бошқа ҳарбий саркардалар ҳар бир дақиқани ғанимат билиб, жон-жаҳдлари билан ишга киришдилар. Бҳау Бахший «гулдурос»ни жанубдаги минорага олиб чиқиш ишини бошқарарди. Фулом Ҳавс Хон тўпларни Урчҳа дарвозасига олиб келиш билан банд эди. Орадан кўп вақт ўтмай ҳар бир дарвоза устидаги минорада

тўпларнинг карракдек очиқ оғзи кўзга ташлана бошлади. Тўпчилар ўз жойларини эгалладилар.

Жавоҳир Синҳ отрядининг аскарлари қалъа шинакларини ёнига милтиқларини шай қилиб ўтириб олдилар. Ҳордиқ ва ётоқ учун шу ерда жой ҳозирладилар, ебичишдан камчиликлари йўқ эди.

Шаҳар бир неча соат ичида ҳарбий қароргоҳга айланди.

Вақт пешиндан оққанда, соат чамаси учларда ногаҳон даҳшатли гумбурлаш ер-кўкни ларзага келтирди. Лакшмий Бай, Дамўдар Раонинг бўйнига бало-қазодан асровчи тумор осиб, энди ибодатхонадан чиққан эди. Унга, Наттҳе Хоннинг шаҳарга кирганини ва шаҳарни тўпдан ўққа тутганини хабар қилишди. Гумбурлаган овоз тўп ўқининг портлашидан ҳосил бўлган эди. Тўп ўқи бир савдогарнинг уйига тушибди. Уй зарбхонадан ҳийла узоқ экан. Наттҳе Хоннинг тўпчиси шу қадар тажрибасиз эканки, қалъадек улкан нишонни аниқ мўлжалга ололмабди. «Лекин,— деб ўйлаб қолди малика,— у балки қалъа деворлари яшириб турган саройни мўлжалга олгандир ва тасодифан хато қилгандир?»

Малика, Сундар, Мундар ва Коший Байлар ирғиб-ирғиб отларига миндилар-да, Ўрчҳа дарвозалари томон елдек учдилар. Бу ерда Фулом Ҳавс Хон узлуксиз ўт очишга буйруқ олган эди, Коший Бай эса жанубий минорага кетди. У Бҳау Бахшийга то Наттҳе Хоннинг қўшини Саняр дарвозаси олдига яқинлашиб келмагунча «гулдуросдан» ўт очмасликни тайинламоқчи эди.

Фулом Ҳавс Хоннинг усталик билан қилган бошчилиги остида тўпчилар Ўрчҳа дарвозаси олдида душман устига тўп ўқини дўлдек ёғдирди. Аскарлар пилтани ўн битта тўпнинг ҳар бирига навбатма-навбат тутарди. Сўнгги тўп ўқ узгач, қолганлари ўқлоғлиқ, отишга тахт турар эди. Ўқ-дорилар батартиб сақланарди. Ҳар бир аскар ўз вазифасини жуда яхши биларди.

Ўрчҳа дарвозасидан шимоли-шарқда Сагарнинг кўрғони, ундан нарироқда Лакшмийнинг дарвозаси жойлашган эди. Малика, Сундар ва Мундарлар эндиликда бу ерга от чоптириб келарди.

Кўрғондан ғарброқда Ўрчҳа дарвозаси ёнида, шаҳар деворида одам сиғадиган катта қувурнинг оғзи кўришиб турарди. Малика шу қувур ёнига Сагарнинг тўпла-

ридан бирини қўйишни буюрди. Бу тўпга Дулҳажу командирлик қиларди.

— Уқтин-ўқтин отинглар, — деб буюрди малика. — Қаршингизда душманми, бошқами суриштирмай отаверинг. Тўхтаг деганимда тўхтайсиз!

Дулҳажунинг ҳайрон бўлганини кўриб, малика тушунтирди:

— Мен Наттҳе Хоннинг асосий кучлари Урчҳа билан Саняр дарвозалари орасида тўпланишини истайман. Уларни зинҳор-базинҳор на шарққа, на шимолга ўтказиш даркор. Жанг биз учун қулай ерда бўлиши керак. Тушундингизми?

— Тушундим, малика, — деди Дулҳажу.

Малика мудофаанинг барча асосий тармоқларини отда айланиб чиқди-да, Урчҳа дарвозасига қайтди. Наттҳе Хоннинг шаҳар деворларидан улоқтириб ташланган аскарлари очиқ жойларда кўринмасликка ҳаракат қилиб, янги ҳамлага тайёрланарди.

Қош қорайгач, малика саройга қайтди. Сагар кўрғони ёнида Мундарни қолдирди. Бироқ орадан бир соат ҳам фурсат ўтмай чопар от чоптириб келди ва Наттҳе Хоннинг қўшини ҳамма томондан яна ҳамла бошлаганини, бу сафар айниқса Урчҳа дарвозаси қақшатқич зарбага учраганини хабар қилди.

Лакшмий Бай дарҳол отига минди-ю, Фулом Ҳавс Хон ҳузурига қушдек учиб кетди.

Сутдек ойдин, борлиқ ой ёғдусига фарқ бўлган эди, Душман Урчҳа дарвозасига тўп ўқини ёғдирарди. Гуё дарвоза ҳали-замон емираладигандек туюларди.

— Икки марта ўт очинг-да, кейин жим тураверинг, — деб буюрди малика Фулом Ҳавс Хонга. — Душман ҳужумга ўтса ҳам ўт очманг. Фақат милтиқлардан отинг. Душман бизнинг тўпларимизни ишдан чиқди, деб ўйласин. Кейин у дарвозани емириш учун тўпни тепаликка судраб чиққач, барча тўплардан уни ўққа тутамиз.

Шундан кейин у Қоший Байга мурожаат қилди:

— Бҳау Бахшийга айт, «гулдуросни» тахт қилиб қўйсин, Урчҳа дарвозасининг сўл томонидан тепаликни ўққа тутайди.

Фулом Ҳавс Хоннинг тўплари икки бор ўт очди-да, жим бўлди. Наттҳе Хон, бизнинг тўпларимизнинг ўқи мўлжалга тегди, деб гумон қилди-да, ҳамлага ўтишни буюрди. Қалъа мудофаачилари босқинчиларни милтиқ-

лардан ялпи ўқ узиб қарши олди. Хужум яна қайтарилди. Шунда Наттҳе Хон тўпларини тепаликка олиб келди. У қаттиқ ўт очиб, дарвоза ва деворларни қулатмоқчи бўлиб тўплардан ўқ ёғдирди. Ҳамма ёқни харобага айлантирганини кўриб, тўпчилар унга қарши ўт очмоқчи бўлди. Бироқ малика уларга рухсат бермади. Наттҳе Хоннинг тўплари иккинчи бор ўт очишга улгурмай, даҳшатли гумбурлаган овоз янгради ва ер-кўкни ваҳимали фарёд тутиб кетди. «Гулдурос» ўт очган эди. Шу чоғ малика Фулом Ҳавс Хонга яна ўт очишни буюрди.

Наттҳе Хон шундагина қандай хавфли душманга дучор бўлганини фаҳмлади. У шаҳарга бошқа томондан кирмоқчи бўлди, бироқ ишончини йўқотган аскарлар сустанга қилдилар. Лекин шунга қарамай, Жҳансий ҳимоячилари барибир оғир жудоликка йўлиқдилар: Лакшмий дарвозаси олдида полковник Зама Хон қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Гарчи жанг эрталабга яқин тинган бўлса-да, малика ўз жойида қолди. Қўшинлар эртаси кунни ҳам Урчҳага хужум қилишда давом этдилар. Наттҳе Хоннинг ўзи Пратопшоҳ Мишра шаҳарчасига ўрнашиб олди.

Жангнинг иккинчи кунни шимол томондан Унав дарвозасига Рағҳунатҳ Синҳ отряди етиб келди ва дарҳол Наттҳе Хонга қаҳру ғазаб билан ҳамла қилди. Худди шу аснода жануби-ғарбдан ўз аскарлари билан Кошийнатҳ етиб келди.

Наттҳе Хон батамом мағлубиятга учраб, бир ҳовуч яқинлари билан Али Баҳодирнинг саройига яширинди. Навоб бундан қувонгани йўқ албатта, лекин нима ҳам қиларди?

Қочоқни қувиб келган Кошийнатҳ отряди саройни ўраб олди. Шундагина Али Баҳодир иш пачавалигини тушунди. Унинг саройи Меҳдий Боғнинг боғи билан ер остидаги йўл орқали алоқа боғлаб турарди. Нонб олтинкумушларни олиб, оиласи ва Наттҳе Хон билан қочди. Улар беҳавотир ерга етиб олгач, Пир Али маслаҳат солди:

— Ҳузур, сиз менсиз Бҳандовга қочинг. Мен эсам, орқага қайтиб, малика ва аскарларининг ишончини қозонишга ҳаракат қиламан. Шу тариқа сизга катта хизмат қиламан.

— Қанақасига?— деб сўради Али Баҳодир.

— Мен сизга ҳамма гапни етказиб тураман... Хонинг

ларни жазолаш учун инглизлар келганда, уларга ёрдам қилишим мумкин. Сиз Жҳансийга қайтиб келасиз ва мукофот ўрнида ўз жогирингизни Компаниядан қайтариб оласиз. Маликанинг ҳукмдорлиги узоққа бормади. Пича сабр қилиш керак, кейин, ишонинг менга, ҳаммаси учун биратўла ўчингизни оласиз.

Пир Али саройга ошиқди. Уни узоқданоқ таниб, қўлга олишди.

— Нима қиялпсизлар?— деб қичқирди у,— мен сизларга тарафдорман, маликанинг дўстиман! Бутун шаҳар биледи буни. Мен, тўғри, ноибга хизмат қилганман. Лекин у гапимга кирмаган, мана, энди қилмиши учун жазосини тортди. Мен сизларга ёрдам бергани келдим. Менга қаранглар, бу саройга тўп ўқларини бекорга исроф қилманг, ёқиб юборинг уни.

— Қайси томонидан ўт қўйган маъқул?— деб сўради Сагар Синҳ. — Кейин бизга шуни айт, ноиб қани?

— Саройда, — деди Пир Али. — Дарвозадан бошлаб ўт қўйган маъқул. Саройда мол-дунё кўп, сизга асқотади улар, юринглар, ҳаммасини беш қўлдек биламан!

Биринчи, иккинчи дарвозаларни ёндиришди. Шундан кейин аскарлар саройга киришди.

— Ноиб, чамаси, қочган кўринади, — деб изоҳ берди Пир Али, — энди бу ердаги ҳамма нарса сизники, ҳаммасини кўрсатаман сизларга!— Барибир у Али Баҳодирнинг энг бебаҳо мол-дунёсини яширди.

Ёнғин тезда ўчди, лекин у ўз ишини қилди — сарой катта зарар кўрди.

Маликага Пир Алининг сарой қамалида иштирок этганини, саройга ўз қўли билан ўт қўйганини сўзлаб беришди. Қошийнатҳ билан Сагар Синҳ гувоҳлик беришди.

Ноибнинг собиқ муқаррабини ҳеч иккиланмай энг ишончли одамлар қаторига қўшиб қўйишди. Мўтий Байнинг ичини шубҳа кемирарди. Лекин у қувончли ғалаба кунини бузгиси келмади.

Малика совғаларни улашар экан, Ғулом Ҳавс Хон, Рағҳунатҳ Синҳ ва Бҳау Баҳшийларнинг хизматини алоҳида таъкидлаб кўрсатди.

Рағҳунатҳ Синҳ қабулхонадан энг охирида кетди.

— Малика, — деди у оғзининг таноби қочиб,— кўнглимга ёққан ҳамма нарсани олдим, фақат ладду етишмайди!

Малика кулиб юборди ва Мундарга деди:
— Уша кун эсингдами? Сен патнисда ладду олиб келган эдинг, бугун ҳам келтир.

53

Саройга кечқурун ҳар вақтдаги каби Мўтий Бай келди.

— Малика, — деди Коший Бай ҳамду сано ўқиб бўлгач, — марҳамат қилиб, менинг «гулдурос»дан отишни ўрганишимга ижозат этсангиз. Жуда уста бўп кетганда, уни отишга Бҳау Бахший! Мен ҳам мўлжалга олишни ва пилта тутишни ўргансам дейман. Битта бунақанги тўпдан бир гала душман тумтарақай қочади!

— Узимнинг ҳам фикрим шундай, — деди малика. — Сизларнинг ҳаммангизни тўп отишга ўргатиш керак. Лекин бунинг учун кўп вақт керак.

— Бизда жуда моҳир тўпчилар бор, — деди Сундар. — Масалан, Ғулом Ҳавс Хон билан сипоҳ Лалта. Ушалар ўргата қолсин-да, бизларга.

— Рағҳунатҳ Синҳ ҳам нишонга бехато уради! — деб хитоб қилди Мундар қувонч билан.

Малика қизга синчиклаб қаради. Бироқ завқи тошиб турган Мундар унинг бу нигоҳини пайқамади.

— Сен саҳнада ўйнашни унутиб юборганинг йўқми? — деб қолди тўсатдан малика Мўтий Байга.

— Малика, — деб жавоб берди у, — сузишга ўрганган одам сувга тушиши билан яна сузиб кетаверади. Рўхсат этсангиз, бир кун келиб сизга ҳақиқий ўйинни кўрсатаман.

— Ҳамма ёқ тинчисин, албатта кўраман. Қайси пьесани ҳаммасидан ортиқ яхши кўрасан?

— «Ратнаъвлий» билан «Шакунтала»ни. Ҳаришчандрнинг пьесаларни ҳам ёқади.

— Эшитишимча, Гвалиордаги театр Ҳаришчандрнинг пьесаларини жуда дўндириб қўярмиш.

— Малика, — деди Мўтий Бай, — сиз аввал Гвалиор труппасининг, кейин бизникини кўринг-да, ўзингиз баҳо беринг, кимники яхшийкин. Имоним комилки, Жҳансий артистлари гвалиорликларни ярим йўлда қолдириб кетади.

— Мўтий, мен Жҳансий ҳамма нарсада биринчи бў-

лишини истайман. Бизда фахрланса арзигулик жуда кўп одамларимиз бор. Вазир Хон билан Амир Хон ажойиб қилчбоз ва чавандозлардир. Фулом Ҳавс Хон моҳир тўпчи, Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳ уддабурон ҳарбий бошлиқлардир. Бизда қўли гул қуролсозлар ва тикувчилар бор. Мугҳал Хоннинг овозини айтмайсизми? Мамлакатимизни инглизлар чангалидан тортиб олишимиз керак. Шунда халқимизнинг бутун салоҳияти кўзга яққол кўринади-қолади.

— Малика, худо оҳимизга албатта қулоқ осадил!— деди Мўтий Бай тўлқинланиб.

— Ҳа, — деб қўшилишди малика, — ғалаба муносабати билан қурбонлик қилиш ва браҳманларни яхшигина сийлаш керак. Лекин бизнинг давримизда уруш худоси Қарткея ўқ-дори тимсолидаги қурбонликни маъқул кўради. Афсуски, браҳманлар Калиюг¹ асрининг моҳиятини тушунмайдилар.

— Бизнинг браҳманлар ва шастрийлар, — деди Мундар, — аввало буюрилган расм-русмларни бажо келтиришни талаб этишади, улар бизларнинг диёнат измини тутмай иш тўғрисида ўйламаслигимизни истайдилар.

— Йўқ-йўқ, бу тўғри келмайди! Иш тўғрисида ҳамша-ҳамрўз ўйлаш керак. Лекин расм-русмларни ҳам унутмаслигимиз лозим. Тўп отишни ўрганиш эса ҳам қарз, ҳам фарз! Эртадан бошлаб Мўтий Бай Фулом Ҳавс Хон қошига боради, Коший Бҳау Бахший билан шуғулланади, Мундар Рағҳунатҳ Синҳдан ўрганади, Сундар эса...

— Малика, девон Дулҳажу ҳам яхши тўпчи,— деди Мундар.

— Уни унутганимни қаранг-а! Қаҳрамонлик намуналарини кўрсатгани йўқ, лекин яхши отади. Маъқул, Сундар унинг ёнига борсин.

— Бҳау Бахший бошлаб таъзирини берди-да, Натҳе Хоннинг. Ҳамон қулоғим шанғиллайди,— деб кулди Коший Бай.

— Ҳадемай биз инглизлар билан жанг қиламиз,— деди малика.— Бу барча учун буюк синов бўлади.

— Малика, сиз билан янги жангу жадалда ҳам ғалаба қозонамиз,— деди Мўтий Бай. Кейин ногаҳон

¹ Калиюг — олам мавжудлигининг тўртта давридан оқибатда қиёматга олиб келадиган сўнгги даври.

ҳаёли табассум билан сўради:— Яна театрда ўйнасам қалай бўларкин?

— Ўйнайверасан, бу иш кўп вақтингни олмайди,— деб жавоб берди малика,— сен жуда яхши куйлайсан ва ўйнайсан.

— Малика, сиз Дурганинг қобилияти ҳақида гапирган эдингиз. У катҳак усулида ўйнашни эшиб қўяди, лекин эски рақсларни мутлақо билмайди.

Малика жилмайди, Мўтий Байнинг овозида билинар-билинимас ҳасад оҳанги бор эди.

— Албатта, Мўтий, мен бутунлай унутибман... Сенинг санъатинг билан бутун Жҳансий фахрланади! Фақат ёдингда тут: ҳозир энг муҳими — тўп отишни билиш.

— Малика, бу соҳада ҳам рақс ва қўшиқда эришганчалик муваффақиятга эришишга ҳаракат қиламан,— деди кулиб Мўтий Бай.

— Кошки театр тезроқ очила қолса!— деб хитоб қилди дабдурустдан Мундар.

— Яхши, Мундар, майли, сен айтганча бўла қолсин,— деб рози бўлди малика.— Мўтий Бай тайёргарлик ишларини олиб боради. Галаба кунини нишонлаганимизда биринчи томошани кўрсатамиз. Менга шуни айт-чи, Мўтий, саҳнага чиққанигда ҳамма нарсани унутасанми?

— Йўқ, малика, ҳаммасини унутмайман...

— Хаёлингда қандай фикрлар бўлади?

— Узим, томошабин, томоша.

— Наҳотки, барча томошабин?!

— Йўқ, малика,— деб кулди Мўтий Бай.— Фақат қарсақ чаладиганлар.

— Сен ўз томошабинларингни унутганинг йўқми?

— Йўқ, тез-тез театрга келиб турадиганларни унутганим йўқ,— Мўтий Бай истиҳола қилди, бироқ дарров ўзини босиб олиб, гапида давом этди.— Ҳа, малика, баъзилари жуда яхши эса қолади.

— Ҳаммасидан қайсинисини яхшироқ эслайсан?— деб сўради малика айёрона.

Дугоналар тезгина кўз уриштириб олишди. Мўтий Бай ерга қаради.

— Малика,— деди у аста,— негадир биронтасининг ҳам исмини эслолмайман.

Ҳамма шўх кулди.

— Хўп, яхши, эсинга тушса, айтарсан. Шошадиган жойимиз йўқ,— деди кулиб малика.

— Малика, Жухийни чақириш керак. У ҳамиша Мўтий билан бирга чиқарди,— деди Коший Бай.

— Ҳа, бу қиз ҳар қанча мақтовга лойиқ,— деди малика.

— У яна кўп ишлар қилади,— деб гап қистирди Мўтий Бай.

— У ҳам тўп отишни ўрганиши керак,— деди малика.— Уни Ғулом Ҳавс Хон ҳузурига юборинг. Бизга анча-мунча тўпчилар керак. Тўплар кимнинг қўлида бўлса, ғалаба унинг томонида.

54

Жҳансий жанубда Сагар округи территорияси, жануби-ғарбда Бхўпал хонлиги билан чегарадош эди. Бхўпалда чоққина истехком шаҳарчаси Амапани бор эди, ундан хийла нарида Роҳатгарҳ қалъаси турарди. Амапани ҳукмдори кутилмаганда Роҳатгарҳни босиб олди. Уша пайтда бу ерда анча-мунча патанлар тўпланган эди.

Сагар гарнизони исён кўтарди, шу билан сипоҳийлар шаҳарни эгаллашди. Жабалпурда инглизлар ҳокимияти ағдариб ташланди.

1858 йил сентябрнинг ўрталарида генерал Хью Роуз қўшин тортиб, Англиядан келди ва исённи босишга қаттиқ бел боғлаб, Бомбайда қароргоҳ қурди. Шу ойда инглизлар Деҳлини босиб олди. Баҳодир Шоҳ турмага ташланди, икки ўғли эса ўлдирилди. Лакҳнав қуршаб олинди, охири шаҳар забт этилди. Канпур остонасида Тантиа Тўпе уч инглиз генерални тор-мор қилди. Бироқ Деҳлининг босиб олиниши қўзғолончиларнинг жанговар руҳига қаттиқ таъсир этди.

Гарчи Лакҳнавни инглизлар босиб олган бўлсалар ҳам Ауд аҳолиси жангни давом эттирди. Инглиз аскарлари Оллоҳободда, Фотеҳпурда ва бошқа шаҳарларда шафқатсизларча ёвузлик қилдилар. Бу тўғрида хабарлар Жҳансийга етиб келди. Битҳур қўлдан кетди. Наъна соҳиб зим-зиё қоронғидан фойдаланиб қочиб қолди. Хотинлари ва ўғай онаси билан қайиқда бир амаллаб

Лакҳнавга етиб олди ва оиласини бегим¹ ҳимоятнга топширди. Малика ва Жҳансийдаги бошқа ёр-дўстларини кўриш унга насиб этмади. Рао соҳиб билан Танта Тўпе ўз кўшинлари билан Қалпига келишди ва бу ерда кейинги жангларга тайёргарлик кўра бошлашди. Жҳансий буларнинг ҳаммасидан хабардор бўлиб турди.

Наттҳе Хон Жҳансий остонасида мағлубиятга учрагач, Тикамгарҳга қайтмади, икки ой мобайнида хонлигининг шимолий ўлкаларини талаб юрди.

Айниқса улар Пандаваҳ, Гараутҳ ва Наутни хонавайрон қилдилар.

Бироқ малика тез фурсат ичида бунга чек қўйди. Гарчи Наттҳе Хон даф бўлса ҳамки, вазият кескинлигича қолди. Лекин малика ҳамон хотиржам эди. Ҳеч нарса уни ўйлаган режасидан чалғита олмади. «Борди-ю, танҳо ўзим курашишимга тўғри келган тақдирда ҳам мен барибир мустақиллик учун кураш олиб бораман»,— унинг қатъий қарори шу эди. Малика, озодлик учун олиб бориладиган улуг иш биргина уруш билан ҳал қилинмаслигини ва бунга бир авлоднинг умри етмаслигини яхши тушунарди. «Мен асрлар оша яшагум»— қадимий диний китобдаги бу сўзлар асло хаёлидан нари кетмасди.

У ўзи туғилиб-ўсган жамиятнинг қонунларига мос яшашга ва ҳаракат қилишга мажбур эди. Бироқ шунга қарамай, малика бу жамиятнинг урф-одатларини ва хурофий расм-русмларини тан олмасди. Лакшмий Бай ўз давридан ўзиб кетгани важдан ён-веридаги одамларни иложи борица ўзидек замонанинг илғор одамлари бўлиб етишишлари учун баҳоли қудрат ҳаракат қиларди. Аёлларнинг озодлиги ва уларнинг жамиятдаги обрў-эътиборлари бутун Виндҳякҳанд ва айниқса Жҳансийда Лакшмий Бай шарофатидандир.

Малика ҳар сешанба ва жума кунлари Лакшмий дарвозаси ортидаги, шу ном билан аталувчи кўл ёнидаги Маҳолакшма ибодатхонасига борарди. Ибодатхонага у отда ёки тахтиравонда борар эди. Баъзан маликани бегона кўзлардан яшириш учун тахтиравон устига рангдор гилам ёпишар эди.

Башарти у йўлга тахтиравонда чиқса, шукуҳ-дабада билан чиқарди, тумонат одам уни кузатиб борар-

¹ Ауд ноибининг хотини.

ди. Маликанинг ёнида тахтиравоннинг тахтасидан ушлаганча аёл соқчилар чопиб борарди. Башанг кийинган бу аёл соқчилар оғир тақинчоқлар тақар, қизил духоба бошмоқлар кияр, белбоғларига тўппонча осиб олар эдилар. Олдинда дароз бир чавандоз мулозимлар ва аскарлар боши узра хонликнинг тўқ сариқ байроғини баланд кўтариб борарди. Ундан олдинроқда суворилар юрарди. Маликани, шунингдек, ҳарбий оркестр кузатиб борарди, тантанали маросимларнинг доимий иштирокчиси бўлган катта ноғора ҳам олиб чиқиларди. Маросим ортидан отлиқлар — патанлар, меватилар ва бунделкхандликлар отряди келарди. Тахтиравон ёнида одатда Бҳау Бахший от миниб борарди.

Малика йўл-йўлакай илтимосчиларнинг арзини тингларди. Бир кунни унга банораслик камбағал браҳман мурожаат қилиб қолди. Хотини ўлгач, у иккинчи марта уйланмоқчи бўлибди, бироқ тўйга пули йўқ эмиш, шу боис, қизнинг отаси никоҳга розилик бермабди. Тўрт юз рупия бўлса ҳожати чиқар экан.

Малика Рамчандр Демшукҳ (уни яқинда кунварлар жамиятига қабул қилишган эди) амр қилди:

— Бу браҳманга хазинадан беш юз рупия беринг.

— Бош устига,— деди Демшукҳ.

Браҳман миннатдорчилик билдириб, маликани дуо қилди. Малика меҳр билан табассум қилиб:

— Мени тўйга таклиф қилишни унутма,— деди.

Браҳман азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан чурқ эгиб оғиз очолмади.

Шаҳар аҳли Лакшмий Байнинг меҳру шафқат ва кўнгилчанлиги ҳақида миннатдорлик билан гапирдилар.

Қуар ойи етиб келди. Малика эри марҳум рожа арвоҳини ёдлаб маросим ўтказди, янги ой туққан кунни ксчаси қурбонлик қилди. Сарой олдидаги майдонда, кутубхона ёнида айвон қурилиб, унга меҳроб қўйилди. Худо йўлига атаб ўтказилган шаробхўрликнинг ўзида юзта браҳман қатнашди. Алоҳида Ганеш мандирида муқаддас китоб ўқилди. Ҳамду сано ўқишга ўн тўрт нафар браҳман танлаб олинди, улар Дурга ибодатхонасида тўпландилар, ёғ солинган мойчироқлар ёқилди. Қурбонлик тугагач, малика номидан ваъдан калон берилди.

Дамўдар Рао ўз қўли билан қурбонлик қилди.

Пуналик бир браҳман шаробхўрлик маросимини

қоралаб, ўз гапини исботлаш учун кўҳна муқалдас китобдан мисоллар келтирди. Унинг гапини маъқуллашган эди, у жуда кеккайиб кетди. Маликага бу ёқмади.

— Коший,— деб мурожаат қилди малика дугонасига,— мулоҳазалисан. Шунини айт-чи, бу браҳманларнинг доимий даҳанаки жанглари ҳақида сен нима дейсан?

— Малика,— деди Коший Бай,— уларнинг қиладиган иши битта. Доимий баҳсу мунозаралари мамлакат бошига битган фалокат. Диний ҳикматлардан бохабар бу одамларни худойи таоло нега бундай жоҳил қилиб яратганига сира ақлим бовар қилмайди.

— Ҳа, диний китобларни ўқиш ва расм-русмларни адо этиш — хайрли иш, бироқ бу иш билан машғул одамлар ҳеч балога арзимайди,— деб сўз қотди малика.

Вижайдашам кунда бўлган дарборда инглизлар мусодара қилган мулклар эгаларига қайтарилиши ҳақидаги фармон тантанали суратда эълон қилинди. Сўнг Наттҳе Хон билан жангда ўртак кўрсатганларга ва шунингдек, ҳалок бўлган жангчиларнинг қариндошларига мукофот топширилди.

Мукофотланганлар орасида Сагар Синҳ билан Пир Али бор эди.

Сагар Синҳ маликанинг қошига келганда, малика ундан сўради:

— Ноибнинг саройидан анчагина мол-дунё топдингми?

— Йўқ, жуда кам нарса топдик, малика,— деди у,— мана Пир Али гувоҳ. У биз билан бирга эди, саройга биринчи бўлиб у ўт қўйди.

Пир Али олдинга чиқди.

— Малика,— деди у,— мен ноиб соҳибга узоқ йиллар давомида садоқат билан хизмат қилдим, бироқ унинг сизга қарши эканини кўргач, ундан юз ўгирдим. Мен саройни қуршаб олишда иштирок этдим, лекин саройга мен ўт қўйганим йўқ, унга аввалроқ ўт кетган эди. Мен аскарларга мол-дунё яширилган жойни кўрсатдим. Бироқ озгина нарса топишга муваффақ бўлдим. Ноиб соҳиб уларни илгарироқ олиб чиқиб кетган экан.

Пир Алининг гапи маликага ёқмади, лекин у индамади.

Кечқурун сарой қошидаги театрда томоша кўрсатилди. Барча эркагу аёллар родини аёллар ижро этди.

Томошабинлар орасида ҳам биронта эркак йўқ эди. Қалидасанинг «Шакунтала» драмаси қўйилди. Шакунтала ролини Жуҳий ижро этди. Мўтий унинг дугонаси ролини ўйнади. Коший — рожа Душянт ролида чиқди.

Томошадан кейин малика Мўтий Байдаи сўради:

— Ҳамиша шундай яхши ўйнайсизми?

— Бугун айниқса берилиб ўйнадик, малика.

— Жуҳий — чинакамига Шакунтала, бироқ Душянт жуда бўш-баёв,— деб ўз мулоҳазасини ўртага ташлади малика.

— Саҳнада шундай, малика, жангда асло бундай эмас,— деб эътироз билдирди Жуҳий.

— Сен ҳақсан, Жуҳий,— деб жилмайди малика,— бу ерда бунга тоқат қилса бўлади.

Жуҳий дадил жавоб берди:

— Малика, биз ўзимизни жанг майдонида кўрсатамиз. Ҳали ўзингиз бизнинг хизматимизни тақдирлайсиз.

— Мен энди Душянтни ўйнамайман,— деди Коший Бай кулиб.

— Майли, унинг Душянти бошқа бирор одам бўла қолсин,— деб ҳазиллашди малика Мўтий Байга айёрон боқиб. Мўтий Бай нигоҳини олиб қочди, Жуҳий хижолат чекиб, тисарилди.

Дугоналарнинг вақти чоғ бўлди.

Малика Мўтий Бай билан холи қолгач, шундай деди:

— Худобахшга айт, мудофаа учун бир неча ойга етдиган ўқ-дори ғамлаб қўйсин.

— Фармойишингизни ўзим айтишим шартми, малика?— деб сўради Мўтий Бай бошини эгиб.

— Сен айтмай ким айтади, тентаккинам?— деди кулиб малика.— Кейин Тўпе қаердалигини суриштириб бил. Ҳамон Қалпидамикин? У Жҳансийга тез-тез келиб туриши керак. Ахир инглизлар ҳар вақт келиб қолиши мумкин. Елғиз ўзимизнинг қарши туришимиз қийин. Тантиа Тўпе ҳар дам бизга ёрдамга етиб келишга шай туриши даркор.

Малика эртаси куниёқ Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳни ҳузурига чақиртирди.

— Тезотар тўплар масаласи нима бўлди?

— Қуйишга киришилди,— деди Жавоҳир Синҳ.

— Уқ-дори ғамлаш иши қалай?

— Уч ойлик мудофаага етади, ҳозир бу ишни кунвар Худобахш ўз қўлига олди.

- Бизга анча-мунча яхши милтиқ ва қилич керак.
- Бўлади, малика.
- Тўп ўқлари-чи?
- Бҳау Бахшийнинг усталари ярим сердан олтмиш беш сергача оғирликдаги тўп ўқлари қуйишяпти.
- Ҳарбий ишга иложи борича кўпроқ одамни ўргатиш керак.
- Бунинг қийин ери йўқ. Халқимиз озодлик учун курашишга астойдил бел боғлаган.
- Шаҳарда қўлига сидқидилдан қурол олувчилар ким?
- Айтиш қийин, малика,— деб жавоб берди Жавоҳир Синҳ.— Ахир жангчилар табақалари — тўқурлар ва патанлар бажонидил қўлларига қурол олди. Нафсиламр, тўқувчилар, жувозкашлар ва кўнчиларнинг ҳам руҳи баланд. Ҳатто савдогарлар билан браҳманлар ҳам улардан қолишмайди.
- Наҳотки, пандитлар ҳам жанг қилишга тайёр?
- Ахир улар ҳам Жҳансийнинг фуқаролари-ку. Айниқса, ўзларининг доимий гижиллашларидан холи бўлишганда ройиш бўладилар.
- Мамлакатимизда табақалар тафовути бўлмаганда қандай соз бўларди.
- Ахир табақаларни худо буюрган, малика.
- Малика лом-мим демади.
- Аёлларимизни тўп отишга тезроқ ўргатинг,— деди ниҳоят у.
- Бош устига, малика,— деб жавоб берди Рағҳунатҳ Синҳ.
- Яна қалъада кўпроқ озиқ-овқат ғамлаб қўйишни ҳам унутманг. Бизларни ўраб олишлари мумкин.
- Ҳўп бўлади, малика.

55

Мамлакатнинг шимолида ва жанубида ҳарбий ҳаракатлар гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз тугарди. Лакҳнав қўзғолончилари мағлубиятдан кейин ўзларини ўнглаб олдилар ва шаҳарнинг ўзида жанг қила бошладилар.

Тантиа Тўпе яширинча Гвалиорга келди ва маҳаллий гарнизонда қўзғолон кўтарди. У сипоҳларнинг катта

отряди билан Канпурга келди ва генерал Виндхемни тор-
мор қилди.

Бу вақт ичида англизлар Лакхнавга ўн тўрт минг
инглиз аскарлари, тўққиз минг гуркх ва сикхлар отрядлари-
дан иборат янги қўшилмаларни юборди. Қўзғолончилар
зўр матонат билан жанг қилдилар, лекин афсуски, куч-
лар тенг эмас эди. Оқибат-натижада Битхур таслим бўл-
ди, Канпур узил-кесил инглизлар қўлига ўтди. Тантиа
Калпи районида истехком қурди.

Совуқ кунлар бошланди. Бихарда ва Аудда қўзғолон-
чилар кетма-кет мағлубиятга учрадилар. Қўшинлари-
нинг муваффақиятли жанг қилишларига тартибсизлик
халал берди. Аскарбошиларидан биронтаси сафдан чиқ-
кудек бўлса, парокандалик бошланарди. Сардорлар,
гарчи энг тадбиркор саркарда бўлса ҳам номи чиқмаган
одамни ўз раҳнамолари деб эътироф этишни истамасди-
лар. Борди-ю, қўзғолончиларнинг қўшинларида тартиб-
интизом бўлганида, инглиз генераллари ҳатто гуркх ва
сикхларнинг ёрдамига таяниб ҳам Тантиа Тўпедек му-
даббир саркардани енга олмаган бўлардилар.

Жанубда ҳам аҳвол бундан яхши эмас эди. Генерал
Роуз ўз қўшинларини икки гуруҳга бўлди. Биттасини
Мауга жўнатди, иккинчисига ўзи бош бўлиб, Сагар то-
монга йўл олди. Роузнинг қўшинлари шаҳардан йигир-
ма тўрт миля нарида, Роҳатгарх қалъасида патанлар
қаршилигига дуч келди. Тўрт кун давом этган беомон
жангдан кейин патанлар чор-ночор қалъани ташлаб
чиқди.

Банпур рожаси Мардон Синх ҳимоятидаги Бародия
қалъаси ҳимоячиларининг ҳам бошларига айнан шу
кун келди. Қўзғолончиларнинг қўлида ҳам Гархкот
бор эди. Лекин Роуз уни эгаллашдан олдин Сагарни
забт этмоқчи бўлди.

Нармада дарёсининг шимолий соҳилида ястаниб ёт-
ган поёнсиз ерларни қўзғолончилар эгаллаган эди. Жҳан-
сийга юриш бошлашдан олдин Роуз албатта шу ерни иш-
ғол қилиши даркор эди. Сагардан Жҳансийга борила-
диган йўлда унга Банпур рожаси Мардон Синх билан
рожа Шоҳгарх Бахтали хавф соларди. Шимолда қўз-
ғолонни бостириш билан шуғулланаётган инглиз қўшин-
лари бош қўмондони сэр Коллин Кэмпбелл, Виндхяк-
ҳанддаги қаршилиқни босмай туриб, мамлакатнинг ши-
молий қисмини забт этиш мумкин эмас, деб ҳисобларди.

У Роузга Сагар орқали Жҳансийга юришни буюрди. Роузнинг йўли жангари, бўйин эгмас қабилалар жойлашган машаққатли тоғли ерлардан ўтарди.

56

Ёмғир ёғиб ўтди. Изгирин елди. Қуёш эндигина чиққан, ўт-ўлан ҳали қировдан ҳўл эди. Шу субҳи сабода шаҳар дарвозасидан Унавга олиб борадиган йўлга елкасига милтиқ, белбоғига ўқдон осган Жҳалкорий чиқди. Жҳалкорий қўли совқотганда ўқтин-ўқтин милтиқни қўлтиғига қисиб, тарашадек қотиб қолган бармоқларини кийимининг қатларига яширарди.

Олдинда Унав дарвозасининг шимолида Анжани тепалиги дўппайиб турарди. Унинг жанубий ёнбағрида харсанг тошлар орасида Анжани ва Хонумон тасвири чизилган чоққина силлиқ тош кўзга ташланарди. Жҳалкорий худди шу ёққа юрди. У тош олдига борди-да, дам олиш ва офтобда исиниш учун ўтирди. Бу ер овлоқ, кимсасиз эди. Бу ерда одамлар айниқса бундай кезларда жуда кам бўларди. Аҳён-аҳёнда пода ҳайдаган подачиларгина кўриниб қоларди.

Қуёш хийла кўтарилгач, Жҳалкорий пича четга чиқди-да, ўзига бир нишонни танлаб унга ўқ уза бошлади. У узоқ вақт отди ва уйига қайтишидан олдин сўнгги ўқни бўшатган эди, ўқи тўсатдан қандайдир ҳайвонга, чамаси, подадан ажраб қолган қўйгами, бузоққами, тегди. Жҳалкорий буни аниқ билмади, ваҳимага тушиб қоча бошлади.

Жҳалкорий уйига келди-да, бўлган ҳодисани эрига сўзлаб берди.

Пуран қаттиқ ташвишга тушиб қолди.

— Қўймиди у, бузоқмиди, нега қарамадинг?— деди у фиғони фалакка чиқиб.— Эгаси ким эканлигини нега сўрамадинг?

— Кимдан ҳам сўрардим?— деди Жҳалкорий ўтакаси ёрилиб.— Подачи йўқ эди-да, подачи жойида бўлган-да пода ёйилиб кетмасди.

Бу ҳолдан безовта бўлган Пуран бирор нарса билиш илнжида уйидан чиқди. «Қўй ўлган бўлса-ку, ҳеч нарса эмас-а,— деб ўйлади у.— Хунини тўлаб, табақа удумига кўра тавба қиламиз, шу билан олам гулистон. Иш-

қилиб бузоқ ўлган ёки ярадор бўлган бўлмасин-да, унда бошимиз балога қолади. Оиламиз худонинг ғазабига учрайди. Одамлар мени ва Жҳалкорийни маломатга қўяди».

Бахтга қарши, қандайдир браҳманнинг бузоғи яранган экан. Бутун ўлка бўйлаб, тўқувчи Пураннинг хотини муқаддас ҳайвонни ўлдирди, деган миш-миш тарқалди. Баъзилар подачини айблади, бироқ у мен подани ўз ҳолига ташлаб қўйганим йўқ, деб гапида маҳкам туриб олди.

— Жҳалкорий бузоқни отганини ўз кўзим билан кўрдим,— деб қичқирди у.

Мисли йўқ ғавго кўтарилди. Ахир Жҳалкорий тез-тез малика ҳузурда бўлар, унинг кўнгилли отрядида хизмат қилар, кечқурунлари супурги ва патнисда ёқилган шамдонлар кўтариб, башанг кийиниб ибодатхонага келар эди. Бошқа табақаларнинг аёллари унчалик беғам юрмас, уларнинг назарида Жҳалкорий ўта мағрур ва кеккайган кўринар эди. Олий табақалардан аксарияти унинг хулқини ошкора қораларди.

Бу можаро бутун шаҳарни алғов-далғов қилди. Шаҳар аҳолиси кўча-кўйда ва уйларида бир-бирлари билан учрашиб қолгудек бўлса, дарҳол Жҳалкорийдан гап очарди.

— Эшитдингизми, у нобакор бузоқни ўлдирибди!

— Жуда тумшуғи кўтарилиб кетганди ўзиниям, шаҳарнинг энг бообрў одамларини ҳам оёғининг учида кўрсатарди.

— Бечора Пуранга ҳам кун бермасмиш.

— Бундай аёллар маликанинг номига доғ туширади.

Олий табақа намояндалари — шаҳарликлар айюҳаннос солар эдилар.

— Унинг таъзирини бериб қўйиш керак!

— Юзига қоракуя суркаб, шаҳарда сазойи қилиш керак!

— Тавба қилмагунча шаҳарда қорасини кўрсатмасин!! Қудуқ ёнига яқин йўлатманглар!

— Пуранга олов берманг! Ҳеч ким унга қўлни теккизмасин!

Теварак-чеккадан тикувчининг бошига маломат тоши ёғилди.

Пуран узоқ вақт сўраб-суриштириб, бузоқнинг ўлмаганини билиб олди. Уқ оёғини ялаб ўтган экан. Би-

роқ одамлар гапга қулоқ солишни истамасди. Пуран билан Жҳалкорийнинг душманлари браҳманга ярадор бузоқни яшириб қўйишини ва ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмасликни тайинладилар.

Тўқувчилар ўз панчоятларини тўплаб, Жҳалкорийни табақаларидан чиқаришга қарор қилдилар. Ҳиндлар учун бу жазо дўзахдан қўрқинчлироқ эди.

Таомилга кўра, Жҳалкорийни эшакка тескари миндириб, юзига қоракуя суртиб, бозорни айлантиришлари лозим эди. Раҳм-шафқат қилишларини сўраб, Пуран узоқ ялиниб-ёлворди. Жҳалкорийнинг баъзи дугоналари ҳам уни ҳимоя қилди. Бироқ панчоят аъзолари, ҳукми ўзгартирмаймиз, деб қаттиқ туриб олдилар. Улар фақат Жҳалкорийнинг юзига қоракуя суртмасликка рози бўлдилар. Уни жума кунни кечқурун жазолашлари керак эди.

Шу аснода малика одати бўйича Маҳолакшма ибодатхонасига кетаётган эди. У отда мулозимларсиз ёлғиз посбон қиз кузатувида борарди. Лакшмий Бай қандолатфурушлар растасидан ўтаётганида уни ғарибу ғураболар ўраб олди.

Малика отнинг жиловини тортиб, тўхтади.

— Нима гап?— деб сўради у.

— Малика, шафқат қилинг! Қийим-бошимиз йўқ, совқотиб ўламиз!— деб шиква-шикоят қила бошлади улар.

Лакшмий Бай посбон қизни олдига чақирди.

— Бош министрга айт, ҳар бир ғарибу дарвини а кўйлак тиктирсин ва ҳаммасига биттадан кўрпа улашсин.

Шундай фармойиш бериб, у йўлида давом этди.

Бироқ малика йнгирма қадам нарига бормасдан кўчага югурганча Пуран чиқди-ю, маликанинг ҳузурида тиз чўкди ва:

— Малика, менинг Жҳалкорийни қутқаринг!— деб бошига тушган мусибатни гапириб берди.

— Панчоятнинг ҳукмини ўзгартаришга ҳаддим борми?— деб сўради Лакшмий Бай.

— Ахир бузоқ тирик-ку!— деб илтимос қилди Пуран.

— Қани ўша браҳман?— малика тоқатсизланиб отнинг жиловини торта бошлади.

Хийла вақтдан кейин бузоқнинг эгаси келди. Малика номимни шафе келтириб, қасам ич ва бор ҳақиқатни

сўзлаб бер, деб амр қилди. Браҳман маликанинг ҳузурида ёлғон сўзлашга журъат этолмади.

— Малика,— деб ёлворди у.— Хоҳласангиз ўлдинг, хоҳласангиз афв этинг. Бадкирдор одамлар мени йўлдан урди, оқибатда ёлғон сўзлашга мажбур бўлдим. Аслида бузоқ тирик, уни қариндошимникига Датияга жўнатганман.

Лакшмий Бай бу ёлғончини жазоламоқчи эди, бироқ ўртага оқсоқоллар тушиб, унинг гуноҳини сўраб олишди. Малика Жҳалкорийни қутқариб қолганидан кўпгина одамлар хафа бўлди, чунки Жҳалкорийни сазойи қилишни жуда ҳам истар эдилар. Панчоят аъзолари ҳам ўз ҳукмларини бекор қилишга мажбур бўлганидан қувонгани йўқ, албатта. Ярадор бузоқнинг ҳақи учун Пуран бообрў одамларга зиёфат қилиб берди. Таомилга кўра, зиёфатга бир неча браҳман ва панчоятларнинг барча раислари таклиф қилинди. Икки браҳман таклиф қилинмаса-да, уларнинг келганини кўриб Пуран ҳайрон бўлди. Гарчи бундан аччиғи чиқса ҳам барибир осон қутулганига худога шукур қилди.

57

Генерал Роуз Сагарни забт этиб, у ердаги инглиз асирларини озод қилди ва буни нишонлаш мақсадида тўплардан ўқ узиб салют беришга амр қилди. Инглизлар Сагардан кейин Гарҳқот қалъасини ишғол қилди. Бироқ турли жойларда қўзғолончиларнинг қуролланган гуруҳлари жанг олиб борарди, Роуз Бунделкхандни узил-кесил итоат эттириш учун қўшинларини бир нечта отрядга бўлди ва турли томонларга жўнатди.

Узи эса катта отрядга бош бўлиб Мардон Синҳ қўшинини тўпланган Нарҳат водийсига йўл олди. Генерал Роуз мазкур водий орқали Жҳансийга кириб боришни мўлжаллаган эди. Бошқа отряд Шоҳгарҳ рожаси Бахталига қарши ҳужум қилди. Бахтали катта қўшин билан унга рўпара келаётган эди. Роуз кутилмаганда йўлни чап солиб, Маданпур водийсига бурилди. Мардон Синҳ ҳам худди шундай қилди. Шунда генерал отрядининг бир қисмини орқага, Нарҳат водийсига қайтарди. Шу йўл билан у Мардон Синҳни чалғитиб турмоқчи ва унинг Бахтали қўшини билан бирлашишига тўсқинлик қилмоқчи эди. Мардон Синҳ унинг найрангини тушунмади, Ма-

данпурга етишига бор-йўғи йнгирма миля қолганига қарамай, Нарҳат водийсига қайтди.

Роуз отряди билан Шоҳгарҳ қўшини орасида беомон жанг бўлди. Жанг тоғли водийда бошланди. Бу ерда қишлоқ билан Маданпур кўли бор эди.

Инглизлар талайгина аскарларидан жудо бўлдилар, Доузни ярадор қилдилар, лекин барибир жангни бой бердилар.

Рожанинг бир неча аскарбошиси асир олинди ва қатл этилди.

Борди-ю, Мардон Синҳ билан Бахталининг қўшинлари қўшилса, Роуз муқаррар мағлубиятга учрар, ўша куни обрў, мартабаси, эҳтимолки, ҳаётидан жудо бўлар эди.

Мардон Синҳ ўз иттифоқчисининг тор-мор қилинганини эшитиб, Нарҳат водийсидан қочди. Роуз уни таъқиб қилишга бир неча кичик-кичик отрядларни юборди ва уларга Жҳансий яқинида асосий кучлар билан қўшилишни тайинлади.

Мардон Синҳ Маданпур ёнида мағлуб бўлганини Лакшмий Байга хабар қилди. Хонликнинг барча шаҳар-қишлоқларида урушга тайёргарлик бошланиб кетди. Аксига олиб, шу кунларда Жҳансийга Гвалиор труппаси келиб қолди.

Мундар маликадан илтимос қила бошлади:

— Малика, жанглар бошланмай турганида, шаҳримизда бир неча томоша кўрсатишларига изн берсангиз.

— Ҳозир вақтичоғликнинг мавриди эмас,— деб ётиғи билан тушунтирди малика.

— Агар мени ўлдиришса, ҳақиқий томошани кўролмай қоламан-ку!— деб гапга аралашди Сундар.

Малика кулди:

— Сен томошани қайта туғилганингда кўрасан, мустақиллик ўрнатилганидан кейин.

— Фақат битта, биттагина кўрсата қолишсин, малика!— деб дугоналарини қувватлади Коший Бай.— Кейин саҳнамиз жанг майдонига айланади-ю, биз озодликнинг астойдил курашчиси ролини дўндириб адо этамиз.

— Сиз ҳақсиз,— деди малика жилмайиб,— ахир биз ўз ҳаётимизни, номусимизни, имонимизни, маданиятимизни ҳимоя қиламиз, билъакс, уруш беҳуда қон тўкишдан иборат бўлиб қолур эди. Менинг имоним комил, бўлажак жангда сизлар ўз ролларингизни аъло даражада бажарасизлар. Айтиб қўяй, шундай берилиб ўйнангки, инглиз-

лар муқаддас Ганг соҳилига олиб келадиган йўлни бир умрга унутсинлар.

— Малика, ахир артистлар маратҳий тилида гапиришади-ку!— деб шодон хитоб қилди Мундар.

— Жҳансийда маратҳи тилида гапиришади?— ажабланди малика.— Йўқ, мен бунга йўл қўёлмайман. Тўғри, шаҳарда маратҳлар кўп, бу уларга хуш ёқади. Ўзим ҳам маратҳ оиласида туғилганман, лекин Маҳораштри эмас, Виндҳякҳандни ватаним деб биламан. Жҳансийнинг аксари аҳолиси ҳинд тилида сўзлашади, шу боис, у хонлигининг асосий тилидир. Шунинг учун актёрлар ҳинд тилида сўзлашсаларгина томоша кўрсатишларига рухсат бераман.

Дугоналар рози бўлди.

Лекин маълум бўлишича, Гвалинор труппасидагилардан баъзи бирларигина ҳинд тилини билар экан. Натижада Жҳансийдан бир неча актёрни таклиф қилишга тўғри келди. Уларнинг ёрдами билан Ҳаришчандрнинг драмаси катта муваффақият қозонди. Бунга ҳатто Мўтий Байдек билимдонлар ҳам эътироф этди. Артистлар маликадан тўрт минг рупия мукофот олиб, Гвалиорга қайтиб кетдилар.

Лакшмий Бай санъатни юксак қадрлар ва санъаткорларга хизмат кўрсатиб, уларнинг хизматини тақдирлар эди. Ҳатто шу машаққатли кунларда ҳам қадам ранжида қилган ҳар бир хонанда ва созандага меҳрибонлик кўрсатарди. Олимлар, мунажжимлар, табиблар ҳам унинг илтифоти ва ҳимоятдан баҳраманд эдилар.

Ш О М

58

Наттхе Хоннинг мағлубиятидан сўнг Али Баҳодир аввалига Датия, кейин Бҳандерий хонлигига кўчиб ўтди. Пир Али деярли ҳар куни уни Жҳансийдаги аҳвол билан таништириб турар, Али Баҳодир эса бу хабарларни инглизларга етказар эди. Гарчи бу хабарларнинг Роуз учун унчалик қиммати бўлмаса ҳам Жҳансийни забт этиш асл мақсади бўлгани важдан уларга катта аҳамият берарди.

Роузнинг қўшинлари Маданпурда зафар қучганидан кейин Шоҳгарҳни босиб олди, Марвар қалъасини ишғол қилганидан кейин эса Банпур хонлиги Компания мулкларига қўшилди. Инглизлар Банпурда рожанинг муқаррабларидан бир нечасини дорга тортди. Мардон Синҳ қасрининг бир қисми тўп ўқларидан вайрон бўлди. Бир қанча муҳташам бинолар, кутубхоналар ноёб суратлар билан бирга ёниб кул бўлди.

Роузнинг қўшинлари ўз йўлидаги барча тирик жонни ўлдириб ва ҳамма ёқни зер-забар қилиб, 1858 йил мартда Талбеҳатга етиб борди. Қўҳна Талбеҳат қалъаси мудофаа учун қулай эди, бироқ унинг ҳимоячилари кам, уларга тажрибасиз бир киши бошчилик қилар эди. Бир тўп исёнчиларга қарши генерал Роуздек моҳир аскарбоши раҳбарлигидаги катта қўшин жанг очди. Шу боис, инглизлар осонгина қалъани ишғол қилди. Ҳимоячилар эса тумтарақай қочди.

Чандеридан нарироқда Мардон Синҳ отряди турарди. Роуз унинг устига бригадир Стюарт бошчилигидаги қўшинни юборди. Қўшин елдек келиб шаҳарни эгаллади. Бошқа отряд Жҳансийнинг жанубий округига юбо-

рилди. Бу ерда чоққина Мау қалъасида жогирдорлардан Кошийнатх билан Онандрой жойлашиб олган эдилар.

Роуз Жҳансийни қуршаб олишдан аввал Лакшмий Байга қуйидаги мазмунда огоҳлантирувчи мактуб жўнатди:

«Сиз бош министр Лакшман Рао, Лола Бҳау Бахший, отангиз Мўрапант Тамбе, Наъна Бҳўпаткар, девон Жавоҳир Синх, девон Рагҳунатх Синх, Худобахш ва Мўтий Саинлар кузатувида менинг қароргоҳимга келишингиз шарт. Акс ҳолда, сизга катта хавф таҳдид қилади».

Малика бундай таҳдидли талабни кутган эди, бу талаб қанчалик даҳшатли бўлмасин, Мўтий Саин номининг зикр этилиши залдагиларни қувноқ кайфиятга солди.

— Наъна Бҳўпаткар,— деди Лакшмий Бай ўзини кулгидан базўр тутиб,— сиз энг кексамизсиз, ўша Мўтий Саинни қаердан топишимизни балки сиз айтиб берарсиз?

— Малика,— деди бош судья,— биз бирон-бир саинни¹ рўпара қилишимиз мумкин эди, лекин сизнинг хонлигингизда ёлғонга йўл қўйилмайди-да?

Бу суҳбатда иштирок этаётган Мўтий Бай пичинг қилиб деди:

— Яхшиси, бу ерга элчини чақириб, ўша Мўтий Саин кимлигини, кўриниши қанақалигини ундан сўрай қолайлик-да.

— У ҳойнаҳой соқолдор, сочлари пахмоқ, кўзи қон талашган одам бўлса керак,— деб ҳазилни давом эттирди Мўрапант.— Бу саинлар ва садҳулар² инглизларнинг хўп асабини буздилар. Шунинг учун Роуз жуда бўлмаса улардан биттасининг таъзирини бермоқчи.

Бироқ вақт ғанимат эди.

— Малика,— деди Лакшман Рао жиддий,— тезроқ жавоб йўллаш керак. Чамаси, биз бу инглиз шарафига зиёфат уюштирмоқчи эмасмиз-ку.

— Ҳа, қолаверса, Роузнинг ўзи ҳам бу ердан унча олисда эмас. Мактуби орқасиданоқ бостириб келиши ҳам мумкин,— деб қўшимча қилди Бҳау Бахший.

— Хўш, Мўтий Саин масаласи нима бўлди?— деб сў-

¹ Дарвеш маъносида.

² Зоҳидлар.

ради Мўтний Бай.— Ахир биз элчига бирор нима деб жавоб қилишимиз керак-ку.

— Сизнинг фикрингиз, малика?— деб сўради Лакшман Рао.

Малика ҳўрсинди.

— Ўз номимдан жавоб беришга менинг ҳаққим йўқ. Жҳансий аҳолисининг вакилларини тўпланг. Аскарбошиларимиз шу ерда. Агар кенгаш талабни қабул қилса, мен Роуз ҳузурига бораман.

Ҳаш-паш дегунча жамоат ва табақаларнинг оқсоқолларини, панчоятларнинг бошлиқларини, жогирдорларни ва Жҳансийнинг бошқа обрў-эътиборли одамларини тўп-лашди.

— Биз курашамиз,— деди улар якдиллик билан,— Жҳансийнинг озодлиги ва номусига тажовуз қилиш қандай бўлишини бир кўриб қўйсин ўша инглизлар. Бу деворлар тагида биз уларнинг кулини кўкдан келтирамиз.

Йиғилганлар шу ернинг ўзида маликага мустақиллик учун курашни қўллаб-қувватлаш мақсадида барча пулларию жавоҳиротларини беришга тайёрликларини изҳор қилишди. Теварак-атрофдан:

— Жҳансий учун, маликамиз учун жонимизни ҳам аямаймиз!— деган нидолар эшитилди.

Бироқ малика жавоб хатини тамомила бошқача оҳангда ёзди:

«Сиз менга учрашувдан матлабингиз нималигини хабар қилмабсиз. Ишқилиб дўстона таклифингиз замирида бирон нарса йўқмикин? Унутманг, мен аёлман, шу боис, ҳузурингизга соқчиларсиз боролмайман. Хонлиқнинг бош министри Лакшман Рао билан сардор Бҳау Бахший мени отлиқ отряди бошида кузатиб боришади».

Малика имзо чекди ва бош судьяга мурожаат қилди:

— Хўш, қадрли Бҳўпаткар, муросасозлигингиз билан нимага эришдингиз?

— Ҳар қалай, инглизлар бизларга оғоҳлантирмай ҳужум қилмади,— деб жавоб берди у.

— Бундан биз нимани ютамиз?

— Вақтни, малика, жуда яхши бу.

Мактуб дарҳол элчига берилди.

Элчи жўнаб кетар-кетмас малика ҳузурига Пир Али келди ва мени разведкага юборинг, деб илтимос қилди.

— Агар малика ижозат этса, мен инглизлар қароргоҳига кираман ва уларнинг қўшини, тўпи қанчалигини,

уларнинг Жҳансийга ҳужум қилиш режаларини билиб келаман.

Бу ишни Мўтий Бай қилмоқчи бўлиб турган эди, бироқ Пир Али илтимос қилаётганини кўриб у индамади, шу тахлит малика унга ижозат берди. Малика Мўтий Бай билан холи қолгач, унга деди:

— Мўтий Саин ҳақида гап кетганида кулгидан ўзимни зўрга тутиб турдим. Менинг разведка бошлиғимга инглизлар қандай ғалати ном берибди-я!

— Малика,— деди Мўтий Бай,— сизнинг ҳузуригизда хунук гапларни гапиролмайман, лекин борди-ю, ўша ярамаслардан биронтаси, ҳатто Роузнинг ўзи бўлган тақдирда ҳам жанг майдонида рўпара келса, ҳаққий исм-шарифимни билишга мажбур қилардим уни.

Улар кулиб юбордилар.

— Афсуски, айтганимни қилиб бўлмайди,— деб давом этди Мўтий Бай, йўқса, хат бошида: «Салом Роуз соҳиб, Мўтий Саиндан. Агар ўз Англиянгизга эсон-омон қайтишни истасангиз, Ҳиндистондан тезроқ даф бўлинг», деб ёзган бўлардим.

Малика яна жиддий тортиб сўради:

— Сен нима дейсан, Пир Али эртага келармикин?

— Албатта. Бирор фалокат бўлмаса...— деб жавоб берди Мўтий Бай.

— Чамаси, у илоннинг ёғини ялаган кўринади.

— Ўзим ҳам шу фикрдаман, малика. Бироқ кейинги пайтларда шубҳам тарқалиб кетди. У жуда тиришяпти.

— Унда, тузук... Эшитишимча, Роузнинг қўшинида ҳиндлар бормиш...

— Ҳа, менинг ҳам қулоғимга чалинди,— деб тасдиқлади Мўтий Бай.— Булар бҳўпаллик, ҳайдарободлик ва теленганалик отрядлар...

— Уларнинг сони қанча?

— Аниқ билмайман, малика. Чамаси, бир неча минг. Буни Пир Али келгач билиб оламиз.

Пир Али югуриб-елиб, ҳадемай элчига етиб олди. Инглизлар қароргоҳига келгач, у мени дарҳол генерал Роуз ҳузурига олиб боринг, деб талаб қилди. Роузни Али Баҳодир огоҳлантириб қўйгани боисидан у Пир Алини

дарров қабул қилди. Пир Али Жҳансийдаги аҳвол тўғрисида энг керакли маълумотларни хабар қилди. Аёлларнинг кўнгиллилар сафига қўшилишганини эшитиб, Роуз хитоб қилди: «Эй тавба, аёллар Ҳиндистонда ҳарбий хизматга кирсалар-а!» Гарчи бу ҳақда у Али Баҳодирнинг мактублари ва одамларининг гапларидан хабар топган бўлса-да, барибир бунга ишонгиси келмасди. Умуман, унга бу ишларни Жҳансий маликаси ташкил этапти, деб қулоғига қуйишар эди.

— Инглиз аёллари билан болаларини қиришга ўша малика буйруқ берганми?— деб сўради генерал.

— Йўқ, ҳазрати олийлари, бу ишда у айбдор эмас,— деб эътироф этди Пир Али.

Гарчи ўзларининг айғоқчилари бўлса ҳам Роуз билан унинг офицерлари ҳинднинг гапига ишонмади, зеро, улар инглиз асирларининг ҳалокатида маликанинг қўли бор, деб ишонар, шу боис, хонликнинг бутун аҳолисидан бераҳмларча ўч олишга қасд қилган эдилар. Лакшмий Бай уларнинг кўзлари ўнгида исёнкор руҳнинг жонли тимсоли эди. Элчи келтирган маликанинг мактуби уларни бунга кўпроқ ишонтирди.

Роуз кейинги алоқалар тўғрисида келишиб олгач, Пир Алига жавоб берди.

17 мартда инглиз қўшинлари Талбеҳатдан чиқиб, Бетва дарёсидан ўтди. Роуз бир неча кун ичида Жҳансийга бориб тақаладиган барча ўлкаларни босиб олишга муваффақ бўлди. Бироқ шу пайт кутилмаганда Кэмпбеллдан буйруқ олди. Кэмпбелл ундан қўшинларини Тантиа Тўпе қўшинлари қуршовига тушиб қолган рожа Чарқҳарийнинг армиясига ёрдамга ташлашини талаб қиларди.

Роуз бу буйруқни адо этолмасди, Жҳансийнинг қўзғолон оқибати учун қанчалик аҳамиятга молик эканлигини у жуда яхши биларди. У ҳеч иккиланмай бош қўмондонга жавоб юборди: «Буйруқни бажармаганим учун узр. Чарқҳарийни сақлаб қолиш ёки ундан маҳрум бўлишнинг унчалик аҳамияти йўқ. Аввал Жҳансийни бир ёқлик қилиш керак».

Чарқҳарийнинг қисмати шу тахлит ҳал бўлди. Йигирма тўртта тўп ва уч лак рупия қўзғолончилар қўлига ўтди.

Пир Али Жҳансийга қайтиб келиб, маликага айтган гапларда жўяли ҳеч нарса йўқ бўлса ҳам унга катта

аҳамият берилди. Пир Али полкларнинг номерларини, уларнинг ҳар биридаги аскар ва тўплар сонини айтиб, душман қўшинларининг интизоми ва уюшганлигини мақтади. Унинг гапига қараганда, Роуз қўшинларининг сони етти минг одамдан иборат эди. Шундан кейин ҳатто эҳтиёткор Наъна Бҳўпаткар ҳам ишонди ва уни яширин ишлар билан таништирди. Малика билан Мўтгий Бай ҳалиги маълумотларни олгач, унга бўлган шубҳалари йўқолди. Пир Али бўлса, шу куниеқ ноибни вақтинча у билан алоқа боғлолмасидан огоҳ қилди. Сабаби, ўйин хавfli тус олган эди.

Пир Али қайтиб келганидан кейин бир неча кун ўтгач, беш юзга яқин Роҳатгарҳдан қочган патан ҳимоя сўраб маликага мурожаат этди. Булар орасида сардор Гул Муҳаммад ҳам бор эди. Пичоқлару таёқлар билан қуролланган, оч ва жулдур кийимдаги патанларнинг кўриниши жуда ночор эди. Малика уларни хизматига олди, кийинтириш ва овқатлантиришларига буйруқ берди. Патанлар мустақиллик учун жонимизни ҳам берамиз, деб қасам ичдилар. Тарих уларнинг сўзлари устидан чиққанларини тасдиқлайди. Жҳансий аҳолиси эса ўз ривоятларида уларни ёдга олади.

Пир Али бир нечта патанни учратиб, уларни гапга солди. Ичида эса, генерал Роузга хабар қилмаганидан ачинди.

— Қаерликсан, хон?— сўради у бир патандан.

— Ватаним Жҳансий, ота. Ўзинг-чи?

— Мен шу ерликман.

— Унда оға-ини эканмиз, ота.

— Менга қара, хон, ахир бу ер ҳиндларнинг хонлиги-ку.

— Ҳа, у иккимизнинг ҳам хонлигимиз,— деб жавоб берди патан.

Жҳансий аҳолиси мудофаага тайёрланар экан, ҳар бир дарвоза тепасига тўп ўрнатди. Қалъаларга порох ва тўп ўқлари ғамланди, ўт очиладиган ерга узлуксиз ўқ-дори ва озиқ-овқат етказиб туриш таъминланди. Қалъа деворларидаги шинаклар олдида мерганлар ва тўпчилар сергак турарди. Улар биринчи ишорадаёқ ўт очишлари керак эди. Малика мудофаа ва сарой орасида алоқа ўрнатди. Энди буйруқ ва топшириқлар тез етказиларди. Шаҳарни тўрт мингга яқин аскар ҳимоя қиларди.

Роуз жанубдан келади, деб гумон қилиб, асосий

эътиборни Сагар кўрғонига, Урчда ва Саноя дарвозаларига қаратилди. Бу жойларни мудофаа қилиш Пир Али, Дулҳажу ва Худобахшларга топширилди. Сагар Синҳ Кҳандеров дарвозасига, тўқувчи Пуран Унав дарвозасига юборилди. Жавоҳир Синҳ бутун шаҳар ва шаҳарнинг барча дарвозаларида мудофаа ишларига бошчилик қилди. Жамики кўрғонлару қалъаларнинг минораларига тўплар ўрнатилди. Жанубий кўрғондаги тўпларга Фулом Ҳавс Хон билан Рағҳунатҳ Синҳ қўмондонлик қилди. Қалъани патанлар, бунделкҳандлик мерганлар ва маликанинг аёл кўнгилли аскарлари ҳимоя қилдилар. Сув масаласи қийин бўлгани важдан — қалъада Шива ибодатхонаси олдида биргина ҳовуз бор эди. Аскарларни доимий сув билан таъминлаб туриш браҳманлар зиммасига юклатилди.

Чайт ойининг¹ боши эди. Жҳансий аҳолиси Янги йилни тантана билан нишонлади. Қалъага ойнинг улкан тасвири — Гаур ўрнатилди, унинг олдида олтин-кумуш идишлар уйилиб ётарди. Ибодатхона ёнида ҳаммани ивитилган нўхат ва ширин кулчалар билан сийлашди. Хотий-халаж тантанада қатнашиш учун ясаниб-тусаниб қалъага келди.

Маҳодев ибодатхонаси анвойи гулларнинг муаттар ҳидига тўлиб кетди. Аёллар вақтинча бошларига ёпирилиб келаётган мусибатни унутдилар. Уларнинг ёнларида малика бор эдиким, у қувноқ, очилиб-сочилиб кетган эди. Қалъа деворларида тўплар, уларнинг ёнларида тўпчилар турарди. Ҳамма ёқда аскарларнинг таниш башаралари кўзга ташланар, шу боис, одамлар душманга бас келишларига қатъиян ишонар эдилар.

Маҳодев ибодатхонаси ёнида азим палаш дарахти ўсар эди. Унинг сербар япроқлари мум суртилгандек йилтиллари. Жазирама ёз кунлари унинг кўланкасида одамлар ором оларди. Ҳар йили шу паллада у гулларди, шохлари катта қизил гуллар билан безанарди.

Маҳодев ибодатхонаси ёнидаги қандайдир мўъжиза туфайли омон қолган ёлғиз бу дарахт бу ерлар бир вақтлар шовуллаб турган зич дарахтзор бўлганидан далолат берарди. Аёллар палашнинг шохларига гулчамбарлар осар, уни яна ҳам кўркем қилишга уринар эди.

¹ Ҳинд календарига март-апрель ойларига тўғри келади.

лар. Уларнинг ҳаракати бекор кетмас, охири палаш худди камалакдек товланиб, кўзларни қувонтирар эди. Дарахт тагида ҳовуз, унинг ёнида панжара билан ўралган айвонча бор эди, ундан нарироқда қалъа минораси кўкка бўй чўзган, минора ортида сарой кўзга ташланар эди.

Ибодатдан кейин аёллар айвончага йиғилди, улар орасида малика ҳам бор эди.

Вақтичоғлик бошланди. Аёллар бир-бирларининг манглайларига қурқум илдизидан тайёрланган бўёқ суртдилар, бир-бирларини саволга тутдилар. Ҳар бири бошқасини эрнининг номини тилига олишга мажбур қилмоқчи бўлар эди. Уйин-кулги ҳазил-мутойибага уланиб кетди.

— Сен қайноғангни нима деб атайсан?— деб сўради Мўтий Бай Бҳау Бахшийнинг хотинидан.

— Менинг қайноғам йўқ.

— Бўлганда-чи?

— Бўлганда «Лола» деб атардим.

— «Лола»нинг ўрнида бошқа сўз ҳам борми?— ўзини тутолмай ўйинга аралашди малика (у бева бўлгани учун бу шўх удумда қатнашмаётган эди).

— Бҳау, бҳау,— деб жавоб берди Бҳау Бахшийнинг хотини.

Ҳамма шўх-хандон кулди.

— Мен маликанинг ҳурмати учун ютқаздим,— деди Бахшийнинг хотини зарда билан.— Малика бўлмаганда, сизни роса қийнардим.

— Менсиз сен ҳаммасини бирпасда бир писта пўчоққа жо қилардинг,— деб тасдиқлади малика.

Бахший Мўтий Байга ёпишиб кетди, уни тилидан илинтириб бир чеккага олиб чиқди-да, сўради:

— Қани менга айт-чи, одамлар худони нима деб атайди?

— Рома, Кришна, Мурарий, парвардигор, оллоҳ...— деб Мўтий Бай бирма-бир санашга тушди.

— Яна, яна,— деб суриштираверди Бахшийнинг хотини.

— Карим, раҳим, қодир...

— Хўш, оддий мусулмонлар қандай атайди?— деб қисти бастига олди у.

— Худо,— деб жавоб берди Мўтий Бай тараддуланиб.

Бахшийнинг хотини дугонасини елкасидан қучди-да, қувлик билан кулиб сўради:

— Уша худо — Худобахш қачон олдингга келади?

— Билмайман, опажон,— деб хўрсиниб жавоб берди Мўтий Бай.— Биз ҳозир қовушолмаймиз, мавриди эмас.

Бахшийнинг хотини бошқа биттасини калака қилгани айвонга томон юрди, лекин уни Мўтий Бай тўхтатди.

— Ўтинаман, Жуҳийдан ҳеч нарса сўрама — у Танга Тўпени севиб қолган, бироқ у ҳозиргача бир оғиз ширин гапиргани йўқ. Шунинг учун у ўзини четда тутади.

— Майли, сўроққа тутмайман,— деб ваъда берди у.

Ҳолбуки, малика Жҳалкорийнинг йўқлигини билиб уни чақиргани одам юборган эди. Жҳалкорий келиб маликанинг оёғига йиқилди ва унинг оёқларини қучоқлади.

— Олдингизда гуноҳқорман, малика,— деди Жҳалкорий.

— Нима гап, Жҳалкорий?— деб сўради Лакшмий Бай.— Сен ҳар йили ўйинимизда қатнашардинг. Нима учун бугун келмадинг?

— Олдингизда гуноҳқорман, малика,— деди Жҳалкорий.

— Ҳеч қандай гуноҳингни мен билмайман,— деди малика эътироз билдириб.

— Ахир мен бузоқни ярадор қилдим-ку.

— Лекин бузоқ тирик, муҳими шу.

— Малика, сиз ҳам мени, ҳам эримни қутқардингиз!— деб хитоб қилди Жҳалкорий.— Сиз бўлмаганингизда...

— Ҳеч эслолмаяпман, эрингинг исми нима эди?— деб сўраб қолди малика.

— У... уни...— хижолат чекди Жҳалкорий.

— «У», «уни»— шунақа исм ҳам борми?— деб кулди малика.

— Сиз у билан бунделкҳандча гаплашинг,— деб маслаҳат берди Бахшийнинг хотини.

— Ахир малика бу тилни жуда яхши биладиларку,— деб қувватлади Мўтий Бай.

Сухбатга Мундар аралашди:

— Борди-ю, малика унга бунделкҳандча мурожаат этса, у албатта жавоб беради ва эрининг исмини айтади. Тўғрими, Жҳалкорий? Бўлмаса биз хафа бўламиз.

Жҳалкорийга ҳамманинг қувноқ кайфияти таъсир қилди-ю, у ўйинга бажонидил қўшилди. У ҳамма савол-

ларга шундай ўринлатиб жавоб бердики, маликанинг ўзи унинг бўйнига гулчамбар осиб қўйди.

Мана, ўйин ҳам тугади, аёллар айвончадан чиқа бошлади. Палаш ёнидан ўтаётиб ҳар ким япроқларнинг ёқимли шитирлашини яна бир бор эшитиш ниятида унинг шохларини силкитди.

Малика дугоналари билан ибодатхонага қайтди. Бу ерда мўъжаз ҳовлида анчагина аёллар йиғилган эди. Олағовур тингач, Лакшмий Бай уларга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди:

— Орадан икки-уч кун ўтиб, Жҳансий душман ўқига кўксини қалқон қилади. Жангчиларимизга ёрдам бериш муқаддас бурчимиздир: биз ўқ-дори етказиб туришимиз, уларни едириб-ичиришимиз, зарурат туғилса, ўзимиз ҳам қўлимизга қурол олишимиз керак бўлади. Сизларнинг ҳаммангиз менга онадек азизсиз. Оталарингиз, эрларингиз, оға-иниларингиз номуси сизнинг қўлингизда. Шундай жанг қилайликки, бобокалонларимизнинг руҳи шод бўлсин! Шаҳар мудофаага тайёр! Сиз мен билан қалъада бирга бўлишингиз шарт. Уйга аҳён-аҳёнда бориб туришингизга тўғри келади.

— Малика,— деб хитоб қилди Жҳалкорий.— Эрим билан қалъада қолишимга ижозат этинг. Сиз унга Унав дарвозаси олдидаги тўпларга қўмондонлик қилишни топширгансиз.

— Тўғри ўйлабсан, Жҳалкорий!— деб унинг фикрини маъқуллади малика.— Энди худони ёдга олайлик,— деди у қолганларга мурожаат қилиб.

— О, қудратли Шива! Ҳар-ҳар Маҳодев!— бирваракай жўшиб нидо қилди аёллар.

Бу жанговар ҳайқириқ қалъа деворларида акс садо берди.

Маликанинг саройи ёнига казарма жойлашган эди. Бу ерда аскарлар орасида шаҳарга янги келган патанлар ҳам бор эди. Улар жанговар ҳайқириқни эшитиб, қуролларига ёпишдилар, бироқ маҳаллий аскарлар уларга нима гаплигини тушунтирдилар.

Патанларнинг командири Гул Муҳаммад шундай деди:

— Хотинларки, жангга шундай интилаётибди, эркакларни гапирмаса ҳам бўлади. Улар ер-кўкни ларзага солади! Биз ҳам... биз... худо шоҳид... Шу мамлакат учун жонимиздан ҳам кечамиз!

— Пайти келгач, бир зум қараб турмаймиз!— деб қасамни қувватлашди патанлар.

60

20 март эрта билан генерал Роузнинг қўшини Жҳансийнинг жануби-шарқида уч миля чамаси нарида жойлашган Камасин тепалигига яқинлашиб, қароргоҳ қурди. Малика бун саройи томидан дурбинда қараб кўрди. Бутун шаҳар безовта, лекин ҳеч ким қўрқув ҳиссини туймасди. Жҳансий ҳимоячиларининг руҳи тетик эди, улар жангга интиларди. Душманнинг хатти-ҳаракатини дурбинда кузатиб турган тўпчилар ўт очишни сабрсизлик билан кутарди. Бироқ ўша вақтдаги тўплар учун уч миля масофа анчагина олис эди.

Кутавериб юраклар қон бўлиб кетди.

— Улар устига отличларни юбориб, чодирларини бузиб ташлаш керак!— деди Мўтий Бай сабр косаси тўлиб.

— Ўйлаб гапиряпсанми?— деб хитоб қилди малика.— Ахир чодирлар орасида тўплар бор-ку. Агар отличларни юборсак, биронта сувори тирик қайтиб келмайди. Ҳозир қалъадан чиқиш мумкин эмас — биз қуршовдамиз. Ҳадемай Тантиа Тўпе Рао соҳиб қўшинлари билан етиб келиши керак. Шунда биз инглизларга икки томондан зарба берамиз. Айтмоқчи, сен Рао соҳиб ҳузурига чопар юбордингми?

— Йўқ ҳали. Ҳозир юбораман. Негалигини билмайману, лекин Пир Алини юбормаслик кераклигини кўнглим сезиб турибди.

— Унда кимни юбормоқчисан?

— Ҳамма одамимиз бирон-бир нарса билан банд,— деди Мўтий Бай.— Жуҳийни юборсак қалай бўларкин?

— Ахир у ёш, нозик ниҳол-ку!— деб эътироз билдирди Лакшмий Бай.

Мўтий Бай меҳр тўла нигоҳини маликага тикди.

— Малика,— деди у,— дунёнинг бутун гўзаллиги сизда мужассам. Сиз ҳам ёшсиз, нилуфардек нафиссиз, лекин бу сизнинг мардонавор ва қаттиққўл бўлишингизга халал бермайди-ку. Жуҳий — ишончли, содиқ қиз. У мураккаб топшириқларни бажара олишини бир неча бор исбот қилган. Ижозат этинг, уни Рао соҳиб ҳузурига юборай. Нафсиламр, бу ишни асло пайсалга солиб

бўлмайди. Ҳадемай англизлар бизларни қуршаб олади-ю, шаҳардан ҳеч ким ташқарига чиқа олмайди.

Малика рози бўлди.

— Начора, майли, Жуҳий бора қолсин. Фақат Қоший иккови. Ўзинг борганинга дуруст бўларди-ю, лекин бу ерда, қалъада сен кўпроқ асқатасан.

Қизларга яхши от ва зарур анжомлар берилди. Улар эркақлар либосини кийди-да, дарҳол Қалпига жўнаб кетди.

Улар чиқиб кетиши ҳамон шаҳарнинг барча дарвозалари тақатақ беркилди. Ҳамла бошланишини кутиб кўпгина аёллар кечасию кундузи қалъада қолиб кетди. Аскарлар кийими кийиб олган, милтиқ ва қиличлар таққан бу аёллар чурқ этмай ўз постларида турарди.

Яқингинада мазкур хотин-қизлар тонг шаҳардан қора кечгача рўзғор ишлари билан куйманар, ўзаро ғижиллашар, кечқурунлари эса ясан-тусан кийиниб, гуллар тақишиб ибодатхонага борар эдилар.

Ҳозир таҳдид қилаётган хавф-хатар олдидан улар ясан-тусанни ва ғижиллашишни унутган эдилар.

Жҳансий аҳолиси, англизлар ҳужумни кечаси бошлайди, деб хавфсираб, кечаларни сергак ўтказарди. Бироқ тунлар осуда ўтар эди.

21 мартда генерал Роуз ўзининг бир тўда офицери билан теварак-атрофни кўздан кечиргани чиқди. Шундан сўнг англизлар қуршовдагиларга ёрдамга келиши мумкин бўлган бутун йўллари ўз назоратлари остига олди, шаҳар дарвозаларини муҳофаза қилди. Генерал Роуз шу куниеқ йирик мадад кучи олди: Чандеридан ўз отряди билан бригадир Стюарт етиб келди. Ҳамма нарса ҳамлага тахт эди. Улар жарликлар ва пастликларда хандақлар қазиб, бутун шаҳарни чирмаб ташладилар. Тепаликлар орқасига тўплар ўрнатилди. Барча бўлинмалар орасида алоқа йўлга қўйилди. Инглизлар Камасин тепалигига катта кузатиш трубаси ўрнатди ва махсус сигнал пункти қурди. Бу жангни бошқаришга ва қалъада бўлаётган ишларни кўриб туришга катта имкон берарди. Ўлдириш илмига пухта ўқитилган англиз аскарлар исёнкор шаҳарга ўч олишга сигнал берилишини сабрсизлик билан кутарди.

22 мартда қўзғолончилар Санояр дарвозасидан жануброқда англизларнинг отлиқ айғоқчиларини ўққа тутди. Улар қалъага яқин келган эди. Кўпгина отлиқлар

ярадор бўлди. Шу ҳодисадан кейин Роуз Жҳансий мудофаага пухта тайёрланганини тушунди-ю, ҳужум кейинга қолдирилди. Генерал ўз қўшинларининг жойланишини, ҳарбий анжомлар ва ўқ-дориларнинг қанчалигини яна бир бор текширди. Ниҳоят, 23 март сешанба куни ҳужумга ўтиш ҳақида буйруқ берилди.

Санояр дарвозасининг чапроғидаги тепаликка ўрнатилган инглиз тўплари Санояр дарвозасидан Урчҳа дарвозасигача бўлган масофани қаттиқ ўққа тутди. Аскарлар тўп ўқлари панасида найзаларни милтиққа қўндириб ҳужумга отилдилар.

Худобахш билан Дулҳажу инглизларни яқин келтириб, сочма ўқлардан уларга зарба бердилар. Пайдарпай отилган ўқлардан пиёда аскарлар пароканда бўлиб кетди. Шундан кейин Худобахш ўз тўпларининг ўқини душман тўплари устига ёғдирди. Орадан кўп вақт ўтмай душман тўпларининг овози ўчди, тўплар орқасида турган қўшин тумтарақай қочди. Шунда Фулом Ҳавс Хонининг тўплари наъра солди! Бир амаллаб тирик қолган камгина аскарлар Роузнинг команда пунктига етиб келди.

Сагар қўрғони ва Лакшмий дарвозасига шарқдан қилинган ҳужум ҳам беҳуда кетди. Инглизлар Лакшмий кўлини айланиб ўтиш учун анча овора бўлиб қолдилар. Аскарлар қалъага яқинлашгач эса, Бҳау Бахший уларни чунонам ўққа тутдики, Роуз қайта ҳужум қилишга журъат этолмади.

Роуз Живан Шоҳ тепалиги ёнида, қалъадан уч юз ярдча жануброқда мустаҳкам истеҳком қурди. Буни қуриш учун озмунча вақт ва куч сарф бўлмади. Истеҳкомни кечасигина қуриб битказилди.

61

Қалъа ҳимоячилари кечасию кундузи мижжа қоқмай сергак турарди. Кундузи постда Фулом Ҳавс Хон, Худобахш, Рағҳунатҳ Синҳ, Дулҳажу, Пуран ва Сагар Синҳлар турардилар. Кечаси улар ўрнини аёллар эгалларди.

Бироқ бу куни эрталаб хотинлардан дарак бўлмади, улар эркакларга қарашишди ва шу боис, пешингача ушланиб қолдилар.

Ғулом Ҳавс Хон тун бўйи мижжа қоқмади: у ўрнини эгаллаган аёлга ишонмади. Эрталаб бу аёлнинг ўрнига сипоҳ Лалтани юборишларини талаб қилди. Малика унинг талабини қондирди, бундан Ғулом Ҳавс Хон жуда хурсанд бўлди.

— Бу тўпчи аёл бамисоли ўт,— деди у етиб келган сипоҳийга.— Мен босиқ одамларни хуш кўраман, у бўлса, нуқул куйлайди.

— Ундай бўлса яна битта қўшиқни эслаб қол,— деб кулди Лалта:— *«Онанг сени тугди фақат ушбу кун учун».*

Лалта шинакдан инглизлар Живан Шоҳ тепалиги орқасида тўплар ўрнатаётганларини кўриб қолди. Ғулом Ҳавс Хон ҳам буни кўрди. Унинг кўзлари қарчигайнинг кўзидек чақнади.

— Қани, биродар, бир оз сув бер менга, ташналигимни қондирай. Кейин катта тўпимнинг ва унинг иниларнинг душманга қирон келтиришини бир томоша қил. Соат ўн иккида ўрнимни эгаллайсан,— деди Ғулом Ҳавс Хон. — Худо хоҳласа, сен билан пешиндан кейин учрашамиз. Энди бўлса, менга ҳалиги қўшиғингни айтиб бер, лекин ёдингда бўлса фақат бир бандини айт.

Лалта куйлади.

«Онанг тугди сени ушбу кун учун...

Ахир келди сенга буюрилган ўшал кун».

У қўшиқни тугатгач, Ғулом Ҳавс Хон пилтани порох ёнидаги тешикка тутди. Гумбурлаган товушдан ер-кўкларзага келди. Жануб томондаги барча миноралардаги тўплар наъра тортди. Тўпчиларни яхши ўқитган эдилар, шу сабаб, узлуксиз ўқ ёғдирдилар.

Инглизлар палапартиш бўлса ҳам ўт очдилар. Ғулом Ҳавс Хоннинг оғир тўплари душманни эсанкиратиб қўйди.

Жануб томондан олға силжишга муваффақ бўлган инглизлар отряди янчиб ташланди, фақат биргина тўп ҳамон гумбурлаб ўт сочмоқда эди.

Вақт пешинга яқинлашиб қолди.

— Қорним шундай очдики,— деди Ғулом Ҳавс Хон,— инглизларнинг тўпи эса буни тушунмайди. Зарари йўқ, ҳозир ақлини киритиб қўямиз.

У тўпни диққат билан мўлжалга олди-да, ўқ узди. Тутунсиз порох билан отганлари учун Ғулом Ҳавс Хон тўп мажақланганини дарров кўрди.

— Тамом!— деб хитоб қилди ва шодлигидан ирғишлади.— Энди тушлик қилсак ҳам бўлади.

Инглизларнинг жануб томондаги тўпининг овози ўчди. Гулом Ҳавс Хон дам олгани кетди, унинг ўрнини Лалта эгаллади.

Шу вақт инглизлар қалъани шарқ томондан ўтга тутишди. Тўп ўқлари қалъа деворларига ёғилиб, шаҳарга тушар ва у ерда ажал уруғини сочиб, ҳамма ёқни вайрон қилар эди.

Бироқ тўпларнинг гумбурлаши узоқ чўзилмади. Бҳау Бахший аниқ нишонга олиб инглизларнинг барча тўпларини яксон қилди. Шундан кейин у тўпларга бош-қош бўлишни хотинига топшириб, ўзи дам олгани кетди.

Мундар — Рагҳунатҳ Синҳни, Сундар — Дулҳажуни, Мўтий Бай — Худобахшни алмаштирди. Малика от миниб мудофаа майдонини айланиб чиққунча девон Жавоҳир Синҳ дам олволди. Кеч соат олтида у яна постига қайтиб келди.

Аёл тўпчилар қош қорайгунча жонбозлик кўрсатиб, эркакларга ёрдам бердилар. Тунда яна улар жанговар постларини эгаллашлари керак эди. Фақат Қҳанде Рао дарвозаси ва Сагар қўрғони олдидагина эркаклар соқчилик қилди. Улардан бири — Сагар Синҳнинг ёрдамчиси, иккинчиси — бунделкҳандлик патан Барҳамуддин эди.

Барҳамуддиннинг келишидан Пир Али норози бўлди.

— Бекорга овора бўлибсиз, жигар,— деди у ўрнини эгаллаш учун келган патанга.— Мен бу ерда соқчиликда кечасию кундузи туравераман.

— Бир оз дам олинг-да, сиз ҳам,— деб хўрсинди Барҳамуддин.— Тун бўйи мижжа қоқмадингиз.

— Бугун тунда ҳеч ким кўз юмади. Сиз ҳам ухламаган бўлсангиз керак?

— Буйруққа итоат этиш керак,— деди хўрсиниб Барҳамуддин.

— Ҳечқиси йўқ, боринг, дам олинг, эртага келиб ёрдам берарсиз,— деди Пир Али.

— Э, йўқ! Бунни командиримиз билиб қолса, хафа бўлади. Маликанинг эса кўзига қаролмайман.

— Начора, майли, қолинг. Лекин ёдингизда бўлсин. Ҳозир сизга бир гап айтаман. Ҳеч кимга чурқ этиб оғиз

очмайсиз бу ҳақда. Борди-ю, буни билиб қолишса, менинг ўлганим.

— Ишонаверинг менга, — деди Барҳамуддин Пир Алига.

— Менга инглизлар қароргоҳида бўлаётган ишларнинг барчасини билиш вазифаси топширилган. Мен улар қаерда янги истеҳкомлар қураётганини, қаердан ҳужумга ўтмоқчи бўлаётганини билишим керак. Инглиз қўшинларида Бҳўпал хонлигининг аскарлари хизмат қилади. Улардан бири менинг қариндошим. Биз ундан аниқ маълумотлар олишимиз мумкин. Тушунасанми, бу биз учун жуда муҳим. Мана шу маълумотларни олиш учун мен кечаси у ёққа жўнайман. Инглизлар сезиб қолса мен ҳам, қариндошим ҳам, унинг ёрбиродарлари ҳам ҳалок бўлади. Маликага бу қимматга тушади.

— Қўнглингиз тўқ бўлсин. Пир соҳиб, ҳеч кимга айтмайман буни. Лекин мен ухлагани кетсам, бу ерда ким қолади?— деб сўради Барҳамуддин ажабланиб.

— Бирдан инглизлар бу ерга ҳужум қилиб қолса-чи? Бунинг оқибатини тушунасизми?

— Э, бизнинг пост шу қадар аҳамиятсизки, бунинг борлигидан инглизларнинг хабар топиши даргумон. Қолаверса, мен физ этиб бориб келаман.

— Нима десангиз денгу, лекин менинг бу ерда бўлишим фойдадан холи эмас,— деди Барҳамуддин.

— Яхши, қолаверинг. Ҳамма ухлагач, қалъадан секингина чиқиб кетаман.

— Дарвозалар берк-ку.

— Мен сув қувуридан ўтаман.

— Қанақа сув қувуридан?

— Ҳув анави ерда шундай қувур бор.

Ҳамма ухлагач, Пир Али Барҳамуддинга сув қувури қаердалигини кўрсатди ва унинг ичига шўнғиб қалъадан чиқиб кетди.

Ярим миля йўл юриб, инглизларнинг соқчилари турадиган жойга етди. Поролни айтган эди, уни дарров ўтказиб юборишди. Пир Али яна бир неча постдан ўтиб Роуз штабига етиб келди. Уни генералнинг ҳузурига олиб киришди.

Сухбат тилмоч воситачилигида ўтди.

— Бугунги отишма чоғида тўпларга ким командирлик қилди?— деб сўради генерал.

— Гулом Ҳавс Хон билан Бҳау Бахший.

Роуз Жҳансий сипоҳийларининг рўйхатини кўздан кечирди, бироқ бу номларни учратмади.

Урчҳа ва Санояр дарвозалари олдида отрядларга ким командирлик қилди?

— Урчҳа дарвозаси олдида — девон Дулҳажу, Санояр дарвозаси олдида эса — кунвар Худобахш.

Роуз яна рўйхатга қаради, бироқ бу номлар рўйхатда йўқ эди.

— Қалъада Лалта исмли браҳман борми?— деб сўради у.

— Ҳа,— деб жавоб берди Пир Али.

Роуз тишларини ғижирлатди.

— Хонлик қўшинига ким қўмондон?

— Маликанинг ўзи. Унинг ёрдамчиси қилиб Жавохир Синҳ тайинланган.

— Шаҳарда нечта тўпчи бор?

— Бир неча юз. Улар орасида анча-мунча аёл бор.

— Во ажабо! Эшитяпсизми, Стюарт! Жҳансий қипқизил жаҳаннам! Аёл тўпчилар! Эртагаёқ дурбиндан ана шу амазонкаларни томоша қиламан!— деб хитоб қилди Роуз.

— Қўзғолончилар порохни қаердан олади?— деди Стюарт.— Нима, шаҳарда устахона борми ёки ғамлаб қўйганларини ишлатишадими?

— Порохнинг бир қисми ғамлаб қўйилган эди, қолаверса, устахоналари ҳам бор.

— Эйтибор қилинг, Стюарт, улар тутунсиз порох ишлатяптилар,— деб таъкидлади Роуз.— Шимолдаги дарвозаларни ким ҳимоя қиляпти?

— Тҳокурлар, кўкчилар ва тўқувчилар. Датия дарвозасининг ён-верини эса жувозкашлар.

— Буни қаранг-а, Стюарт! Бизга қарши бутун халқ бош кўтарибди!— деб хитоб қилди Роуз.— Хўш, сени қаерга қўйишди?

— Сагар қўрғонига.

— Сен ўз участкангни бизга топшира оласанми?

— Албатта,— деди Пир Али,— бироқ бу сизларга катта наф келтирмайди. Сагар қўрғонининг нақ орқасида хазиначининг уйи жойлашган, у ерга тўплар қўйилган. У участкага менинг дахлим йўқ, у ерни тҳокурлар билан патанлар ҳимоя қилади.

— Бирор аёлни ўз томоғимизга оғдириб олишнинг иложи борми?— деб сўради Роуз.

— Э, нима деяпсиз! Улар аёл эмас, бало. Мен бир раққосани танийман, у ҳам разведкага, ҳам тўпларга бошчилик қилади.

Роуз ҳайратга тушиб Стюартга қаради.

— Раққоса ва тўпчи! Худо қарғаган бу ўлкада яна қандай мўъжизаларни эшитиш пешонамизда борикин?

— Бизга маълум бўлишича, Жҳансийда разведка бошлиғи қандайдир Мўтий Саин исмли офицер эмиш,— даб гап қистирди Стюарт.

— Йўқ,— деди Пир Али эътироз билдириб,— бошлиқ, худди ўша раққоса, унинг исми Мўтий Бай, буни сизга айтгач эдим.

— Роса бошлаб лақиллатибдилар-ку, бизни!— деб кулди иккала инглиз.— Гап бундай,— деди Роуз Пир Алига мурожаат қилиб,— бизларни дарвоза ҳимоячиларидан биронтаси билан учраштиришга уриниб кўр. Икковингизга катта совға ваъда қиламиз.

— Уриниб кўраман.

— Балки сен бизга шаҳар ва қалъани қайси томондан ўққа тутишимиз дуруст бўлишлигини айттарсан?

— Зар тоғидан.

— Аҳмоқ!— деб сўқинди Роуз инглизча.— Шу тоғдан қалъага сира зарар-заҳмат етказолмаяпмиз.

— Сиз янглишяпсиз,— деб эътироз билдирди Пир Али,— ана шу ерда қалъанинг ғарбий девори тепалик ёнида анча паст. Тепанинг ўнг томонида, Шанкар қалъасининг шимоли-ғарб қисмида қудуқ ва ибодатхона бор, малика шу ерда ибодат қилади. Пешинда ёки намозшомда бу ибодатхонада унинг барча аёллар отряди йиғилади. Бу участкани кунпаякун қилсангиз, қалъани эгаллаш оласиз.

— Шимолдан-чи?— деб сўради Роуз.

— Шимолдан анча қийин. Бҳандерий ва Унав дарвозалари рўпарасида қум тепалар бор. Тўп ўқлари у ерда унчалик хавфли эмас.

— Яхши,— деди генерал,— бу ерга жанубий дарвоза ҳимоячиларидан биронтасини олиб кел.

— Ахир ваъда қилдим-ку. Уриниб кўраман!

Роуз Пир Алига ташаккур айтиб, уни қўйиб юборди. Пир Али қароргоҳга қайтиб келди.

Барҳамуддиннинг соқчиликда турганини кўриб, шавқ-завқ билан деди:

— Худога шукур! Мана қайтиб келдим! Аранг қочиб қутулдим! Баъзи нарсаларни билиб олдим. Худо хоҳласа, эртага яна бораман!

— Демак, бекорга овора бўлмабсиз-да?— деди Барҳамуддин.

— Албатта,— деди Пир Али.— Билиб келдим, инглизлар ўз тўпларини ҳиндларга ишонмас экан, барча тўпчилар инглизлардан экан.

— Буни ўзим ҳам биламан,— деб истехзо билан кулди Барҳамуддин.

— Яна инглизлар қўшинида Бҳўпал, Ҳайдаробод, Урчқа хонлигидан отрядлар ва Мадорасдан Қора полк борлигини ҳам билиб келдим,— деди Пир Али.

— Урчқа хонлигининг отряди шимолга, Анжани тепалигига ташланган,— деб эътироз билдирди Барҳамуддин.

— Сиз қаердан биласиз буни?

— Қалъада эшитдим. Адашмасам, бу хабарни маликага унинг айғоқчилари топиб келди.

«Ҳа, бу Барҳамуддин сира ҳам лақма эмас экан,— деб кўнглидан ўтказди Пир Али.— Бундан кейин эҳтиёт бўлиш керак».

62

Генерал Роуз шу кечасиёқ Зар тоғида шошилинич тўплар ўрнатишга буйруқ берди. Тонг отганда тўплар қалъага тўғрилаб қўйилган эди. Команда берилиши билан инглиз тўпчилари ўт олдириш учун пилталарни тўпдаги порохга тутдилар. Тўп гумбурлади-ю, биринчи ўқ қалъа деворига тегди. Ҳаш-паш дегунча инглизлар девордан наҳра очдилар. Кўпгина одамлар ўлди ва ярадор бўлди. Шаҳар аланга ичида қолди. Савдо-сотик тўхтатилди. Очлик ва ташналикдан қийналган аҳоли саросимага тушиб, ўзини дуч келган пана жойга урди. Кўчалар ҳувиллаб қолди.

Булар маликани қаттиқ ташвишга солди. Дўлдек ўқ ёгилаётганига қарамай, у отда шаҳарнинг барча маҳалларини айланиб чиқди, одамларга далда берди.

Унинг ҳаракати зое кетмади. Тезлик билан ёнғинни ўчиришга киришдилар, озиқ-овқат улашдилар ва жабрланганларга ёрдам бердилар.

Малика қалъага қайтиб келгач, Фулом Ҳавс Хонни қақиришларини буюрди.

— Бугун инглизлар ғарб томонда янги тўплар ўрнатибди, хон соҳиб, қандай бўлмасин, уларни ер билан яксон қилмоқ даркор. Шаҳарнинг тўртдан бир қисми вайрон бўлди. Эртага нима бўлишини ўйлашнинг ўзи даҳшат.

— Менинг ўрнимга жануб томондаги участкага қўмондонлик қилишни бошқа бирон одамга топширинг. Мен эсам ўша тўплар билан шуғулланаман,— деб таклиф қилди Фулом Ҳавс Хон.

— Мен у ерга Мўтий Байни юбораман,— деди малика.

— Мўтий Бай моҳир тўпчи, малика, лекин у ерда бу ишни уддалай олмайди. У жуда қалтис жой. Инглизлар шаҳарни жануб томондан забт этмоқчи.

— Нега бундай деяпсан?— деб сўради малика.

— Улар шу томондан қалъага анча яқин келдилар.

— Бордию, у ерга Бахшийнинг хотинини юборсакчи?— деб таклиф қилди малика.

— Бу бошқа гап,— деб рози бўлди Фулом Ҳавс Хон.— У ҳам моҳир мерган, боз устга, тагли-тахтли оиладан. Малика қовоғини солди-ю, лекин чурқ этиб оғиз очмади. Фақат кўнглидан: «Жасурликда бу раққоса Фулом Ҳавс Хоннинг ўзидан қолишмайди. Ё тавба! Шундай оғир вақтда ҳам у одамларнинг насл-насабига қарайди-я», деган гапни ўтказди.

Фулом Ҳавс Хон тўпларга қўмондонлик қилишни Бахшийнинг хотинига топшириб ва унга зарур кўрсатмалар бериб, мудофаанинг ғарб томонига кетди. Бу ерда у Лалтани учратди. Фулом Ҳавс Хон кузатиш трубасидан душман эгаллаган жойни синчиклаб кўздан кечирди.

— Инглизларнинг тўпи қаердалиги сизга маълумми?— деб сўради у Лалтадан.

— Ҳув анави ерда, қора тепаликлар орқасида,— деди сипоҳ қўли билан ўша ёқни кўрсатиб.

— Йўқ, биродари азиз. Бизни адаштириш учун у ерда жўрттага порох ёқишяпти. Аслида эса, инглизлар-

нинг тўплари, ҳув ана, янги қазилган тупроқ уйилиб ётган ерда.

Лалта кузатиш трубасидан қаради.

— Э, йўқ, хон соҳиб,— деб эътироз билдирди у,— тўпларни тупроқ ва шағал устига ўрнатишнинг иложи йўқ.

— Маъзур тутасиз,— деди Фулом Ҳавс Хон,— инглизлар тўпларини худди ўша ерга ўрнатган. Бунга ҳозир ўзингиз амин бўласиз.

У бирпасда нишонни мўлжалга олди-да, тўпни ўқлади.

Тўп гумбурлади, тупроқ ҳавога сапчиди. Фулом Ҳавс Хон кузатиш трубасидан тўнкарилиб ётган тўпларни ва ҳалок бўлган тўпчиларнинг жасадларини кўрди. Яна бир неча ўқ отилди-ю, шу билан инглизларнинг Зар тоғидаги позицияси кунпаяқун қилинди. Шаҳарни ўққа тутиш тўхтади.

Фулом Ҳавс Хон маликанинг ҳузурига келганида, малика унга тилла билагузук келтиришларини буюрди ва ўзи унинг қўлига тақиб қўйди. Кекса тўпчининг кўзларига ёш қалқди. Малика ҳам ўз қувончини яширмади.

Кеч соат олтида тўплар аёллар ихтиёрига ўтди.

Генерал Роуз тепаликда турар ва кузатиш трубасидан қалъани кўздан кечирарди. Унинг ёнида ҳарбий врач Лоу билан генерал Стюарт турарди.

— Уни қаранглар, аёллар тўп отяпти!— деб хитоб қилди Роуз. — Аёллар тўп ўқи ва порох олиб келяпти! Аёллар овқат ва сув келтиряпти! Аёллар емирилган деворларни тиклаш ишларида ёрдамлашяпти! Қандай тезкорлик ва уюшқоқлик! Во ажабо!

Доктор Лоу кузатиш трубасидан қаради.

— Қаранг, генерал, ҳув анави ерда дарахтлар сясиди одамлар ишлаяпти. О, уларнинг ёнига снрядимиз тушди... Портлади! Ё тавба... улар ўз жойларида қолдилар!

Роуз билан Стюарт кузатиш трубасидан кўзларини узолмасди.

— Бу одамларнинг ҳаммаси ҳақиқий Наполеон қаҳрамонлари!— деди Стюарт ажабланиб.

— Бу тақдирда Жҳансий бизнинг Ватерлоо!— деб хитоб қилди доктор тантанавор.

— Э, падарига лаънат!— деб сўкинди Роуз.— Ахир биз ҳаёт-мамот жанги олиб боришимиз керак, жентль-

менлар. Малика, албатта, Наполеон эмас, лекин у менга Жанна д'Аркни эслатади.

— Уни тириклайини қўлга олсак зап иш бўлардида!— деди Стюарт.

Шу пайт телеграф тиқиллади. Роуз ғарбдаги позиция кунпаякун қилингани тўғрисида хабар олди.

— Дарҳол мазкур участкада тартиб жорий қилмоқ даркор,— деб фармойиш берди генерал Стюартга мурожаат қилиб.— Ўз бригадангизга буюринг, тезлик билан қалъанинг жанубдаги минорасини шиддатли ўтга тутсин. Бўкироқ у девнинг овозини ўчириш керак.

Қалъани жануб томондан қуршаб турган Стюартнинг бригадаси буйруқни олгач, минорани шиддатли ўтга тутди. Бахшин пиликни порохдонга тутишга аранг улгурарди. Унинг бежирим чеҳраси қурум бўлиб кетган эди. Манглайдан шаррос қуяётган тер икки бетидан оқиб тушиб, порох тутунидан қорайиб кетган юзида зарҳал из қолдирарди.

Инглизлар бригадаси тўплар ўқи остида олға силжиди ва қалъага яқинлашди.

Инглизлар «Бўкироқ дев» деб атаган жануб минорасидаги тўп душманни тутдек тўкди. Қўмондонлик талафотга учраган қисмларни орқага олиб кетишга мажбур бўлди. Бироқ инглизларнинг тўпларидан отилган ўқлар анчагина зарар етказди.

Тўп ўқларидан бири минорага тегиб, кунгурани синдирди ва ёнламасига учиб, Бахшиннинг бир қўлини узиб кетди. Бахшин тўп ёнига қулади.

Бу ҳақда дарров унинг эрига хабар қилинди. Эри шарқий минорада эди. Бҳау Бахшиннинг кўксидан босиқ фарёд отилди. Бироқ барибир постини ташлаб кетмади. Фақат кўкка тикилди, Бҳагавадгитадан Кришнанинг ҳикматли сўзларини эслади ва ғайрат-шижоат билан қабих қотиллар устига ўт ёғдирди. Роузнинг шарқдаги позицияси аллақачон ер билан яксон қилинган эса-да, Бахшиннинг тўплари тинмай ўқ отарди...

Кечга яқин Бахшин оламдан ўтди. Бундан хабар топган малика шу заҳотиёқ жанубдаги қўрғонга келди. У бежон танани қучди, томоғи бўғилди, лекин кўзларида бир қатра ҳам ёш кўринмади.

Қўзғолончиларнинг тўплари тинди. Фақат инглизларнинг тўплари гумбурларди. Тўп ўқлари қалъага тегиб, тошларни ҳар томонга учирарди.

Мундар кузатув трубасидан жанубий минорада нималар бўлаётганини кўриб, малика ҳузурига елиб-югуриб келди.

— Малика!— деб қичқирди у.

Малика фақат «Ҳавс», дея олди.

Мундар унинг мақсадини тушунди ва ғарбдаги минорага Ғулом Ҳавс Хонга одам юборди.

Ғулом Ҳавс Хон малика Бахшиннинг жасадини тиззасига қўйиб ўтирганини кўриб, деди:

— Илож қанча, малика! Ким билсин, ҳали яна қанча одам дунёдан кўз юмади. Мустақиллик йўлида кўплар жонларини фидо қилишларига тўғри келади, деган эдингиз-ку. Бу аёлнинг номи асрлар бўйи ўчмайди. Бизлар-чи... Умидсизликка тушадиган бўлсак, ғалаба қозона оламизми? Туринг ўрнингиздан! Марди майдон Бҳау Бахшийга бир қаранг. Шу таҳликали пайтда ҳам ўз жойида қолди. Боринг, кенгашда ўз жойингизни эгалланг. Биз буйруғингизни кутамиз ва уни шараф билан бажарамиз! Мен эса, ҳозир у қонхўрларга хўрак тайёрлайман.

Малика Бахшин қаршисида ўз бурчини адо этгач, саройга йўл олди.

Ғулом Ҳавс Хон худога тавалло қилиб тўпни ўқлади. Дастлабки уч отишдаёқ инглиз тўплари мажақланди.

— Бу фақат Бахшин ўлими учун олган ўчимиз, холос,— деди Ғулом Ҳавс Хон.— Ҳозир мен уларга бир совға тайёрлайман. Қаранг! Хув анави ерда, Жўкқа боғидан шарқда Вишну ибодатхонаси панасида инглизлар тўпларини ўрнатиб, Санояр дарвозасини ўққа тутяптилар. Шу ибодатхоналар касрига Худобахш шўрлик биронта ҳам ўқ узолмаяпти. Ибодатхоналар орасида очиқ жой борлиги у турган ердан кўринмайди. Инглизлар эса худди шу очиқ жойдан фойдаланаяпти. Иложимиз қанча, биз ҳам ўшандан фойдаланамиз.

Тўпчилардан бири хавотир олиб деди:

— Ишқилиб тўпимизнинг ўқи ибодатхонага тегиб кетмасин-да. Ахир бу гуноҳи азим-а!

— Қалламви бераман, ибодатхонанинг биронта ғиш-тига зарар етмайди,— деди Ғулом Ҳавс Хон комил ишонч билан.

Шундан кейин у нишонни аниқ мўлжалга ола бошлади. Бироқ нишон бу ердан кўринмасди. Шунда Ғулом Ҳавс Хон Рағҳунатҳ Синҳ қўмондонлик қилаётган қўрғонга қараб кетди.

— Девон соҳиб,— деб мурожаат қилди унга.— Ижозат этинг, сизнинг тўпларингиздан фойдаланай, Санояр дарвозасини ўққа тутаётган инглизларнинг тўпларини мажақлаш керак.

— Ахир ибодатхона бузилиб кетади-ку!— деб хитоб қилди Рағҳунатҳ Синҳ.

— Ибодатхоналар мени чалғитолмайди,— деди чўрт кесиб Ғулом Ҳавс Хон,— мен улар орасида очиқ жойни кўрдим, ўша жойда инглизларнинг тўплари турибди.

Рағҳунатҳ Синҳ тўпчининг маҳоратига ишонди. Ғулом Ҳавс Хон тўпни тўғрилаб узоқ мўлжалга олди-да, стди.

Рағҳунатҳ Синҳ кузатиш трубасидан тупроқ осмонга сапчиганини ва кейин ағдар-тўнтар бўлиб ётган тўплару ўлган тўпчиларни кўмиб юборганини кўрди. Ибодатхоналарга ҳеч қанча зарар етмади.

Бу отиш ҳаммани қойил қолдирди. Малика Ғулом Ҳавс Хонга бир қоп кумуш совға қилди. Фақат Лалтагина ўксик эди.

Кечқурун алдамаҳалда Бахшиннинг жасади ўтда куйдирилди.

Бахший худди ақлдан озгандек эди. Ора-сира оғзидан қўрқинчли, ғалати хитоблар учиб чиқарди. Фақат маликагина улардан ўзига таниш, кўнглига яқин санскрит шеърини илғаб ола билди: «Ўтда ёнмайди, қиличдан қўрқмайди».

Кеч кириб, тўплар овози ўчди. Барҳамуддин яна Пир Алини алмаштиргани келди. Пир Али уни шодон кутиб олди:

— Мен келтирган маълумотлар тўпчиларимизга қандай ёрдам берганини кўрдингизми?

Пир Али билан кечаси тунда бўлиб ўтган суҳбат ва унинг қалъадан чиқиб кетиши Барҳамуддинни шубҳага солган эди. Бироқ у буни сездирмади.

— Кўрганда қандоқ,— деди у Пир Алидек қувонч билан.— Лекин очиғини айтсам, мен тўпчи эмасман, бу ишларга тишим ўтмайди.

Шундан кейин Пир Али баттар кўпирди:

— Афсуски, шинак олдида инглизлар йўқ, бўлмаса кўрсатиб қўярдим уларга!

— Ҳа, шўри қурирди уларнинг,— деди Барҳамуддин ўзини гўлликка солиб.

Пир Али хурсанд бўлиб кетди.

Кечаси алламаҳалда у Барҳамуддинга аста деди:

— Хўп, энди мен разведкага борай, сен шу ерда қол.

Барҳамуддин индамай бош ирғади.

Пир Али яна кеча кечаси ўтган йўлидан юриб қалъадан чиқди-да, душман томонга кетди. Унинг орқасидан пусиб Барҳамуддин йўлга тушди.

Ярим миля чамаси юргач, у душман соқчиси Пир Алини тўхтатганини кўрди. У паролни айтди-да, бемалол инглизлар қароргоҳига ўтиб кетди. Бу кўрганларидан ҳанг-манг бўлган Барҳамуддин шарпа чиқармай қалъага қайтиб келди.

Пир Али келгач, Барҳамуддин ундан сўради:

— Қандай янгиликларни билиб келдингиз. Пир соҳиб?

— Айтарли ҳеч нарса,— деди у,— фақат шуниси аниқки, инглизлар эртага ҳам шаҳарни ғарб томондан ўққа тутмоқчи.

— Худога шукурки, уларга бас келадиган одамимиз бор,— деди Барҳамуддин.— Сардор Ғулом Ҳавс Хон бу-гун жуда ўзини кўрсатди. У ўз тўпининг оғзини қаёққа қаратмасин, ҳамма ёқда душман истехкомлари ер билан яксон бўлди.

— Порохимиз ҳам яхши,— деб илова қилди Пир Али.— Энг муҳими, унинг тутуни йўқ, шу вайдан инглизлар тўпларимиз қаердалигини билолмай гаранг.

— Шундай бўлса ҳам барибир тўпчиларимизни шундан чиқаришяпти. Яхшиямки, бизда улар кўп, йўқса, бир соат ҳам туриш беролмасдик.

— Порохни қаерда қилишади, Хон соҳиб?

— Саройнинг шимол томонида, тамаринд дарахтларни тагида,— деди Барҳамуддин.— Сиз ҳеч кўрмаган-мисиз?

— Йўқ, кўрмаганман.

— Қаранг-а, менга шунини айтинг-чи, Пир соҳиб, сиз қандай қилиб инглизлар қароргоҳига ўтасиз?

— Бу жуда мураккаб, Хон соҳиб, ариқда эмакляб юришга, чакалакзордан ўтишга, чуқурларда яшириниб ётишга тўғри келади. Жиндак хато қилсанг, пешонангдан ўқ ейсан. Кейин мен ҳуштак чалиб, сигнал бераман. Шунда қариндошим келади, ундан ўзимга керакли маъ-

лумотларни оламан. Манави лаънати сув қувури жон азоби! У ер шунақанги сассиқ, лойки, ҳеч нарёғи йўқ!

Шундагина Пир Али Барҳамуддиннинг ҳам оёғи лой эканлигини кўриб қолди.

— Хон соҳиб!— деб хитоб қилди у.— Нега оёгингиз лой?

— Мен орқангиздан бордим,— деди соддалик билан Барҳамуддин.— Бу ерда зерикиб кетдим, кейин бу сув қувури нима бало экан, деб бориб кўрдим.

Бироқ Пир Али патаннинг сўзига ишонмади ва ундан қутулишга қатъиян аҳд қилди.

Барҳамуддиннинг шубҳаси тасдиқланди. Энди нима қилишини у яхши биларди.

63

Шу кун тунда Сундар Дулҳажу ўрнига турди. Бир неча кун ичида у Сундарга отиш маҳоратини ўргатди, шундан сўнг Сундар уни ҳурмат қиладиган бўлиб қолди.

Дулҳажунинг кайфи чоғ эди: унинг тўплари бугун душманни хўп қийратганди.

Сундар ҳам мамнун эди, фақат Бахшиннинг ўлимигина унинг қалбини аччиқ аламга тўлдирган эди.

— Негадир бугун чарчадим,— деди Дулҳажу.

— Бориб дам олинг, ўрнингизда мен қоламан.

— Қуни бўйи қолиб кетсанг-чи?

— Туравераман.

— Эртага тунда-чи?

— Барибир туравераман. Бу вақт ичида сиз дам олволасиз индинга тўплар ёнига қайтиб келасиз.

— Баҳоси йўқ қизсан-да, Сундар...

— Ошириб юбормадингизми, девон соҳиб.

— Чиройли ҳамсан.

— Бир нима деёлмайман. Худо қандай яратган бўлса, шундайман.

— Худо сени соҳибжамол қилиб яратган. Сен ҳақиқий маликасан.

— Бизда малика фақат битта, девон соҳиб, бошқасининг бўлиши мумкин эмас.

— Сенга қарасам, тўлқинланиб кетаман,— деди Дулҳажу ва қизни қучмоқчи бўлди.

Қиз докадек оқариб кетди.

— Сиз беномуссиз! Бошқа айтадиган гапим йўқ!

Дулҳажу бундай терс гапни кутмаган эди. У ўзини зўр-базўр босиб:

— Мен тўқурман, бунни биласанми?— деди.

— Мен кунбиман. Бизлар шиважийнинг қўшинларида жанг қилганмиз.

Дулҳажу кулиб юборди.

— Сиз ажойиб қизсиз, Сундар Бай... Мен бу гапларни сизни синамоқ учун айтиб эдим.

— «Синов» бу қадар тез тугаганидан жуда хурсандман,— деди қиз бамайлихотир.

Дулҳажунинг кўзларида ғазаб ўти чақнади, бироқ Сундар бунга эътибор қилмади.

— Хўп, тўпларга қараб туринг бўлмаса,— деди у совуққина.— Эрталаб келаман.

Дулҳажу кетди, бироқ Сундар ранж-аламдан қийналиб ҳеч ўзига келолмади.

— Башарасига тарсаки тортиб юбориш керак эди,— деди у ўкиниб.— Бу мурдор, мен сардорман, қўлим ҳамма ёққа етади, деб ўйлайди.

Дулҳажу эрта саҳарда ўз постига қайтиб келди. У хомуш эди, Сундарга лом-мим демади. Табиатан мағрур бўлган бу одам қиз олдида узр сўрашни ўзига эп кўрмади.

Сундар тунда бўлган машмашани маликага сўзлаб берди.

— Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очма,— деб маслаҳат берди малика.— Афсуски, одам етишмайди, бўлмаса, Дулҳажуни ўзим қамчи билан саваб, Жҳансийдан қувиб юборардим. Бироқ ҳозир баъзи ишларни кечиршига тўғри келади. Борди-ю, яна қўлини югурдак қилса, тарсаки тушир, рухсат этаман. Лекин иккалангиздан бошқа одам бўлмаганда.

Сундар азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан ҳеч нарса деёлмади. Малика қизнинг кўнгли жойига тушмади, деб гумон қилиб, у кетгач, Дулҳажуни чақиртирди.

— Қандай пасткашлик!— деб хитоб қилди у аччиғи чиқиб.— Жазо беришдан мени юз берган вазият ушлаб турибди. Шунинг учун гуноҳингдан ўтдим. Бироқ бу сўнги кечиршим.

Дулҳажу иззат-нафси оёқ ости қилингандек, аламини ичига ютди.

«Беномус одам,— деб кўнглидан ўтказди у йўлда кетаётиб.— Ҳеч ким менга ишонмайди. Ким бўпти ўша Сундар? Паст табақадан чиққан бир хотин-да! Мен эсам унга, менга теккин, деб таклиф қилмоқчи бўлиб юрибман, тўқурга тегса жон демайдимми?! Фақат тентакларгина бундан бош тортади! У қилганчалик муомалани менга ҳатто маҳорожа ҳам қилган эмас!»

Дулҳажу ўзини қаттиқ ҳақоратланган деб билди. Шу воқеадан кейин қўли ишга бормай қолди. Хайриятки, шу кунни унинг участкаси тинч бўлди: Урчқа дарвозасини ўққа тутаетган инглиз тўпларини бир кун олдин Ғулом Ҳавс Хон янчиб ташлаган эди.

Пешинга бориб ҳаво тандирдек қизиб кетди. Гармсел эсди. Жазирама иссиқдан жон сақлаш учун иккала томон вақтинча отишмани тўхтатди.

Дулҳажунинг ёнига Пир Али келди.

— Бу ерда аҳволингиз оғир, сизга қийин, девон соҳиб,— деди у.— Ахир сиз инглизларнинг асосий кучига балогардонсиз. Фақат сизнинг шарофатингиз билан менинг участкам тинч-осойишта.

— Ҳақ гап, Пир соҳиб,— деди Дулҳажу,— чиндан ҳам менга қийин. Лекин хизматларимни ўлганимдан кейин ҳам эсга олишларига шубҳа қиламан.

— Менимча, маликанинг ҳиммати зўр,— деди Пир Али.— Ғулом Ҳавс Хонга у олтин билагузук, бир қоп кумуш ва кунвар деган унвон инъом этди.

— Ана шунақа! Хазина маликанинг қўлида, эркатойларига совға улашиб ётибди. Мен инглизларни дарвозам олдидан неча марта суриб ташладим. Қанчадан-қанча тўпларни яқсон қилдим, тариқча ҳам нарса мукофот олганим йўқ! Уруш тугаса ёки қулай фурсат келса, кетаман, мақсадим шу!

— Унда мени ҳам ола кетинг,— деб ёлворди Пир Али.— Маликадан ранжиган фақат сизмас. Мана, мен ҳам бирор нарса билиб келиш учун соатлаб инглизлар қароргоҳи атрофида изғийман. Бир ўқ ёки қилич зарбасидан жон беришим ҳеч гап эмас. Одамнинг қадри шу экан! Устига-устак яна менга бир овсар патанни бериб қўйишибди. Зиғирча фойдаси тегмайди, қип-қизил ташвиш.

— Менга ҳам осон тутманг,— деди Дулҳажу ҳасра-

тидан чанг чиқиб.— Менга ёрдамчи қилиб Сундар Байни беришди. Унга ҳазиллашган эдим, у мени беномус деб ҳақорат қилди ва маликага чақди. У менга шундай ачиқ-тиззиқ гаплар айтдики, ранж-аламдан қалбим ўртаняпти!

Пир Али билан Дулҳажу ўзларини ноҳақлик қурбони деб ҳисоблар, лекин бир-бирининг кўнглида нима борлигини тушунолмас эди.

— Инглизларни энгишимизга шубҳам бор,— деди Дулҳажу.

— Ҳа, умид кам,— деб рози бўлди Пир Али.— Инглизлар осонгина Деҳлини, Лакҳнавни, Канпурни босиб олишди. Жҳансийни ҳам, чамаси, шу фалокат кутяпти.

— Ҳа, бугуноқ истеъфога чиқиб, сув қувуридан уйингга югуришдан ўзга чора йўқ,— деди очиқ-ойдин Дулҳажу.

— Истеъфога чиқишнинг нима кераги бор? Уйингизга жўнанг-кетинг, олам гулистон. Тўғри, билдирмасдан кетиш амри маҳол, ҳамма ёқни сим билан чирмаб ташлашган, ҳар қадамда инглиз соқчилари.

— Лекин сиз уддалайсиз-ку, буни,— деди Дулҳажу.— Соқчилар олдидан ўтибгина қолмай, инглизлар қароргоҳидан хабар ҳам олиб келасиз.

— Менинг йўригим бошқа. Менинг Бхўпал полкида қариндошларим бор. Ўшаларнинг кўмагида инглизлар қароргоҳига кираман...— Пир Али тутилиб қолди.— Мен ҳатто генерал Роузнинг ҳузурида ҳам бўлганман.

— Қачон? Уруш бошлангунчами?

— Йўқ, кеча.

— Қандай қилиб тирик қолдингиз?

— Бу жуда осон: мен унга сизга маълумотлар тўплаб келаман, дедим.

— Генерал ишондимми?

— Нега энди ишонмасин? Мен дарҳол унга баъзи нарсаларни айтиб бердим, шу билан ишонди-қўйди.

— Мен ҳам бир кўрсам ўша генерални.

— Бирдан малика билиб қолса-чи, буни?

— Мен ҳам ўзимни сиздек тутаман.

— Мен айғоқчиман ахир.

— Нима қипти! Мен ҳам айғоқчиман, дейман.

— Лекин сиз буни генералга айтмасангиз керак?

— Бошқа нима ҳам қилишим мумкин? Мен қандай бўлмасин, унинг ҳузурига киришим керак. Лекин шу шарт биланки, мен бу ерга эсон-омон қайтиб келишим, бу ерда жазоланмаслигим керак.

— Башарти генерал менинг топширигимни бажарасан, деб қолса-чи?

— Илож қанча, бажараман.

— Унда, келинг, бир-биримизни сотмаслик ҳақида онт ичамиз, — деб таклиф қилди Пир Али.

Шундан кейин Пир Али мусулмон, Дулҳажу ҳинд сифатида онт ичди.

— Иш ўнгидан келса, қароргоҳга бугун кечаси бо-рамиз, бўлмаса эртага,— деди Пир Али.

Куни бўйи ғарбий ва жанубий участкаларда беомон жанг бўлди. Шимол томонда инглизлар Унав, Бҳандерий ва Сузехан дарвозаларини ўққа тутди. Бу ерда Роуз қўшинларига Ўрчқа хонлигининг отряди ёрдам берди. Бироқ Жҳансий аскарлари шундай жонбозлик кўрсатиб жанг қилдиларки, маликанинг бу участкадан бутунлай кўнгли тўқ эди.

Инглизлар Датия хонлигидан мадад кучи кутарди, бироқ ундан дарак бўлмади, хонлик ҳукмдорлари инглизларнинг Чаркҳарий яқинидаги мағлубияти ва Тан-тиа Тўпенинг қўшин тортиб келаётганидан хабар топиб, четда туришни маъқул кўрдилар.

Жҳансий қалъасида Датия дарвозасига ҳеч нарса хавф солмасди. Қалъанинг ғарбидаги минорага ўрнатилган тўпларнинг хавфсизлигини таъминларди. Қҳанде Рао дарвозаси олдида ҳам аҳвол яхши эди. Тўпчилар ҳамон тўплар ёнидан жилишмади.

Кеч кирди. Пир Али барибир қалъадан чиқолмади. Дулҳажунинг кўз юммай кутгани бекор кетди.

Тонг отиши билан жанг яна шиддатлироқ давом этди. Бу сафар инглизларнинг қўшилмалари билан бирга ёлланган ҳинд отрядлари ҳам ҳужумга ташланди, бироқ тўпларни ҳамон инглизлар бошқарарди.

Икки томон катта талафот кўрди, бироқ ҳалок бўлганлар ўрнини янгидан-янги жангчилар эгалларди.

Кечга яқин қалъанинг ғарб томонидаги тўплари жим бўлиб қолди, тўпларни тўсиб турган деворларнинг бир қисми нураб тушди. Тўпларни минг машаққат билан панага олишди.

Шу заҳоти нураган девор томондан Зар тоғи яқинида турган отрядлар бостириб кела бошлади. Сагар Синҳ бунӣ Қҳанде Рао дарвозасидан кўриб турди. У тўплардан ўт очди, бироқ шошганидан нишонга аниқ уролмади ва ғазаб билан қичқирди:

— Номусимиз ҳаққи ҳурмати учун, бунделкҳандликлар, мен билан бирга пастга тушиб, инглизларни тўхта-тадиган одам борми орангизда?

— Маликадан ёки девон Жавоҳир Синҳдан рухсат олиш керак,— деб луқма ташлади кимдир.

— Эсинг жойидами ўзи?— деб қичқирди Сагар Синҳ.— Буйруқ келгунча инглизлар қалъага бостириб киришади-ку. Кейин у буйруқни нима қиласан?

Арқон нарвонни туширишди-ю, юз кишилик отряд пастга тушди.

Олдинда Сагар Синҳ борарди. Жангчилар гоҳ югуриб, гоҳ пусиб тепаликка етиб олдилар-да, унинг орқасига яшириндилар. Инглизлар яқинлашганларида милтиқдан чапараста ўққа тутдилар. Отишма бошланди ва орадан сал фурсат ўтмай душман пароканда бўлиб кетди. Шунда инглизлар янги куч ташладилар. Булар сон жиҳатидан Сагар Синҳнинг отрядидан кўп эди. Жҳансий ҳимоячилари қиличларини яланғочладилар. Уларнинг қиличи зарбидан инглиз солдатлари бирин-кетин қулай бошлади. Қалъа сақлаб қолинди, бироқ унинг кўпгина ҳимоячилари жонларини фидо қилишди. Кунвар Сагар Синҳ ҳам ҳалок бўлди. У шундоққина Қҳанде Рао дарвозаси ёнида ўлдирилди. Малика Сагар Синҳнинг қаҳрамонона ҳалокатини фақат кечаси эшитди. Унинг кўзи ўнгида Барвсагардаги учрашув яққол намоен бўлди. Шунда беихтиёр кўнглидан, Сагар Синҳ сингари одамлар туғиладиган мамлакат узоқ вақт асоратда қолмайди, деган гапни ўтказди.

Зудлик билан нураган деворни тузатиш керак эди. Туни билан Жҳансийнинг ёширт терувчилари деворни тиклаш билан овора бўлдилар. Барча ишларга малика бош-қош бўлди.

Тонгга довур баланд деворни тиклашди. Бундан инглизлар шундай лолу ҳайрон бўлишдики, кечаги барча ишлар уларга туш бўлиб туюлди.

Жанг янги куч билан давом этди. Инглизлар тўпларининг ўқидан қалъа деворлари қулаб тушаверди. Жҳансий ҳимоячилари душман ўқига жавобан кучли ўт

очишди. Натижада душман тўплари парча-парча бўлиб осмонга учди. Маликанинг аёллар отряди шундай мардонавор жанг қилдики, гўё уларни моҳи чеҳра маъбуда Дурганинг ўзи қўллагандек бўлди.

Қолган аёллар қалъа деворини тузатишда эркакларга ёрдам беришди. Иш душмanning беаёв ўқ сели остида борарди. Тўп ўқлари дўлдек ёғилар, ўқ парчалари виз-виз учар эди. Бироқ ҳеч нарса Жҳансий ҳимоячиларининг иродасини буколмади. Хавф кучайгани сари уларнинг мардлигига мардлик қўшиларди. Бир нечта йирик тўп ўқи қалъа ичидаги Ганеш ибодатхонасига тушди. Фақат худоларнинг ҳайкалчаларигина бутун қолди. Битта тўп ўқи Шанкар қалъасига тегди, бу вақтда бир неча браҳман сув учун ҳовузга келган эди. Уларнинг ярми ҳалок бўлди, қолгани ўтакаси ёрилиб қочиб кетди. Сув таъминоти тўхтади. Қалъа ҳимоячилари тўрт соат давомида ташналик азобини тортишди. Фақат Шанкар қалъасини ўққа тутаётган тўплар яксон қилингангина ҳовуздан сув олишга муваффақ бўлишди.

Тунга бориб отишма тўхтади. Қалъа ҳимоячилари ҳам, босқинчилар ҳам ҳолдан тойишди.

Алоҳа, Дулҳажу билан Пир Алига шум ниятларини амалга оширишларига имконият туғилди.

64

Тўп ёнида Пир Алини Барҳамуддин алмаштирди.

— Бугун яна инглизлар қароргоҳига боришим керак,— деди Пир Али.— Баъзи нарсаларни билиб келаман.

— Яна ёлғиз ўзингиз борасизми, Пир соҳиб? Ахир бу хавфли-ку!

— Икки киши бўлса баттароқ хавфли.

Пир Али девор устидан пастга тушиб пича ивирсиди. Ҳадемай Дулҳажу кўринди. Ўрчҳа дарвозасида унинг ўрнида Сундар қолди.

Пир Али кетидан Дулҳажу ҳам сув қувурига кирди.

— Жуда тор ва ифлос-ку, Пир соҳиб,— деб пичирлади у бурнини беркитиб.

— Ҳа, девон соҳиб, лекин биз учун ягона йўл шу,— деди Пир Али овозини пасайтириб.

Бархамуддин тепадан Пир Али ёнига кимдир келганини ва икковлашиб сув қувурига киришганини кўриб турди. Бу унга шубҳали кўриниб, уларнинг кетидан эргашди, Бархамуддин ўзини ошкор қилмаслик учун инглизларнинг соқчилари турган жойигача борди-да, яширинди.

У Пир Али билан унинг ҳамроҳини соқчи тўхтатганини кўрди. Пир Али қандайдир паролни айтди-ю, шериги билан қароргоҳга ўтиб кетди.

«Чамаси, Пир Али бир балони бошламоқчи,— деб кўнглидан ўтказди Бархамуддин.— Қизиқ, кимни олиб келдйкин ўзи билан?» Ҳар ҳолда Жҳансийга бу яхшилик келтирмайди.

Бархамуддин қалъага қайтгач, оёқ-қўлига ёпишган лойни топ-тоза қилиб ювди-да, қувурдан сал нарида Пир Алининг қайтишини кутиб ўтирди.

Бу орада Пир Али билан Дулҳажу Роузнинг чодирига кетди. Уларни генералнинг ўзи кутиб олди. Бригадир Стюарт ҳам шу ерда эди.

— Кимни олиб келдинг?— деб сўради Роуз.

— Бу девон Дулҳажу, генерал соҳиб,— деб жавоб берди Пир Али.— Урчҳа дарвозасидаги барча тўплар шунинг қўлида.

— Жуда хурсандман. Нима у, рожалар зотиданми?

— Ҳа, жаноби олийлари.

— Хўш, нима қилмоқчисиз?— деб сўради Роуз Дулҳажудан.

— Нимаики буюрсангиз шунини,— деди у.

— Бу ишончли одам, жаноби олийлари,— деб ўртага суқилди Пир Али,— у сизга ҳалол хизмат қилиш учун муқаддас Ганг сувини шафе келтириб онт ичишга тайёр.

Дулҳажунинг башарасини тер босди. У жон-жон деб бу ердан қочиб қоларди иложи бўлса, лекин йўл йўқ эди бунга.

Роуз бир солдатига кўзада Ганг сувидан келтиришни буюрди.

— Онт ичинг,— деди у Дулҳажуга. У кўзани икки қўллаб олиб кўзларини юмди. Кўзи ўнгида баджаҳл маликанинг чехраси намоён бўлди-ю, қўрқувдан юраги така-пука бўлиб кетди. У яна кўзларини очди. «Самимийлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади», деб ўйлади Роуз.

— Онт ичинг, девон соҳиб,— деб илтимос қилди Пир⁷ Али ҳурмат билан.

— Қилвирлик қилсам Ганг урсин мени!— деб онт ичди Дулҳажу.

— Кимга нисбатан қилвирлик?— деб аниқламоқчи бўлди Роуз,— Компания билан менга содиқлигингизга онт ичинг!

— Онт ичинг, девон соҳиб,— деб пичирлади Пир Али.

— Ганг суви ҳаққи, онт ичаман... Компания билан сизга ҳамиша содиқ қоламан,— деб такрорлади Дулҳажу ва зилдек юкни қўйгандек, кўзани ерга қўйди.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас,— деди Роуз.— Кўзани олиб онт ичинг, сиз Ўрчқа дарвозаси олдидаги тўпларни ўзингиз ишдан чиқарасиз ёки дарвозани очиб бера-сиз.

Дулҳажу бунгаям рози бўлди.

Пир Али итоатгўйлик билан ваъда қилинган мукофотини эслатди.

— Бир умр фойдаланиш учун иккита қишлоқ,— деди Роуз бидирлаб.

Дулҳажу тиржайиб таъзим қилди.

— Қачон?— деб сўради у.

— Жҳансийни забт этиб, мамлакатда тартиб ўрнатганимиздан кейин.

— Мен бунга айтаётганим йўқ. Вазифа қачон бажарилиши керак?

Роуз Стюарт билан маслаҳатлашиб олиб деди:

— Биз турган ер устида кўтарилган қизил байроқча сизга сигнал вазифасини ўтайди. Шунгача тепалик этагини ўққа тутасиз, лекин зинҳор-базинҳор тўпларимизга ва қўшинларимизга зарар етмасин. Шунда бизнинг томондан ҳам сизнинг устингизга биронта тўп ўқи тушмайди. Борди-ю, алдасангиз, биринчи навбатда сизларни осамиз.

Дулҳажу бўғриқиб кетди.

— Мен онт ичдим,— деди у чўрт кесиб.— Қолаверса, маликада хусуматим бор. Бунга Пир соҳиб яхши билади.

Пир Али унинг гапини тасдиқлади, шундан кейин улар чодирдан чиқиб кетишди.

— Ҳа, томирида рожалар қони бор кишиларни ҳар

томонлама рағбатлантириш керак,— деди Роуз Стюартга мурожаат қилиб. Дулҳажу буни тушунушни истамади, оқибатда оз бўлмаса, Ҳиндистонни қўлдан бой бераёзди.

— Лекин уларга бошимизга чиқиб олишларига ҳам йўл қўймаслик керак,— деди Стюарт.

— Э, йўқ! Буни уларнинг ўзлари ҳам истамайди. Улар учун тахтларида духоба ёстиқларда ўтиришдан муҳимроқ ҳеч нарса йўқ, тахтга улар жон-жаҳдлари билан ёпишиб олган.

Пир Али билан Дулҳажу сув қувури олдига келди. Дулҳажу яна бурнини беркитди. Қувурдан чиқаётганларида Пир Али шундай деди:

— Қизил байроқча ёдингизда турсин, девон соҳиб.

— Яхши,— деди аста Дулҳажу ва тепага кўтарилиб, Урчха дарвозаси томон йўл олди.

Пир Али ногаҳон кимдир деворга суяниб турганини кўрди-ю, қалтираб кетди.

— Ким?

— Бу менман — Пир соҳиб,— деди Барҳамуддин унинг олдига чиқиб.

— Бу ерда нима қилиб турибсиз, Хон соҳиб?— деб сўради Пир Али хавотирлигини сездирмай.

— Қувурда сув шалоплаганини эшитиб, нима гапикин, деб келувдим. Ёнингиздаги одам ким эди?

— Нима қиласиз буни сурштириб? Разведка ишларига аралашмаслигингизни маслаҳат берардим,— деди Пир Али ўзини дадил кўрсатишга уриниб.

— Ахир икковлон бориш хавфли, деб ўзингиз айтиб ёдингиз-ку.

— Сиз билан албатта хавфли.

— Ҳар қалай, сизни ким кузатиб борди?

— Жҳансийда одам камми?

— Ҳа, улар жуда кўп.

Пир Али суҳбатни тугатишга шошилди.

— Яхшиси ўз ишингизни билинг,— деди у.— Унутманг, сир сирлигича қолади.

— Яхши, Пир соҳиб. Лекин, ҳар қалай, айтинг-чи, бугун нимани билиб келдингиз?

— Нега орқамдан изма-из бормадингиз?

— Бордим, лекин қизил байроқча хусусида ҳеч нарса тушунмадим.

Пир Али бу гапдан сесканиб кетди, бироқ ҳар қандай

шаронгта ўзини йўқотиб қўймасликни одат қилганидан дарров гап топди:

— Буни фақат маликага айтаман.

«Начора, мен ҳам унга баъзи гапларни айтаман»,— деб кўнглига тугиб қўйди Барҳамуддин.

Туннинг қолган қисмини Пир Али худди ажриққа думалагандай бедор ўтказди. Тонг отар-отмас ўрнидан турди-да, малика ҳузурига кетди.

Бир кун олдин ҳимоячилар катта талафот кўрган эдилар, малика тунда тўплар ёнига янги одамларни қўйишни, эрталабга довуру янги аскарлар олишни буюрган эди. Унга Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳ ёрдам берди.

Пир Али маликага яқинлашгани ҳамоно маълумот берди:

— Малика, бугун инглизлар ғарб томондан шиддатли ҳужумга ўтмоқчи: улар сизнинг эътиборингизни бошқа ёққа чалғитиб, ҳужумни жанубдаги Живан Шоҳ тепалигидан бошламоқчи. Буни мен бугун кечаси билдим.

— Начора, кўрамиз,— деди малика шоша-пиша.

У шаҳарга бормоқчи, шунинг учун шошилаётган эди.

— Малика,— деб яна мурожаат қилди Пир Али овози қалтираб,— мен сизга яна қизил байроқча ҳақида ҳам хабар қилишим керак.

— Яхши, гапир. Имиллама.

— Ингилизлар тепаликлардан бирида ўз байроқларини кўтармоқчи ва ҳатто тўплардан ўт очмоқчи. Бироқ ҳужумни батамом бошқа томондан бошламоқчи.

— Тушунарли. Яна қанақа гаплар?

— Бор гап шу, малика. Лекин яна ўтиниб сўрайман, Барҳамуддинни бошқа минорага ташланг.

Малика Пир Алининг гапини охиригача эшитмай, Жавоҳир Синҳ билан шаҳарга от қўйди.

Йўлда улар Барҳамуддинни учратишди.

— Малика, Пир Алидан эҳтиёт бўлинг,— деди у маликани тўхтатиб,— тунлари у инглизлар қароргоҳига боради.

Малика тун бўйи мижджа қоқмаганди. Дарҳол армияни тўлатиш чорасини топиши керак эди. У жуда шошар, ҳаяллаб қолишни истамас эди.

— Қаердан биласан буни?

— Мен уни кузатдим. Пир Али инглиз соқчисига

паролни айтган эди, шу заҳоти уни қароргоҳга ўтказиб юборди. Бу иш икки кун бурун бўлди. Кеча кечаси ўзи билан яна бир одамни олиб кетди. Улар алламаҳалда қайтишди. Айрилишларидан олдин Пир Али ҳамроҳига: «Қизил байроқча эсингиздами, девон соҳиб?»— деб сўради. У одамнинг кимлигини билолмадим. Малика, имоним комил, бу ерда хиёнат бор.

Маликанинг оти тоқатсизланиб олға талпинарди, сўлиғини чайнар, ер тепинар эди. Лакшмий Бай қуруққина деди:

— Бемаъни гапларни кўтариб юрма. Яхшиси, ўз ишингни билиб қил.

Малика билан Жавоҳир Синҳ нари кетишди.

— Бу патан маънили йигит кўринади,— деди ҳурмат билан Жавоҳир Синҳ.— Пир Алидан кўз-қулоқ бўлиб турилса ёмон бўлмайди.

— Аввал ишимизни тугатайлик,— деди малика,— кейин Пир Али билан шуғулланамиз. Аниқланг, у билан инглизлар ёнига ким борганикин.

Аскар олишни тугатиб, малика қалъага қайтиб келди, Жавоҳир Синҳ шаҳарда қолди.

Малика қулай фурсат топиб, Мўтий Байга Барҳамуддин билан учрашганини сўзлаб берди.

— Сотқинлик қилиш Пир Алининг қўлидан келади,— деб тасдиқлади Мўтий Бай.— У билан ҳойнаҳой Дулҳажу борган. Сундар учун танбеҳ берганингизни ҳеч унутмаяпти.

— Ҳа, бу ишни текшириб кўрмагунча, икковини назардан қочирмаслик керак. Лекин шошқалоқлик қилиш керак эмас, тагин кейин пушаймон қилиб юрмайлик: ахир илгари Пир Али туппа-тузук разведкачи эди, девон Дулҳажу эса жонбозлик кўрсатиб Ўрчқа дарвозасини ҳимоя қилган эди. Очиғини айтганда, ҳозир бизда Дулҳажу ўрнини босадиган тўпчи йўқ.

— Менимча, бундай қилсак,— деб таклиф қилди Мўтий Бай,— кундуз девон Дулҳажу билан Сундар бўлади, кечаси унинг ёнига бошқа одамни юборамиз.

Малика рози бўлди.

Сундар тун бўйи кўз юммади.

Тонгга яқин бир оз мизғиб олиш учун ётмоқчи бўлиб турганида маликанинг қарорини хабар қилишди. Сундарнинг уйқуси ўчди-кетди. У шоша-пиша юбинди ва

апи-тапил нонушта қилди-да, Урчқа дарвозаси томон от қўйди.

Кун бўйи беомон жанг бўлди. Икки томон катта талафот кўрди.

Дулҳажу тўпни ноаниқ отди, тўп ўқи порох заводига тушди. Утгизга яқин одам ўлди. Кучли портлашдан қалъа ҳимоячилари саросимага тушиб қолди. Қурбонлар ва шаҳардаги вайронагарчиликлар одамларда умидсизлик кайфиятини уйғотди.

Қош қорайиши билан малика шаҳарга келди. У қалъа деворларидаги нураган ва тешилган жойларни кўриб чиқиб, уларни дарҳол тузатишларини буюрди. Шу кунни шаҳарни айниқса шиддатли ўққа туттиди. Гўё кимнингдир улкан қўли шаҳар устига ажал уруғи сочмоқда эди. Малика кечаси алламаҳалда саройга қайтиб келди ва дарҳол Маҳодев ибодатхонасига кетди. Ибодатдан кейин айвончага бориб ётди ва пинакка кетди. У туш кўрди, тушида зеб-зийнатлари ярқираб турган, қизил сорийдаги чарос кўзлари катта-катта чиройли бир қиз қалъа минорасида турганмиш ва нозик қўллари билан инглизларнинг лахча чўғ тўп ўқларини тутиб олаётганмиш. «Лакшмий Бай,— дермиш у,— қўлимга қара, қорайиб кетди. Лекин сен ташвиш чекма, озодлик маъбудасининг умри боқийдир!»

Малика тушини бош қўмондонга ва бошқа аскарбошиларга сўзлаб берди. Маликанинг тушига озодлик маъбудаси киргани тўғрисидаги овоза саҳар чоғидаёқ бутун шаҳарга ёйилди. Бу қалъа ҳимоячиларини яна бардам қилди. Яна ҳаёт-мамот жанги бошланди.

Жавоҳир Синҳ яна Пир Алидан кўз-қулоқ бўлолмади.

65

Рағҳунатҳ Синҳ билан Мундар шу кунни тўп ёнида бирга турарди. Порох тутунидан уларнинг чеҳралари ва қўллари қоп-қора эди. Улар бир-бирларига қараб кулгидан ўзларини тўхтата олмадилар.

Чошгоҳда Рағҳунатҳ Синҳ деди:

— Дарвоқе, бугун туз тотганимиз йўғ-а, Мундар Бай, бирор нарса тамадди қилмайсизми?

— Ҳозир овқат олиб келаман,— деди қиз.

— Бир кўза сув бўлсаям чакки бўламасди,— деди

Рагхунатх Синх,— ўзимизнинг сувни ичиб бўлмай қолди.

Мундар жуда чарчаганди. Шамол унинг толим-толим сочларини тўзгитиб қурум босган, ҳорғин чехрасига урарди.

— Йўқ, йўқ, сувга юбормайман сязни,— деди у бирдан эс-ҳушини йиғиб олиб,— мен сув олиб келишни бошқа бировдан илтимос қиламан. Ё бўлмаса, ўзим пастга тушиб ичиб чиқаман. Сиз бу пайт тўп ёнида туриб туринг. Ҳозир эса, бориб бемалол овқатингизни еб келинг. Шошадиган жойимиз йўқ.

Мундар жилмайди — худди учган юлдуз ярқ этиб, тунги сокин осмонда сўнгандек бўлди.

— Бир кўза сув келтириш қийинми менга?

— Жуда чарчадингиз ахир.

— Сиз-чи?

— Нимага ҳам чарчай. Қиладиган арзирли ишим ҳам йўқ-ку.

— Э, қўйинг-е, шу ҳам гапми?

— Рост, сира-сира чарчаганим йўқ, Мундар Бай, ишонинг.

— Майли, айтганингиздай бўлсин, девон соҳиб. Бироқ бир кўза сув кўтаришга кучим етади.

— Йўқ, йўқ, мен йўл қўймайман!

— Хўп, майли. Қани айтинг, сизга ейишга нима олиб келай? Ладдуми?—деб сўради Мундар.

Рагхунатх Синх малика ўз қўли билан ладду берган ўша унутилмас тунни эслади.

— Ҳа, қўллaringиздан жон деб уларни оламан,— деди шавқ-завқ билан Рагхунатх Синх.

— Шундай қоп-қора қўлдан-а?—деб кулди қиз.

— Йўқ, муқаддас Ганг суви билан ювилган қўллардан. Хўп, бора қолинг энди.

— Ҳеч қаёққа бормамайман. Шу ерда овқатланаман, йўқса, кутиб қоласиз.

Шу пайт минора панжарасига тўп ўқи тегди.

— Сал пастроққа текканда, ҳозир мен бўлмасдим,— деди ўйга толиб Мундар.— Ушанда сиз менга сўнги ёрдамнингизни аямай, жасадимни куйдирган бўлардингиз.

— Борди-ю, шу иш менинг бошимга тушса, жасадим куйдириладиган анъанавий гулханга келармидингиз?—деб сўради Рагхунатх Синх.

Мундарнинг кўзларига ёш қалқди.

— Мен олдин ўламан,— деди у овози қалтираб.— Билиб қўйинг, яна бир марта ўлимдан гап очсангиз, ладду бермайман сизга.

Мундарнинг кўз ёшини кўриб Рағҳунатҳ Синҳ ҳаёти фақат ўзи учунгина керак эмаслигини тушунди.

— Мен бундан кейин ҳеч қачон ўлим тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам зинҳор-базинҳор ўлимни ўйламанг,— деди у тўлқинланиб.

Мундар кўз ёшини артиб, нари кетди.

Рағҳунатҳ Синҳнинг назарида теварак-атрофда анвойи тур муаттар гуллар барқ уриб очилгандек бўлди. Унинг кўзига тўплар, ўқлар ва порох кўринмай қолди.

«Мавриди келсин, бу қизга қалбимни тортиқ қиламан», деб ичида ўзига-ўзи онт ичди у.

Мундар бир кўза сув ва ладду олиб, кўз очиб-юмгунча қайтиб келди.

— Ахир мен бошлиқман, Мундар Бай,— деди Рағҳунатҳ Синҳ жаҳл билан,— шуни биласизми?

Мундар унга қандайдир шўх, сира ҳайиқмасдан боқди.

Рағҳунатҳ Синҳ ўзини кулгидан тутолмади.

— Мен сизни овқатланишга юборган эдим, нега қайтиб келдингиз?

— Мен шу ерда овқатланаман, дегандим-ку,— деди Мундар.

Рағҳунатҳ Синҳнинг ҳорғин юзи ёришди.

— Хўп, яхши, ювининг!

— Олдин сиз,— деб шарт қўйди Мундар.

— Йўқ, сен,— деди Рағҳунатҳ Синҳ эътироз билдириб.

«Сен» деган сўзни эшитганида Мундарнинг аъзойи бадани лаззатли туйғудан яйраб кетди.

— Агар қўлимдан овқатланмоқчи бўлсангиз, итоат этинг,— деди у.

— Итоат этмасам-чи?

— Унда ўзингиз ейишга мажбур бўласиз,— деди Мундар.

Рағҳунатҳ Синҳ бўйсунмишга мажбур бўлди. Мундар ёнига ўтирди-да, овқат бера бошлади.

Рағҳунатҳ Синҳ пича овқатлангач, деди:

— Энди мен сенга едираман.

— Ҳеч замонда эркак ҳам хотин кишини овқатланти-

рар эканми?— деб кулди Мундар.— Йўқ, яхшиси бир чеккага чиқиб ўзим овқатланаман.

Рағҳунатҳ Синҳ бу сафар ҳам ён берди. У бахтли эди. Улим энди унга писанд эмасди. Мундар-чи? Ахир маликанинг энг яхши дугонаси ўлимдан қўрқармиди?

66

Тантиа Тўпе инглизларни Чаркҳарийда тор-мор қилиб, Қалпига қайтиб келди. Унинг қўшинларида генерал Виндҳэмни мағлуб этишда иштирок этгани Гвалнор аскарлари ҳам бор эди. Аскарлар ғалабани нишонлаётганларида Тантиа қуроллар ва қуролсозлик устахоналарини кўздан кечирди. Бу ерда катта-кичик тўп ўқлари қўйилар, милтиқ ясалар эди. Гарчи икки минг ман порох бўлса ҳам яна ғамлашда давом этардилар. Қуролсозлар мураккаб деталларни Англиядан келтирилган янги асбобсозлик дастгоҳларида тайёрлар эдилар.

Тантиа устахоналарни кўздан кечириб юрганида бир қоровул пости олдига сочлари қулф уриб чиқиб турган икки нафар чавандоз келиб тўхтади.

— Биз дарҳол сардор Тўпе билан учрашишимиз керак,— деди улар соқчиларга.— Унга Жҳансий маликасида мактуб келтирдик!

Чавандозлар соқчиларга Жҳансийда нималар бўлаётганини қисқа қилиб тушунтириб бердилар. Шундан кейин уларни Тантиа Тўпе ҳузурига бошлаб бордилар.

Улар билан холи қолгач, Тантиа жилмайди-да:

— Биттангизни танийман, лекин иккинчингизни танмай турибман,— деди.

— Бу Коший Бай!— деб жавоб берди Жухий.

Тантиа у билан сўрашди.

Қизлар унга ўзлари билган ва йўлда эшитган барча гапларини оқизмай-томизмай гапириб беришди. Кейин Тантиа маликанинг мактубини ўқиди.

— Бугуноқ жўнаймиз,— деди у.— Чаркҳарийдан кейин аскарларим тузуккина ҳордиқ чиқарди. Сиз ҳам бизлар билан кетасиз. Ёлғиз кетишингиз хавфли.

— Билиб қўйинг, шаҳар дарвозалари берк, унинг ён-верини эса инглизлар қаттиқ ҳимоя қиляпти,— деб огоҳлантирди Коший Бай.

— Ташвишланманг. Ҳаммаси яхши бўлади.

— Биз ҳам жанг қилишни биламиз!

— Рост,— деди Жухий жилмайиб.

— Йўқ, йўқ,— деб кулди Тантиа.— Қароргоҳда сизларнинг аёл эканлигингизни билишларини истамайман.

Шу куннёқ Тантиа йигирма минг лашкар билан қамал қилинган Жҳансийга ёрдам бергани йўлга чиқди. Лашкарининг қолган қисмини Рао соҳиб ихтиёрига топширди.

Тантианинг лашкари йўлда эканлигидаёқ Роузга маликага ёрдам бериш учун оғир тўплар билан катта қўшин келаётганини хабар қилишди. Бу хабар инглиз генералини қаттиқ ташвишга солди. Ҳарбий кенгашда ҳаракат режаси тузиб чиқилди. Роуз ҳар бир позициядан биттадан тўп олди ва Жҳансийни қуршаб туриш учун зарур кучларнигина қолдирди. Отрядлардан бирини у шаҳардан етти миля наридаги Дигар тепалигига юборди. Узи эса Қалпидан Жҳансийга олиб борувчи йўлда пистирма қурди. Бошқа инглиз отрядлари шаҳарда ўн миляча узоқроқдаги ерларни эгаллади ва кўл яқинидаги тепаликлар орқасига яширинди. Кўл бўйида Мау қалъаси бор эди. Роуз қўшинларининг бир қисмини Камасин тепалигига ва Урчҳа дарвозасига олиб борадиган йўлга жойлаштирди.

Тантиа Тўпе асосий кучларни ва оғир тўпларни ўз ёнида қолдирди ва уларни Бетва дарёси соҳилида, Нўҳатгҳат ва Талайтгҳат оралиғида жойлаштирди. Енгил тўплар билан қуролланган учта катта отрядни Мау ва Дигал тепалиги оралиғидаги адирдан қамал қилинган шаҳарга жўнатишди. Шу отрядлардан бирида Коший Бай билан Жухий бор эди.

Биринчи апрелнинг тонги отди. Душман мерганлари ўқ узишни тўхтатди, бироқ шаҳарни тўпга туттиш давом этди. Инглизларнинг тўплари нишонга аниқ уролмасди, чунки душман тўпини орқага олиб кетган. Тўп отишдан мақсади эса, Жҳансий ҳимоячиларини муттасил ҳадик-хавотирда яшашга мажбур қилиш эди.

Жавоҳир Синҳ буни инглизларнинг моҳир тўпчиларни сафдан чиққанига йўйди. Бироқ малика бошқа фикрни баён қилди:

— Инглизлар бир балони бошламоқчи,— деди у.— Чамаси, улар кучларини бўлиб юборганга ўхшайди.

Кузатиш трубасидан қараб, у Жҳансийга Тантиа Тўпенинг отрядлари яқинлашиб келаётганини кўрди.

Малика трубани Жавоҳир Синҳга бераётиб, жилмайганча деди:

— Жҳансий энди тез орада озод бўлади!

Шаҳарда, пешвонинг қўшинлари келди, деган овоза тарқалди. Жҳансий тўплари энди бутунлай ўқ отмай қўйган эди, фақат жанубий ва ғарбий участкалардагина ора-сира ўқ овози эшитилиб қоларди. Тўпчилар тўп ўқлари Тантиа Тўпе аскарлари устига тушишидан қўрқарди. Кечга бориб ҳадемай озод бўламиз, деган орзу чиппакка чиқди.

Тантиа Тўпе отрядлари адирга киргани заҳоти инглизлар уларни икки тепа оралиғида исканжага олди, уларнинг устига тўп ўқларию гранаталар ёғилди. Тўптўполон кўтарилиб, отрядлар бир неча тўдага бўлиниб кетди. Қоший Бай билан Жҳўхий бир-бирларидан анча узоқлашиб кетдилар. Сафида Қоший Бай бўлган чавандозлар отрядини инглиз суворилари ўраб олди. Ўқлар қарсиллади, қиличлар ялтиради.

Қоший Бай: «Ҳар-ҳар Маҳодев!»— деб ҳайқирганча душман устига от солди. Унинг овозидан инглизлар қаршиларидаги жангчининг эркак либоси кийган аёл эканлигини билди.

— Малика бу!— деб қичқирди биттаси.

— Ҳа. Жҳансий маликаси, — деб тасдиқлади бошқаси, — тирик қўлга олиш керак уни!

Қоший Бай осонгина уни қўлга олиб бўлмаслигини уларга кўрсатиб қўйди. Икки чавандознинг калласи сапчадек учди, бир нечтаси ярадор бўлди. Ногаҳон Қоший Байнинг отига ўқ тегди. Қиз сапчиб ерга тушди ва душманга зарба бера бошлади. Кутилмаганда душман қиличи унинг дубулғасига тегиб сирғалди-ю, Қоший Байнинг елкасини кесиб кетди. Бу ҳам уни тўхтатолмади. Шу пайт душман ҳал қилувчи иккинчи зарбани туширди. Қоший Бай қулади. «Ҳар-ҳар Маҳо...» деган сўз унинг лабларидан учди.

Инглизлар териларига сиғмай қувонди. Улар Қоший Байнинг жасадини кўтариб Роузга олиб бордилар.

— Мана, Жҳансийнинг ҳукмдори! У шундай жонжаҳдн билан жанг қилдики, нақ иблиснинг ўзи, — деди улар генералга. Бироқ жасад кимлигини аниқлайдиган одам бош чайқаб, бу асло малика эмас, маликанинг дугонаси ёки Тантиа Тўпенинг қариндоши, деди.

Роуз Коший Байнинг жасадини ишончли соқчиларга қолдирди-да, ўзи жанг майдонига кетди. Худди шу пайт пешвонинг отрядлари қўрқиб, қоча бошлади. Жуҳий ҳам ҳамма қатори қочиб кетаётиб, Тантиани кўриб, хабар берди.

— Коший ҳеч қаерда йўқ. Ҳалок бўлганми дейман...

Бу пайтда Роуз Бетва қирғоғида қолган қўзғолончиларни бераҳмларча ўққа тутди. Бунга жавобан Тантианинг тўплари ўт очди. Бироқ шу аснода инглизларнинг янги отрядлари келиб қолди ва қўшинга бирваракайига бир неча томондан ҳужум қилди. Душманнинг шиддатли ҳужумига дош беролмаган пешвонинг қўшини пароканда бўлиб дарёдан ўтди. Роуз уларни изма-из таъқиб қилиб борди. Тантианинг оғир тўплари дарёда қумга тиқилиб қолди, уларни қутқаришнинг иложи йўқ эди. Чор-ночор тўпларни душманга ташлаб кетдилар. Роуз ўн олти милягача Тантиа отрядларини қувиб борди. Инглизлар катта ўлжа олдилар.

Кечга яқин жанг тугади. Тантиа мингдан ортиқ аскардан ажраб, минг машаққат билан Эрачғатдан ошди. Кончдан ўтиб бир неча кундан кейин Қалпига етиб келди. Жуҳий Жҳансийга қайтолмади, шу боис, Тантиа билан Қалпида қолди.

Қуршовдагилар кузатиш трубаларидан юракларини ҳовучлаб жангни кузатдилар. Гумбур-гумбур узоқлашгач, Тантиа қўшини тор-мор қилинганини англашди. Жҳансий аҳолиси умидсизликка тушиб қолди. Шаҳар устига яна қора булут бостириб келди.

Инглизлар ғалабадан масрур эдилар. Кеча улар баъзи муваффақиятлари билан мақтанган бўлсалар, бугун бўлса узил-кесил ғалаба қилгандек эдилар.

Кечга яқин уларнинг ҳориб-толган қўшинлари дам олди.

Кошийнинг жасадини яна кўздан кечирдилар. Ўрчҳа отрядидаги баъзи солдатлар маликани яхши танирди. Улар ишонч билан, бу малика эмас, деб эълон қилдилар.

Туннинг аксари қисмини инглизлар ўз ўрнидан кўчирилган тўпларни қайта ўрнатиш билан овора бўлдилар, шунинг учун ўққа тутиш деярли тўхтади.

Эрталаб Жавоҳир Синҳ маликага шаҳар янгиликларини сўзлади. У сардорларини йиғиб, жилмайганча уларга далда берди:

— Пешво қўшини бугун муваффақиятсизликка учрагани билан у эртага яна келиши мумкин. Тантиа салоҳиятли аскарбоши, қолаверса, пешвонинг ҳали аскарларни тўплари бисёр. Умидсизликка тушмаслик керак. Хўш, қўшин мутлақо келмаганда нима бўларди? Наҳотки, биз таслим бўлардик? Наҳотки, Жҳансийга иснод келтирардик? Ота-боболарингизни ўйлангизлар. Озодлик учун озмунча аскар ҳалок бўлдими? Эҳтимол, биз ҳам ўша кунга етолмасмиз. Бироқ бизнинг изимиздан бошқалар боради. Томга чиқиш учун нарвоннинг биринчи поғонасига оёқ қўйишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ғалаба учун ёлғиз қурбон, ёлғиз ўлим камлик қилади. Бизнинг мақсадимиз — ғалаба тўғрисида орзу қилиш эмас, унинг учун курашиш. Ҳаёт — муқаддас бурчни адо этиш, ҳаёт — буюк иш учун жонни фидо қилиш. Кимда-ким инглизлардан ва ўлимдан қўрқса, қуролини ташласину жўнаб қолсин. Мен билан озодлик учун ҳеч иккиланмай жонини берадиган одамлар қолади!

Малика яна жилмайиб, атрофдагиларни кўздан кечирди. «Қуролини ташлаб, жўнаб қолишни» ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмади. Ҳамма сўнгги нафасигача жанг қилишга онт ичди.

— Малика, сиз бугуноқ тўпчиларингизнинг қўлидан қанақа иш келишини кўрасиз! — деб хитоб қилди Ғулом Ҳавс Хон.

Унинг гапини Бҳау Бахший қўллади.

— Сиз тушингизда кўрган озодлик маъбудаси жанг пайти мени илҳомлантиради, борди-ю, тўпларим билан Камасин тепалигини култепага айлантирмасам, шартта калламни олинг, — деди у.

— Малика, — деди Худобахш, — Санояр дарвозаси олдида аскарларим ҳеч қачон сизни доғда қолдирмаган.

Шундан кейин ғурур-ифтихор билан Мўтий Бай дил сўзини айтди:

— Мен билан дугоналаримга маълум жойни ажратиб беринг, Жҳансий аёлларни мустақиллик ва озодлик учун қандай жанг қилиш кераклигини кўрсатиб қўйишади.

Шу чоғ патанлар командири Гул Муҳаммад кириб келди.

— Мен кўп гапларни эшитганим ҳам, тушунганим ҳам йўқ, малика, — деди у. — Худоба шукурки, ёлғиз бир

нарсани дангал айта оламан: патанлар мустақиллик учун курашибгина жаннатга кира олишларини биладилар. Улар Жҳансийнинг озодлиги учун жонларини ҳам аямайдилар.

Малика аскарбошиларни ва уларнинг аскарларини сахийлик билан мукофотлади. Алоҳида хизмат кўрсатганларга ўз қўли билан «Ранканкан» нишонини топширди.

Саройда бўлмаган уч сардоргина — Дулҳажу, Пир Али ва Баҳрамуддинлар мукофотсиз қолди.

Умидсизлик тумани тарқалиб кетди-ю, Жҳансий ҳимоячилари ғайрат-шижоатга тўлиб-тошдилар. Қалъа минораларидаги тўплар туни бўйи гумбирлаб турди. Душман суст жавоб берди. Роузнинг солдатлари пана жойларда дам оларди. Агар қуршовдагилар шу кечаси қалъадан чиқиб ҳужум қилганларида, Роузнинг ҳолига маймунлар йиғларди. Ҳолбуки, ҳинд тўплари кучли ўт очишига қарамай, инглизлар унча катта талафот кўргани йўқ. Роуз Жҳансийда шунча ўқ-дори борлигига ҳайрон бўларди.

Малика эса участкама-участка ўтиб, шарт-шароитни аниқлар, ўз аскарларига далда берар эди. Бир участкада у Жавоҳир Синҳни учратиб қолди.

— Қалай, Пир Али тўғрисида ҳеч нарса билолдингизми?— деб сўради малика.

— Ҳа, малика. У барча худолар ҳаққи ҳурмати онтичиб, Дулҳажуни соқчи сифатида олиб борган эдим, деди. Уша кечаси кўп нарсаларни билишнинг иложи бўлмади. Роузнинг режаларини фақат унинг генералларигина билади. Фақат шу нарса аниқландики, инглизлар порохнинг ўзига икки минг рупия сарф қилибди. Ҳозир ҳам уларда порох тахчил, тўп ўқлари ҳам етишмайди. Улар Калькуттадан ўқ-дори сўраган эмиш.

— Менимча, — деди малика, — эртага инглизлар шиддатли ҳужумга ўтади, бизга қарши Тантиа Тўпедан тортиб олинган қурол-яроғларни ишга солади. Шўрлик Коший билан Жуҳий қаердалигини ким билади?

Жавоҳир Синҳ нима ҳам деб жавоб бера оларди бу саволга!

— Девон Дулҳажуни кўрмадиларингми? Сўраб-суриштирдиларингми уни?— деди малика.

— Йўқ, кўрмадим, — деди Жавоҳир Синҳ. — Унинг ўрнига бошқа одам қўйдик. Урчҳа дарвозаси олдида

энди Сувдар Бай турибди, девон соҳиб бошқа жойга ўтди.

— Барҳамуддин қаерда?

— Сагар қўрғонида эди, бироқ эҳтиёт юзасидан уни у ердан олдим.

Шу пайт сарой томонда қаттиқ портлаш ер-кўкни ларзага солди. Малика дарҳол ўша ёққа йўл олди. Жавоҳир Синҳ унга эргашган эди, малика уни тўхтатди:

— Сиз барча мудрофаа участкаларини кўздан кечиринг-да, бориб дам олинг, мен эсам, у ерда нима бўлганини билиб келаман.

Малика фалокат содир бўлган жойга келиб, саройга тушган тўп ўқи икки қаватни тамомила вайрон қилганини ертўлаларда яшириниб ётган мешкоблар билан коҳинларни қаттиқ ваҳимага солганини кўрди.

Малика уларга тасалли бериб, қалъани айланди.

Соат иккига бонг урди. Ғарбдаги девордан Ғулом Ҳавс Хон ўт очарди. Лалта ҳалок бўлган, эндиликда тўп ёнида Ғулом Ҳавс Хон ёлғиз қолган эди. Жанубий участкадаги тўпларга Мўтий Бай, Шарқий участкадагисига Бҳау Бахший, ўртадагисига Мундар бошчилик қиларди. Малика ҳаммадан хабар олди, саройдаги вайронгарчиликни гапириб берди. Тўпчилар душман қўшинининг жойланиш тартибини яхши биларди. Шу бонс, кўп ўтмай уларнинг тўпларидан ёғдирилган ўқ инглиз тўпларининг овозини ўчирди.

Саройдан ўтакаси ёрилган браҳманлар югуриб чиқишди. Ҳорғинлик ва ваҳимадан адойи тамом бўлган бу одамлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлаб ухлаб қолган эдилар.

Эрталаб Барҳамуддин истеъфога чиқаришларини сўраб, маликага мактуб берди.

«Менга ишонмадингиз, — деб ёзган эди у, — билъакс ўзим гуноҳкор бўлиб қолдим. Менинг фикрим ҳеч кимга керак эмас. Илож қанча, мен хизматдан воз кечиб, қуролни Пир Алига топшираман. Лекин яна бир огоҳлантираман, малика, Пир Али билан Дулҳажудан эҳтиёт бўлинг».

— Армиядан кетишга хўп қулай вақт топибсан-да, — деди малика қаҳр билан. — Қоранг ўчсин!

Шуни деб малика мактубни чўнтагига солиб қўйди.

Эртаси куни Жҳансий жангчилари шундай фидойилик билан қаршилиқ кўрсатдиларки, инглиз солдатлари саросимага тушиб қолдилар. Роуз ҳар қанча тиришмасин, бир қадам ҳам олға силжиёлмади. Деворларда янги тешик-туйнуклар пайдо бўлди, кўпгина жойларда минора панжаралари ва шаҳар бинолари вайрон қилинди, ёнги чиқди, одамлар ўлди. Деворлару миноралар ўша кунидеҳ қайтадан тикланди, ёр-биродарларнинг ўлими тириклар қалбида яна ҳам кучли адоват ва душман билан курашда жасорат туйғуларини уйғотди. Жанг тунда ҳам давом этди. Малика Урчҳа дарвозаси олдига келди, Дулҳажу ҳали постда эди, у билан бирга Сундар навбатчилиқ қиларди.

— Дулҳажу, сен Пир Али билан инглизлар қароргоҳига бордингми?— деб сўраб қолди малика дабдурустдан.

— Инг... инглизлар қароргоҳига? Қачон, малика?— деди Дулҳажу ғўлдираб.

— Мен сендан бордингми, йўқми, шуни сўраяпман.

— Менми? Ҳеч қачон.

— Бундан чиқди, бормадинг?

— Йўқ, малика.

— Пир Али мен билан бирга борди, деяпти.

— У алдаган, малика.

— Эҳтимол. Хўш, «қизил байроқча» деган сўзнинг маъноси нима?

— Қизил байроқча? Нима ҳақда гапиряпсиз? Ҳеч нарса тушунмаяпман. Уша Пир Али алдоқчи ҳам муртад!

— Малика, — деб гапга аралашди Сундар, — бугун девон Дулҳажу жуда ёмон отди.

«Нимага у мenden шикоят қияпти, — деб кўнглидан ўтказди Дулҳажу. — Доим унинг кўнглини олишга ҳаракат қиламан-ку?»

— Зарари йўқ, — деди малика, — эртага у яхши отади. Сундар, сен шу ерда қоласан ва унга кўмаклашасан.

Малика Барҳамуддинни эслади ва унинг кўнглини огритганига пушаймон бўлди.

— Малика, девон соҳибни бошқа участкага ташлашингиз мумкин, — деди Сундар. — Бугун кечаси ва эртага кун бўйи тўп ёнида ўзим бўламан.

— Йўқ, — деди малика эътироз билдириб, — бугун кечаси инквоингиз шу ерда бўласиз. Эртага кун сермашаққат бўлади, кейин дам олишларингизни айтаман.

Кейин малика Сагар қўрғонини бориб кўрди. Бу вақтда Пир Али навбатчиликни топшираётган эди.

Маликани кўриб у довдираб қолди.

— Дулҳажу сен билан бирга борганини инкор қиляпти. Жавоҳир Синҳа эса сен разведкага у билан бирга бордим, дегансан, буни қандай тушуниш мумкин?— деб сўради малика.

— У мен билан борган, малика, — деди у кўзларини лўқ қилиб, — тан олишдан қўрққан. Мен ҳозироқ буни унинг юзига айтишим мумкин.

— Шошилишнинг ҳожати йўқ, — деди малика, — эртага аниқлаймиз.

— Яхши, малика, — деди Пир Али енгил тортиб.

Малика шарқий ва шимолий дарвозаларни текшириб чиқди-да, Унав дарвозаси олдига келди. Бу ерда Пуран билан бошқа тўқувчиларни кўрди. Улар зўр бериб тўплар олдида ишлашарди. Малика уларни олқади.

— Жҳалкорий қани?— сўради у Пурандан.— Аҳволи нечук?

— Ҳозиргина уйга кетди, малика. Бугун у кўп иш қилди, чарчади. Ҳозир чақириб келаман.

— Йўқ, чақирма, шундоқ, ўзим сўрадим,— деб малика Пуранни тўхтатди ва нари кетди.

Барча дарвозаларни кўздан кечиргач, у қандолатфурушлар ва қандолатчилар яшайдиган Ҳолвайпурга келди. Бу ерда малика шаҳарнинг энг бой кишиси — оқсоқолни зиёрат қилди. Мишмишларга қараганда, саҳар чоғлари у устидан шу қадар кўп сув қуяр эканки, юрган йўлида томчилар чакиллаб томиб бораркан.

— Ҳалиям устингиздан кўп сув қуясизми?— деб ҳазиллашди малика.

— Йўқ, малика,— деб кулди оқсоқол.— Илгари шунча кўп силкинардики, томчилар дув тўкилганини билмай қоларди. Энди бўлса дўконлар ёпиқ, савдо ўлган, суҳбатлашадиган одам йўқ.

— Бундан чиқди, дўконлар ёпилиб қолгач, расмана ювинишни тарк этдингизми?

Ҳатто шундай оғир дамларда ҳам маликанинг атрофидаги одамлар руҳий тетикликни унутмаган эдилар.

Тўплардан ўққа тутиш туни билан давом этди. Тонг

отгач, малика барча ҳимоячиларга, бугун сизларга ўзим нонушта тайёрлайман, деди. Бу сўзларни эшитиб ҳориб-толган, азият чеккан жангчилар хурсанд бўлиб кетди. Браҳманлар хамир қорди, нон ёпди, малика уларга қарашди. Кейин у иссиқ нонларни қалъадаги аскарлар билан командирларга ўз қўли билан улашди.

Бу нонларни одамлар табаррук билиб қўйинларига яширар эдилар.

Малика Пир Алини эслаб қолди-ю, уни чақиришларини буюрди. Бироқ Пир Али ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Айрим кишилар уни сув қувурига кириб кетганини кўрибди.

Маликанинг кўнглига ғулғула тушди. У Пир Али алдаганини фаҳмлади. Дулҳажу эҳтимол гапнинг ростини сўзлаган эди. Бироқ Барҳамуддин уларнинг ҳар икковидан эҳтиёт бўлишни маслаҳат берган эди...

У барибир бу ҳақда аниқ фикрга келолмади: тўсатдан инглизлар шаҳар ва қалъани чапараста ўққа тутиб қолди. Улар, чамаси, деворларни қулатиб шаҳарга бостириб киришга жазм қилган эдилар.

68

Малика аскарбошилар билан тўпчиларга шошилиш зарур фармойишларни берди.

Инглизлар устидан тўп ўқлари визиллаб ўтди. Улар осмонда йўл-йўл из қолдириб портлар ва душман устига дўлдек ўқ ёғдирарди. Бироқ инглиз тўплари зўр бериб ўт ёғдирарди. Айниқса қалъанинг жанубий участкаси — Живан тепалигидан Ўрчқа дарвозасигача бўлган тепаликни шиддатли ўтга тутдилар. Ўқчилар тўп ўти остида яшириниб Ўрчқа ва Санояр дарвозаларини забт этиш учун саф-саф бўлиб ҳужумга ўтди. Қўзғолончилар бирваракайига уларни ўққа тутдилар. Уларнинг милтиқлари ва шаҳар дарвозаси амбразураси ҳамда миноралар панжараларидан бало-қазодек тикилиб турган ўртамиёна тўплари душман устига ажал уруғини сочди. Ҳужумкорлар ваҳимага тушиб, тайсаллаб қолди.

Инглиз тўплари шиддатли ўт оча бошлади, натижада бир отряд ҳар қалай Ўрчқа дарвозасига яқинлашди. Бошқаси Санояр дарвозасига етди.

Малика билан Мўтий Бай кузатиш трубасидан қараб Ўрчқа дарвозаси тўғрисидаги тепалик орқасида қизил байроқча кўтарилганини кўриб қолишди. Шу заҳоти бу дарвоза олдига ўрнатилган тўнлар ўт очишни сустлаштирди.

— Малика, рухсат беринг, мен у ерга борай,— деб илтимос қилди Мўтий Бай.— Ахир Дулҳажу бадкирдор, Сундар у ерда ёлғиз!

— Бора қол, Мўтий, эсон омон қайтиб кел,— деди малика.

Мўтий Бай Урчқа дарвозаси олдида Худобахшни учратиб қолди.

— У ёққа борманг,— деди у.— Мен билан қолнинг. Бугун мен малика ва қадрдон еримга улар менга қилган яхшилиқни қайтармоқчиман. Мабодо ажалим етган бўлса, обрўйим билан ўламан.

Мўтий Байнинг чеҳраси оқариб кетди. Қўзларида ёш ғилтиллади.

— Ҳозир кўз ёши тўкадиган вақт эмас!— деди Худобахш зарда билан. Унинг овози ўқ овозларини босиб кетди.

Мўтий Бай порох дудидан қорайган қўллари билан кўз ёшини артди.

— Бугун мен сизнинг бир умрга қулингиз бўламан,— деди Худобахш тўлқинланиб, тўпдан бир зумга узилиб.

— Мен эсам, бир умрга сизнинг қулингиз бўламан,— деб жавоб берди Мўтий Бай унинг кўзларига тикилиб.

Худобахш ногаҳон йўлда инглиз солдатларининг дарвоза томон чопиб келаётганини кўриб қолди. Тўп отилди, милтиқлардан ўқ узилди.

— Чоп, Мўтий... Одамларимизга айт, қўлларига нима тушса, душман устига итқитсин!— деб қичқирди у.— Инглизлар нарвон қўйиб деворга чиқмоқчи.

Қўзғолончилар душман устига ўқ ёғдирдилар. Тош ва ғўлаларни отдилар. Ҳужум қилаётганлардан бир қанчаси ўлди. Шаҳар ва қалъада янграган карнай ва дўмбираларнинг кучли овози ер-кўкни ларзага солди. Шундан кейин инглизлар қароргоҳида, орқага қайтинглар, деган маънони билдириб бурғу чалди.

Бу пайт Роуз отда Живан тепалигини айланиб юарди. Уни олий мансабдаги офицерлар кузатиб юарди.

— Ҳозир ёки ҳеч қачон!— деб луқма ташлади Роуз.

Бу сўзлар дарҳол телеграф орқали Урчқа дарвозаси олдида ва Зар тепага ўрнатилган батареяларга етказилди. Бу ердагилар байроқни яна ҳам баландроқ кўтаринг, деяпти деб ўйлади.

Тўрт офицер тўплар ўқи остида дўнглик ва тошлоқ жойлардан яшириниб ўтиб, Санояр дарвозасининг ўнг то-

мондаги девор тагига келди. Девор бу ерда нураган, уни ҳимоя қилаётган аскарлар ҳалок бўлган эди. Офицерларнинг бири бошқасининг елкасига чиқди-да, юқорига чиқиб олди. Унинг кетидан бир неча солдат чиқди. Шунда Мўтий Бай қиличини яланғочлаб улар устига отилди. Бир офицер ўқ узди, бироқ ўқи хато кетди, қиз уни қиличи билан чопиб ташлади. Иккинчиси қиличини қинидан суғурди, бироқ Мўтий Бай уни ҳам саранжомлади. Қолган икки офицер тош орқасига яширинди. Шу пайт Жҳансий аскарлари етиб келди. Худобахшнинг тўплари олдинга ёриб ўтган инглизлар группасини ер билан яксон қилди. Тош орқасига яширинган икки офицер ҳам омон қолмади. Уларни Мўтий Байга ёрдамга келган аскарларнинг ўқи ер тишлатди.

Олишувдан кейин Мўтий Бай Худобахш ёнига қайтиб келди.

Бу кун бўйи инглизларнинг иккинчи мағлубиятга учраши эди.

Шимолдаги дарвозалар ҳам қаттиқ ўққа тутилди, бироқ қуршовдагиларнинг жасорати ва уддабуронлиги қўл келиб инглизлар улоқтириб ташланди.

Учинчи ҳужумни Роуз жануб томондан бошлади.

Малика қалъа деворидан қараб, Ўрчқа дарвозаси олдида тўплар ўқи сусайганини пайқади. Малика шу заҳоти у ерга Рамчандр Демшукқни юборди, бироқ у имиллаб манзилга кечикиб борди.

Ўрчқа дарвозаси олдида ҳамон қизил байроқча ҳилпираб турарди. Дулҳажу эса бу пайт тўпларни фақат порох билан ўқламоқда эди.

Сундар Ўрчқа дарвозасидан ғарброқдан, баланд минорадан душманни ўққа тугмоқда эди. Энди бу ерда фақат унинг тўпи отаётган эди. Қолган барча тўпчилар ҳалок бўлган эди. Сундар Дулҳажунинг найрангини сезиб қолди...

Бироқ шу пайт тепалик орқасидан душман солдатлари чигирткадек ўрмалаб чиқди-ю, дарвоза томон ёпирилди. Дулҳажу мисранг кўтарганча, уларнинг истиқболлига отилди. Сундар ҳамма гапни тушунди. У тўпни ташлади-да, қиличини қинидан суғуриб, минорадан настига туша бошлади. Ҳадемай у настига тушиб олди, лекин Ўрчқа дарвозасигача ҳали анча йўл бор эди. Дулҳажу аллақачон у ерга бориб олган эди. Дарвозада катта-катта қулфлар ва йўғон занжирлар осилиб турарди. Ка-

литлар қалъа ичида эди. Дулҳажу мисрангни ишга солди. Қулфлару занжирлар шарақа-шуруқ қилиб дув тўкилди. Энди фақат дарвозани очишгина қолди. Бироқ Дулҳажу эшикни очиб улгурмасдан, унинг рўпарасида Сундар пайдо бўлди.

— Ифлос махлуқ!— деб қичқирди у.— Сен инглизлардан ҳеч нарса ололмайсан!

Шуни деб Сундар қиличини силтаган эди, Дулҳажу мисрангни қалқон қилди, қилич жаранглаб мисрангга тегди-ю, икки бўлак бўлиб кетди. Дарвоза ичида эса жанговар ҳайқириқ янгради. Инглизлар қалъага яқинлашди, Сундар чўлтоқ қиличини яна силкитган эди, Дулҳажу яна мисрангни қалқон қилди. Бироқ мисрангнинг учи Сундарнинг кўксига тегди.

Сундар жароҳатига парво қилмай, чўлтоқ қиличини яна Дулҳажуга солди. Дулҳажу бир қадам чекинди-ю, мисрангнинг ўткир учи билан унинг қорнига урди. Шу чоғ инглизлар дарвозани очиб юборди. Сундар бемажол қичқирди: «Ҳар-ҳар, Маҳодев!» Бир ўқ келиб унинг бошига тегди.

Дулҳажу мисрангни ерга суқди. Солдатлар энди уни найзага илмоқчи бўлганда офицер уларни тўхтатди.

— Тегманг, бизнинг одам бу.

Инглизлар милтиқларини туширдилару очиқ дарвозадан шаҳарга бало-қазодек бостириб кирдилар.

— Маликами бу?— деб сўради офицер.

— Йўқ, жаноб, оқсоч, холос,— деди Дулҳажу.

— Бироқ у солдат,— деди офицер,— унга солдатларга кўрсатиладиган ҳурмат кўрсатилади.

Сундар ҳатто жон таслим қилган бўлса ҳам қўлидан чўлтоқ қиличини қўймаган эди. Икки солдат жасадини дарвозадан олиб чиқдилар-да, тош бостирдилар. Бу ерга Наттхе Хон солдатлари билан кўпгина инглизлар дафн этилган эдилар.

Инглизлар шаҳарга киргач, унинг тор кўчаларига ёйилди.

Орадан сал вақт ўтар-ўтмас тепаликнинг нариги томонидаги Роуз ғалабадан дарак топди.

— Начора, энди ўша одамга ваъда қилинган икки қишлоқни бериш керак,— деди у ўз офицерларига.

Кейин у Санояр дарвозасини бузиб ташлашни, Жҳансий шаҳрига киришни ва «исёнчиларни жазолашни» буюрди.

Худобахш сўнги нафасигача олишди. Рамчандр Демшукх от чоптириб келганида ўқ тегиб уни қулатди.

Санояр дарвозаси олдидаги тўпларнинг овози ўчди. Бир англиз деворга тирмашиб чиққан эди. Мўтий Бай қилич солиб, калласини сапчадек узиб ташлади. Кейин у Худобахшнинг жасадини кўтариб, пастга тушди. Рамчандр Демшукх уни отининг олдига ўнгарди. Мўтий Бай мингашди-ю, улар қалъага от қўйишди. Сарой яқинида Худобахшнинг жасадини ерга тушириб, устига чойшаб ёпиб қўйишди. Мўтий Бай бир қатра ҳам кўз ёши тўкмади.

Малика келди.

— Мўтий,— деди у дугонасига,— сен қандай жасорат кўрсатганингнинг шоҳиди бўлдим.

— Бизни ўйламанг, малика,— деди Мўтий Бай. Унинг овози хирқироқ эди.— Бизда қалъа билан сиз борсиз. Унинг тўғрисида эса,— Мўтий Бай имлаб Худобахшни кўрсатди,— ўзим қайгураман.

— Кунвар соҳиб сарой ёнига қўйилсин,— деди малика овози қалтираб.

— Сундар қани?— деб сўради Демшукх.

— У ўрчқа дарвозаси олдида ҳалок бўлди,— деб жавоб берди Мўтий Бай.— Дулҳажу бизни сотди: у англизларга дарвозани очиб берди.

Малика тишларини бир-бирига қаттиқ босди. Кейин аста деди.

— Бу ҳаётимда энг даҳшатли хато бўлди...— Сўнг бир оз овозини баландлатиб илова қилди:— Барҳамуддин ҳақ гапни айтган экан. Қаерда у ҳозир? У ҳақда бирор нарса билмайсизми, Демшукх?

— Йўқ, малика,— деди у.

Малика чўнтагидан Барҳамуддин истеъфога чиқаришларини сўраб ёзган мактубни олди.

Мўтий Бай Худобахш учун гўр қазиларни буюрди. Орадан кўп ўтмай сарой девори ёнидан гўр қазилди.

Малика кузатиш трубасини олиб энг баланд минорага чиқди. Роузнинг қўшинлари минора кетидан минорани забт этиб, шаҳарни мўр-малахдек босди. Жҳансий ҳимоячиларининг сафи сийраклашиб қолди. Ҳамма ерда ёнғин чиқиб англизларнинг жанговар садоларига аҳолининг фарёди қўшилиб кетган эди. Бу даҳшат ва алам фарёди эди. Малика душман сарой ва театрни эгалламоқчи бўлиб уринаётганини, кутубхонани ўраб олаётга-

нини кўриб турди. У пастга тушди-да, серсоя дарахт тагидаги тошга ўтирди. «Жҳансий ҳалокатга йўлиқяпти... Мустақиллик кейинга суриладиган бўлди,— деб кўнглидан ўтказди у.— Лекин биз муқаддас бурчимизни охиригача адо этишимиз керак!»

Малика ўрнидан турди-да, барча аскарбошиларни чақириб, уларга ўз қарорини билдирди.

— Биз қалъадан чиқиб шаҳарни озод қиламиз! Жҳансийни ҳимоя қилиш керак!

Уйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

— Миннатдормиз, малика,— деди ҳамма учун Гул Муҳаммад.

— Тўпчилар ўз жойида қолсин!— деб буюрди малика.

Бҳау Бахший олдинга чиқиб, унинг оёғига йиқилди.

— Ҳамма билан бирга кетишга ижозат этинг, малика. Майли, тўпим ёнида бошқа бирорта одам қолсин.

— Яхши, тўпчилардан фақат сиз кетасиз,— деди малика.— Қани, олға! Шошилиш керак!

Бахший отрядга қўшилади. Бҳўпаткар малика қалъадан чиқмагани маъқул, деган гапни кўнглидан ўтказар-ўтказмас малика қалъадан чиқиб кетди. Унинг ёнида патанлар, бунделкхандликлар ва бошқа аскарлар от чоптириб борарди. Бҳўпаткар чор-ночор уларга эргашди.

Инглизлар шаҳарга жанубдан ёриб кириб секин-аста унинг ғарб томонига яқинлаша бошлади. Малика аввалига ўз отрядини жанубга — ҳужум қилиб келаётган душманга рўбарў қилди. У душман устига қуюндек ёпирилди. Ҳамла шу қадар шиддатли бўлдики, душман дош беролмай қочди. Инглизлар уйлар орқасига яшириниб яна хийла муддат милтиқлардан ўқ отиб қаршилиқ кўрсатди. Бироқ барибир Жҳансий аскарларининг қиличига тоб беролмадилар.

— Ҳинд қиличи нималарга қодир эканини бугун кўрсатиб қўямиз!— деб хитоб қилди малика.

Маликанинг сўзидан руҳланиб кетган аскарлар ғайрат-шижоат билан олиша кетдилар. Инглизлар чекинаётиб, пана-пастқам жойлардан ўқ узарди. Бир ярим мингта патан душманни жанубдаги дарвоза томон қисиб борди.

Душман қўшинлари сарой ва Филхона¹ ҳамда Зарбхона оралиғида эди.

Бу ерда сон-саноқсиз иншоотлар бор эдики, улар бу ерда осонгина яширинишлари мумкин эди. Маликанинг аскарлари ҳам уйлар орқасига яшириндилар.

Бир участкада инглизлар ғарбга, Қҳанде Рао дарвозаси томонга чекинишга мажбур бўлди.

Малика душманни таъқиб қилиб бораётиб, уй эшигидан бир одам югуриб чиққанини ва бир ўзи душман пиёда аскарлари билан жангга киришганини кўриб қолди. У шундай чапдастлик билан қиличбозлик қилдики, ҳаш-паш дегунча бир неча душманни ер тишлатди. Бироқ кўп ўтмай душман уни қуршаб олди. Малика отига шиғов берди, патанлар унинг кетидан от қўйди. Малика олишув бўлаётган жойга етай деб қолганида ҳалиги аскар ва инглизлар зинапоядан пастга думалаб кетди. Аскар яна бир неча душманни ҳалок этишга улгурди. Мана, ўзи ҳам чинордек қулади... Инглизлар отлиқларни кўриб, ура қочди.

Малика яқин келди. Бу азамат аскар Барҳамуддин эканлигини таниди. У жон талвасасида тўлғанарди. Малика отдан тушиб унинг бошига қўлини қўйди. Барҳамуддин уни таниди. У кўзларини катта-катта очди-да, гудранди:

— Афв этинг, малика.

— Сен ҳақиқий жангчисан,— деди малика.

— Малика, оёқ-қўлимни узатиб ўлолмайман, токи... Мактубим...— минг машаққат билан шивирлади Барҳамуддин.

Малика чўнтагидан аскарнинг истеъфога чиқаришларини сўраб ёзган мактубини олди.

— Мана, ол! Аллақачон афв этганман сени.

— Йўқ, малика,— деди у сўнгги кучини тўплаб,— йир-р-ти-иб таш-ланг... ўшанда тинчгина... ўламан...

Малика хатни майдалаб йиртиб ташлади. Барҳамуддиннинг оғриқ азобидан бужмайган юзи шодликдан балқиди.

— Худога шукур...— деб шивирлади у жон бераётиб.

Бҳау Бахший кўзларини кўкка тикиб:

¹ Ҳозир бу ерда бош касалхона жойлашган. Унинг шимол томонида Зарбхона биниси қад кўтарган (Автор изоҳи).

— Улими нечоғли пурвиқор!— деб хитоб қилди.—
Э, худо, менга ҳам шундай ўлимни ато эт!

— Шу ернинг ўзида¹ унинг учун гўр қазинг,— деб амр қилди малика. Узи эса отряди билан яна олдинга от чоптириб кетди.

Инглизлар қочди. Эндиликда Жҳансий қўшини шаҳарнинг ғарбидан шарқий чегарасигача кенг ҳалқа ҳосил қилди. Қалъа анча орқада қолиб кетди... Баногоҳ малика ҳузурда кекса Наъна Бҳўпаткар пайдо бўлди.

— Аввал мени ўлдилинг, кейин ўзингиз ҳалок бўларсиз,— деди у.

— Бу қанақа гап, Бҳўпаткар?

— Қаранг, инглизлар тўплардан қандай ўққа тутяпти. Сиз ҳаётингизни хавф остида қолдирмаслигингиз керак. Мабодо сизни ўлдиришса, Жҳансий ҳам нобуд бўлади. Ҳозир қалъа қўлимиздалигида жанг қилишга қодирмиз. Қалъага қайтинг ёки мени ўлдилинг.

Малика нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб қолди. Унинг ёнига Гул Муҳаммад келиб гапга қўшилди:

— Малика, мўйсафид ҳақ гапни айтяпти, қайтиш керак...

Малика Бҳау Бахший, Наъна Бҳўпаткар, Гул Муҳаммад ва бошқа сардорлар билан бирга шимолдаги дарвозадан қалъага кирди. Отрядда энди уч юзтача аскар қолган эди. Бошқалари бу беомон жангда ҳалок бўлган эдилар.

69

Инглизлар шаҳарни ишғол қилди. Энди улар Бахшиш Али қирган ватандошлари учун ўч олмоқда эдилар. Инглиз солдатлари уйларни талар, сафар қопчиқлари билан чўнтаklarини тилла-кумушга тўлдирар эдилар. Етти яшардан етмиш яшаргача болалар ва чолларни, шаҳар аҳолисини аёвсиз қириб ташладилар. Бир нечта аёл шармандалиқдан ўлимни афзал кўриб ўзини сувга ташлади. Роуз аёлларга тегмасликни буюрди. Би-

¹ Барҳамуддиннинг гўри Жадўнатҳ Човдрий боғида (Автор изоҳи).

роқ эрини яширишга ёки ҳимоя қилишга уринган аёлларни турган ерида отиб ташланди.

Жҳансий аҳолиси жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатарди. Шаҳарликлар билан бирга ёнма-ён туриб хонадалар ва шонрлар ҳам жанг қиларди. Фақат хонанда Мугҳал Хон, раққоса Дурга ва яна битта қиз тирик қолди.

Маликанинг шаҳардаги саройи ёнида инглизлар аиниқса қаттиқ қаршиликка дуч келди. Бунделкҳандлик аскарлар маликанинг театрининг жануб томонидаги отхонасини истеҳкомга айлантирдилар. Аскарлар ҳаммаси бўлиб элликтача эди, бироқ ҳар бири уч кишига муносиб жанг қилди. Улардан охиригиси ҳалок бўлганидан кейингина инглизлар отхонани қўлга олишга муваффақ бўлди. Бунинг учун улар озмунча солдатларидан жудо бўлмади.

Саройнинг ўзида ҳам шундай бсомон жанг бўлди. Сарой ҳимоячиларининг биронтаси тирик қолмади. Сарой талон-тарож қилинди. Солдатлар сандиқлардан биридан инглизларнинг байроғини топди. Буни қачонлардир Лорд Вильям Бентинк Рамчандр Раога совға қилган эди. Байроқ сарой биноларидан бирига тикланди.

Қолган бинолар ўт ичида вайрон бўлди. Театр ҳам ёниб кетди. Яқингинада томошабинлар кўзи олдида очилиб «Шакунтала» ва «Ратнаваълий»нинг сеҳрли сахналарини намоён этган театрнинг чиройли пардаси ҳам куйиб кул бўлди.

Бироқ инглизларнинг энг даҳшатли кирдикори — кутубхонага ўт қўйиши бўлди. Аланганинг баҳайбат тили маданиятнинг улуғвор хазинасини сақлаб келган бинони ямлай бошлади. Фан ва маданият тараққий этган замонда қадимги Римда, Искандарияда ва Магадҳ давлатининг пойтахти — Рожгриҳда варварлар қилган жиноят такрорланишига ишониш қийин. Бироқ бу ҳақиқат эди.

Бу даҳшатли манзарани қалъа деворидан аниқ кўриш мумкин эди. Малика буларни кузатиш труба-сидан кўриб турди. Қалбини ғазаб ва алам туйғуси тўлдирди. Отхонанинг бузилгани ҳеч гапмас, тузатса бўлади. Сарой ёнса ёнипти, қурувчилар топилади. Бироқ кутубхона, санскрит қўлёзмалари, ведалар, шастрлар, пураналар, эпик дostonлар, тарихий йилномалар, сон-

саноқсиз араб ва форс тилларидаги қўлёмаларнинг нусхалари. Олимлар узоқ-узоқлардан буларни ёзиб олгани ўқтин-ўқтин келиб турарди. Бу хазиналарни ким аслига қайтара олади?

Маликанинг боши айланиб кетди. Ҳеч қачдай фалокатдан ва машаққатдан тап тортмайдиган малика ўғичида қолган кутубхонани кўрганида ҳушидан кетаёзди. Ёнида турган Мундар уни суяди ва сув келтирди.

Ёнғин эса, энди Ҳолвайпур ва тўқувчилар маҳалласида авж олмоқда эди. У ердан нолаю фиғон, дод-фарёд, ваҳимали қичқириқлар эшитиларди. Бу ерда инглизлар тинч аҳолини жазоламоқда эди.

Маликанинг томоғига коптокдек бир нарса тиқилди.

— Мундар! Мундар!— деб бақирди у овози қалтираб.— Бу аччиқ қисмат, Жҳансийим устига келган бу қора кун қаерда эди! Тағин кўзим тиригида-я! Кўзим ўнгида-я!

Мундар уни қўярда-қўймай пастга олиб тушди.

Саройга кираверишда малика ерга ўтирди-да, ўкраб йиғлаб юборди! Лакшмий Бай йиғлади-я! У кўз ёши нималигини билмасди-ку! Ахир унинг қўли метин, қалби олмос эди-ку! Умидсизлик нималигини билмайдиган, Ҳиндистон аёлларининг ифтихори Лакшмий Бай кўз ёши тўкиб ўтирса-я! Гўё шу кунни шафқатсиз Дурганинг ўзи йиғламоқда эди.

Малика бир оз тасалли топгач, унинг ёнига Рамчандр Демшукҳ келди-да, кунвар Гулом Ҳавс Хон душман ўқидан ҳалок бўлганини айтди. Бу гапни эшитгач, малика ирғиб ўрнидан туриб кўз ёшини артди-да, кескин овозда буюрди:

— Урнига Бҳау Бахшийни қўйинг-да, унинг жасадини бу ёққа юборинг.

Демшукҳ буйруқни бажаргани кетди. Малика билан Мундар Худобахшга гўр қазилган жанубий минора томон кетишди. Улар бу ерда Мўтий Байни учратдилар.

Фарбий минорадан Бҳау Бахший, марказий минорадан Рағхунатҳ Синҳ тинимсиз ўт очаётган шу аснода жанубий минора сукутда эди.

— Мўтий,— деди малика,— дафнини ўзим уюштираман, сен эса бор, тўп жим турмасин.

Мўтий Бай индамади. Шу чоқ унинг бутун фикр-хаёли Худобахшда эди. Малика яна уни чақирди.

—У билан видолашгани вақтинг бўлади. Ҳадемай

бу ерга ҳозир кунвар Гулом Ҳавс Хоннинг жасадини олиб келишади.

— Наҳотки, устоз ҳалок бўлди?— деб сўради Мўтий Бай саросимага тушиб. Унинг кўзлари катта-катта очилди.

— Ҳа, Мўтий,— деди оҳиста малика.

Мўтий Бай юқорига кўтарилди. У ҳали тўпдан бир марта отишга улгурмаёқ ён-веридан ўқлар визиллаб ўта бошлади. Инглизлар қалъанинг асосий дарвозасига етиб келган, энди қалъани яқиндан туриб ўққа тутмоқда эдилар. Бугун қалъа минораларининг бузилиб кетган панжараларини ҳали тузатишга улгуришмаган, шу боис, ўқлар яқиндан учиб ўтарди. Бир ўқ келиб Мўтий Байнинг елкасидан пастроққа тегди ва қаттиқ яралади.

Гулом Ҳавс Хоннинг жасади келтирилди. Аскарлардан бири шу ерга Мўтий Байни кўтариб келди. Жароҳатдан қон варақлаб оқиб турса ҳамки, у ҳушини йўқотмаганди. Унга сув беришди.

Мундар маликадан Мўтий Байнинг ўрнини бориб эгаллашга изн сўради. Малика рози бўлмади.

— Сен шу ерда қолишинг керак. Сенинг баҳрингдан ўтолмайман,— деди у.

Малика Мўтий Байнинг бошини кўтариб кўксига босди. Мўтий Байнинг ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш келди.

— Малика, мен қўлингизда жон бераман,— деди у.— Ҳеч ким ҳали бундай бахтга мушарраф бўлмаган!

— Суюкли Мўтий, бугундан эътиборан сенинг исминг — Ҳийра¹,— деб шивирлади малика мулойимгина. Мўтий Бай азбаройи тўлқинланиб кетганидан тили тунгилиб деди:

— Мен ўз бурчимни ҳалол адо этдим!

— Сен фариштасан!— деб хитоб қилди малика.— Сен фариштасан! Ҳар кимнинг бошида ўлим бор, лекин худони дилда сақлаб, озодлик учун жонини фидо қилиш Ҳийра сингариларгагина насиб қилади.

Мўтий Байнинг кўзлари юмилди, ранги докадек оқариб кетди.

— Руҳ ўлмайди,— деб давом этди малика.— Унинг сўнмас нури боқий.

¹ Олмос (ҳиндча).

Мўтий Бай оламдан ўтди.

Лакшмий Бай яна иккига гўр қазишни буюрди. Орадан хийла вақт ўтгач, гўрлар тайёр бўлди.

Маликанинг энгил-боши, кўкраги билан тиззасининг кўзи қондан ҳўл бўлди. Ногаҳон Мўтий Байнинг тунд чехраси ёришиб кетди. Кўзлари қия очилди. Лабн пир-пир учиб шивирлади: «Малика, чироқ... келтир...»— шу билан гунча хазон бўлди-ю, боқий гулзор оғушига учди.

— Худобахш икковини бир гўрга қўйиш керак,— деб таклиф қилди Мундар.

Бироқ малика эътироз билдирди:

— Расм-русмга хилоф иш бўлади бу. Зотан Мўтий бокира қиз.

Учала марҳумни алоҳида-алоҳида дафн этилди. Гул Муҳаммад гулхан ёқди. Шу ондаёқ тўплар гумбурлади. Рағҳунатҳ Синҳ қаҳрамонларча ҳалок бўлганлар шарафига тўплардан ўқ узди.

Қоронғи тушиб қолди, шошилиш керак эди. Қабрлар устига битта қабр тоши қўйдилар ва айрим-айрим лавҳа битдилар¹.

Қаҳрамонларни дафн этгач, малика кийимини ўзгартирди ва аскарбошиларга саройнинг пастки қаватида йнгилишни буюрди.

— Шу асногача сизлар мисли кўрилмаган жасорат кўрсатиб, жонингизни ҳам аямай Жҳансийни ҳимоя қилдингиз,— деб мурожаат қилди малика уларга.— Бироқ энди бахт биздан юз ўгирди. Қарийб барча энг сара жангчиларимиз, отрядларнинг бошлиқлари ва тўпчилар ҳалок бўлди. Қалъа деворларию дарвозаларини ҳимоя қилганлар ҳам ўлдирилди. Гарнизондаги тўрт минг аскардан бир неча юзи қолди, холос. Инглизлар бизларни қуршаб олишди, бугун бўлмаса эртага қалъага ёриб киришади. Жангда ҳалок бўлмай омон қолганларни тутиб олиб осадилар. Турган гапки, улар мени тириклай қўлга тушира олмайди. Лекин мурдор инглизлар ҳатто жасадимга қўл теккизса ҳам ота-боболарим, ҳурматли қайнотам шаънига ҳақорат бўлади. Шива Рао Бҳаунинг келини учун ёлғиз йўл бор... Порох сақланадиган ертўлада юзлаб ман порох ётибди. Ҳозир мен ўша ертўлага бораман, тўппончадан отаману ота-боболарим ва момоларим

¹ Бу қабр тошини саройнинг жанубий қанотида кўриш мумкин. Ҳозирги пайтда бу ер зиёратгоҳ бўлган (*Автор изоҳи*).

билан жипслашаман. Сиз эса яширин йўллардан юриб қалъадан чиқиб оласиз. Ҳадемай тун киради. Қоронғида душман сизни пайқамайди.

Бирдан Бҳау Бахшийнинг бўғиқ, хирқироқ овози эшитилди:

— Мен малика билан бирга бораман ва унинг руҳи кўчиб ўтадиган жойда унинг хизматида бўламан!

Наъна Бҳўпаткар Лакшмий Байнинг гапига бошқача муносабат билдирди:

— Сиз ўз-ўзингизни ўлдирмоқчи бўляпсиз!— деди у.— «Гита»ни¹ ёддан биладиган сиздек одам шу ишга бел боғлаб ўтирса-я! Ахир сизнинг бутун ҳаётингиз унинг ўн саккизинчи бобининг жонли тимсоли эди-ку! Ҳамма вақт ва ҳамма ерда озодлик учун хизмат қилишга муқаддас ваъда берган эдингиз-ку! Кутубхонамизни куйдириб кул қилган инглизларнинг зарбаси шубҳасиз Кришна учун қаттиқ зарба бўлди, лекин сиз ўзингизни ўлдиргудек бўлсангиз бу зарба ундан ҳам даҳшатлироқ бўлади! Начора, ҳеч ким қўлингиздан тутмайди! Сиз ҳокимасиз, ҳамма сизга итоат этишга мажбур. Лекин ҳимоясини сиз ўз устингизга олган халқ нима дейди сизнинг ҳақингизда?

Малика бошини қуйи эгди.

— Сиз тож ворисининг опасисиз,— деб давом этди кекса Бҳўпаткар.— Ёш Дамўдар Раонинг онаси. У Жҳансийнинг умиди, сизнинг шавкатли авлодингизнинг давомчиси. Калпида ҳамон пешвонинг қўшинлари турибди. Тўғри, Деҳли, Лакҳнав, Канпур ва бошқа қўзғолон марказлари маҳв этилди, лекин халқ бўйин эггаий йўқ. Виндҳнякҳанд, Маҳораштр ва Ауд курашни давом эттиряпти. Қаҳрамон патанлар жангга интиляпти, улар мустақиллик учун жон беришга тайёрдирлар. Калпида курашни қайтадан бошлаш учун қуршовни ёриб ўтишимиз даркор!

Бҳўпаткар имо-ишора қилиб Мундарга Дамўдар Раони олиб келишни буюрди. Мундар болани олиб келгани кетди.

Лакшмий Бай кўзи ўнгида қадим замонда бўлиб ўтган жанглар манзараси намоён бўлди. Курукшетр... Қауравлар билан пандавларнинг қўшинлари бир-бирлари билан жон олиб-жон бериб жанг қилмоқда. Аржун

¹ Фалсафий-диний рисола, «Маҳабҳарата»нинг бир қисми.

Кришнага дейди: «Бҳагван, тинка-мадорим қуриди, ортиқ жанг қилолмайман». Бироқ доно Кришнанинг гаплари шавкатли жангчига далда беради, яна у камонини қўлига олади.

Малика бир неча дақиқа бу ажойиб манзарани сеҳрлангандай томоша қилди, кейин у манзара ғойиб бўлди.

Бу орада Дамўдар Рао олиб келинди. У чопқиллаб онасининг олдига борди-да, тиззасига чиқиб ўтириб олди.

— Малика, барча патан ортингиздан боради ва ҳеч тап тортмай ватан учун жонини фидо қилади!— деб нидо қилди Гул Муҳаммад.

Малика ўрнидан турди, Бҳўпаткар олдида икки букилиб ҳурмат билан унинг оёғига қўл теккизди.

— Ҳа, мендан ўтди... Маъзур кўринг, муҳтарам зот,— деди у. Кейин бир сония жим туриб гапини давом эттирди.— Оға-иниларим, менинг бир зумлик бўшанглик қилганимни унутинг... Мен жанг қиламан. Бугун сизга сўз бераман, ҳатто ёлғиз ўзим душманга қарши жанг қилишимга тўғри келса ҳам ўз бурчимга содиқ қоламан.

Аҳвол ниҳоятда танг бўлишига қарамай, Жҳансий ҳимоячилари хотиржам эдилар. Маликанинг гаплари уларни руҳлантириб юборди.

— Ҳозир сизлар кучларингизни сафарбар қилинг,— деб давом этди Лакшмий Бай.— Қурол ушлашга ҳоли келмайдиганлар яширин йўллардан юриб қалъадан чиқиб кетсин. Қолганлар мен билан биргаликда аввал шимолий, кейин Бҳандерий дарвозаларидан ўтиб, Қалпи йўналишига чиқиб олади. Шаҳарга ким бориб, бизга Бҳандерий дарвозасини очиб беради?

Бҳау Бахший отилиб чиқди. Унинг уйи¹ тўқувчилар маҳалласига яқин бўлганидан у бу ернинг одамларини яхши танирди. Бахший лаҳимдан юриб, қалъадан чиқди.

Малика эски хизматкорлар ва оқсочларга совға-салом бериб, уларга жавоб бериб юборди. Наъна Бҳўпаткар ҳам у билан хайрлашди.

Малика Жавоҳир Синҳга ўз мулкига боришни ва у ерда кўнгиллиларни тўплаб, улар билан Қалпига келишни буюрди. Бироқ садоқатли сардор маликанинг ёнида қолишга ундан руҳсат сўради.

— Ҳаммаси сиз айтгандек бўлади, лекин аввало мен

¹ Бу уй ҳозиргача «Бахший уйи» деб аталади. (Автор изоҳи.)

сизни бежавотир ерга олиб бориб қўйишим керак,— деди у.— Умримда биринчи марта буйруғингиздан бўйин товляяпман, бунинг учун сиздан кечиришингизни сўрайман!

Малика рози бўлди.

Орадан пича вақт ўтгач, у билан Мундар Маҳодев ибодатхонасига кетишди. Улар сўнгги бор ибодат қилмоқчи эдилар.

— Байрамимиз эсингдами?— деб сўради малика дугонасидан.

— Ҳа, палаш дарахтининг тагига гулчамбарлар уйганимиз ҳам эсимда. Ҳозир ҳам ўша палаш гуллаб ётгандир, ҳойнаҳой, гулчамбарлар ҳам турган бўлса керак. Малика, юринг, у ёққа бориб келамиз,— деб таклиф қилди Мундар.

— Ҳа, ҳа,— деди малика.— У ҳар баҳорда гуллайди. Жҳансийда ҳар йили Синдурўтсав байрами нишонланади!

Улар палаш дарахти ўсган жойга кетдилар.

— Гулчамбарлар сўлиб қолибди,— деди Мундар маъюс тортиб.

— Лекин уларнинг руҳи тетик,— деди малика.— Ахир уларни яқинда озодлик учун жонларини берган аёллар келтиришган.

Кейин улар саройга қайтишди.

Мўрапант барча тилла ва жавоҳиротни бир ерга тўплади-да, уларни шимолдаги дарвозага олиб кетди. Бу ерда филхона ва мудрофаа вақтида Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳ турган уй бор эди. Мўрапант бу хазинани филга ортди. Қолган олтинларни одамлар белбоғларига яширдилар. Малика билан Мундар эркакча кийиниб отларга минишди.

Малика Дамўдар Раони белига боғлаб олди. Қалъа дарвозасидан чиққач, отига шиғов берди. Унинг ортидан Мундар, Жавоҳир Синҳ, Рағҳунатҳ Синҳ, Демшукҳ ва патанлар от қўйишди. Бироқ тўсатдан худди биров команда бергандек, таққа тўхташди-да, тек туриб қолишди. Улар жонажон Жҳансий билан хайрлашмоқда эдилар. Малика базўр кўз ёшларини тийиб турарди. У отининг бошини шартта бурди-да, нақ чўққисиди ҳувиллаб қолган, лекин таслим бўлмаган қалъа юксалиб турган тепаликнинг ён бағридан пастга от солди.

Мўрапантнинг фили саф ўртасида борарди. Чаван-

дозлар оз эди, шу боис, уларни қиличларини яланғочлаган пиёда аскарлар қўриқлашарди. Отряд Бҳандерий дарвозасини мўлжалга олиб борар эди. Полиция маҳкамаси ёнида улар инглизларнинг солдатларига дуч келиб қолдилар. Малика билан Мундар: «Ҳар-ҳар Маҳодев!»— деб қичқирганча олдинга от суриб, инглизлар сифини ёриб ўта бошлашди. Патанлар ҳам шиддат билан уларга ҳамла қилди. Бироқ улардан аксарияти ҳалок бўлди, қолганлар эса олдинга ёриб ўтди.

Ўт кетган биноларнинг гуриллаб ёниши йўлни ёритарди, ҳар нечук маликанинг отряди ҳаш-наш дегунча Бҳандерий дарвозасига етиб олди. Бҳау Бахший бу ерда тўқувчилар отрядига бош бўлиб ур-йиқитни бошлаб юборган эди. Малика от чоптириб келди, ёнғинлар шуъласида қисқа, лекин даҳшатли жанг бўлди. Бахший дарвозани очди ва жангчи-тўқувчилари билан яна душман устига ёпирилди; ўлимни у назар-писанд қилмасди. Патанлар ҳам худди шундай қаҳрамонона жанг қилди. Дафъатан дарвоза олдида Бҳау Бахший қулади. Жон таслим қилаётиб, у маликага кўз ташлашга ва:

— Ҳар-ҳар Маҳодев! Яшасин Жҳансий маликаси!— деб хитоб қилишга улгурди.

Малика қаҳрамоннинг ўлаётганини кўрди, лекин фотиҳа ўқишга ҳам фурсати бўлмади.

Инглизлар чекинди. Йўл очиқ эди, маликанинг отряди шаҳарга кирди. Тўқувчилар яна Бҳандерий дарвозасини¹ беркитишди. Бҳау Бахшийнинг жасади таомилга кўра куйдирилди: у ёниб турган уйга ташланди.

Малика ва унинг одамлари шаҳар ташқарисидаги ҳар бир қарич ерни яхши билар, шунинг учун олдинга илдам юрар эдилар. Улар фақат шивирлаб гаплашардилар. Анжани тепалиги ёнида улар душман пистирмасига дуч келишди. Ўрчҳа ва инглизларнинг ҳарбий шаҳарчаси отрядлари пистирмасига дуч келишди. Юз берган тўқнашувдан кейин маликанинг атиги ўн-ўн икки жангчиси билан Мундар қолди.

Улар зим-зиё қоронғиликда борар, атроф жимжит эди, сукунатни фақат чирилдоқларнинг чириллашию от дупури бузарди. Орқа томонда ўт ичида қолган Жҳансий

¹ Бҳандерий дарвозаси шундан кейин етмиш беш йил мобайнида берк турди. У фақат 1933 йил қишида очилди (Автор изоҳи.)

олдинда, қоронғиликда эса, дарахтлар билан қопланган тепалик қорайиб кўринарди. Мау қалъаси шу ерда эди. Тепа билан ўрмон бир-бирига қўшилиб кетгандек эди. Қушлар отларни ҳуркитиб, дарахтлардан патирлаб гала-лашиб кўтариларди.

Ҳолдан тойган отлар қоқилар, йиқилар эди. Истиқбол қаршиларида ётган йўл каби ноаниқ, қоронғи эди.

Кичкина отряд эсон-омон Ари қишлоқдан ўтиб Пахуж дарёси бўйига келди. Одамлар ҳовучлаб сув ичдилар. Кейин яна йўлга тушдилар. Гоҳ имиллаб, гоҳ шитоб билан йўл босдилар. Шаҳардан ўн-ўн икки миля узоқлашгач, қисқа муддатли манзил қурдилар.

Малика Жавоҳир Синҳ билан Рағҳунатҳ Синҳга мурожаат қилди:

— Энди сизлар ўз мулкингизга бориб, отряд тўпланглар. Мен сизларни Қалпида кутаман.

— Бу ишни ёлғиз Жавоҳир Синҳнинг ўзи ҳам удаллаши мумкин,— деди Рағҳунатҳ Синҳ,— мен эсам сиз билан бирга бўламан.

Малика эътироз билдирмади. Жавоҳир Синҳ унинг оёғига қўл теккизди-да, ирғиб отига минди ва Қатил томон отини чоптириб кетди. Аксари қисми патанлардан иборат маликанинг отряди йўлга тушди.

Лакшмий Байнинг шаҳарда йўқлиги тўғрисидаги хабар Роузни дарғазаб қилди. Уша заҳоти лейтенант Боукер қўмондонлигида маликанинг изидан инглизлар отряди жўнатилди. Унинг ихтиёрига ҳайдарободлик чавандозлар берилди.

Мўрапант маликанинг отряди билан Бҳандерий дарвозасидан чиқди ва Анжани тепалигига етди. Бироқ бу ерда тўқнашув юз бергач, фил халақит бериши мумкинлигини ўйлаб қолди. Шунинг учун у йўлини Датия томонга солди. Бир нечта чавандоз уни қувиб кетди. Бир инглиз қилч билан Мўрапантнинг сонидан ярадор қилди, бироқ у таъқибчилар қўлидан қочиб қутулди ва тонгга яқин Датияга етиб борди. Бу ерда у бир бетелфурушникида яширинди. Бироқ орадан кўп ўтмай унинг яширинган жойини хонлик ҳукмдорлари босиб олди. Барча олтину жавоҳирот мусодара қилинди, Мўрапантнинг ўзи эса Жҳансийга жўнатилди.

Роузнинг буйруғи билан у шаҳар майдонида ёниб битган сарой ва харобалари бурқсаб ётган кутубхона яқинида дорга осилди.

Малика эсон-омон Бҳандерий дарвозасига етиб олганини билгач, Жҳалкорий тасалли топди ва хона бурчагига ётиб, ўтган можарони ўйлай бошлади. Шу пайт Пуран кирди.

— Вақт ғаниматида қочиб қолиш керак,— деди хотинига.

— Сен боравер, мен уйда қоламан. Инглизларга айтадиган гапим бор.

— Кетиш керак деяпман сенга. Ужарлик қилма, ўлдиради бизларни улар.

— Уз ҳолимга қўй мени,— деди Жҳалкорий.— Узинг кетавер! Мен ўлсам ҳам уйни ташлаб кетмайман! Гапим гап!

Пуран хотинининг тутган еридан кесинини билгани учун баҳслашиб ўтирмади. У сувдонни олди-да, уйдан чиқди ва бир вайрона бинога яширинди.

Ҳадемай Жҳалкорий ташқарида от дупурини эшитди. У деразадан мўралаб эгарлоқлик чавандозсиз аргумоқни кўрди. Эгарга қараганда от малика отрядидаги суворилардан бириники эди. Отнинг эгаси чамаси ўлдирилган эди.

Жҳалкорий отни тутди-да, уйи ёнига боғлаб қўйди. Кейин уйига кирди. У дадил ишга бел боғлади, қалби нефтихор туйғусига лиммо-лим тўлди.

Жҳалкорий энг яхши кийим-бошини кийди. Лакшмий Бай тақадиган безакларини тақди. Фақат маржони йўқ эди. Бунинг ўрнига у шиша мунчоқ тақди.

Қуёш илк нур сочиши билан у сакраб отга минди ва шукуҳ-салобат билан инглизлар казармаси томон отини чоптириб кетди. Қўйнига пичоқ солиб олди, унинг бундан бошқа қуроли йўқ эди.

Казарма олдида уни инглиз соқчилари тўхтатди. Аввалига Жҳалкорий булар ногўри талаффузимдан кимлигимни билиб қолади, деб қўрқди, лекин инглизлар бунинг пайғамаса керак, деган хаёлга бориб, ўзига тасалли берди ва соқчиларга, мени генерал ҳузурига олиб боринг, деб калтимос қилди.

Ҳинд тилида гапирадиган ҳар қандай киши Жҳалкорийнинг пойинтар-сойинтар гапини эшитиб кулиб юборган бўларди, бироқ инглизлар бунинг сезмади. Ҳинд тилини биладиган соқчилардан бири сўради:

— Кимсиз?

— Лакшмий Бай!— деб мағрур жавоб берди унга Жҳалкорий.

Солдатлар уни ўраб олди-да, ҳовлиқиб маслаҳатлаша бошлади. Ниҳоят, улар асирани генерал Роуз ҳузурига олиб боришга қарор қилди.

Жҳансий маликасининг қўлга олингани тўғрисидаги хабар зум ўтмай инглизлар орасида тарқалди. Шавқ-завқдан улар териларига сиғмай кетди.

Ҳолбуки, ҳаммадан кўп Жҳалкорий шод-хуррам эди. У, душман мени сўроқ қилиб, кейин қатл этгунча малика анча жойга етиб олади, деб ўйларди.

Жҳалкорийни генералнинг ҳузурига олиб боришди. У отдан тушмай ўзини шундай дадил, сипо тутдики, аввалига Роуз бу алдовга учди. Жҳалкорий чиндан ҳам Лакшмий Байга жуда ўхшар, бироқ бирмунча қорароқ эди.

— Қора бўлса ҳам қанчалар гўзал-а!— деди Роуз Стюартга.

— Лейтенант Боукерни бекорга уни тутиб келишга юборибмиз,— деди Стюарт.

Дулҳажу ҳарбий шаҳарда эди. Маликанинг қўлга олинганини эшитиб, у олисдан асирани диққат билан кўздан кечирди. Кейин Роузнинг олдига келди.

— Бу малика эмас, генерал соҳиб, тўқувчилар табақасидан бўлмиш Жҳалкорий!— деди у.— Малика икки дунёда ҳам бу ерга келмайди.

Жҳалкорий Дулҳажуни дарров таниди. Таниди-ю, юраги наштар санчгандай зирқираб кетди.

— Сен номард! Тҳокур номига доғ туширдинг!— деди унга нафрат билан.

Дулҳажу мулзам бўлди.

Роузга Жҳалкорийнинг кимлигини тушунтиришганида у лол қолди.

— Сен малика эмас, тўқувчилар табақасидан чиққан аёлсан! Сени отиб ташлашади!— деди унга Роуз.

— Ота қолинг, мен ўлимдан қўрқмайман! Мен ҳам ҳалок бўлган мингларча аскарлар каби ўламан,— деди Жҳалкорий тап тортмай.

— Унинг эси жойида эмас,— деди Стюарт генералга. Бироқ Роуз, йўқ, дегандай кескин бош чайқадди.

— Йўқ, Стюарт, борди-ю, Ҳиндистондаги барча аёллар у сингари жинни бўлганда, биз эртагаёқ Англияга

жуфтакни ростлашимизга тўғри келарди... Бу ерга у, малика вақтдан ютсин, деб атайи бизни чалгитиш учун келган. Ҳай, зарари йўқ... Боукер уни изма-из қувиб бо-
ради. Уни лақиллатиш осон эмас.

71

Тонг чоғи малика Бҳандерийнинг эгагидаги Пахуж дарёси бўйига келди. Бу ерда ювиниб, Дамўдар Раони овқатлантирди. Унинг ҳамроҳлари ҳам тамадди қилди.

Маликанинг ўзи фақат бир неча ҳовуч сув ичди. Жҳансий фожиаси ва энг яхши дўстларининг ҳалокати қалбини шундай ўртардики, кўнглига қил сиғмасди.

Малика ҳовучидаги сувни ичаётиб, узоқда чанг-тўзон кўтарилганини кўриб қолди. Уларнинг таъқибчилар эканлигига шубҳа йўқ эди. Гул Муҳаммад кузатиш труппасидан қаради.

— Инглизлар,— деди у.— Одамларни кўряпман. Тезроқ йўлга тушиш керак!

— Йўқ,— деди малика ва Дамўдар Раони елкасига боғлаб, ирғиб отига минди.— Унда бизни якка-якка қириб ташлайди. Дўнгликлар орқасига яшириниш керак, душманни яқинлаштириб туриб эса, тўппончалардан отиш лозим. Инглизлар милтиқларидаги ўқни отгач, қилич яланғочлаб уларга ҳужум қиламиз.

Гул Муҳаммад маликанинг мақсадини тушунди, бир нечта одами билан у очиқ жангда катта отрядга бас келолмайди.

Маликанинг жангчилари дўнгликлар орқасига яширинди. Лейтенант Боукернинг солдатлари зич саф тортиб, тўғри улар устига от солиб келаверди. Улар ўқ етар даражада яқин келгач, маликанинг одамлари уларни тўппончадан ўққа тутди. Бир неча чавандоз отдан қулади. Боукернинг солдатлари довдираб қолди, милтиқлари ғилофда эди. Улар мўлжалга олмай шоша-пиша тўппончаларидаги ўқни бўшатиб бўлгач, Лакшмий Байнинг отлиқлари бургутдек учиб келди. Уларнинг ҳар бирига икки-уч инглиз тўғри келарди. Малика бир қилич силтаб, инглиз чавандозини икки нимта қилиб ташлади. Буни кўриб турган Боукер отига шиғов бериб маликага отилди.

Хайриятки, малика вақтида чап бериб қолди-ю, лейтенант ёнидан ўтиб кетди. Шунда у лейтенантни қувиб

етди-да, унга қилич урди. Боукернинг солдатлари тум-тарақай қочди. Солдатлардан бири қочиб кетаётиб, Лакшмий Байга ўқ узди, бироқ теккизолмади. Уқ отнинг сағринини ялаб ўтди.

Энди маликанинг ёнида Мундар, Гул Муҳаммад, Демшукҳ ва Рағҳунатҳ Синҳ қолди. Қолганлар ҳалок бўлди. Ярадор Боукерни солдатлари жанг майдонидан кўтариб чиқиб, Жҳансийга олиб кетди.

Малика Пауж дарёсидан ўтиб, Қалпи томонга йўл олди. Йўлда севикли оти қон йўқотиб нобуд бўлди. Қандайдир қишлоқлик унга ўз отини берди. Малика отини чоптириб олдинга кетди. У бутун йўл бўйи туз тотмади, нуқул сув ичди. Ярим кечада кичкина отряд икки юз миля йўл босиб, Қалпига етиб келди.

Лакшмий Бай Қалпига келиши биланоқ Тантиадан Қоший билан Жуҳийни сўради.

— Қоший Бай Жҳансий жангида ҳалок бўлди,— деди у.— Жуҳий ҳаёт, ҳозир у чодирда. Чақирайми?

— Йўқ,— деди малика.— У билан эртага кечқурун гаплашаман.

Шундан кейин Тантиа Жҳансий остонасидаги жанг тўғрисида батафсил сўзлаб берди. Малика унинг гапларини мардонавор хотиржамлик билан тинглади. Кейин ювинди-дэ, кийимини ўзгартирди ва пича шарбат ичиб, ухлад.

Ҳа, шу кун Жҳансийда мудҳиш воқеа рўй берди. Инглизлар қалъани эгаллаши билан қирғинни, ўт қўйишни, талон-торожни авж олдириб юборди. Уйлар ёнди, оғилларда ўз ҳолига ташлаб қўйилган моллар ўлди. Болаларни, ёшларни, қариларни баравар отишди. Уч мингта бегуноҳ одам бу қонли интиқом қурбони бўлди. Куча-кўйда ўликлар тоғдек уйилиб ётарди. Етти кун мобайнида ҳеч ким уларга тегмади.

Инглизлар шу билан чекланмади. Улар муҳташам Маҳолакшма ибодатхонасини талади. Бу ваҳшиёна ўғрилиқда ҳатто инглиз қўшинининг тепасида турганлар ҳам иштирок этди. Шекспир, Мильтон, Скотт ва Берклар мамлакатида ўсиб-улғайган ўқимишли ва одобли офицерлар ибодатхонага ёпирилиб кириб, тахтлардан худоларнинг ҳайкалчаларини олишди ва Англияга жўнатиш учун уларни ҳафсала билан қопга жойлашди. Бу ёдгорликлар шу кетганча бадар кетди. Инглизлар улар билан ресторан ва барларини безатдилар. Кейинчалик

инглиз тарихчилари ватандошларининг кирдикорларини хаспўшлаш учун ҳайкалчаларни улар ўғирлаган эмаслар, балки азбаройи қизиққанларидан олганлар, деб ёзишди.

Мурли Манўҳарнинг ҳайкалига тегишмади, бироқ инглизлар кекса қоҳинни ўлдирди. Шундоққина ибодатхонанинг ўзида ўлдирди. Унинг ўғлини эса кўчага судраб олиб чиқиб, отиб ташлашди. Онаси шу тахлиг унинг жасадини¹ тополмади.

Биринчи куни инглизлар талади, кейин ёлланган Мадорас отряди, ниҳоят Ҳайдаробод батальони талади. Уч кун ичида идиш-товоқ, озиқ-овқат, кийим-бошгача қўйишмади.

Фақат Биҳарий ибодатхонасигина омон қолди. Бунга сабаб, чамаси, унинг гавжум кўчалардан четдалиги ва гумбазининг йўқлиги эди. Қирғин бошланганда баъзи одамлар Мадҳав Рао Бҳирнинг боғига яширинди. У инсофга келди шекилли, уларни ўлдиришга йўл қўймади.

Мадҳавнинг боғи тош девор билан ўралган эди. Қандайдир пуналик бир шастрий фалокат босиб шу кунларда Жҳансийга келиб қолган экан. Туни бўйи у шу деворнинг тирқишида ўтириб чиқди. Бир аёл ҳам яширинган эди бу жойга. Аёл унга орқасини ўтириб турар ва ҳаётимни сақлаб қол, деб худога илтижо қилар эди.

Эрта билан шастрий яширинган жойидан чиқди-да, ўзи тўхтаган уй томон юрди. У тамаки истар, лекин тамаки қолмаган, талончилар ҳаммасини олиб кетган эди. Шу пайт уйга қолган лаш-лушларни олиш учун Мадорас отрядининг солдатлари кириб келди. Шастрий юрак ютиб улардан тамаки сўради. Солдатлар унга бир чимдим тамаки бериб, эвазига идиш олишди. Шунга ҳам шукур қилди у, инглизлар бўлганда асфаласофинга жўнатарди.

Роуз отрядларидан бири теварак-атрофни кўздан кечириб, исёнчиларнинг баъзи гуруҳларини янчиб юриб Мауга яқинлашиб қолди. Шу ерда Жҳансийни босиб олинганини эшитишди. Шунга қарамай, Қошийнатҳ билан Онандрой инглизлар билан жангга киришди.

Мау қалъаси кичкина, унда тўплар йўқ эди. Унинг кам сонли гарнизони яқин-орадаги тепаликларда жой-

¹ Кекса руҳонийни Рамчандр Гўлвалкар, ўғлини эса, Кришна Рао деб аташарди. (Автор изоҳи.)

лашган эди. Улар душманни милтиқдан ўққа тутдилар. Мао ҳимоячилари мардонавор жанг қилди, бироқ кучлар мутлақо тенг эмасди. Ҳимоячилардан биронтаси тирик қолмади.

Онандрой ҳам ўлдирилди. Улими олдида у ўғлига шундай деди:

— Бирон кун маликани кўриш бахтига мушарраф бўлсанг унга, Мау қалъаси Жҳансий номига иснод келтиргани йўқ, деб айт.

Орадан бир неча ой ўтгач, Онандройнинг ўғли қўлга туширилди. Қиролича Викториянинг афву уни дордан сақлаб қолди.

Халқ душманга қарши курашиш учун энг кичик имкониятдан ҳам фойдаланарди.

Бу ҳолни Жҳансий округидаги барча қишлоқларда учратиш мумкин эди.

Жҳансий қўлга олинганига етти кун бўлганда Роуз:

— Халқ — худога, мамлакат — шоҳга, ҳокимият — ҳазрати олияларининг Компаниясига қарайди!— деб эълон қилди.

Бироқ даҳшат ва азоб-уқубатда ўтган етти кундан кейин бу сўзлар бошқача маъно касб этди:

— Халқ — иблис ихтиёрида, мамлакат — иблис қўлида, ҳокимият — иблис измида!

Жҳансийда ҳокимият ўрнатгунча Роуз бир ой овора бўлди.

72

Қалпи шаҳри Жамна дарёсининг бўйига жойлашган. Уни уч томондан девор, тўртинчи томондан эса дарё тўсиб туради. Шаҳарнинг ғарбига «Саксон гумбаз» райони тақалган.

Чхатрасалдан кейин Қалпига Гўвингд Пант ҳокимлик қилган. Сўнгра 1806 йилги шартномага биноан шаҳар Гўвинг Пант меросхўрлари қўлидан инглизларга ўтган. 1825 йилда шаҳарни Пант авлодига мансуб пандит Наъна эгаллаган, бироқ Жҳансий рожаси Рамчандр Рао ёрдами билан Қалпи яна инглизлар қўлига ўтган. 1857 йили шаҳарга канпурлик исёнчилар қадам қўйгач, маҳаллий гарнизон сипоҳлари уларга қўшилади. Орадан кўп вақт ўтмай бу ерга ўз қўшини билан Рао

соҳиб келади. Шундан кейин Қалпи исённинг асосий марказларидан бирига айланади.

Малика Қалпига келганида у ерда Рао соҳиб билан Танτια Тўпени учратади. Эртаси куни Лакшмий Бай пешво билан учрашади.

Рао соҳиб билан Танτια маликани иззат-икром ила кутиб олишади. Бироқ малика шаҳарга иззатталаб бўлиб келмаган эди. У қўшинларнинг жанговар ҳолатдалигини кўриш ниятида эди. Аммо бу ердаги аҳвол уни ташвишга солиб қўйди. Танτια бош-қош бўлиб турганига қарамай, қўшинда на тартиб, на интизом бор эди. Бунинг боиси шу эдики, Танτια Тўпе Рао соҳибга кўр-кўрона сажда қиларди, қўл остидаги одамларнинг хурмача қилиқларига бепарво қарарди. Рост, уни Рао соҳиб ва сипоҳлар яхши кўришарди. Бироқ бу аҳволни ўзгартирмасди.

Маликанинг ўткир нигоҳидан ҳеч нарса четда қолмади. У қисқа муддатли оромдан кейин Рао соҳиб ва Танτια Тўпе билан учрашди, малика улардан интизом ва қўшинларнинг машқлари ҳамда қурол-яроқлари ҳақида батафсил суриштирди. Уларнинг жавоби маликани хурсанд қилмади.

Суҳбат охирида у:

— Тартибсизлик анчагина,— деб хулоса ясади.

— Ҳаммаси жойида бўлади,— деди Рао соҳиб уни юпатмоқчи бўлиб. — Ахир бу аскарлар ва Танτια ҳозиргача уч инглиз генералини тор-мор қилди, бошқаларини ҳам қон-қора қақшатди.

— Роузни ҳам енгса бўларди,— деди малика.— Бироқ биз тузатиб бўлмас хато қилдик.

Танτια қулоғини динг қилиб, қотиб қолди. У малика нима деркин, деб кутиб турарди. Малика гапида давом этди:

— Ўша унутилмас кун, Танτια бизга ёрдамга келганда, тўпчиларим менга ўт очишни сустратишни маслаҳат берди. Мен рози бўлдим. Биз ўз аскарларимизга ўқ тегиб кетишидан қўрқдик. Бироқ барибир биз бир иложини қилишимиз керак эди. Бизнинг сусткашлигимиз кечирилмас хато бўлди.

— Сизлар шаҳар деворидан чиқиб, инглизларга ҳужум қилишингиз керак эди, — деди Танτια.

— Ахир тепаликлар сиз эгаллаган жойни яшириб турар эди-да,— деб эътироз билдирди малика.— Биз

сизларнинг қай тарафга йўл олишингизни билмасдик. Қош қорайгач эса, Қалпи қўшинлари чекинганг маълум бўлди. Жҳансий мадад кучдан маҳрум бўлди.

— Ташвиш чекманг, ҳаммаси жойида бўлади, — деб такрорлади Рао соҳиб, — Наъна соҳиб Лакҳнав районида душманга дурустгина зарба бeryпти. Банпур ва Шоҳгарҳ рожалари билан Банда хонлигининг навоби кўнгиллилар билан бирга ҳадемай Қалпида бўлади. Ушанда биз ҳужумнинг янги режаларини тузиб чиқамиз ва Қанпур билан Жҳансийни қайта қўлга киритамиз!

Шу куни кечқурун Жуҳий малика ҳузурига келди ва фарёд чекиб йиғлади. Малика уни узоқ овутди.

— Ёдингда тут, Жуҳий, — деди малика. — Фидокорлик қилганда ўлим ҳамма вақт бақоликка йўллайди. Бу уруш — озодлик йўлида охириги жасорат эмас, биз бўлсак — ўзининг жонини фидо қиладиган сўнги инсонлар эмасмиз. — Малика Жҳансий ҳимоячиларининг жасорати ва фидокорлиги ҳақида сўзлаб берди. У тин олганда Жуҳий хитоб қилди:

— Қани энди мен ҳам Мўтий Бай каби қўлингизда жон берсам...

— Ҳаётимизда ҳали уруш кўп бўлади, Жуҳий. Бизнинг анча-мунча қиладиган ишларимиз бор, — деб жавоб берди малика.

Эртаси куни малика бир қанча чора-тадбирлар таклиф қилди. Булар пешво қўшинларида тартиб-интизомнинг мустаҳкамланишига ёрдам бериши даркор эди. Бироқ бу чора-тадбирларни қисман амалга оширишга муваффақ бўлинди. Рао соҳибнинг сусткашлиги ишнинг белига тепди. Ичидан бузилаётган армияни кўриб маликанинг юрак-бағри эзилиб кетди.

73

Апрелнинг иккинчи ярмида Қалпига Банпур, Шоҳгарҳ ва Банд хонликларнинг қўшинлари келди. 25 апрелда эса Роуз Қалпига ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқ берди. Шу куниёқ унга малика Қонч орқали Жҳансийга бормоқчи, деб хабар қилишди. Роуз отрядларидан бири Пунчх Паҳаргаон қишлоғига келди. Аскарлар билан қишлоқ аҳолиси қаршилик кўрсатишди, бироқ жанг

инглизларнинг ғалабаси билан тугади. Бошқа кескин тўқнашув Сайднагар яқинида бўлди. Бу сафар қўзғолончилар ғалаба қозонишди.

Роуз Кончни забт этиш учун Луҳорий қалъасини қўлга олишга уриниб кўрди. Бу вақтда Конча пешвоининг талайгина қўшини йиғилган эди. Бундан ташқари бу ерда Банпур билан Шоҳгарҳнинг рожалари ва Банданинг ноиби бор эди. Энди инглизларга қарши тажрибали аскарбошилар малика билан Тантиа бошлиқ йигирма минг чоғлиқ армия шай турарди. Сиртдан қараганда бу катта куч эди. Бироқ уларнинг бир заиф томони бор эдики, буни малика жуда яхши биларди. Армияда бирмунча аскарлар бор эдики, уларни мустақиллик уруши эмас, ўлка қизиқтирарди. Бу одамлар иложи топилгудек бўлса, ҳатто ўз одамларини ҳам тунашдан тоймасликларига малика қатъиян ишонарди. Аксари жангчилар сафда юришни билишмас, интизом тўғрисида заррача тушунчага эга эмас эдилар. Улар фақат фойдаси бўлсагина ўзларининг бевосита бошлиқларига бўйсунар эдилар. Рао соҳиб қўшин бошлиғи ҳисобланар, лекин ҳеч қандай обрў-эътибори йўқ эди. Ҳар бир сардор кўнглига келган ишни қиларди. Агар ихтиёр маликада бўлса, бу армиянинг ярмисини тарқатиб юборган бўларди.

Роуз Луҳорий қалъасини Конча бориладиган дарвоза ҳисоблаб, уни босиб олишга тайёргарлик кўраётганида Рао соҳиб, Банпур ва Шоҳгарҳ рожалари билан Банда ноиби парвойи фалак кўнгили очмоқда эдилар. Улар маликанинг чодирда Жҳансийнинг энг яхши раққосаси борлигини тасодифан билиб қолиб, уни давраларига чақирдилар. Кўкнори ичиб ширакайф бўлган Рао соҳиб чакаги тинмай валақларди. Улар Тантиани ҳам таклиф қилдилар. У ҳамма вақтдагидек ҳушёр кириб келди, Кўкнорини у оғзига олмасди.

— Кундузи ҳаво жуда исиб кетди. Ҳозир салқини тушди,— деб гап бошлади Рао соҳиб.— Ҳамманинг кайфи чоғ. Жанг кетяпти, урушнинг кети кўринмайди. Сукунат чўкканда вақтихушлик қилса ҳам бўлади.

Тантиа қаҳру ғазабини аранг босиб, ройиш жавоб берди:

— Хўш, хизмат, буюрсинлар.

Бу гапнинг қандай оҳангда айтилгани Банпур рожасининг эътиборидан четда қолмади.

— Уэр, сардор соҳиб, — деди у, — сиз кўкнори ич-

майсиз. Шунинг учун аҳвол-руҳиямизни тушунмайсиз, биз эсақ, шундай кўнгил хушлашга муҳтожмиз!

Шоҳгарҳ рожаси дилидагини очиқ айтди-қўйди.

— Муҳтарам иним Тўле, биз қароргоҳдаги жҳансийлик гунчани кўришни ва санъат аталмиш унинг муаттар бўйидан ҳузур қилишни истаймиз.

Тантиа ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Унинг исми Жухий,— деди Рао соҳиб,— жуда чиройли исм. Бу қиз — ҳам аскар, ҳам раққоса! Жҳансий театрида у жуда зўр ўйнарди, ҳамма вақт шоду хандон эди. Бу ерга келганидан бери маъюс. Мана энди яна чиройи очилди, маликаси келди-да, хуллас, биз учун куйлаш ва рақс тушишдан бўйин товлашга асос йўқ. Бу ёқда ҳали вақт ҳам эрта. Бор, чақириб кел уни!

— Бош устига,— деди у тили зўрға айланиб.— Ахир малика...

— Ахир-пахирни қўй... Чақиравер,— деди ноиб.

— Малика ҳозир ибодат қилаётган бўлса керак, сен уни чақириб келавер бу ёққа,— деди Рао соҳиб. Тантиа индамай чиқиб кетди.

У Жухийни маликанинг чодиридан чақирди. Унинг келганидан қиз жуда хурсанд бўлди.

— Нима гап, сардор соҳиб?— деб сўради қиз эҳтиром билан.

— Шундоқ, келгандим...— Тантиа шундай гап бошлаган эди, Жухий унинг сўзини бўлди.

— О, неча йилдирки, кутаман.

— Сизга бир илтимос билан келдим.

— Соҳибим менга илтимос билан мурожаат қилмоқчими? Кўп йиллардан бери танам билан қалбимни асраб, шу сўзларни эшитишни тоқат қилиб кутдим. Мана, бугун Жухийингизга бахт кулиб боқди, лекин...

— Нима лекин, Жухий?

— Лекин сардор соҳиб, мустақиллик учун курашда ғолиб чиққанамиздан кейингина сизнинг умр йўлдошингиз бўламан. Қачонлардан бери сизга буни айтай дейману ҳеч журъат этолмайман. Бугун ўзингиз жонимга ора кирдингизу мен истиҳола қилмай буни ниҳоят очиқ айтишим мумкин.

Пешвонинг олий аскарбошиси бўйинини ҳам қилиб тараддулланиб турарди. Ниҳоят, у тилга кирди:

— Сиздан бир ўтинчим бор эди... Илтимосим шукн...

— «Илтимос» қилманг, буюринг, сизнинг Жухийини-

гиз оёқларингизга йиқилади,— деди қиз.— Бироқ мен айтган шарт ўшандайлигича қолади.

Тантианинг қалби гурс-гурс уриб келди. Бироқ у ҳаяжонини босиб, муштини сиқимлаганича ўзини сўзлашга мажбур қилди.

— Мен сиздан шуни илтимос қилмоқчиман, сиз Рао соҳибнинг чодирига борсангиз. У ерда Шоҳгарҳ, Банпур рожалари ва Банда ноиби ўтирибди. Улар санъатнингиздан баҳра олишни исташади.

— Э, гап бу ёқда экан-да!— деб қичқирди Жухий эс-ҳушнинг йўқотиб. Кейин қаддини мағрур тутиб илова қилди:— Сардор соҳиб, мен хаёлан сизга қалбимни тортиқ этган эдим. Лекин сиз унутманг, мен Жҳансий маликасининг навкариман ва ўзимни ҳар қандай рожа ёки навобдан кам билмайман. Улар фоҳишанинг¹ қиздан ҳамма нарсани талаб қилса бўлаверади, деб ўйлашса керак, лекин менинг касби корим рақс тушишу куйлашдан иборат эмас. Мени чодирларига таклиф қилишга қандай ҳаддилари сиғди?

— Менда айб йўқ, Жухий, ишонинг менга. Рао соҳибнинг амри мен учун худонинг амридек гап, фақат шунинг учунгина ҳузурингизга келишга журъат этдим.

— Сиз мени «сиз»лаяпсизми? Менга оғир ботади бу. Сиз мени сен денг. Улар учун эса Жҳансий маликасининг полковниги, генерал Роуз аждодларининг руҳини чирқирагишга қодир аскарман! Уларга шундай деб айтинг!

Тантиа кетди. Бу орада кўкнор қувноқ улфатларнинг бошларини гаранг қилиб қўйган эди. Қайфлари ошган Рао соҳиб билан унинг жўралари раққосани эсларидан чиқариб юборган, бошқа эрмак билан банд эдилар. Бу ҳол Тантиани оғир аҳволдан қутқарди.

Жухий маликанинг чодирига қайтиб кирди. Малика Бҳагавадагита мутолаасини тугатган, бўш эди.

— Нима гап, Жухий?— деб сўради малика.

— Сардор соҳиб келди,— деди у хўрсиниб.

— Қайси сардор соҳиб? Мен бу ерда фақат бошлиқларни кўриб турибман, холос. Ҳойнаҳой дунёдаги биронта армияда бундай тартибсизлик йўқдир. Бу ерда буйруғи ўтадиган биронта одам йўқ.

¹ Илгари ҳиндларда фоҳишалар алоҳида табақа саналиб, улар вейша деб аталган.

— Сардор Тантиа келган эди.

— Нима дейди?

— Унинг айтишича, пешво ҳазратлари Рао соҳиб мени куйлаш ва рақс тушишга чақирганмиш. Уникида Банда ноинби ва Банпур билан Шоҳгарҳ рожалари бормиш.

— Нима деясан? Қандай қабих таклиф! Нима деб жавоб бердинг?

— Мен раққосамас, Жҳансий маликасининг полковнигиман, дедим.

— Муносиб жавоб берибсан, Жухий. Эртага ё индинга Кончда уруш бўлади, бу одамлар эса кўнгил очишининг пайида. Эҳ, қани энди ҳамма гапни башараларига шартта-шартта айтсам... Афсуски, ҳозир бунинг мавриди эмас. Лекин бир кун келиб айтишга ва жазолашга фурсат етади.

74

Эртаси куни Луҳорий қалъасининг қўлга олингани ва Роузнинг Кончни забт этишга тайёргарлик кўраётгани тўғрисида хабар эшитилди.

Пешво билан унинг иттифоқчилари одатда энг кучли ва жангари қисмларини қўшиннинг олдига қўйишар, бу билан орқа томонни бўшаштиришар эди. Бу нарса Роузга аён эди. Шунинг учун у шаҳарни тезроқ босиб олиш учун қўшинни уч отрядга бўлди. Улардан иккитасини у Кончни мудофаа қилаётганларнинг орқасига юборди. Улар мудофаачиларни ўнг ва сўл қанотдан айланиб ўтишлари керак эди. Учинчи отрядни эса душманнинг зарбдор қисмларига қарши ташлади.

Рао соҳиб ҳужумни фақат олд томондан кутгани учун Роузнинг найрангидан беҳабар қолди. Ҳужумкор душман рўпарасига Тантиани жўнатишди, Маликаниннг отряди орқа томонда қолди.

Жанг бошланди. Жангу жадал айни қизиган чор мудофаачилар орқасида ҳаракат қилаётган отрядлар ҳужумга ўтди. Улар тўплардан шиддатли ўт очишди. Ногаҳон зарба уруш тақдирини ҳал қилди. Пешвонинг қўшини пароканда бўлиб кетди. Тантиа билан Лакшмий Бай уни қуршовдан бир амаллаб олиб чиқишди. Бироқ Конч қўлдан кетди.

Душман саккизта тўп ва бир қанча ҳарбий анжомларни ўлжа олди.

Қўшин талайгина анжомни олиб, чап бериб кетганига лол қолди. «Булар яна ўша Жҳансий маликаси билан Тантра Тўпе», деб кўнглидан ўтказди у.

Кончда мағлубиятга учрагач, Тантра Қалпигамас, Желаунга, отасининг ёнига кетди. У илк бор Рао соҳибнинг амрига итоат этмади.

Пешво эса Қалпига етиб олгачгина ўзини бежавотир ҳис қилди. Шу кун у кўкнорига қарамади ҳам. Эртасига аскарбошилар кенгаш қурди: янги режа тузиш керак эди. Бу кенгашда малика ҳам иштирок этди. Рао соҳиб Кончда мағлубиятга учраганлари учун ҳеч кимни айбламади, Тантра Тўпе билан малика усталик билан чекинганларини мақташди.

Кейинги ҳаракатларни муҳокама қилишга киришганларида биринчи бўлиб малика ўрнидан турди. У белбоғидан қиличини олдида, унинг дастасини пешвога қаратиб ерга қўйди.

— Бу қилични бизга сизнинг бобокалонларингиз берган,— деди у.— Худонинг инояти билан оталаримиз, кейин мен уни хайрли ишларда ишлатдим, унинг шаънига доғ туширмадим. Эндиликда эса бу қилич шарминсор бўлди. Илгариги доврўғини йўқотди. Марҳамат қилиб, уни қабул этинг.

Кенгашда иштирок этаётган аскарбошилар маликанинг сўзларини ҳаяжонга тушиб тингладилар.

— Сиз ва ота-боболарингиз мустақиллик учун курашда қилган ишларингизни унутиб бўлмайди,— деди Рао соҳиб.— Сизнинг Жҳансийда инглизларга кўрсатган матонатингизни ҳам унутиш мумкин эмас. Кончда ҳам сиз қўшинларимизни қутқариш учун жуда катта иш қилдингиз. Орамизда сиздек моҳир саркарданинг топилиши даргумон. Шу боис, биз сизнинг ҳар қандай режангизни қулоқ қоқмай қабул қилишга розимиз. Марҳаматингизни дариф тутманг, ёрдам беринг бизга. Сизнинг сўнги нафасингизгача ватан озодлиги учун курашишга қасамёд қилганингиз эсимизда.

— Жангда мағлуб бўлганимиз тасодифан эмас,— деди малика.— Қўшинларда интизом йўқ. Инглизлар бизни уюшқоқлиги билан енгяпти. Мардлик ва қаҳрамонликда бизнинг аскарларимиз инглизлардан юқори туради, бироқ бу фазилатлар юзага чиқмай бекор қолиб

кетяпти. Сизлар бўлсангиз вақтингизни беҳуда вақтичоглик ва ўйин-кулги билан ўтказаяпсиз. Сиз қатъий интизом ўрнатиб, ўзингизга талабни кучайтирмас экансиз, ғалаба қозонишимиз маҳол.

Рао соҳиб қилични олди-да, малика ёнига келди ва эҳтиром билан сўзлади:

— Илтимос қиламан, қиличингизни қайтариб олинг. Сўзларингиз ҳақлигини тан оламиз. Далилларингиз ўринли, уларни эътиборга оламиз.

Малика қиличини олди.

Кенгаш қатнашчилари Рао соҳибни бош қўмондон қилиб сайлашди. Маликани бу лавозимга кўтармаган сардорлар ўзларини мағлубиятга маҳкум этишди.

Уларнинг илтимоси билан малика режа тузиб чиқди. Унда мудофаа истеҳкомлари қуриш, тўпларни жойлаштириш кўзда тутилган эди. Айтиш чоғда ёрдамчи командирлар ҳам тайинланди.

Малика ихтиёрига икки юз эллик нафар қизил кўйлаккли патан чавандозларидан беришди ва унга сўл қанотни ҳимоя қилишни топширишди.

75

Малика кенгашда шундай деди:

— Ҳар бир командир ўзи мудофаа қиладиган жой учун боши билан жавоб беради, буйруқсиз у жойни ташлаб кетолмайди. Хоҳ отлиқ, хоҳ пиеда аскарлар фармойиш олганидан кейингина ҳужумга ўтади.

— Шундай бўлмоғи даркор, шундай бўлади ҳам!— деб маъқуллади Рао соҳиб.— Буни ҳамма ёдида тутсин!

Рао соҳиб ўзига бино қўйган, иззатталаб одам эди. Башарти унинг укаси Лакҳнав ёнида эмас, Қалпида жанг олиб борганида у, Лакшмий Бай ва Тантиа муқаррар Роуз устидан ғалаба қозонган бўларди. Гарчи Рао соҳиб аскарлар орасида меҳрибонлиги, роишлиги ва тантилиги боисидан шуҳрат қозонган бўлса ҳамки, унда бош қўмондонга хос фазилатлар етишмасди. Рао соҳиб буйруқларининг ижросини қаттиқ туриб талаб қилмасди. Бунга фақат ҳар вақт ҳар қандай фидойиликка тайёр маликагина қодир эди.

Роуз Калпи мудофаасига оид зарур маълумотларни осонгина қўлга туширди. Генерал шаҳар ҳимоячиларини уларнинг мудофаа чизиқларидан улоқтириб ташлабгина қалъани эгаллаши мумкинлигини тушунарди.

Конч яқинидаги мағлубиятдан кейин пешвонинг қўшини ўч олиш иштиёқида ёнарди. Дадил бўлиш учун аскарлар ва командирлар кўкнор ичиб олишди. Кўри-ниб турибдики, маликанинг гаплари уларнинг бир қулоғидан кириб иккинчи қулоқларидан чиқиб кетди.

Уруш чоққина инглиз отрядининг ҳужуми билан бошланди. Отрядда фақат битта енгил тўп бор эди. Ҳимоячилар қаршимизда Роузнинг асосий кучлари, деб гумон қилишди. Буйруқни ҳам кутмай, мудофаа чизиқларини ташлаб қарши ҳужумга ташландилар. Роуз тўплардан ажал ўти ёғдирди. Беомон жанг бошланиб кетди. Малика Рао соҳибдан дарҳол қўшинларингизни тўхтатинг, деб талаб қилди, бироқ у ҳеч нима қилолмади.

Қарши ҳужум ҳадемай сусайиб қолди. Пешвонинг қисмлари ер билан яксон қилинажаги кўриниб қолди. Командирлар ўз отрядлари билан қочишга шай эдилар. Малика аҳвол қанчалик танглигини фаҳмлади. Таъналар ва дўқ-пўписа энди ёрдам бермайди. Одамларни руҳлантириш керак.

— Жой-жойингизда туринг,— деб буюрди у.— Мен тўпларнинг овозини ўчираман. Тўплар ўт очишдан тўхтагач, отлиқларни қанотлардан олға сурунг, ўртадан пиёда қисмлар борсин.

Маликанинг қўли остида икки юз элликта содиқ отлиқлар бор эди. Малика уларни бешта тўпга бўлди. Тўрттасини Демшукҳ, Гул Муҳаммад, Рағҳунатҳ Синҳ ва Жухий ихтиёрига берди, бешинчисини ёнида олиб қолди. Мундар унга ўринбосар эди. Малика Жамна дарёси соҳилидаги тепаликдан кузатиш трубаси орқали жанг майдонини кўздан кечирди. У душман эгаллаган жойда ҳимоя қилинмаган ерни кўрди.

Лакшмий Бай ўз патанларини Роузнинг ўнг томонидан яширинча олиб ўтди-да, ёв устига бургутдек ташланди. Жасур аскарларнинг қиличи ва ўқидан бприкетин инглиз офицерлари ва солдатлари ер тишладилар.

Душман тўпчилари эсанкираб қолиб, ўт очишни тўхтатдилар. Малика ўз отряди билан душманни босиб-яччиб қарийб инглизларнинг тўплари ёнига яқинлашди.

Кўзғолончилар яна ҳужумга ўтдилар. Бироқ аксари

командирлар билан аскарлар кўкноридан шундай гангиб қолган эдиларки, буйруқни аниқ адо этолмасдилар. Фақат маликанинг жасур жангчиларигина душманнинг кўзини очирмасди. Лакшмий Байнинг ўзи ажойиб қаҳрамонлик намунасини кўрсатди. У отнинг жиловини тишлаб олар, икки қўлидаги қиличлар чақмоқ янглиг ярақлар эди. Инглиз тўпчилари пешво аскарларининг сиқувига дош беролмай тирақайлаб қочишди.

Бригадир Стюарт, аҳвол танглигини тушуниб, дарҳол янги кучларни жангга ташлади, улар ўт очиб, қўзғолончилар йўлига ғов бўлди.

Роуз бу вақтда тўплар ёнида эди. У солдатлари қочаётганини ва малика отрядининг ҳужумини эшитиб ёрдамга шошилди ва тўплардан шиддатли ўт очди. Пешвонинг аскарлари тартибсиз равишда қоча бошлади. Маликанинг отличлари инглизлар ҳамласини даф қилишга ҳарчанд уринмасин, ҳеч нарса қилолмади. Маст солдатлар аранг оёқларини судраб босарди. Лакшмий Бай ҳам чор-ночор чекиниб, қароргоҳга қайтишга мажбур бўлди. Унинг отрядида йўқотиш жуда оз эди.

Жанг яна икки кун давом этди. Бироқ бунини ҳақиқий жанг деб бўлмасди. Кўпгина аскарлар ғалабадан умидларини узиб қўшинни ташлаб, ўз қишлоқларига, уй-уйларига қочиб қолишди.

Икки кун давомида пешво инглизларнинг тўплардан ўққа тутишларига аранг жавоб қилиб турди. Ғалабага ишончини йўқотган унинг қўшини уюшқоқлик ва интизомни бутунлай унутди. Қалпининг қўлдан кетишига кўзи етган аскарлар алайна-ошкор шаҳарни талашга тушди. Айниқса, қандолат дўконлари катта зиён кўрди.

Аскарнинг ўйлагани тўғри чиқди: пешво қолган қутган қўшини билан шошилинич Қалпидан жўнаб кетди. Уни беш ёрдамчиси ва қизил кўйлақларнинг кичик отряди билан бирга малика кузатиб борди.

Ҳориб-толган отряд Гвалиорнинг жануби-ғарбий томонидан олтимиш миляча нарида жойлашган Гўпалпурда манзил қурди.

Бу вақтда отасиникида турган Тантиа Қалпининг таслим бўлганини эшитиб, дарди дунёси қоронғи бўлиб, шошилинич Гўпалпурга йўл олди. Тез орада бу ерга Банда ноиб етиб келди. Банпур ва Шоҳгарҳ рожалари Қалпи яқинидаги жангдан кейин пешво қўшини билан қўшилишолмаган, умумий курашда қатнашолмаган эди.

Шоҳгарҳ рожасини англизлар асир олишган эди. Орадан бир неча кун ўтгач, Мардон Синҳнинг бошига ҳам шу қисмат тушди.

Роуз Қалпида катта ҳарбий ўлжа олди: ўн бешта тўп, етти юз ман порох, милтиқ ва қилич омборлари, янги нусхадаги қуруллар ясайдиган чет эл машиналари.

У ғалаба қилган кун — 24 май қиролича Викториянинг туғилган кунига тўғри келди. Инглизлар тантанали суратда қалъа устида ўз байроқларини кўтардилар ва бу кунни Қалпи аҳолисини шафқатсизларча қирғин қилиш билан нишонладилар. Шаҳар талон-торож қилинди!

Нарбада дарёсидан шимол томонга чўзилган поёнсиз жой Қалпигача эъдиликда Роуз қўлига ўтди. Карви, Маҳўбе, Банда ва Нарбаданинг шимоли-шарқига жойлашган майда хонликларда жазо ишлари олиб борган генерал Витлок шу ерда — Қалпида унга қўшилди. Айни чоғда Рожпутандан Агра ва Гвалиорга полковник Смит яқинлашиб келарди. Қишлоқларга. «исёнчилар»ни тугиб берувчилар учун катта мукофот ваъда қилинган эълонлар ёпиштирилган эди. Рао соҳибининг қўшини катта талафот кўрди. Тўплар ва қурул-аслаҳа етишмасди, ўқ-дори тамом бўлган эди.

Кун бўйи гармсел эсди. Тун бошланса ҳам салқин тушмади. Паға-паға булутлар кўк юзини тўсиб, юлдузларни яширди.

Гўпалпурнинг мўъжаз боғларидан бирида Рао соҳиб, Банда ноиб ва бошқа сардорлар кейинги ҳаракатлар режасини муҳокама қилиш учун тўпланди. Бу ер шундай қоронғи эдики, йиғилганлар бир-бирларини аранг танишарди.

Лакшмий Бай ўз чодирдан чиқмади, кенгашда қатнашмади.

— Агар биз Нагпурга етиб олсак, тез орада аскар йиғардик,— деди Рао соҳиб,— Индорнинг сипоҳлари ҳам бизларни қўллаб-қувватларди.

— Нагпурда бизга қийин бўлади, у ерда Ҳайдаробод қўшинлари бор,— деб ўз хавотирлигини билдирди Банда ноиб.

— Улардан қўрқмаса ҳам бўлади,— деди Тантиа,— халқ дарров биз томонимизга ўтади.

— Боз устига, у ердан осонгина Маҳораштрага ўтса бўлади,— деб гап қистирди Рао соҳиб.— Маҳораштрада

эса тоғлар, адирлар, қалғалар, дарёлар мавжудки, улар кенг кўламда жанг олиб боришда қўл келади.

— Хўш, қандай қилиб у ёққа ўтамиз?— деб сўради ноиб.

— Қўшинни мен бошлаб бораман,— деди чўрт кесиб Тантна.

— Айғоқчиларнинг хабар беришича, биз тузоққа тушибмиз,— деди ноиб.

— Яхшиси, Аудга йўл олганимиз маъқул,— деб ўз фикрини ўзгартирди Рао соҳиб.— Бу жуда яқин, йўл равон, халқи матонатли. Тўғри, Лакҳнав енгилди, лекин бу ҳеч гапмас. Наъна соҳиб билан бегим ўша ерда.

— Начора,— деб рози бўлди Тантна,— Аудда биз тузуккина ҳаракат қилишимиз мумкин. Лекин бир нарса мени ташвишга соляпти...

— Нима?— деб сўради Рао соҳиб.

— Қалғаларнинг камлиги.

— Яна бир чатоқ томони бор,— деб луқма ташлади ноиб.— Аудда инглизларнинг йирик кучлари бор, уларга бир-икки кун ичида Калькуттадан мадад келиши керак.

— Менимча, кичик-кичик отрядларга бўлиниб, инглизларнинг орқа томонига ҳужум бошлаш даркор,— деди сардорлардан бири.

— Бу отрядларга ҳам,— деб унинг гапини маъқуллади бошқа сардор,— янги-янги одамларни оламиз. Секин-аста қўшинимиз сони ўсиб боради. Кейин биз инглизларни тор-мор қиламиз!

— Қанча кутиш керак?— деб сўради Тантна.

— Бу ҳақда ҳозирча сукут сақлаймиз,— деди Рао соҳиб.— Орадан хийла вақт ўтгач, инглизлар армиясида исён кўтарилади, шунда биз яна тўпларни қўлга киритамиз. Кейин ишимиз юришиб кетади.

— Бироқ тўплар энди ҳеч қачон ҳиндлар қўлида бўлмайди,— деб эътироз билдирди ноиб.— Тўпларни энди фақат инглизларга топширишади.

— Халқ қўлида ҳали қурол бор,— деди бошқа сардор.

— Сиз қўшин йиққунингизча бу қуроллар инглизлар омборхонасига тушади,— деб ўз сўзини маъқуллади ноиб.

— Эҳ, қани энди яна Қалпини қайтариб қўлга ол-

сак! Устимиздан тоғ ағдариларди!— деди ўкинч билан Рао соҳиб.

— Ўзимизга қолса, Қалпинигина эмас, Деҳли билан Лакхнавни ҳам қайтариб олардик,— деди яна ноиб,— лекин бизнинг бу хоҳишимиздан нима фойда?

— Ахир мен таклиф қилдим-ку,— деди зарда билан сардор.— Келинлар, майда-майда отрядларга бўлинмиш-да, инглизларнинг орқа томонидан ҳужум бошлаймиш!

— Йўқ, бизга қўшин керак!— деди қатъий Тантиа.

— Унда Аудга боринг, қўшин тўплаб, ёнимизга қайтиб келинг,— деди Рао соҳиб.

— Бош устига,— деди Тантиа.

— Лекин бунинг учун вақт керак,— деди ноиб.— У қайтиб келгунча биз нима қиламиз?

— Мен рожа Бахли билан рожа Мардон Синҳа чопар юбораман,— деган қарорини билдирди Рао соҳиб.

— Агар улар чиндан ҳам бизга ёрдам қилмоқчи бўлганларида, аллақачон улар Гўпалпурда бўлур эдилар,— деди киноя билан ноиб.

— Хўш, бўлмаса нима қиламиз?— деб сўради Рао соҳиб саросимага тушиб.

— Мен Рожпутанга юришни таклиф қиламан,— деди сардорлардан бири.— Сипоҳлар у ерда сигнални кутиб туришибди.

— Ҳа, у ерда бизни қўллаб-қувватлашлари мумкин,— деди Тантиа.

— Балки жанубга юрганимиз маъқулдир?— деб сўради Рао соҳиб.

— Инглизлар-чи? Улар ҳеч вақт бизларни ўтказиб юборишармиди?— деб елкасини қисди ноиб.

— Мен ахир қўшинни олиб ўтаман, деб айтдим-ку,— деди Тантиа.

— Мен ҳам Жҳансийда, Сагарда, Сихаурда ва бошқа хонликларда инглизларнинг қўшинлари кўп, дедим. Биз, умуман, тузоқдамиз,— деди ноиб.

— Хўш, бўлмаса, инглизларга асир тушайликми?— деб сўради сардор истеҳзо билан.

— Йўқ, мен бундай деганим йўқ.

— Бўлмаса яна бахтимизни синаб кўрамиз,— деб таклиф қилди Рао соҳиб,— дабдурустдан Қалпига бостириб кириб ёриб ўтишга ҳаракат қиламиз.

— Қалъани оғир тўпларсиз олиш... Бу ахир муқаррар ҳалокат-ку!— яна эътироз билдирди ноиб.

— Башарти Тантиа Тўпе Маҳораштр халқини оёққа турғиға олса, инглизларнинг кучи қирқилади. Биз осонгина қароргоҳни эгаллаймизу дарҳол қўзғолончиларга ёрдамга етиб борамиз.

— Лекин бу вақт нчида биз нима билан шуғулланамиз?

— Малика билан маслаҳатлашиш керак,— деди Тантиа.

Рао соҳиб «йўқ», дегандек бош чайқайди.

— Мен унинг маслаҳатларини бағоят қадрлайман. У ажойиб командир, унинг жанг майдонида эришган галабаларини ҳаммамиз кўрдик, лекин у барибир аёл, ишни биз билганча билмайди.

— Ахир у ёқда ўн ой давомида Жҳансийни оқилона бошқарди ва халқнинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлди,— деди ноиб.

— Сиз ҳақсиз, бутунлай ҳақсиз,— деди бидирлаб Рао соҳиб,— у билан мен маслаҳатлашишга асло қарши эмасман. Ахир унинг маслаҳатини инобатга олиш-олмаслик бизнинг ихтиёримизда.

— Маликани бугун эрталаб таклиф қилишни буюрасизми?— деб сўради Тантиа.

— Йўқ, яхшиси, кечроқ таклиф қиламиз. Ахир тонг отай деярли-ку,— деди сардорлардан бири,— у эрталабки ибодатини қилгунча биз бу ерда кўнгил очамиз. Мана бир неча кундирки, кўкнорга қўл ҳам урмаймиз. Маъбулда кўкнор бошимизга кириб олгани ҳамоно ҳатто ҳеч ким жўяли маслаҳат бермаса ҳам мушкулумизни осон қилади.

— Тўғри,— деб унинг гапига қўшилишди Рао соҳиб.— Ҳозир инглизлар биздан узоқда, уларни бу ерга шамол учуриб келмайди-ку. Лекин оз-оздан... Йўқса, малика яна норози бўлади.

Улар кўкнорини ичиб олиб, тонг отгунча баҳслашдилар, лекин бирор қарорга келишмадилар.

Пешинга яқин маликага одам юборилди. Тантиа унга тундаги кенгаш ҳақида қисқача сўзлаб берди. Йиғилганлар кўкнори ичишни тўхтатиб, чилим чекмоқда эдилар. Малика кириб келганда аскарбошилар унга ҳурмат юзасидан чекишни тўхтатишди.

Пешво ва сардорлар кўкнори ичишганини малика

дарров билди, лекин буни уларнинг юзларига солишни истамай, ишга ўтди ва уларни саволга кўмиб юборди. Жавоб кўнгилдагидек эмасди. Уларнинг жавоблари Банда ноибни айтгандек: «Тузоққа тушиб қолдик», деган маънони англатарди.

— Инглизларга қарши муваффақиятли жанг олиб борганимизда,— деди малика,— қўлимизда доим қалъа бўларди. Ҳозир яна бизга қалъа керак... Қалъада тўплар қуямиз, шу билан ишларимиз юришиб кетади.

— Бироқ ҳозирча биз Жҳансий билан Калпини эсдан чиқариб турайлик,— деб эътироз билдирди Рао соҳиб.

— Ҳа, бу ҳақ гап.

— Нарварада жуда яхши қалъа бор,— деди Тантна.— Енида Сид дарёси, атрофи тоғу ўрмон.

— Карера қалъаси ҳам чакки эмас,— деб илова қилди ноиб.

— Йўқ, у қалъа бизга тўғри келмайди,— деди малика.

— Сиз нимани таклиф қиласиз?— деди Рао соҳиб.

— Гвалиор қалъасини, бу ерга яқин.

— Гвалиор қалъаси?— деб хитоб қилишди баравар ноиб билан Рао соҳиб.

— Ҳа, Гвалиор қалъасини. Гвалиордаги аҳволни гузукроқ билиш керак, вақтни ўтказмай ўша ёққа юриш лозим. Рожа ва икки-уч сардор инглизларни қўллайдилар, лекин ишонаманки, армия ва халқ биз томонимизни олади. Ҳатто солдатлар дарҳол бизларга қўшилмасалар ҳам, ҳар ҳолда бизга қарши жанг қилмайдилар. Қолаверса, Гвалиорда ажойиб тўплар, анча-мунча ўқ-дори, юз ман порох ва бошқа қурол-яроғ, сунингдек, бой хазина бор.

— Аммо...— деб гап бошлади ноиб ишончсизлик билан.

— Ҳа, аммо...— деди Рао соҳиб уни қўлламоқчи бўлиб.

— Тушунсангиз-чи, деб ҳар икковининг сўзини бўлди малика,— қалъасиз урушни давом эттириш ўз-ўзини ўлдириш билан баравар. Гвалиор қалъасидан бўлак қалъаларни биз орзу қилишимизгина мумкин.

— Бу ҳақ гап,— деб рози бўлди пешво.— Ҳўш, сиз бунга нима дейсиз, ноиб соҳиб? Тантна, сизнинг фикрингиз? Гвалиорга йўлга тушишдан олдин гвалиорлик аскарбошилардан биронтаси билан келишни керак.

— Мен Гвалиордаги аҳволни яхши биламан,— деди Тантиа.— Маҳуркар, Балвант Рао ва девон Динкар Раодан бошқа барча сардорлар мустақиллик тарафдорлари, қўшинининг катта қисми ҳам шак-шубҳасиз бизга эргашади.

— Хўп, сен ўша ёққа бориб аҳволни яхшилаб ўрган ва тезда қайтиб кел,— деди малика унга.

— О, тезкорликда у йўлбарсдан ўтади,— деди Рао соҳиб.

Тантиа дарҳол Гвалиорга жўнади.

76

Малика кечқурун бир муддат дуо ўқиш билан вақтини ўтказди. Чодирдан чиққанида уни Демшукқ, Рагхунатқ Синҳ ва Гул Муҳаммадлар қарши олдилар.

Эндиликда маликанинг икки юзта қизил кўйлакликлардан иборат кичик отряди қолган бўлиб, булар срасида ҳиндлар билан мусулмонлар ҳам бор эди. Отрядга Лакшмий Байнинг ўзи командирлик қиларди. Унга Демшукқ, Рагхунатқ Синҳ, Гул Муҳаммад, Жухий ва Мундарлар яқиндан туриб ёрдам беришарди. Мундар малика ёнидан бир қарич ҳам жилмасди. Бу кичик отряд ўз командирига садоқат билан хизмат қилар, унинг ҳар бир буйруғини аниқ бажарар эди.

— Малика, Жавоҳир Синҳ ўз мулкидан ҳеч чиқолмаяпти,— деб хабар қилди Рагхунатқ Синҳ. У чоғроқ кўнгиллилар отряди тузган, бироқ уни инглизлар ўраб олган, қутулиб чиқиб бизга қўшилиши даргумон.

— Эҳ, ўз ватанимга етиб боролганимда, малика, мен патанлардан шунчасини олиб келардимки, ҳеч қандай инглиз бизга писанд бўлмай қоларди!— деди Гул Муҳаммад.

— Жангчилар амрингизга мунтазир, малика,— деди Демшукқ.

— Ҳарбий бошлиқ—пешво Рао соҳиб, мен бир нарса деёлмайман. Лекин яқин кунлар ичида ўзгариш бўлиши аниқ.

— Аскарларингиз жангга интилишяпти...

— Бу ҳамма вақт ҳам жангчининг фазилати эмас. Баъзан кутишни билиш ҳам керак. Ҳозирча улар дам олишсин, куч йиғишсин. Ҳақларини вақтида тўлашяптими?

Учалалари ҳам «ҳа», деб жавоб бердилар.

— Улар нимага муҳтож бўлишса, дарҳол менга хабар қилинг,— деб гапани давом эттирди малика.— Менда ҳали олтин, жавоҳирот бор, истагим шуки, ҳеч ким ҳеч нарсага муҳтож бўлмасин.

— Йўқ, биз ҳеч қачон бунга йўл қўймаймиз,— деб хитоб қилишди командирлар.

Орадан кўп ўтмай улар хайрлашиб, жўнаб кетдилар.

Кечки овқатдан кейин малика дам олиш учун ётди, Мундар оёғини уқалаб қўймоқчи бўлди.

— Нега бу одатингни сира қўймайсан?— деди малика нари сурилиб.— Мен ҳечам чарчаганим йўқ, оёғим ҳам оғримаяпти. Ҳатто Жҳансийдан Қалпигача бўлган йўлни босиб ўтганимизда ҳам оғримаган. Бугун ҳеч қандай иш қилганим йўқ-ку.

— Биладан,— деди Мундар,— жонингиз оғриб турса ҳам сиз барибир ҳеч нарса демайсиз.

Шундай деб у уқалашга тушди.

— Нима, сен умринг бўйи шу иш билан шуғулланасанми?

— Ҳа, умрим бўйи.

— Сен суворилар полковнигимсан?

— Барибир, генерал бўлсам ҳам шу ишни қилавераман.

— Одамлар билиб қолишса, генерал фалончининг оёғини уқалаб қўяркан, дейишмайдими?

— Гапиришса гапираверишсин! Оёғингизнинг гарди кишини генерал қилишини улар билишмаса керак-да!— деб хитоб қилди Мундар қизишиб.

— Бундан чиқди, оғзимдан чиққан сўзнинг оёғининг гардича қадри йўқ экан-да,— деди алам билан малика.— Мен ўша одамларга маслаҳат бераман. Улар буни қабул қилишга қилишади-ю, лекин ўз билганларича иш тутшади. Ахир Қалпи яқинидаги жангда енгил мумкин эмасмиди?

— Уша одамларнинг орасида битта ҳам ҳақиқий саркарда йўқ,— деди Мундар.

— Йўқ, бор, Тантиа Тўпе. Бироқ унинг гапига қулоқ солишмайди. Ҳа, ўзиям кўнгли бўш, ўз ҳақлигини исботлаш учун ҳатто баҳслашмайди ҳам.

— Лекин Қалпи яқинидаги жангда у йўқ эди-ку.

— Ушанда у қаттиқ афсусланган эди. Бунинг сабабини айтиш шартми? Агар у одамларнинг тариқча ақла-

ри бўлганда нуқсонларининг ярмидан кўз юмган бўлардим. Бироқ улар овсаргина эмас, фосиқ ҳамдирлар.

— Жухий билан бизнинг сардорларимиз ҳам шундай дейишади.

— Гул Муҳаммад четдан қараганда соддага ўхшайди,— деди малика суҳбат мавзуини ўзгартириб.— Аслида ундай эмас. У қобилиятли, жасур командир. Демшукх билан Рағхунатх Синх ҳам ундан қолишмайди.

— Ҳа, рост.

— Менга шуни айт-чи, Мундар...

— Нима, малика?

— Дунёда сен ҳаммадан ортиқ кимни яхши кўрасан? Тўғриси айт.

— Худо шоҳид, малика, дунёда ҳаммадан ортиқ сизни яхши кўраман.

— Мендан кейин-чи?

Мундар маликанинг оёғидан қучоқлаб, бошини эгди.

— Малика...

— Унинг исмини ўзим айтмайми?— деди малика аста.

— Ҳожати йўқ...— деб шивирлади Мундар қизариб.

— Эрга тег, Мундар.

— Йўқ, аввал инглизларни қувайлик, мустақилликка эришайлик.

— Озодликка ҳали анча вақт бор. Кутиб нима қиласан?

— Ҳозир ҳаётда муҳими бу эмас.

— Хуллас, ҳаммаси ўзингга боғлиқ, бироқ сенга руҳ сат бераман.

— Бунинг иложи йўқ, малика. Мен онт ичганман.

— Жухий ҳам онт ичган, унга жуда ачинаман.

— Ҳа, лекин у ҳеч қачон эрга тегмасликка онт ичган.

— Э, бунга мен ишонмайман!— деб шўх кулди малика.

Мундар Лакшмий Байга тикилди.

— Сиздан сўрамоқчиманки...

— Майли, сўра...

— Яна бирон киши сиздек қўрқмас бўла оладими?

— Албатта. Қийин эмас бу.

— Қанақасига?

— Қийин эмас-да. Ҳамманинг қўлидан келади бу иш. Фақат одам ўзини чиниқтириши, дуолар билан қалбини поклаши ва ўз ишининг ҳақлигига ишониши керак.

— Малика,— деди Мундар бир зум сукут сақлаб тургач,— сизнинг кўзингиз ўнгида жангда ўлиш менга улкан бахтдир. Мен мудом Мўтий Байга ҳавас қиламан!

— Қўй, Мундар, бу ҳақда гапирма. Яхшиси, мен сenga айтган гаплар ҳақида ўйла. Бу ҳаммасидан муҳим.

77

1844 йилда инглизлар ўзаро урушда суроби тўғри бўлган Гвалиор рожаси Синдҳийнинг қўшинини тор-мор қилди. Хонликка атиги ўн минг аскар сақлашга рухсат берилди, унинг тўла ҳуқуқли ҳукмдори этиб инглиз резиденти тайинланди.

1853 йилда Гвалиорни идора этиш Жайжий Рао Синдҳий қўлига ўтди, бироқ резидент асосан ҳукмдорликни ўз қўлида сақлаб қолди. Устига-устак Аградаги инглиз вице-губернатори ҳам «маслаҳат» бериб турди.

Синдҳийнинг ўн минг чоғли қўшинидан ташқари Гвалиорда инглиз армиясининг отряди ҳам жойлашган бўлиб, у хонлик маблағидан кун кўрар эди. 1857 йили бу «мадаккор» отряддаги сипоҳийлар қўзғолон кўтардилар ва Гвалиорда бир неча бор бўлган Тантиа Тўпе билан бирга Канпурга йўл олдилар.

Жайжий Рао билан унинг девони Динкар Раонинг қувлик ва устамонлик билан юритган сиёсати натижасида оёққа турган сипоҳийлар Гвалиордаги инглизларга тузукроқ зарар-заҳмат етказолмадилар. Уларнинг ҳаммаси эсон-омон Аграга етиб олди.

Жайжий Рао бир амаллаб қўли остидаги армияни итоатида сақлаб қололди. Борди-ю, Гвалиор қўзғолонни қўллаб-қўлтиқлаганда инглизлар Ҳиндистонни қўлдан чиқариб юборарди. Ҳатто Ҳайдаробод пизомининг¹ содиқлиги ва сикҳ йўлбошчилари ҳам уларга ёрдам беришлари даргумон эди. Турган гапки, Гвалиор ўз кучига таяниб, Англияга бас келолмасди, бироқ у қўзғолончиларга қўшилганда борми, озодлик урушининг алангаси жуда тез қўшни хонликларга, Виндҳякҳанд билан Ҳиндистоннинг жанубига ёйилган бўларди. Шу билан инглизлар ҳукмронлиги тугарди.

¹ Низом ўтган асрларда Ҳиндистонда таркиб топган давлат тузуми ва унвон.

Гвалиорга етиб келган Тантна қўшиннинг аксар қисми ва сардорларнинг кўпчилиги қўзғолончиларга хайрихоҳ эканлигини кўрди. Рао соҳибнинг отрядлари Гўпалпурни ишғол этгани тўғрисидаги хабарни эшитган Синдхй дарҳол буни генерал-губернаторга етказиб, унга содиқлигини изҳор этди. Генерал-губернатор лорд Каннинг Англияга шу мазмунда телеграмма юборди: «Агар Синдхй қўзғолонга қўшилса, мен лаш-лушимни йиғиштиришга мажбур бўламан».

Эртаси кун Тантна Гўпалпурга қайтиб келди ва Рао соҳибга Гвалиордаги аҳволни тушунтирди. Малика дарҳол ҳужум бошлашни таклиф этди. Бироқ Рао соҳиб даставвал Синдхйга мактуб юборишга қарор қилди. Мактубда тахминан шу сўзлар ёзилган эди: «Биз мустақиллик ўрнатиш учун жанубга юриш қиламиз, ишонманки, қадимдан қон-қардош эканлигимизни эслаб биздан ёрдамингизни аямайсиз».

Динкар Рао мужмал жавоб берди: у на бош тортди, на рози бўлди. Айни чоғда мактуб тўғрисида дарров резидентга хабар қилинди.

Қалпи яқинидаги тўрт кунлик жангдан кейин пешвонинг қўшини Гвалиор хонлигининг чегарасидан ўтди. Синдхй командирларидан бири тўрт юз кишилик пиёда ва юз элликта чавандоз билан уларга қарши юрди. Аммо пешво берган биринчи зарбаданок у чекинишга мажбур бўлди. Орадан икки кун ўтгач Рао соҳибнинг отрядлари деярли шаҳарга яқинлашиб қолди. Улар кячкига бир қишлоқда тўхташди. Рао соҳиб шу ердан яна Синдхйга мактуб жўнатди. Мазкур мактубда қўзғолончиларга ёрдам беришга чақирди уни. Хонлик кенгашида қизғин баҳс кетди. Рожа дарҳол «ресётчиларга» ҳужум қилишни таклиф этди, бош министр Динкар эса қандай бўлмасин, қўзғолончиларни Хью Роуз келгунига довур шаҳар девори ёнида алаҳситиб туришни истарди. У бунда ўз солдатларининг раъйига қарамоқда эди.

Рожа ўз сўзида қаттиқ турди. Унинг буйруғи билан олти минг пиёда ва икки мингта чавандоз янги нусхадаги саккизта оғир тўп ёрдамида 3 июнда пешвонинг отрядларига қақшатқич зарба бериш учун Мурарнинг шарқида, Баҳодир қишлоғи четида манзил қурди. Тонг саҳарда Синдхй тўпчилари қўзғолончилар турган жойни ўққа тута бошлади. Рао соҳиб билан Тантна аввалига буни пешво шарафига берилаётган салют деб ўйла-

дилар, тўп ўқлари ёнгиналарига келиб туша бошлаганидан кейингина нима гаплигига тушундилар.

Қўзғолончилар жангга мутлақо шай эмас эдилар. Маликанинг буйруғи билан Рағҳунатҳ Синҳ шу заҳотиёқ тревога эълон қилди, бироқ бу сигнал умумий шовқинсуронда кўмилиб кетди. Тўп ўқлари нишонга аниқ туша бошлади, одамлар ваҳимага тушиб қолди.

Бироқ малика билан унинг командирлари ўз отрядларини жанговар ҳолга келтирган эдилар. Малика Тантиа Тўпегга қароргоҳдаги қўшинни олиб чиқиб кетишга буйруқ бериб, ўзи қизил кўйлаклик отлиқлар отряди билан Синдҳий қўшинига бургутдек ҳамла қилди. Гвалиорнинг кўпгина тўпчилари ўлдирилди, бошқалари тўпларини худо йўлига ташлаб, тумтарақай қочди. Бу орада Тантиа ўз аскарларини икки отрядга бўлди-да, уларни душманнинг ўнг қанотига ташлади. Маневр қилишда унинг олдига тушадиган одам йўқ эди. Синдҳий пиёдалари қизил кўйлакликлар ҳужумига дош беролмай қолганди, Тантианинг маҳорат билан қилган ҳаракати эса жанг тақдирини ҳал қилди. Синдҳийнинг сипоҳийлари чекинди. Жайжий Рао жасур суворилари аҳволни ўзгартиришига ҳозирча умид боғларди. Бироқ қизил кўйлакликлар билан бўлган қисқа муддатли ҳаёт-мамот жанги унинг бу умидини пучга чиқарди. Жайжий Раонинг ўзи қочиб жон сақлади. Аввалига у саройга яширинмоқчи бўлди, бироқ кейин бу фикрини ўзгартирди-ю, Динкар Рао ва иккита содиқ сардори билан Дхўлпур орқали Аграга йўл олди. Уларни бу ерда инглизлар бағрага олди.

78

Рожанинг Аграга қочганидан хабар топган хотинлари ҳам Гвалиорни ташлаб, Нарвар қалъасига яширинишди. Пешвонинг қўшини тантана билан шаҳарга кирди. Гвалиор гарнизони тўплардан ўқ узиб ғолиблар шарафига салют берди ва ҳеч иккиланмай исёнчилар томонига ўтди. Рао соҳиб тантанали музика садолари остида Синдҳийнинг саройига йўл олди. Шаҳардаги бошқа саройларни унинг бошқа сардорлари эгаллашди. Малика Лакшми Бай Навлакҳ боғига тушди, Тантиа эса ўз отряди билан қалъага жойлашди. Қалъа устида энди пешвонинг

байроғи ҳилпираб турарди. Сон-саноқсиз қурол-яроғ ва бой хазина голиб қўлига ўтди. Энди у ҳеч кимдан қўрқмасди.

Пешвоининг отрядларидаги сипоҳлар инглиз резидентининг уйига ўт қўйишди, девон Дивкар Раонинг ва инглиз тарафдорлари бўлмиш сардорлардан Балвант Рао билан Маҳуркарнинг уйларини вайрон қилишди. Ҳатто беғуноҳ одамлар ҳам зарар кўрди. Галабадан маст бўлиб, эс-ҳушини йўқотган аскарлар шаҳар аҳолисини талашга тушди. Бу аҳволдан огоҳ бўлган пешво Тантиага дарҳол тартиб ўрнатилгани буюрди. Талон-торожга чек қўйилди, шундан кейин Гвалиор аҳолиси билан Жайжий Раонинг яқин кишилари пешвони шўх-шодон табрик-лашди.

Галаба нашидасидан боши айланиб қолган Рао соҳиб Гвалиор тахтига ўтиришни истаб қолди. Мунажжимлар бу таптанали маросимнинг кунини белгиладилар. Мустақиллик учун кураш иккинчи даражали иш бўлиб қолди. Рао соҳиб эндиликда фақат ўзини ўйлар эди.

Учинчи июнда Пҳулбаг боғида катта йиғилиш бўлди.

Рао соҳиб қимматбаҳо кийим-бош кийди, қулоқларида йирик-йирик марваридлар силкинар, кўкрагида бриллиант маржонлар ярақларди. Мўътабар кишиларчилг таъзим бажо айлашларига мурувват юзасидан бош ирғаб, у йиғилганларнинг шўх-қувноқ қутловлари остида Гвалиор рожаларининг тахтига яқинлашди ва юмшоқ ёстиқлар устига ўтирди. Сардорлар таъзим қилди. Рао соҳиб уларни қутлаб, қўл силкитди ва муқаррабларига қимматбаҳо совғалар улашди. Кейин у саккизта министр ва премьер-министр тайинлади. Тантиа олий аскарбоши лавозимини олди. Аскарларга икки миллион рупия тарқатилди. Брахманлар учун базми жамшид уюштирди. Кўзлаб одамлар ошхоналарда ивирсиб, турли-туман нозҳеъматларнинг тайёрланишидан кўз-қулоқ бўлиб турди. Шароб дарё бўлиб оқди, столлар данак ва қандолатлар уюмидан сииб кетишга келди. Бу байрамда малिकाю унинг беш командири вақтичоғлик қилмади. Лекин маликанинг қизил кўйлақлик аскарлари совғалай воз кечмади.

Гвалиор азалдан ўзининг созандалари ва хонандалари билан ном чиқарган эди — байрамга уларнинг барча-

си таклиф қилинди. Кечасию кундузи музика тинмади, қўшиқ ва рақсларнинг охири бўлмади. Гвалиорда мазкур байрамда қатнашмаган биронта раққоса ва хонанда аёл қолмади.

Мушоира уюштирдилар, шеърларда таъриф-тавсиф ва ўхшатишлар шунақанги қалашиб кетган эдики, бу сўзлар уюмидан тоғ ясаса бўларди. Улар пешвони Рамчандрга, баъзилари — Индрага қиёс қилардилар. Ҳамма ерда кулги, аския авжида эди.

Малика умуман бунақа вақтичоғликни хуш кўрмасди. Бунини пешво билгани учун уни ҳатто таклиф ҳам қилмади. Тантиа тамомила ўзгариб кетди, унда баногоҳ шу асногача қалбининг тубида яшириниб ётган маишатга ташналик ҳисси жунбишга келди-ю, у музика ва рақсларга маҳлиё бўлиб ўйин-кулгига боши билан шўнғиди. Томошалардан бирига маликанинг сардорларини таклиф қилишган эди, малика уларга ижозат берди. Унинг ёнида фақат Мундар қолди, чунки у ҳеч ёққа боришни истамади.

Томошада Гвалиорнинг раққосалари ва хонандалари иштирок этишди.

— Сиз фақат яхши куйлаб, яхши рақс тушибгина қолмай, томошабинларнинг қалбини ҳам ром айлашингиз керак,— деб насиҳат қилди пешво.

Артистлар берилиб ўйнади, улар ҳар бир имо-ишораларига, ҳар бир табассумларига ўз маҳоратларини бахш этдилар.

Жуҳий саҳнага диққат билан разм солди. Унинг зийрак қулоғи ҳар бир оҳангни ҳарислик билан илғаб олар, оёқлари куй оҳангига ўйин тушар, боши куйга монанд чайқалар эди. Раққоса бир маҳал нозик оҳангга мос ҳаракат қилолмади, шунда оёқларидаги қўнғироқчалар сал барвақт жингиллади. Жуҳийнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Саҳнадан юзини ўгирди-ю, Тантiani кўриб қолди. У гўзал раққосага ва унинг санъатига маҳлиё бўлиб тикилиб турарди. Жуҳийнинг кўзи тинди.

Ундан нарироқда Демшукқ, Рағҳунатҳ ва Гул Муҳаммадлар ўтирарди.

— Антиқа!— деди оҳиста Гул Муҳаммад.— Ҳеч ким бунчалик рақс тушолмайди.

— Гвалиор фақат шуниси билан машҳур,— деди Демшукқ.

— Бирдан инглизлар босиб келса, нима бўлади?

— Унда ҳамма қочиб қолади.

— Ҳеч ким қочиб жон сақлолмади,— деб илова қилди Рағҳунатҳ Синҳ.

— Хўн, шу ҳам етар,— деб оҳ чекди Гул Муҳаммад,— тўйиб кўриб олдим. Малика ухлаб қолгандир. Қароргоҳда у ёлғиз. Юринглар, кетдик!

Жуҳий унинг гапини эшитиб, маъқуллагандек бош иргаб қўйди. Тўртовлон ўрнидан турди, пешводан узр сўради ва кетишга ижозат этишини илтимос қилди. Тантра ўгирилиб, Жуҳийга диққат билан тикилди. У унга ўқрайиб қаради ва шартта юзини ўгирди. Маликанинг сардорлари томошани ташлаб кетди.

Андак муддатга томоша тўхтади. Мажбурий бу та наффус бошқа меҳмонларга ёқмади.

— Бу қизил кўйлакликлар ким?— деб сўради пешводан бир киши.

— Эътибор қилманг...— деди пешво секин.— Улар Жҳансий ва Бунделкҳанддан. Ўз одамларимиз, тўпорироқ сал.

Тантра маликани эслаб қолди-ю, чўчиб тушди. Бироқ ҳеч нарса демади, нима ҳам дея оларди?

Уйин-кулги тонг отгунча ҳам тинмади. Субҳи сабода кўкнор ичилди, ладду, шрикҳанд ва бошқа ширинликлар ейилди. Эртасига базмдагилар вақтичоғликни кечқурун яна қайтадан бошлаш илинжида уззукун ухладди. Рао соҳиб браҳманлар яхши меҳмон қилин्याптими, қўшин дуруст кўнгил очяптими, деб муттасил суриштириб турди. Бир неча кун шу тарзда ўтди.

Аскар браҳманлар ширинликлар сявериб, ҳатто оғриб қолди. Нароян Шастрий ҳам касал бўлди, бироқ Чҳўтийнинг парвариши эм бўлиб, ҳадемай тузалиб кетди.

Уйда сариқ чақа ҳам йўқлиги учун Чҳўтий байрамга бориб рақс тушмоқчи ва уч-тўрт танга ишлаб олмоқчи бўлди.

— Йўқ, сорма,— деди унга Нароян.— Ўзим ишлаб топаман... оёққа туриб кетай. Утинаман, борма. У амалдорлар ўлгудек нокас одамлар.

— Менга ишонмаяпсизми?— деб сўради Чҳўтий.

— Йўқ, сенга жуда ишонаман, Чҳўтий, лекин бу сенга муносиб иш эмас.

— Солдатлар олдида куйлаганимда ва рақс тушганимда муносиб ишмиди бу менга?

— Ҳа, унда сенинг санъатинг буюк мақсадга хизмат қиларди.

— Ахир сарик чақа ҳам йўқ-ку, уйимизда. Сиз ҳали-бери ўрнингиздан туриб кетолмайсиз, бугунча эса мен дурустгина пул ишлаб олардим.

Нароян чор-ночор розилик берди.

Чҳўтий бежирим кийимда тантанага келди ва ўйнаб кўшиқ айта бошлади. Рақсда ҳаракатлари сустроқ бўлди. Нафсиламр созандалар тез суръатда чала бошлашди. Лекин кўшиғи кўпчиликка манзур бўлди. У нозик, ёқимли овозда соддагина куйлади. Лекин у томошабинларни асосан ҳусни билан мафтун этди.

Рао соҳиб ёш раққосанинг оддий рақси ва хуш овозига ром бўлиб, уни сахийлик билан тақдирлади.

— Шу ерликмисан?— деб сўради ундан.— Эски усулда бўлмаса ҳам жуда яхши ўйнадинг. Тез-тез келиб тур бизникига.

— Мен жҳансийликман, ҳукмдор,— деди Чҳўтий,— бироқ ҳозир Лашкарда тураман.

Тантиа уни эслашга уриниб, унга узоқ қараб турди. Ниҳоят, у эслади.

— У бҳангийлар табақасидан, ҳукмдор,— деди Тантиа Рао соҳибга.

— Бҳангий?

— Ҳукмдор, у...

— Ҳўш, шу билан нима бўпти?— деди пешво елкасини қисиб.— У яхши куйлайди, ундан ҳам яхшироқ ўйнайди.

— Бу Жҳансийдан Нароян Шăстрий билан бирга ҳайдалган ўша аёл,— деб юборди Тантиа.

— Нароян Шăстрий билан? Браҳманни шарманда қилган аёл шуми ҳали?— деб ўдағайлади Рао соҳиб. Чҳўтийга кўрсатаётган марҳаматидан асар ҳам қолмади. Бир дақиқа аввал унинг санъатига қойил қолганига одамнинг ишонгиси келмасди.

— Бу ерга келишга қандай ҳаддинг сиғди?— деб бақирди у даргазаб бўлиб.

— Қазармаларга тап тортмай бориб юрганлигим бонсидан ватанимга ҳам хизмат қилишдан ҳеч қўрқмайман,— деди Чҳўтий бамайлихотир.

— Ҳа, Шăстрий билан унинг бизларга Гвалиорда катта ёрдамлари теккан,— деб тасдиқлади Тантиа.

— Бунинг борди-келдиси йўқ,— деди Рао соҳиб.— У Жҳансийда қилган иш қаттиқ жазога лойиқ.

— Мен жазо олганман,— деди чўрт кесиб Чҳўтий.

— Гвалиорда яшашга ҳаққинг йўқ. Энди бу менинг салтанатим. Йўқол бу ердан!

— Қаёққа бораман?

— Қаёққа бўлса шу ёққа, менга деса инглизлар ёнига...

— Хўп, мен кетаман. Лекин инглизлар ёнигамас, Улардан раҳм-шафқат кутмасам ҳам бўлади.

Чҳўтий кетди. Нароянга ишлаб келган пулини бериб, бўлиб ўтган воқеани унга сўзлаб берди.

— Бу макруҳ пуллар керак эмас менга!— деди Нароян тутақиб.— Кетамиз бу ердан, Чҳўтий, пешвонинг истибодидан холн ерга кетамиз.

— Йўқ, бу пуллар макруҳ эмас,— деб эътироз билдирди Чҳўтий,— булар ҳалол, пешона тери билан топилган. Кетиш эса қочмайди,— деб илова қилди у бир дақиқалик сукутдан кейин.— Пешвонинг ҳукми ўтмай-диган жой ҳам бор бу ёруғ дунёда!

— Лекин ҳамма жойда ўз қонун-қоидалари билан табақалар бор.

— Ахир ўзингиз вишнупараст бўлган одамга табақаларнинг қонун-қоидалари дахл қилмайди, деган эдингиз-ку.

— Буни ҳозир ҳам инкор қилмайман. Қетдик. Вишнупараст кийим-боши бизларнинг ҳимоячимиз бўлади.

Орадан кўп ўтмай Нароян Шастрий билан Чҳўтий Гвалиорни тарк этди. Шу-шу, Рао соҳиб булар тўғрисида ҳеч қандай гап эшитмади.

Ҳолбуки, Роуз 1 июнда «исёнчиларнинг» Гвалиорга яқинлашиб келаётганини эшитди. Бу хабарни у Қалпи яқинидаги ғалабасидан кейин отпускасини Бомбайда ўтказмоқчи бўлиб, ўша ёққа кетаётганида йўлда олди. Генерал ўз қарорини ўзгартиришга мажбур бўлди, у отпускасини номаълум муддатга кечиктирди-да, барча отрядларга Гвалиорга юришга буйруқ берди. 4 июнда Роузга исёнчиларнинг ғалабаси ва Синдҳийнинг қочиб, Аграда жон сақлаб ётганини хабар қилишди. Аввалига Роуз қандай тadbир қўллашни ҳам билмади. Шундай оғир мағлубиятдан кейин қўзғолончиларнинг Гвалиорни вабт этишлари кимнинг ҳаёлига ҳам келибди дейсиз? Бу дадил операцияни ким ўйлаб топганикин? Бундай ишга

ким бел боғлади экан? «Бу Жҳансий маликаси,— деган қарорга келди Роуз.— Уни бир ёқлик қилмай туриб Хиндистонни тинчителишимиз маҳол».

Шундан кейин у ишга киришди.

Ҳаддан ташқари чўзилиб кетган бу ўйин-кулгига чек қўйиш мақсадида малика пешво билан учрашишга жазм қилди. Бироқ бу ишни амалга ошириш маҳол бўлди, пешво мудом банд эди. Рақслар ва таомлардан кейин у узоқ муддат ухлаб, уйғонгач эса, ҳаммаси яна бошидан бошланар эди. Рао соҳиб ўзининг улуғлигидан маст эди.

Энди менга ҳеч қандай инглиз генерали хавфли эмас, деган хом хаёлга берилган Тангва ҳам ўзини шиддаткор айш-ишрат гирдобига отди.

Ниҳоят, бир куни тушдан кейин Лакшмий Бай ҳар қалай Рао соҳиб билан учрашишга мушарраф бўлди.

Малика унинг ҳузурига маъюс, кайфи бузилиб кириб борди. Пешво ҳозиргина уйғонган эди. Кўп кўкнор ичганидан юзи шишиб кетган, кўзлари қип-қизил эди. Чама-си, унинг жуда ҳам керишгиси келарди.

— Иссиқни қаранг! На кечаси, на кундузи ҳаловат бор,— деди Рао соҳиб малика билан саломлашгач.

— Ора-сира ҳавога булут чиқяпти, бир неча кундан кейин ёгингарчилик бошланади,— деб тасалли берди унга малика.

— Ҳозир ҳатто юлдузлар ҳам лаққа чўққа айланиб қолгандек.

— Худди шундай иссиқ кунларда Шиважий билан Пант ўзларининг хайрли ишларини ниҳоясига етказишган,— деб эслатди малика.

— Ҳа, иссиққа қарамай баъзи ишларини охирига етказишган,— деди Рао соҳиб калондимоғлик билан.— Бу ерда бошларига қандай савдо тушганини инглизлар билан Синдҳий ҳеч қачон унутишмайди.

— Бироқ яна бошимиз узра қора булутлар ўрмалаб қолди,— деди малика.— Ҳадемай момақалдироқ гумбурлайди-ю, барча бало-қазо бошимизга ёғилади.

— Начора, қўшинимиз душманни муносиб қарши олади,— деди пешво такаббурлик билан.— Бир ҳафтадан

кейин ёмғир ёға бошлайди. Дарё ва анҳорлар шундай тошадики, англизларнинг ҳолига маймун йиғлайди.

— Бироқ тошқин ўзимизга ҳам халақит қилади,— деб эътироз билдирди Лакшмий Бай.— Бизларнинг оёқ-қўлимизни боғлаб қўяди. Бизда шундоғам нуқсонлар кўп, мажбурий бекорчилик эса, армияни бутунлай пароканда қилиб юборадди.

— Лекин қўлимизда кучли қалъа бор.

— Уни англизлар эгаллашса-чи, унда нима бўлади?

— Нима бўларди, кунимиз битади.

— Шунинг учун, ўтинаман, гапларимга қулоқ беринг. Инглизлар полкларини йиғиб ҳар томондан бизнинг устимизга бостириб келяпти. Жуда оз фурсат қолди. Ўйин-кулгини тўхтатиб, қароргоҳга бориш керак. Қалъада жанг қилиш ярамайди. Душманга қарши бориб, ўша ерда куч синашиш керак. Лекин аввало Синдхй армиясини ишончли сардорлар қўлига топшириб, унда темир интизом ўрнатиш даркор.

— Ташвиш чекманг, ҳаммаси яхши бўлади. Ахир ҳозир ҳам бекор ўтирганимиз йўқ. Ҳамма астойдил тоатибодат қилмоқда, галабалар худонинг инояти билан келади. Браҳманларга бекорга зиёфат бераётганимиз йўқ,— уларнинг дуолари галаба қилишимизга ёрдам беради. Ҳар томондан тўда-тўда браҳманлар келиб бизга қўшилмоқда. Ўйлайманки, дуойи фотиҳаларда ишимизга кушод тилайдилар.

— Мен браҳманларни зиёфат қилманг, демоқчимасман. Лекин ҳозир армияни уюштириб, англизлар билан жангга тайёрланиш ундан муҳимроқ деб ўйлайман.

— Ҳамонки қаторимизда сиз, Тўпе, ноиб бор экансизлар, англизлар бизга қарши нима ҳам қила олардилар?

— О, англизлар жуда айёр ва маккор. Бу ерда қимматли вақтни бекорга ўтказаётган пайтимизда, имоним комилки, улар бизни тор-мор қилиш учун барча тайёргарликни кўриб қўйганлар.

— Бизда ҳам ҳамма нарса тахт. Назаримда, ҳеч нарса унутилмаган. Заиф бир жой бор эди, уни ҳам барта раф қилдик. Эндиликда халқ ва армия фақат менга бўйсунди. Шу вайдан ҳам мен Гвалиор тахтига миндим Шунгача мени бу ерда оддий одам деб ҳисоблашарди.

— Тавба, қандай қилиб бунчалик ўзгариб кетдингиз-а?— деди малика маъюс хўрсиниб.

— Узгариб кетдингиз?— деб ҳайрон бўлиб сўради Рао соҳиб.

— Кўкнор, раққосалар, кейин кечгача ухлайсиз...

— Мана, энди рожа бўлганимдан кейин бу ишлар зарур бўлиб қолди. Агар вақтичоғликлар бўлмаса одамлар маломат қилади: «Шу ҳам рожа бўлди-ку! Саройига қамалиб олди!» Гвалиор сардорлари кўшиқни, рақсни, хушчақчақликни, байрамларни яхши кўради. Уларнинг кўнглини олиш керак, улар қўллаб-қувватламаса узоққа бориш амри маҳол.

— Бу ўйин-кулги яна қанча давом этади?

— Оз қолди тугашига. Лекин браҳманларни меҳмон қилишни ва совға улашишни канда қилмайман, зеро дин кушойиш тиласагина мустақиллигимиз барқарор бўлади. Шиважий ҳам динни ва дин аҳлини ҳурмат қиларди. Айтмоқчи, буни гапиришим шарт эмас.

— Албатта, эзгу сир-синоатларни фақат донолар очади,— деди малика.— Сиз браҳманларни хоҳлаганингизча меҳмон қилишингиз, совға улашингиз мумкин, лекин энг аввал армиямизни мустаҳкамлашимиз, беҳуда бу ўйин-кулгига чек қўйиб, ниҳоят, иш билан шуғулланишимиз керак.

80

Бироқ Рао соҳиб маликанинг гапига кирмади. Саройда зиёфат ва кўнгилхушликлар давом этаверди. Ладду билан шрикҳандга шунча шакар кетдики, охири кўкнор тайёрлашга шакар топилмади. Шрикҳанд қатиқдан тайёрлангани учун бозорда қатиқ қолмади.

Текин овқат ва совғалар илинжида тўда-тўда гадойлар кела бошлади. Уларнинг сурбетларча тиланишларига ҳеч ким парво қилмади. Текин ширинликлар ва совғалар олиш учун ҳатто кўпгина аскарлар ҳам жулдуз кийим кийиб олганди.

Малика қайтага қуршовдаги Жҳансийда ўзини бу ердагидан анча эркинроқ ҳис қиларди.

Лакшмий Бай кўпдан бери шаҳар ташқарисида айланиб юришни ва ўзи ўтган жойларни синчиклаб ўрганишни одат қилиб олган эди. Туб жойни яхши билиши кейин жанг пайтида жуда қўл келарди. Малика Гвалиор атрофини кўздан кечирар экан, қалъа ва жану-

би-ғарб томондаги тепаликлар Гвалиорнинг ўзини ҳамда қўшни Лашкарни ҳимоя қилишда дурустгина истеҳком вазифасини ўташини аниқлади. Шаҳардан шарқ томонга Лашкардан тахминан икки миля чўзилиб кетган тепаликлар тизмасидан ҳам ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш мумкин эди. Лекин Гвалиорнинг шимоли-шарқидаги ястаниб ётган сайҳонликни Сўнерекқа анҳори кесиб ўтар ва Лашкарни уч томондан айланиб ўтиб, Мурарга йўл оларди. Бу анҳор фойдадан кўра кўпроқ зиён келтирарди. Боз устига, душман шаҳарни тўплардан ўққа тутиш учун жанубий тепаликлардан фойдаланиши мумкин эди. Шу ерда Дурга ибодатхонаси бор эди. Бироқ маликани айниқса бир нарса ташвишга солди: шарқий тепаликлардан бир йўла уч шаҳар: Лашкар, Гвалиор ва Мурарни ўққа тутиш жуда қулай эди. Шу тепаликларга дарҳол жойлашиб олиш керак эди. Бироқ ҳеч ким маликанинг гапларига қулоқ осмади. Ҳамма ўйин-кулги билан овора эди.

Лакшмий Бай бир куни сайр қилиб юрганида Бобо Гангадос исмли дарвиш ҳақида эшитди. Унинг ёғочлару похолдан тикланган чайласи Сонерекқа анҳоридан сал нарида эди. Бир куни малика сув ичмоқчи бўлиб шу ерда тўхтади. Чол Лакшмий Байга сув берди, шу тахлит суҳбатлашиб қолишди. Маликани айниқса дарвишнинг хотиржам, порлаб турган доно кўзлари ҳайратга солди.

Пешвони тўғри йўлга солиш учун қилган барча уриниши зое кетгач, малика камдан-кам куладиган бўлиб қолган эди. У ҳамон шаҳар ташқарисига сайрга чиқар, жойларни диққат билан кўздан кечирар, жанг режаларини тузар, ўз аскарларини ўргатар эди. Бироқ ҳатто ибодатлар ҳам унинг дилсиёҳлигини тарқатолмасди.

Бир куни малика билан Мундар отда сайр қилди. Қуёш ғарбга оға бошлаган эди. Улар Гангадос чайласига яқинлашиб, отларини дарахтга боғлашди-да, истиқболларига чиққан мўйсафидга таъзим қилишди. Бобо Гангадос меҳмонларни кутиб олди ва муздек сув билан сийлади.

— Мен сиздан маслаҳат сўраб келдим,— деди Лакшмий Бай.— Кечасию кундузи ҳаловатим йўқ. Фақат сиз дардимни енгиллаштиришингиз мумкин.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, қизим,— деди

чол.— Мен фақат Романинг исмини шивирлаб тилга олишим мумкин.

— Сиз пешвоникада знефатда бўлдингизми?

— Йўқ, бўлмадим. Менга шу ерда ҳам ноз-неъмат етарли.

— Шунинг учун ҳам мен ҳузурингизга келдим. Мен сизнинг кўзларингизда ақл чироғи ва хотиржамлик кўрдим, бу камдан-кам одамга насиб қилади.

— Нима ҳам дердим, сўра, билсам жавоб бераман. Лақшмий Бай сукутга толди.

— Бир неча кундан кейин бу ерда жанг бўлади, чайлангиз ҳимоясиз... Бу ерни тарк этсангиз бўларди.

— Бу ер бутунлай хавфсиз. Яхшиси, нега келганингни айт.

— Ватанимиз қандай йўл билан мустақилликка эришади?— деб сўради малика ниҳоят.

— Буни яхшиси рожалардан сўраш керак,— деб бош чайқади кекса Гангадос.

— Улар ҳам жавоб беришдан ожиз. Шунинг учун ҳам олдингизга келдим.

— Мустақилликни ота-боболаримиз қандай йўл билан қўлга киритган бўлса, биз ҳам шундай йўл билан қўлга киритамиз,— деди Гангадос.

— Ҳар ҳолда қандай қилиб, ота?

— Меҳнат, жасорат ва фидойилик билан. Пойдевор учун қазилган чуқурни тўлдиргандек. Аввал битта тош тушади, кейин иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси... Кейин бутун бошли бино тикланади. Ер тубида ётган тошлар бу бинони кўрмайди, бироқ бино ер тагида қолиб кетган шу тошлар устида туради. Чуқурни тўлдириш учун битта тош камлик қилади. Ҳамма нарса тахт бўлгунча орадан бир неча йил ўтади. Узоқ уриниш, катта қурбонлар керак.

— Мустақилликни кўриш бизга насиб қилармикин?— деб сўради малика.

— Ўзимизни алдаб нима қиламиз?— деди Гангадос.— Сиз анча-мунча иш қилдингиз, кейин бошқалар келиб бу ишни давом эттиришади. Ҳали бизда хатолар кўп. Мустақиллик курашчилари мўъжаз хонлиқнинг тожтахти билан чекланадилар ва ўзларининг табаррук ишларини унутадилар. Халқ билан улар орасидаги жарлик йўқолмайди, сал тораяди, холос. Халқ қўрқоқлигича панада қолиб кетади. Фақат ҳукмдорлар ҳашам ва роҳат-

фароғатдан кечиб, ўз халқининг хизматкори бўлиб, унинг мададига таянсагина пойдевор тайёр бўлади ва бино қурилиши бошланади.

— Биз ўз курашимизни давом эттиришимиз керакми?— деб сўради малика.

— Албатта, жаноб Кришнанинг васиятлари мухлисига буни айтмасам ҳам бўлади.

— Сиз буни қаердан биласиз?

— Одамлардан эшитганман,— деб жилмайди Гангадос.

— Ҳа, мен Бҳагавадгитани мутолаа қиламан,— деб тасдиқлади малика.— Лекин буни сиздек авлиёларгина тушунади.

— Ҳеч ким ёруғ дунёда яшовчи одамдек муқаддас эмас,— деб эътироз билдирди чол.— Қўлимдан бошқа ҳеч нарса келмайди — мана, ўзимга шу чайлани тиклаб олдим.

Қуёш ботди. Малика ибодатга етиб бориш учун шошилди.

— Биз сизни яна зиёрат қиламиз, ота,— деди малика.— Бироқ ҳозир айтган гапларингизданоқ кўнглим таскин топди.

Шундай деб у таъзим қилди-да, узоқлашди.

— Биз кекса Гангадосдан эшитган гапларимизни ўзингиз ҳам тез-тез гапириб турасиз-ку,— деди Мундар шаҳарга қайтишаётганда.

— Барибир унга етиш менга йўл бўлсин,— деб эътироз билдирди Лакшмий Бай.

81

Гвалиорда ўйин-кулги, вақтичоғлик давом этаётган бир аснода генерал Роуз ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрарди. У армиясини катта-катта отрядларга бўлиб, уларга қобилиятли ва тажрибали офицерлардан командирлар тайинлади. Бригадир Смитнинг отрядини Гвалиордан беш миля шарқда жойлашган Кот мусофирхонасига жўнатди. Бошқа отрядини Аградан Гвалиорга олиб борадиган йўлга солиб юборди, ўзи эса бир отряд билан 6 июнда Калпидан Гвалиорга кирди. Йўлда унга Стюарт қўшилди.

16 июнда Роуз Баҳодир қишлоғига келди. Жайжий Рао шу қишлоқ ёнида мағлубиятга учраган эди. Роуз

билан Марказий Ҳиндистон ва Гвалиорнинг сиёсий агенти бирга эди. Боз устига, генерал Аградан зудлик билан Жайжий Рао билан Динкар Раони чақиртириб олди.

Пешво қўшинининг катта қисми Мурарда турарди. Мурар гарнизонининг аксари аскарлари илгари Жайжий Раода хизмат қиларди, шу боис, уларга таяниш маҳол эди. Рао соҳиб тентаклик қилмаганда икки ҳафта ичида содиқ сардорлар ёрдамида Гвалиор аскарлари орасида бўшашиб кетган интизомни бемалол мустаҳкамласа бўларди. Бироқ ҳеч ким бу иш билан шуғулланмади.

Икки соат давом этган беомон жангда Роуз Мурар гарнизонини тор-мор қилди ва Мурарни эгаллади. Мағлубиятга учраганлар Гвалиорга қочишди. Мағлубият ҳақидаги хабардан Рао соҳиб дарҳол ҳушёр тортди, бошига қандай оғир иш тушганини фаҳмлади.

Роузнинг буйруғи билан Жайжий Рао аскарларга мактуб орқали инглизлар Гвалиорга фақат тахтни ўзининг қонуний эгасига олиб бериш учун келишди, деган мазмунда мурожаат қилди ва кимда-ким қаршилик кўрсатмай, қуролини ташласа афв этилади, деб ваъда берди. Сардорлар билан аскарлар ораси бузилди. Қўпгина аскарлар руҳан тушкунликка тушди. Рао соҳиб совғалар ва зиёфатлар билан уларнинг қалбида илгариги жанговарлик ўтини ёқиш учун қилган барча уриниши зое кетди.

Пешво билан Банда ноибни саросимага тушиб қолишди. Улар маликани эсладилар. Лекин унинг ҳузурига боришга бўйинлари ёр бермади: зеро, унинг олдида юзлари шувут эди. Охири чор-ночор Тантинани юборишди.

Тантиа Тўпе келганида маликанинг ёнида Жухий билан Мундар ўтиришарди. Тантиа ҳурмат билан кафтларини қовуштириб таъзим қилди.

— Нима бўлди, сардор соҳиб?— деб сўради малика аччиқ киноя билан.— Тўплардан ўқ отишди чамаси?

— Ҳозир уэр сўрашга ҳам фурсат йўқ, малика,— деди Тантиа итоаткорлик билан.

— Сизнинг ҳозир кўкнори симиришингизга ва «беназир» куйларни тинглашга ҳам вақтингиз йўқдир балки?

— Малика! Қўшин амрингизга мунтазир! Мен бўлсам...— Тантиа бошини қуйи эгди.

— Уни афв этинг, малика,— деб илтимос қилди Жухий.

Малика жилмайди.

— Сендан умидим катта эди, Тантна,— деди малика.— Сен ҳозир ҳам анча-мунча иш қилишга қодирсан.

— Мен сизнинг ҳар қандай буйруғингизни бажонидил адо этаман, кейин ҳеч қачон менга таъна қилолмайсиз!

Малика ўрнидан турди ва бўғзидан отилишга тайёр хўрсиниқни минг машаққат билан енгди.

— Чамаси, бу менинг энг сўнгги жангим,— деди у ўйчан.— Эсингдами, Мундар, кекса Гангадоснинг сўзлари?

— Ҳа, малика,— деб жавоб берди Жуҳий дугонаси ўрнига.

— У бир-икки тош билан бинонинг пойдеворини қўя олмайсан деганди.

Лакшмий Байнинг гапини эшитиб, Тантнани ваҳм босди. Малика жилмайди.

— Ташвишланма,— деди у.— Рао соҳиб сабр қилсин. Пима қилиш кераклигини айтаман. Қим билсин, балки инглизларни ер билан яксон қилармиз. Акс ҳолда, жанубга ёриб ўтишга ўриниб кўрамиз. Бу ишда бутун умидим сендан, ахир бундай ишларни дўндирасан-ку.

Малика бир неча дақиқа ўз режаларини Тантнага баён қилди, кейин буни ўз сардорларига батафсил тунтирди.

Маликанинг ўзи шарқ томондан Гвалиор яқинини ҳимоя қилаётган отрядларига бошчилик қилди. Инглизлар ҳали қўлга олмаган тепаликларга тўплар ўрнатилди, тўплар орқасидаги ерни пиёдалар ва отлиқлар эгаллади. Бир-бири билан туташган бошқа отрядларнинг олдига малика ўзининг қизил кўйлакларини ташлади. Қўшни тепаликлардан то жанубий мудофаа чизигигача тўплар ўрнатилди. Шимол томондан мудофаани малика Тантнага топширди. У Рўҳилқханд ва Ауд қўшинларидан қолган-қутган аскарларни йиғиб ўз участкасига тўплади. Ғарб томонни мудофаа қилувчи қўшинларга Рао соҳиб қўмондонлик қилди. Унинг аксари аскарлари Синдҳий армиясидан эди. Шаҳарнинг ўзини эса Банда ноибининг аскарлари ҳимоя қиларди. Қалъада солдатларнинг чоққина отряди ва бир нечта тўпдан бошқа деярли ҳеч нарса қолмаган эди. Маратҳ тантанасига кўра қалъаларни ички мудофаасига аҳён-аҳёндагина йўл қўйиларди.

Малика чавандозларни бўлажак жангга пухта тайёрлади ва уларга вазифани тушунтирди.

17 июнь куні эрталаб бригадир Смитнинг сигнали билан инглиз қисмлари Гвалиорга ҳужум бошлади. Смит Кот районидан шаҳарнинг шарқ томонидан Лакшмий Байнинг отряди турган ердан шаҳарга ҳужум қилмоғи даркор эди. Инглизлар тўп ўқи етадиган масофага келишлари биланоқ малика ўқ очишга буйруқ берди. Ўқ дўлдек ёғиб туришига қарамай, инглизлар чекинишмади. Шунда улар устига қизил кўйлакликлар от солди, Смит атайлаб жангчиларини четга суриб отлиқ аскарларни олдига ўтказиб юборди ва уч томондан уларга ҳамла қилди. Хунрезлик бошланди. Қиличу шамширлардан учқун сачрарди. Маликанинг ён томонига Смит пистирмада турган икки батальонни жангга ташлади. Душманнинг кучли тазйиқи остида маликанинг чавандозлари чекинишга мажбур бўлишди. Ҳужум қилаётган пёдаларга ёрдам бериш учун Смит сувориларни жангга солди. Улар бир ҳамла билан Пқулбағни забт этишлари керак эди.

Қизил кўйлакликлар чекина бошлагач, малика отига шиғов бериб, улар ёнига ўқдек учиб борди. Олдинда у Гул Муҳаммадни кўрди.

— Сени танимай қолдим-ку бугун, хон?— деб қичқирди унга малика ва у билан тенглашгач, қиличи билан ҳужум қилаётган инглизларни кўрсатди.

— Патанлар қандай ишларга қодир эканликларини улар ҳозир кўришади,— деб қичқирди Гул Муҳаммад.

У орқасидан қизил кўйлакликларни эргаштириб олдинга от қўйди. Малика унинг кетидан бормоқчи бўлган эди, Гул Муҳаммад орқасига ўгирилиб, қичқирди:

— Малика Жуҳийнинг тўпларига бир нима бўпти!

— Малика орқага қайтди. Бу вақтда Жуҳий душмани тепалик орқасидан зўр бериб ўққа тутмоқда эди. Бироқ қизил кўйлакликлар чекингач, қиз эсанкираб қолганди. Инглиз отлиқ аскарлари тўппа-тўғри унинг устига бостириб келмоқда эди.

— Тўп оғзини бир энлик пастга тушир, Жуҳий,— деб буйруқ берди малика.

— Бош устига,— деди Жуҳий хурсанд бўлиб.

— Ут оч!— деб буюрди малика.

Тўп гумбирлади, иккинчи, учинчи марта еру кўкни

ларзага солди. Инглизлар пароканда бўлиб кетдию, чекинди.

Малика бошқа жойга от чоптириб борди. У қаерга бормасин, аскарлар уни шод-хуррам кутиб оларди. Озгина одам қолган, лекин улар ўз командирларига, ўзларининг маликаларига сидқидилдан ишонардилар.

Орадан хийла вақт ўтгач, маликанинг ўзи отрядини хужумга бошлади. У ҳам ўнг, ҳам чап қўли билан чаққон қилич соларди. Унинг қиличи инглизларни худди яшин теккандек қулатарди.

Катта талафот кўрса ҳамки, Смитнинг аскарлари ҳар қарич ер учун жон олиб, жон бериб жанг қиларди. Бироқ қизил кўйлақликлар шундай қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, командирларининг буйруқларини шунчалик аниқ бажо келтирардики, охири инглизлар тоб беролмай, чекина бошлади. Шу куни малика жанг қилиш маҳоратида ва жасоратда инглиз офицерини ярим йўлда қолдириб кетди. Смит ҳарчанд уринмасин, унинг позициясини ёриб ўтолмади ва қақшатқич зарбадан қақдини тиклаб олиш учун чекинди.

Ҳар қанча ҳориб-толганига қарамай, Лакшмий Бай туни бўйи мижжа қоқмади. Режаларига тузатишлар киритди, баъзи ерларини ўзгартирди, сардорларига маслаҳатлар ва фармойишлар берди. Узини кўрсатган жангчиларга қимматбаҳо совғалар улашди. Гул Муҳаммадга кунвар унвони берди.

Жайжий Раонинг аскарларига мурожаат ўз самарасини кўрсатди, гарчи Гвалиор армияси жангга кирмаган бўлса ҳам Лакшмий Бай буни сизди. Малика ўз шубҳасини ҳали-ҳануз Синдҳий аскарларининг садоқатига ишонаётган Тантиа билан пешвога изҳор этди.

— Ҳозир бирон-бир одамдан шубҳаланишнинг вақти эмас,— дейишди улар.— Эртага барибир биз қўлимизда неки бор, барини жангга ташлаймиз.

18 июнь жиештх¹ ойининг нурафшон ярми етиб келди. Шарқда шафақ қизарди, эрта тонининг заррин пур-

¹ Ҳинд календарининг учинчи ойи, май-июнга тўғри келади.

лари табиатни чулғади. Қушларнинг муסיқий чуғурлаши чирилдоқларнинг чириллашини босиб кетди.

Малика ювиниб, тонгги ибодатини қилгач, Бҳагавад-гитанинг ўн саккизинчи бобини ўқишга киришди. Кейин мундир кийиб, белбоғига иккита қилич ва тўппонча осди. Қўксиди олмос ва дурлардан қилинган маржон ярқиради. Жангчилар ҳамма вақт ўз командирларини шундан танир эдилар. Унинг қўллариди темир қўлқоп ва энгликлар, бошиди дубулға, дубулға устиди қизил духобадан салла бор эди. Малика тайёр бўлгач, унинг ҳузурига содиқ сардорлари келишди.

— Отингиз оқсапти, малика, — деди Мундар.— У яраланган ё лат еган.

— Ҳозироқ менга бошқа от келтир, — деди малика.

Мундар отхонага кетди ва у ердан бақувват, чиройли отни танлади.

— Бу хўжамиз Синдҳийнинг суюкли оти эди, — деди Мундарга отбоқар.

— Бизга худди шундай аргумоқ керак. Энди у бизнинг маликага хизмат қилади.

— Ким у?

— Жҳансий маликаси.

— Уни малика минмоқчимиз?— деб сўради отбоқар ташвишланиб. — Жҳансий маликасига бошқа от керак, бу ювош, сусткаш...

Мундар жуда шошиб турган эди. У отбоқарнинг гапини эшитмай, отни охурдан олиб чиқди.

Малика бу вақтда командирларига сўнгги кўрсатмалар бермоқда эди.

— Қунвар Гул Муҳаммад,— деб у жасур патанга мурожаат қилди, — бугун сиздан яна ҳам каттароқ жасорат кутамиз. Кечаги кунги жанг натижаси ғалаба қилишимизга ишонч туғдиради. Борди-ю, Тантиа билан пешвонинг отрядлари бугун душман сиқувига тоб беролмаса, биз уларга қўлимиздан келганча ёрдам қиламиз ва қўшиннинг жанубга ўтиб олишини таъминлаймиз.

— Барча патанлар, малика, ўлишга, лекин бир қадам ҳам чекинмасликка қасам ичдилар, — деб хитоб қилди Гул Муҳаммад.— Иш шикастга қараб кетса, жанубга йўл олинг. Сизни Роҳатгарҳ қалъамиз ўз бағрига олади. Унинг тагида сон-саноксиз патанлар ҳалок бўлган. Бир кун келиб, у ерда бизларга ҳайкал ўрнатилади.

— Йўқ, кунвар соҳиб, биз ғалаба қозонишимиз керак. Ҳеч қандай чора қолмаган тақдирдагина биз жанубга йўл оламиз. Ҳар бир аскарбоши даставвал ғалабага интилиши керак, ҳеч нажот қолмагандагина, куч тўплаб яна курашни давом эттириш мақсадида чекинишни ўйлаши даркор.

— Малика, сиз тамадди қилиб олсангиз бўларди, — деб таклиф қилди Мундар. — Кун қандай иссиқ! Яна гармсел эсади.

— Ўзингиз овқатланинг, Дамўдар Раони яхшилаб овқатлантиринг. Менинг эса, иштаҳам йўқ, фақат шарбат ичаман.

— Мен ҳам, — деди Жухий.

— Демшукҳ, сиз-чи? — деб сўради малика.

— Мен нонушта қилиб олдим.

— Рағҳунатҳ Синҳ-чи?

— Майли, мен жиндек бир нима еб оламан.

— Унда Мундар билан бориб нонушта қилинглар, кейин бизга шарбат ола келарсиз.

Мундар билан Рағҳунатҳ кетишди. Дамўдар Раога маликанинг ўзи овқат едирди.

— Бугун сендан умидим катта, — деди малика Жухийга.

— Билмадим, бугун қўлимдан нима келаркин, — деди қиз анордек қизариб, — фақат бир нарсани айтишим мумкин: бугун субҳи сабода ичган қасамимни ҳеч қачон бузмайман.

— Хотиржамроқ ва совуққонроқ бўлиш керак, Жухий, ҳаяжонланиш керак эмас, — деб маслаҳат берди малика.

— Шунинг учун ҳам куляпман, малика. Ёлғиз биргина ўкинчим бор: сизга қўшиқ айтиб беришимга ҳеч вақт бўлмади.

— Кейин мавриди билан айтиб берасан.

— Ҳа, албатта, — деб кулди Жухий.

Мундар билан Рағҳунатҳ Синҳ азбаройи шошилганларидан тузукроқ нонушта ҳам қила олмадилар. Улар апил-тапил ноз-неъматлардан чўнтақларига тикиб, мешларини орқалашди ва бир зумда шарбат тайёрлашди.

— Мундар Бай,— деди Рагхунатх Синх,— бугун сиз бир қадам ҳам маликадан ажралмаслигингиз керак. Ҳаёт-мамот жанги бу.

— Сиз қаерда бўласиз?

— Малика буюрган жойда, бироқ сизга яқин бўлишга ҳаракат қиламан.

— Мен ҳам ёнимда бўлишингизни истайман. Назаримда бугун ўладигандекман. Сизнинг ёнингизда ўлиш асло қўрқинчли эмас!

— Мен ҳам сиз билан бирга ўламан, лекин малика яшаши керак. Сен билан тез вақт ичида арши аълода учрашамиз.

Мундар унга кўзлари ёшга тўлиб, тикиларди. Унинг лаблари пириллаб учди, у бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин ҳоли келмади. Рагхунатх Синхнинг ҳам киприкларидан кўз ёши йилтиради.

Аллақаерда олисда инглиз горнчиси горн чалди. Мундар билдирмасдан кўз ёшини сидириб ташлади-да, маҳбубига таъзим қилди. Рагхунатх Синх унинг хоки пойига қўл теккизди, шундан кейин икковлари шарбатни олиб малика ёнига қайтишди.

Мундар шарбатни Жухийга, Рагхунатх Лакшмий Байга берди. Яна горн бетоқат янгради. Тўп гумбурлади-ю, ўқ визиллаб бошлари устидан учиб ўтди. Малика иккинчи пиёла шарбатни ичишга улгуролмади.

— Бугун Дамўдар Рао сен билан бирга бўлади,— деб буюрди малика ўзининг содиқ сардори ДемшукҒа.— Борди-ю, мени ўлдиришса, сен уни эсон-омон жанубга олиб борасан. Бугун мендан кўра кўпроқ ўзингни ўйла. Ҳалок бўлсам, худо ҳаққни, жасадимни инглизларга ташлаб кетманг. Айтадиган гапим шу. Отларга мининг!

Мундар унга от олиб келди.

Тўқ пушти ранг осмон шарқда қирмизи рангга кирди. Ҳали-замон қуёш жамол кўрсатади.

Тўп отилди.

— Бу Танганининг тўпи,— деб жилмайди малика. Лекин шу чоғ Мундарнинг кўзлари ёшланганини кўриб қолди.

— Қўй, жонгинам, ҳозир кўз ёши тўкишининг вақти эмас,— деб эркалади уни,— бор, тезроқ отингга мин.

Малика Мундар етаклаб келган отни кўздан кечирди.

— У дунёда ҳаммадан оғилини яхши кўради, — деди у. — Лекин ҳозир от танлашнинг пайти эмас. — Кейин малика Жуҳийнинг бошини силаб, тайинлади:— Тўплар ёнига бор, Жуҳий. Бугун қиладиган ишинг кўп.

Қиз таъзим қилди.

— Сиз учун рақс тушиб, қўшиқ айтиб беролмаганимдан ҳали-ҳануз пушаймонман, — деди у маъюс кетаётди. — Начора....

Теварак-атрофга вишиллаб инглиз тўпларидан отилаётган ўқлар туша бошлади. Барча командирлар ва аскарлар ирғиб отларига миндилар. Жуҳий душманга қарши ўт очди.

Кун чиқди ва ўзининг ёрқин нури билан маликанинг чеҳрасини ёритди. Унинг чиройли кўзларида ўт яна ҳам жозибали чақнади. Қизил мундиридаги олмос маржон ярқираб, қўлидаги яланғоч қиличнинг дастаси йилтиради.

Лакшмий Бай отига шиғов берди. Аввалига у тихирлик қилди, лекин кейин тўсатдан ўқдек олдинга интилди. Чамаси, у бир неча кундан бери отхонадан олиб чиқилмаган эди. «Ҳечқиси йўқ, бугун роса терга пишади», — деб кўнглидан ўтказди малика.

Шимолда ва ғарбда Тантра билан Рао соҳибнинг, жанубда Банда навобининг отрядлари жойлашган эди. Малика ўзининг аскарлари мудофаада турган шарққа от қўйди.

Кечаги мағлубиятдан кейин инглизлар эҳтиёткорроқ ва ўйлаброқ ҳаракат қила бошлашди. Улар пиёдаларини шарқий ва жанубий тепаликлар орқасига яшириб қўйиб, сувориларни ҳужумга ташлашди. Улар бир неча йўналишда исёнчилар устига бостириб кела бошлади. Сувориларни тўплар қувватларди.

Инглизлар маликанинг позициясига яқинлашиб, уларни карабинлардан ўққа тутта бошлади. Уларга қарши милтиқлардан сидирғасига ўқ узилди. Кейин бир неча бор шиддатли қарши ҳужумга ўтиб, сувориларни чекинишга мажбур қилишди. Отларнинг туёқларидан кўтарилган чанг теварак-атрофни тумандек қуршаб олди. Инглиз офицерлари ҳинд аскарларининг сабот-матонатига ва маликанинг маҳоратига қойил қоларди. Вақт пешинга яқинлашиб қолса ҳамки, улар Гвалиорнинг мудофаасини ёриб ўтолмасдилар.

Жуҳийнинг тўплари инглизларга қирон келтирди. Су-

ворилар отрядининг командири қандай бўлмасин, тўпларнинг овозини ўчиришга қасд қилди. Инглизлар катта талафот кўрганларига қарамай олдинга интилар, ҳар нима бўлса ҳам тўпларнинг ўт очишини тўхтатмоқчи бўлар эди. Малика дарҳол Жуҳийга мадад кучи юборди.

Худди шу пайт, Лакшмий Байга Гвалиор қўшинларининг катта қисми ва қарийб барча сардорлар Рао соҳибга хиёнат қилиб, ўз «маҳорожаларининг» томонига ўтишганини хабар қилишди.

— Эрталаб отхонадаёқ отбоқар рожа Синдхйини эслаган эди, — деди Мундар. — Мен ўшандаёқ бу яхшиликнинг белгиси эмас, деб ўйловдим.

— Барибир бирор чора-тадбир кўришга вақтимиз йўқ эди, — деб жавоб берди малика. — Энди фақат ўзимизнинг кучимизгагина ишонамиз. Қўлимиздан келган барча ишни қиламиз.

Қизил кўйлакликлар олдинга ташланди. Уларнинг қиличлари чанг-тўзонга қарамай кўзни қамаштириб ялтирарди.

Орадан кўп вақт ўтмади, маликага Гвалиор гарнизони хиёнат қилгач, ғарб томондаги мудофаада бўш жой очилиб қолганини, инглизлар исёнчиларнинг орқа томонига ўтиб олаётганини хабар қилишди. Малика дарҳол у ёққа ўзининг резервдаги пиёдалар батальонини жўнатди.

Бу пайт суворилар Жуҳийнинг тўплари ёнига ёриб ўтишга муваффақ бўлди, қўл жанги бошланиб кетди. Қиличлар жаранглади. Жуҳий ўзини қуршаб олган инглизлар билан жон аччиғида олишаётиб, бирдан қулаб тушди. Душман қиличи уни икки нимта қилиб ташлаган эди. Суворилар жасур тўпчилар офицери бор-йўғи чекраси бежирим, бадани сутдек оқ, лабларида жозибали табассум жилва қилган қиз эканини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолишди. Ҳатто ўлим ҳам маҳв этолмаган унинг табассуми айниқса уларни ҳайратга солди. Ҳадемай маликанинг отлиқ аскарлари инглизларни улоқтириб ташлади-ю, тўплар яна наъра торта бошлади.

Бу орада Смит резервдаги пиёдаларни жангга солди. Инглиз солдатлари малика отрядининг орқа томонини ҳимоя қилаётган батальоннинг икки қанотига ҳужум қилди. Аскарлар жон-пони чиқиб қочиб қолишди. Малика уларга ёрдам бермоқчи бўлди, бироқ инглиз пиёда аскарлари ва суворилари батальонининг йўлини

кесиб қўйди. Душман ўзининг бутун ҳарбий қудратини батальон устига ташлади. Инглизлар худди қирғоқдан тошиб чиққан дарёдек тўхтовсиз олдинга ёпирилди.

Қизил кўйлақлар жасорат ва матонат кўрсатиб ўз маликаларини ҳимоя қилади. На қарабинлар, на найзалар уларнинг қиличларига дош бера олди. Уларнинг қиличлари гўё мўъжизакор эди. Бир неча соат мобайнида маликанинг отряди душман ҳамласини жон-жаҳди билан даф қилиб турди. Лакшмий Бай ўзининг бошқа отрядлари билан қўшилиш мақсадида секин-аста жануби-ғарбга силжий бошлади. Ваҳоланки, бу ишни уддалаш амри маҳол эди.

Инглизларнинг пиёда аскарлари ва суворилари маликанинг отрядини ҳалқадек ўраб олди. Қизил кўйлақликлар зўр бериб олға интилиб, ўзларига қиличлари билан йўл очишарди. Малика эса жиловни тишлаб олиб икки қўлидаги қилич билан душманга зарба берарди. Олдинда, жануби-ғарбда Сўнеракҳа анҳори, ундан сал нарида Гангадоснинг чайласи кўзга чалинади. Шу чайла орқасида пешвонинг тумтарақай қочаётган отрядларини кўриш мумкин эди.

Мундар маликанинг ёнида эди. Уларнинг ўнгу сўлида Рағҳунатҳ Синҳ билан Демшукҳ қилич соларди, уларнинг ортида Гул Муҳаммад ва йигирматача қизил кўйлақли жанг қиларди. Инглизлар тобора ҳалқани сиқа бошлашди. Малика қўлларидаги икки қилич билан ўзига йўл очиб борарди. Мард қизил кўйлақликлар бирин-кетин чўзилиб қола бошлади.

Баногоҳ ёрдамга Тантиа келиб қолди. У Рўҳилқанд ва Ауд сипоҳийлари ёрдамида яна инглизларга зарба бера бошлади. Инглизлар маликани таъқиб қилиш учун кичикроқ отлиқлар тўдасини қолдириб, қолган кучларини Тантиага қарши ташладилар.

Қуёш уфққа ёнбошлаган эди.

Охирги қизил кўйлақ ҳам қулади. Малика ёнида эндиликда тўрт сардори от чоптириб борарди. Орқадан ўн беш чоғли сувори таъқиб қилиб келар, олдинда инглиз солдатлари найза ўқталиб йўлни тўсиб турар эди.

Малика ўгирилиб қаради: Рағҳунатҳ Синҳ билан Гул Муҳаммад жон-жаҳди билан қилич солиб, таъқиб қилиб келаётганларни бирин-кетин эгардан ағдармоқда эди. Шу ерда Рамчандр Демшукҳ олишарди. У Дамўдар Раони ҳимоя қилиб, мудом чап берарди. Малика Мундарни

унга ёрдам қилишга юборди, ўзи эса олдинга ўтиш учун ҳаракат қилди. Бир инглиз пиёдаси найза санчиб, уни ярадор қилди. Малика шу заҳоти инглизни қилич билан чопиб ташлади. Лакшмий Байнинг жароҳати хавfli эди. Найза ўпкасига зарар етказмай кўксининг пастроғига санчилган эди.

Қон жароҳатдан варақлаб отиларди. «Мана, мен ҳам озодлик биноси пойдеворига тош бўлиб ётадиган вақтим келди»...— деб ўйлади малика.

Малика пиёдани қандай чопиб ташлаганини кўрган инглиз солдатлари қочишга тушди. Малика ортидан қуролдош ўртоқларини эргаштириб, отини олдинга ҳайдади. Унинг ўнгу сўлидан ва ортидан улар от қўйиб келарди. Ун чоғли сувори улардан бир қадам ҳам ортда қолмасди.

— Фақат жасадимни инглизларга ташлаб кетманг,— деди малика оҳиста, ёнида от чоптириб бораётган Рағҳунатҳ Синҳга. Гул Муҳаммад ҳам бу гапни эшитиб қолди. У ҳамма нарсага тушунди. Маликанинг гапларидан у шер бўлиб кетди-ю, қаҳру ғазаб билан душманга ҳамла қилди.

Бир инглиз тўппончадан Мундарни бехато нишонга олди.

— Уляпман, малика...— деб шивирлади у заиф овозда.— Жасадимни... Вой худойим-э!..— Рағҳунатҳ Синҳга сўнги нигоҳ ташлади-да, отнинг ёлига бежон эгилди.

Малика Рағҳунатҳга ўгирилиб қаради ва:

— Суянг уни, инглизларга қолдирманг!— деб қичқирди ва отининг бошини шартта бурди-да, суворилар устига қуюндек ёпирилди. Бир неча киши, жумладан, Мундарнинг қотили ҳам ер тишлади.

Бу вақт Рағҳунатҳ Синҳ отидан сакраб тушди. Салласини йиртиб белига Мундарнинг жасадини боғлади ва эгарга миниб олдинга шитоб билан отини чоптириб кетди.

Суворилардан энди беш киши қолди, уларни Гул Муҳаммад алаҳситиб турди, малика билан Демшукҳ анҳор томон от қўйишди.

Гул Муҳаммад инглизларни доғда қолдириб, маликага қўшилди. Шундан сўнг улар Сўнерекҳа анҳорига етиб келдилар.

Бирдан сув бўйида маликанинг оти таққа тўхтади.

Уни жилдириш учун қилган барча уринишлари зос кетди.

Инглизлар бундан фойдаланиб, бирпасда қочқинларга етиб олди. Улардан бири тўппончасини олди-ю, маликага ўқ узди. Ўқ унинг ёнбошига тегди. Инглиз ярадорнинг ярқироқ олмос маржонини кўриб уни обрў-эйтиборли сардорлардан деб гумон қилди ва ўзини бу қимматбаҳо буюмнинг бахтиёр эгаси деб ҳисоблади. Малика чап қўлидаги қиличини ташлаб, отнинг ёлидан чангаллаб ушлади ва эгарга ўрнашиброқ ўтириб олди. Кейин белбоғидан тўппончасини олди. Инглиз яқингинада эди, у малика отган ўқдан тўсатдан мункиб кетди-ю, йиқилди. Энди бошқа сувори тикка унинг йўлини тўсиб чиқди. Малика соғ оёғи билан отнинг биқинига ниқтади, бироқ от саркашлик қилиб сувга тушмади: у устидаги чавандозни итқитиб юбормоқчи бўлиб олдинги оёқларини тик кўтарди. Малика эгарда ўтиролмайд қолди, ёнбоши қаттиқ оғрир, жароҳатдан тинмай қон оқар эди.

Гул Муҳаммад инглиз қаршисига отилди, бироқ унга етгунча бўлмай, у маликанинг бошига қилич солди. Малика сўнгги дақиқада душманнинг кўксига қилич санчишга улгурди.

Шу чоғ Гул Муҳаммад отини ўқдек учириб келиб, бир қилич солишдаёқ инглизни икки нимта қилиб ташлади. Кейин у бургутдек қолганларни даф қилди. Биттасига қилич урди, бошқасининг отини қаттиқ яралади. Инглизлар қочди. Гул Муҳаммад орқасига қараб, Демшукх отдан сирғалиб тушаётган маликани суяб турганини кўрди.

Ҳамма ёғи чанг ва қон бўлиб кетган, оч, ҳорғин Гул Муҳаммад қиблага қараб илтижо қилди:

— Э, оллоҳ, ўзинг нажот бер!

Мард жангчининг икки бетидан маржондек кўз ёшлари қуйилди. У болалардек ўкраб йиғларди.

Рағхунатх Синх билан Демшукх маликани авайлаб отдан туширдилар-да, ерга ётқиздилар. Демшукх алам устида Синдхйининг касофат отини бир тепди. От шата-лоқ отиб Гвалиорга, ўзининг отхонаси томонга чопди.

— Бир зум ҳам ҳаялламаслик керак, — деди Рағхунатх Синх Демшукхга. — Малика билан Гангадоснинг чайласига жўнанг. Ҳадемай кун ботади.

Демшукхнинг ўпкаси тўлиб турарди. Дамўдар Рао онасига қараб, секин йиғларди.

— Йиғлама, ўғлим,— деб тасалли берди унга Демшукқ,— биз уни даволаймиз, у яна сени эркалайди.

Рағҳунатқ Синҳнинг ёрдами билан у маликани ўзининг отига миндирди.

— Ҳозир кўз ёши тўкишнинг фурсати эмас, кунвар соҳиб,— деди Рағҳунатқ Синҳ Гул Муҳаммадга.— Маликанинг сўнги тилагини эсланг. Борди-ю, бизни инглизлар ўраб олса, унинг жасади нима бўлади?!

Гул Муҳаммад ўзига келди, салласининг учи билан кўз ёшини артди. Унинг томоғи қуруқшаб қолди. У қўли билан ишора қилди-ю, учалалари Гангадос чайласи томон от чоптириб кетди.

84

Рамчандр Демшукқ пиқиллаб йиғлаётган Дамўдарни ерга туширди-да, мундирини ёзиб унга маликани ётқизди. Салласини чуватиб, унинг ярасини авайлаб боғлади. Маликанинг ёнига Рағҳунатқ Синҳ Мундарни ётқизди. Гул Муҳаммад отларни олиб бориб бир дарахтга боғлади.

Бобо Гангодас малика билан Мундарни дарров таниди.

— Мана, Сита билан Савитрнинг авлоди.

Лакшмий Бай қуриб қолган лабларини жиндек очди. У сув сўраётган эди. Гангадос Ганг дарёсининг муқаддас сувидан бир кўза олиб чиқди ва маликага ичирди. У бир зум ҳушига келди. У оғриқ азобини енгиб, заиф товушда: «Ҳар-ҳар Маҳодев!»— деди-ю, яна ҳушидан кетди.

— Қоронғи тушиб қолмасдан шошилишингиз керак,— деб маслаҳат берди Гангадос ботаётган қуёшга қараб.— Ҳув анави пичан уйилиб ётган ерни кўряпсизми, ўша ерда мурдаларни куйдириш мумкин.

Гангадос Мундарнинг чеҳрасига қаради.

— Бу қиз бир неча бор малика билан бирга келган эди бу ерга, — деди у.

— Ҳа... — деб маъносиз хўрсинди Рағҳунатқ Синҳ.

Гангадос унга Гангнинг суви солинган кўзани берди. Яна малика ҳушига келгандек бўлди. Ҳар ҳолда Рағҳунатқ Синҳ ва бошқаларга шундай туюлди. Чопқиллаб Дамўдар Рао келди-да, интизорлик билан унинг

чеҳрасига маъюс боқди. Бола, онам ҳозир ўрнидан туради-ю, мени эркалайди, деб ишонарди.

— Шон-шараф... Васудевга... — малика дуо ўқиётгандек шивирлади.

Малика ғудранди, лаблари қимирламай қолди, унинг нима деяётганини ҳеч ким тушунмади. Фақат икки огиз сўзинигина англашди: «Ёнмайди... Ўтда...»

Маликанинг чиройи ёришди-ю, бир умрга сўнди. Кун ботди. Уфқ нафис ол ранга кирди. Қуёшнинг сўнги нури бепоён осмонга сингиб кетди.

— Кун ботди, — деди Демшукқ. Унинг ўпкаси тўлиб турар эди.

Рағҳунатқ Синҳ фарёд чекди. Дамўдар Рао ҳўнграб йиғлади.

— Йўқ, қуёшнинг умри боқий, — деди Гангадос.— Табиатнинг ҳар бир зарраси унинг нурига тўлиқ. У яна чиқади, бутун борлиқ унга табассум қилади

85

— Йўқ, Жҳансий маликаси бизни тарк этгани йўқ,— деб гап бошлади Гангадос тўлқинланиб.— У фақат қуёш янглиғ уфқ ортига ўтди. У барҳаёт! Оний заифликни унутайлик. Тезроқ гулханга ўт қаланг. Шошилиш керак, билъакс, ҳадемай бу ерга инглизлар келади.

Гангадоснинг сўзлари сардорларга далдаю дармон бўлди.

— У ерда пичан кўпми?— деб сўради Демшукқ.

— Йўқ, оз жуда, — деди Гангадос.

— Маликани сўнги сафарга иззат-икромини ўрнига қўйиб кузатишимиз учун ҳатто ўтин ҳам йўқ!— деди Демшукқ аччиқ алам билан. — Ўтлар жасададларни куйдиради, холос. Эртага инглизлар малика билан Мундарнинг жасадини топиб олиб, хумордан чиққунча хўрлайди. — Кекса Гангадос бошини кўтарди-да, чайласини кўздан кечирди.

— Мана, ўтин, — деди у тезгина.— Тезроқ маросимни бошланг.

— Чайлангизни бузамизми?— деб ўкинди Рағҳунатқ Синҳ. — Начора, шундай қилишга тўғри келади, лекин...

— Хўш, нима, ўғлим?— деб сўради чол.

— Уни қайта қуриш сизга осон бўлмайди, шунинг учун арзимас совғамизни қабул қилинг.

— Гангадос жилмайди.

— Бу чайла меники эмас. Буни менга берган одам яна биттасини беради. Ҳозир эса имилламанглар, бузинглар чайлани.

— Нарсаларни олиб чиқиш керак, ота,— деди Демшукқ. Гангадос жун адёлни, сув соладиган идишни, бўйрани ва лунгини олди.

— Мана, бўлди. Бошқа ҳеч вақом йўқ. Қани, бошланглар энди.

Уч сардор дарров ишга киришиб, бирпасда чайлани буздилар. Пичаннинг бир қисмини отларга бердилар, қолганини гулханга ишлатдилар.

Маликанинг олмос маржонини Демшукқ Дамўдар Раонинг қўйнига яширди, кичик марварид маржонни эса, Лакшмий Байнинг бўйнида қолдирди. Совут ва туморлар ҳам унинг ўзи билан қолди. Демшукқ малика билан Мундарни авайлаб ўтинлар устига ётқизди ва пичанга ўт қўйди. У ўзининг ва Рағҳунатқ Синҳнинг мундирини ҳам гулханга ташлади.

Олов гуриллаб терак бўйи кўтарилди.

Демшукқ дарвишнинг чайласи ёнидаги қон изларини бирпасда йўқотди. Бироқ шу қон билан битилган тарих саҳифалари мангу яшайди.

Узоқдан от дупури эшитилди.

— Инглизлар бу, улар маликани қидиряпти, — деди Демшукқ.

— Дамўдар Раони қутқаринг!— деб ҳайқирди Рағҳунатқ Синҳ.

— Ўзингиз-чи, девон соҳиб, Жҳансийга қайтмоқчимисиз?

— Нима учун? Жҳансийда энди қиладиган ишим қолмади. Мен шу ерда қоламан ва инглизларни яхшилаб кутиб оламан. Ҳадемай улар мана шу гулхан олдида бўлади ва уни барбод қилиб, жасадларни ўғирлайди... Ҳозироқ жўнаб қолинг. Кечаси бирор жойга яширниниб дам олинг...

— Маржонни нима қилай?

— Олмосни ҳалоқ бўлган аскарларнинг болаларига улашинг ёки бирор хайрли ишга ишлатинг...

Демшукқ Дамўдар Раони елкасига боғлаб олди-да, ирғиб отига минди ва қоронғилик ичига кириб ғойиб бўлди.

— Сиз ҳам кетинг, кунвар соҳиб,— деди Рағҳунатқ

Синх Гул Муҳаммадга. — Отимни эса ечинг-да, қўйиб юборинг, шўрликни битта-яримта тутиб олар. Фақат аввало менга милтиқ ва бир халта ўқ келтиринг.

Гул Муҳаммад отлар ёнига бориб, Рағҳунатҳнинг ва ўзининг милтиғини, ўқларни олди, кейин отларни ечди-да, яйдоқ қўйиб юборди.

— Мен ҳеч ёққа кетмайман, девон соҳиб, — деди у орқага қайтиб, Рағҳунатҳ Синҳга милтиқни берар экан.— Раҳатгарҳдан чиққаннимизда беш юз киши эдик, ҳозир эса барча патанлардан ёлғиз ўзим қолдим. Хўш, қаёққа бораман? Мен сиз билан қолишга ва сўнгги нафасимгача жанг қилишга аҳд қилдим. Қувманг мени.

— Мен сизнинг тирик қолишингизни истайман, — деди Рағҳунатҳ Синҳ,— токи сиз инглизларнинг ҳатто шу кулга ҳам қўл теккизишларига йўл қўйманг. Халал берманг менга, мен жуда шошиб турибман. Жўнашим керак, Мундар ҳали узоқлаб кетмаган, унга етиб олишим даркор.

Рағҳунатҳ Синҳ телбаларча хахолаб кула бошлади ва милтиғини ўқлади.

Гул Муҳаммад лом-мим демай турарди.

— Майли, яхшиси, уларнинг хокидан кекса Гангадос хабардор бўлиб турсин, — деди ниҳоят у.

— Чол бу ишни эпллолмайди, — деб эътироз билдирди Рағҳунатҳ Синҳ, — бунинг учун узоқ йил умр керак.

— Яхши, — деди Гул Муҳаммад. — Мен ўлмайман. Бу жасадларни мен қўриқлайман ва уларга сағана қураман.

— Милтиғингизни менга беринг, кунвар соҳиб,— деди Рағҳунатҳ Синҳ.

— Мен энди кунвар эмасман, — деди Гул Муҳаммад бош чайқаб. — Бугундан эътиборан мен Гул Саин исмли қаландарман.— У милтиғини Рағҳунатҳ Синҳга берди-да, гулхан ёнига келди ва устидан жангчилар кийимини ечиб, гулханга ташлади. Кейин салласини йиртиб лунги ва елкапўш ясади.

— Мана, мен тайёрман, биродар!

Рағҳунатҳ Синҳ иккала милтиқни ўқлади-да, белбоғига икки халта ўқни осди ва Гул Муҳаммад ёнига келди.

— Ҳа, чинакамига қаландар бўлибсиз!— деб хитоб қилди у.— Сизни таниш амри маҳол.— Хўп, илож қанча, кунвар... саин соҳиб, мендан ўтган бўлса кечиринг.

— Хайр, омон бўлинг, — деди Гул Муҳаммад.

Рағҳунатҳ Синҳ от дупури келаётган томонга йўл олди ва пана жой топиб, ётди. Инглизлар тўппа-тўғри гулханга қараб от чоптириб келарди. Рағҳунатҳ Синҳ мўлжалга олиб отди.

Кучлар тенг бўлмаган бу жанг то Рағҳунатҳ Синҳга ўқ тегмагунча узоқ давом этди. У қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Дафн гулхани гуриллаб ёнарди.

Улгудек ҳориган Гул Муҳаммад гулхан ёнида чўзилиб ухлаб қолди. Эрта тонгда у ўчаётган чўғларни ва куйган суякларни кўрди.

— Мана, маликамиз ва Мундардан қолган нарсалар, — деди патан ўртаниб. — Йўқ, йўқ! — деб яна ўзига эътироз билдирди. — Малика ўлмаган. Ҳеч қачон ўлмайди! У ҳамиша озодликка чақиради!

Олов тамомила ўчгач, Гул Муҳаммад малика билан Мундарнинг хоки устида оддийгина тупроқ ва тошлардан сағана ясади ва уни гуллар билан безади.

Орадан сал фурсат ўтгач, инглиз отрядларидан бири маликани қидириб от чоптириб келди. Тупроқ ҳали нам, янги эди. Буни офицер дарров сизди ва:

— Кимнинг қабри бу, саин соҳиб? — деб сўради.

— Авлиёларимиздан бирининг қабри. У жуда қудратли, — деб жавоб берди Гул Муҳаммад.

МУНДАРИЖА

Тонг	3
Пешин	162
Шом	237

На узбекском языке
Вриндаванлал Варма

РАНИ ДЖХАНСИ

Роман

Перевод с издания Издательства
Иностранной литературы
Москва — 1959

Редактор М. Жураева
Рассом П. Воронкин
Расмлар редактори А. Бобров
Техн. редактор Е. Потапова
Корректор Р. Содиқбекова

ИБ № 748

Босмахонага берилди 30.01.79. Босишга рухсат этилди 30.10.79.
Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қоғози №3 Адабий гарнигура. Юко-
ри босма. Шартли босма л. 18,9. Нашр. л. 19,28. Тиражи 60000. За-
каз № 1257. Баҳоси 2 с. 10 т.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент.
Навобий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва кўчма савдоси ишлари
Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқа-
риш бирлашмаси. Тошкент, Навобий кўчаси. 30.

Русчадан МИРЗИЕД МИРЗОИДЭВ таржимаси.

Варма Вриндаванлал.

Жҳансий маликаси: Тарихий роман. /Русчадан М. Мирзоидов таржимаси.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 . 360 б.

Ҳинд халқи узоқ йиллар давомида инглиз мустамлакачиларига қарши ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб борган.

Таниқли ҳинд ёзувчиси Вриндаванлал Варма ўзининг «Жҳансий маликаси» номли тарихий романида ҳинд халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши ҳаёт-мамот жанги олиб борганини тасвирлайди.

Малика Лакшмий Бай эрининг вафотидан кейин аскарбошилар ва жангчиларни тўплаб, озодлик учун кураш бошлайди. Бу курашга у аёлларни ҳам тортади. Улар эркаклардан қолишмай жанг қилишади.

Гарчи бу кураш душманнинг ғалабаси билан тугаса-да, кейинги курашларга замин тайёрлайди.

Варма Вриндаванлал. Рани Джханси. Роман.

ББК 84.5Ид
И (Инд)